खानदेश-वऱ्हाडातील

लेवा पाटीदार समाज

एक अन्वयार्थ

- नि.रा.पाटील

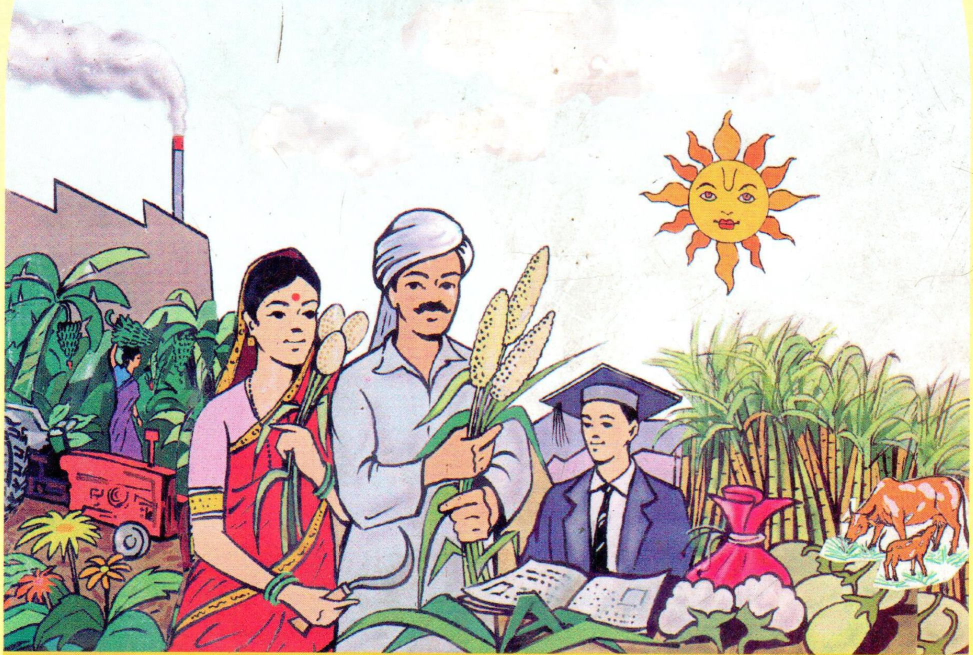
मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबई

ब-८, जागृति सह. निवास मंडळ, भटवाडी, घाटकोपर पश्चिम मुंबई - ४०० ०८४.

खानदेश-वऱ्हाडातील लेवा पाटीदार समाज

एक अन्वयार्थ

- नि.रा.पाटील

मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबई

ब-८, जागृति सह. निवास मंडळ, भटवाडी, घाटकोपर पश्चिम मुंबई - ४०० ०८४.

realpatidar.com

realpatidar.com

खानदेश - वऱ्हाडातील लेवा पाटीदार समाज

- एक अन्वयार्थ -

नि. रा. पाटील
एम. कॉम.

लेखक : निळकंठ रामदास पाटील
१०३, लता को-ऑप हौसिंग सोसा. लि.
ठाकुरवाडी क्रॉस लेन, पं. दिनदयाळ मार्ग,
डोंबिवली (पश्चिम) ४२१२०२. जि. ठाणे.
फोन - २४८७५९५

मुद्रक : श्री प्रिन्टस्
(श्री. दिलीप यादवराव भंगाळे)
डोंबिवली (पश्चिम) फोन - २४९६९५५

वितरण व्यवस्था : मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबई
श्री. नि. रा. पाटील, डोंबिवली

प्रथमावृत्ती : मे २००३

देणगी मुल्य : २२५/- रूपये

(टिप - ग्रंथातील मजकुराशी प्रकाशक सहमत असेलच असे नाही. ती लेखकाची मते आहेत.)

तमसो मा ज्योतिर्गमय !

खानदेश-वऱ्हाडातील लेवा पाटीदार समाज-एक अन्वयार्थ

माझ्या जन्मदात्यांना समर्पित

कै. रामदास उदाजी पाटील कै. गोदावरी रामदास पाटील

लेखक - नि.रा.पाटील सौ. ऊर्मिला पाटील (सहयोगी लेखिका)

प्रकाशक - मुंबई व परिसर लेवा मंडल, मुंबई
(मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधि. १९५० व सोसा. रजि. ॲक्ट १८६० द्वारा अनु. क्र. १५४ व एफ १६५२ अन्वये नोंदलेले)
ब-८, जागृती सह. विकास मंडळ, भटवाडी, घाटकोपर (प.) मुंबई - ४०० ०८४.

पावागडनिवासिनी
श्री महाकाली देवी

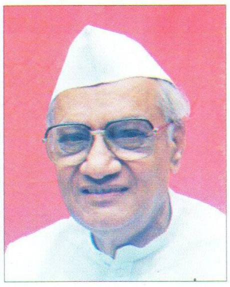

लेवा पाटीदारांची मूळ
कुलदेवता

निवडक लेवा समाजरत्ने

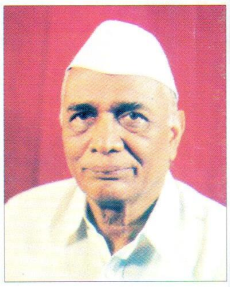
कै. धनाजी नाना चौधरी

श्री. मधुकररावजी चौधरी

कै. डॉ. वि. भी. कोलते

श्री. जे. टी. महाजन

श्री.एकनाथरावजी खडसे

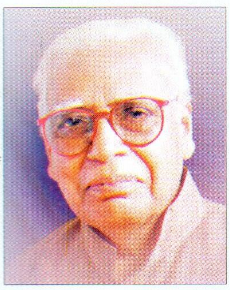
डॉ. भालचंद्र नेमाडे

श्री. देवराम नामदेव चौधरी

श्री. विलास भागवत पाटील

प्रा. भानु चौधरी

डॉ. राम खर्चे

प्राध्या. राम नेमाडे

न्यायमूर्ति ए.पी. भंगाळे

लेवा पाटीदार समाज - एक अन्वयार्थ

- प्रस्तावना -

लेवा पाटीदार समाज - एक अन्वयार्थ हा श्री.नि.रा. पाटील लिखित ग्रंथ समाजासमोर येत असता मी त्याला प्रस्तावना लिहावी असा लेखकाकडून खूप आग्रह झाला. मी काही साहित्यकार अथवा इतिहास - संशोधक नाही. त्यामुळे ऐतिहासिक संदर्भांनी भरलेल्या या पुस्तकाला प्रस्तावना देण्याचा मला खुप संकोच वाटला. माझा अधिकार काय ? असे वाटले. परंतु मी एक सार्वजनिक कार्यकर्ता आहे. काही सामाजिक मूल्ये उराशी बाळगुन जीवन जगत आहे आणि समाजजीवन सुखी, आनंदी व मंगलमय कसे बनेल याचा ध्यास घेऊन हे कार्य करीत आहे. वर्णाश्रम, जाती, पाती, पंथ, धर्म यांच्यात विभागलेला दुंभगलेला भारतीय समाज काही समान सूत्र स्वीकारून एकात्म कसा बनेल याचा सतत विचार मनात असतो.

या सहस्त्रकातील दोन द्रष्ट्या पुरुषांनी म्हणजे कार्ल मार्क्स आणि महात्मा गांधी यांनी मानवी जीवन, आचार विचारांनी सुखी समृद्ध व्हायचे असेल तर वर्गविहीन व शोषणविहीन समाज रचना निर्माण झाली पाहिजे असा विचार मांडला. त्यांचे मार्ग भिन्न असले तरी उद्दिष्ट मात्र एक होते आणि तेच मानव समाजासाठी कल्याणकारी आहे असे मला वाटते. असे असता भारतातील अनेक जातींपैकी एका जातीच्या इतिहासाला मी प्रस्तावना लिहिण्याचे प्रयोजन काय असा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

हिंदुधर्मात जन्माला आलेली प्रत्येक व्यक्ती जन्मतःच कुठल्या ना कुठल्या जातीत जन्माला येत असते. त्यानुसार मी लेवा पाटीदार समाजात जन्माला आलो. त्यामुळे या समाजातील चालीरीती, कार्यपद्धती, गुण आणि दोष यांची मला चांगली कल्पना आहे. म्हणून आपल्या अवतीभवतीच्या वास्तवाबद्दल जाणीवपूर्वक विचार करावा, वास्तवातून आदर्शाकडे जाण्याच्या दृष्टीने तो समाजासमोर मांडावा या भावनेनेच ही प्रस्तावना लेखनाची जबाबदारी मी स्वीकारली.

मी लेवा पाटीदार समाजात जन्मलो याचा मला अहंकार नाही, परंतु दुःखही नाही, कारण अनेक चांगल्या मानवी गुणांचा स्वीकार करणारा आणि वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात ते उतरविण्यासाठी धडपड करणारा हा एक समूह आहे. या समाजातील काही समूह गुजरात राज्याव्यतिरिक्त महाराष्ट्राच्या जळगांव व बुलढाणा जिल्ह्यात तसेच मध्य प्रदेशच्या बऱ्हाणपूर, खंडवा व खरगोन या भागात वसलेले दिसतात. महाराष्ट्रात काही लाखांत संख्या असलेला हा समाज गुजरातेतून आला आहे. एका अर्थाने अल्पसंख्याक असलेले परंतु परंपरेने विशाल शेतकरी वर्गात मोडणारे, दिवसभर काबाडकष्ट करून संध्याकाळी ईश्वरभक्तीत तल्लीन होणारे हे लोक आहेत. वारकरी संप्रदाय, स्वामीनारायण पंथ., महानुभव पंथ आणि सत्पंथ या संप्रदायांवर श्रद्धा असलेल असा हा एक पापभीरू समाज आहे. जातपंचायतीच्या प्रभावामुळे परमेश्वरी अधिष्ठान लाभलेला, त्यामुळेच मांसाहार, व्यसने, व्यभिचार यापासून बराच काळ अलिप्त राहिलेला आणि शिक्षणाद्वारे आत्मोन्नतीसाठी धडपड करणारा असा हा समूह अनेक वैशिष्ट्यांनी उठून दिसतो. सामान्यपणे एक प्रदेश सोडून दुसऱ्या प्रदेशात आलेला

समाज बराच काळ पूर्वापार चालत आलेल्या आपल्या वेशभूषा, भाषा, चालीरीती, दैवते यांना घट्ट धरून असलेला दिसतो. परंतु लेवा पाटीदार समाजाचे वैशिष्ट्य असे दिसते की, हा परिवर्तनशील समाज आहे. महाराष्ट्रात आल्यानंतर त्याने मराठी वेशभूषा, भाषा आणि दैवते स्वीकारलीत आणि उपरा न रहाता सर्वार्थाने या भूमीचे भूमिपूत्र होणाचा प्रयत्न केला आहे.

पूर्वेतिहास पहाता या समाजाची पाळेमुळे मध्यपूर्वेतील देशांमध्ये आहेत असे संशोधक म्हणतात. भ्रमण करीत करीत भारताच्या पंजाब प्रांतात त्यांचे आगमन झाले. तिथून राजस्थान, गुजरात या प्रदेशांमध्ये स्थायी होत त्यांच्यापैकी काही तापी नदीच्या खोऱ्यातून खानदेशात येऊन स्थिरावले. गुजरातमधून स्थलांतरित होण्याचा मार्ग गुजरातमधील पावागडपासून तापी खोऱ्याने पूर्व दिशेकडे जाण्याचा असावा असे आजपर्यंत मानले जात असे. परंतु श्री. निळकंठ पाटील यांनी तो मार्ग मध्यप्रदेशातून बऱ्हाणपूरमार्गे होता असे दाखवुन, त्या पुष्ट्यर्थ काही पुरावेही दिले आहेत. मध्य प्रदेशातील माळवा, निमाड या भागात अनेक पाटीदार लोक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या प्रतिपादनाला काही पुष्टी मिळते. परंतु मी इतिहास संशोधक नाही त्यामुळे याबद्दल निश्चित मत प्रदर्शन योग्य ठरणार नाही.

मुघल साम्राज्याच्या काळात तसेच ब्रिटीश राजवटीतही लेवा पाटीदार समाज अतिशय कष्टाळू, सहनशील, समृध्द म्हणून प्रसिद्ध होता. ब्रिटीश सरकारच्या गॅझेटिअर मधील या संबंधीची माहिती उल्लेखनीय आहे. **खान्देश गॅझेटिअर** मध्ये जेम्स एम. कॅम्बेल याने लेवा पाटीदार समाजाबद्दल पुढील प्रमाणे लिहिले आहे.

" Truthful, orderly & frugal almost to nigardliness, they are most hardworking, industrious and simpleminded of the Khandesh agricultural population, Since the great dispute which broke up their caste, they have been remarkable for the apperent absense of jealousies and treacheries..........." ही मंडळी स्वतःला प्रभु रामचंद्राचे एक पुत्र लव यांचे वंशज समजतात आणि तसे काही लिखाणही झालेले दिसते.

प्रत्येक व्यक्तीला अथवा समाजाला आपली ओळख हवी असते आणि निरनिराळ्या पद्धतीने ती शोधण्याचा, देण्याचा प्रयत्न होत असतो. काही समाज आपली ओळख आपले मूळ शोधण्याचा प्रयत्न करीत प्रभु रामचंद्र व भगवान कृष्णापर्यंत जाऊन पोहचतात. कुणी स्वतःला सुर्यवंशी तर कुणी चंद्रवंशी म्हणवत असतो. आपण कमी नाही आहोत हे दाखवत असतो. इथवर हे ठिक आहे. परंतु आपल्याला श्रेष्ट ठरवीत असतांना इतरांना कनिष्ट अथवा तुच्छ ठरविण्याचा प्रयत्न होत असतो ही चिंतेची व हानिकारक बाब ठरते. आपले श्रेठत्व सिद्ध करण्यासाठी वाटेल त्या प्रकारांनी प्रयत्न करण्यापेक्षा अथवा हीन लेखण्यापेक्षा स्वतःची पात्रता, योग्यता वाढविणे म्हणजे एकूणच गुणसमुच्चयांची उंची वाढविणे मानवी समाज उन्नत करण्यासाठी अधिक श्रेयस्कर आहे असे मला वाटते. वर्गात एखाद्या सुजाण गुरूजींकडून एक प्रश्न विचारला जातो. फळ्यावर एक सरळ रेषा ओढली जाते. आणि मग गुरूजी प्रश्न विचारतात की ही रेषा न पुसता ती कोण लहान करून दाखविल ? विद्यार्थी कोड्यात पडतात,

न पुसता ही रेषा लहान कशी करणार ? इतक्यात एक - विलक्षण बुद्धी असलेला विद्यार्थी उठतो आणि खडूने त्या फळ्यावर असलेल्या रेषेच्या खाली तिच्यापेक्षा लांब रेषा काढतो आणि गुरूजींना सांगतो बघा गुरूजी ती आधीची रेषा लहान झाली आहे.

व्यक्तिव्यक्तीत, समाजासमाजात, इतरांपेक्षा मोठे ठरण्यासाठी अशारितीने आपलीच उंची वाढविण्याचा प्रयत्न झाला. उच्चनीचतेने संघर्ष संपून निरोगी स्पर्धा सुरू झाली तर एकूण समाजजीवनाची उंची सातत्याने वाढत राहील. मला असे वाटते की, आपल्या देशात जातीपाती संपत नाहीत तोवर निरोगी स्पर्धा सुरू झाली तर जातीपाती एकमेकांना छेद देणाऱ्या न ठरता समाज स्वास्थाला प्रगतीला पुरक ठरतील.

लेवा पाटील समाजातील धुरिणांनी भोरगाव पंचायत (पाडळसे) या संस्थेच्या व कै. भिकाजी कोलते स्थापित दाताळा ठाया या माध्यमातून या समाज समुहातील अनेक दोष घालविण्याचा, अनिष्ट चालीरीति बदलण्याचा प्रयत्न बराच काळपर्यत यशस्वीपणे केला. विवाहविषयक अनेक प्रश्नांची न्यायोचित सोडवणुक करण्याचा, समाजात धर्मभावना, सहकार्य भावना वाढविण्याचा प्रयत्न केला. व्यक्तिविकास आणि समाजविकासाचे नव्या युगातील महत्वाचे साधन शिक्षण आहे. हे ओळखून शैक्षणिक कार्याला खूप प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे ग्रामीण भागातून शेती व्यवसाय करणाऱ्या अनेक समाज गटांपैकी या समाजातील शिक्षणाचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या खूप वाढले. २० व्या शतकातील पूर्वाधीच्या त्या काळातील समाजाचे एक धुरीण नाना रावजी चौधरी यांनी आपल्या मुलांना उच्च शिक्षण देण्यासाठी जो पुढाकार घेतला त्याचा दृष्य परिणाम म्हणजे सबंध खान्देश विभागाच्या (आजच्या जळगांव, धुळे व नंदुरबार या जिल्ह्यांच्या) ग्रामीण परिसरातून त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र दामोदर नाना चौधरी हे पहिले पदवीधर आणि सरकारी नोकरीत नेमले गेलेले पहिले मामलेदारही ठरले.

लहान मोठ्या खेड्यातून प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा काढल्या गेल्यात, मुलांना मुलींना शिक्षण देण्यावर खूप भर दिला गेला. काही समाज धुरीणांनी उच्च शिक्षण घेण्याची सुविधा असलेल्या जळगांव ह्या जिल्ह्याच्या गावी फकीरा हरी लेवा बोर्डिंगसारखी संस्था काढली. सावदा येथील समाजातील शिक्षण प्रेमी नानासाहेब विष्णू हरी पाटील यांनी आपले वडिल भाऊ फकिरा हरी पाटील यांच्या स्मरणार्थ मोठी देणगी देऊन बोर्डींगच्या कामात हातभार लावला. त्यामुळे उच्च शिक्षणास गती मिळाली. कष्ट करु, घाम गाळू, चटणी भाकरी खाऊ परंतु मुलांना शिक्षण देऊ या विचारांनी भारावलेल्या असंख्य परिवारांतील मुले कला, अर्थ, वाणिज्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान या क्षेत्रातील तज्ञ, गणित तज्ञ विधितज्ञ, बॅरिस्टर, रँग्लर डॉक्टर झालेत आणि शिक्षणक्षेत्र, समाजकार्यात व सरकारी नोकऱ्यांत दिसू लागलेत.

हा समाज शांत, विनम्र आणि शेती व्यवसाय करणारा असला तरी देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्याने फार मोठे योगदान दिले. या समाजातील कै. धनाजी नाना चौधरी ब्रिटीश राजवटीत फौजदार पदावर होते. त्यांनी देशबांधवांवर आणि स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या सैनिकांवर होणारे अन्याय, अत्याचार बघून ब्रिटीश साम्राज्याचा निषेध केला आणि आपल्या फौजदारकीचा त्याग करून महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य आंदोलनात सामील

झाले. त्याच काळात आसोद्याचे सुकाभाऊ चौधरी, सखाराम भाऊ चौधरी, ममुराबादचे सीतारामभाऊ चौधरी, भादलीचे डॉ. सुभान पाटील, सावद्याचे उखाभाऊ वाणी, न्हावीचे हुना महाजन, फैजपुरचे इच्छाराम चौधरी, आमोद्याचे सोना मास्तर, खिरोद्याचे मोतीराम गुरूजी आणि बोंडे गुरूजी, रोझोद्याचे लोढुभाऊ फेगडे आदि अनेक प्रमुख व्यक्ती स्वातंत्र्य आंदोलनात पडल्यात. त्यांच्याबरोबर असंख्य तरूणांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होऊन खान्देशात मोठेच कार्य केले. स्वातंत्र्यासाठी तळहातावर शीर घेऊन लढणाऱ्यांमध्ये सुभान पाटील, जी.बी. महाजन, एल. जी. चौधरी यांचा जरूर उल्लेख करावा लागेल.

ग्रामीण भागातील ही अलौकिक जागृति बघूनच अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे ग्रामीण भागातील पहिले अधिवेशन महात्मा गांधींच्या आदेशानुसार खिरोद्याजवळच्या फैजपूर येथे भरविण्यात आले. ते अत्यंत यशस्वी करण्याचा पराक्रम या विभागाने केला आणि स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासात फैजपूर काँग्रेसचे अधिवेशन एक मानबिंदू ठरला. श्री. पाटील यांनी या पुस्तकात ३७५ स्वातंत्र्य सैनिकांची यादी दिली आहे. माझ्या माहितीनुसार स्वातंत्र्य सैनिक असूनही कुठल्याही प्रकारची प्रसिद्धी अथवा सरकारी मदतीची अपेक्षा न करणाऱ्या अनेक निःस्पृह लोकांची नावे सरकारी यादीत नसल्याने येथे आलेली नाही.

साहित्य व कला क्षेत्रातही या समाजातील अनेकांनी गौरवास्पद कार्य केले आहे. आधुनिक काळातील कविकुलभूषण बहिणाबाई चौधरी, बुलढाण्याचे बॅ. टी.एस. पाटील यांच्या मातोश्री कवयित्री रुक्मीणीबाई पाटील या लेवा पाटील समाजातील आहेत. बहिणाबाई पुत्र कविवर्य सोपानदेव चौधरी, थोर संशोधक व साहित्यकार वि. भि. कोलते, मराठी साहित्य क्षेत्रात नव्या वाटा चोखाळणारे नेमाडे पंथी डॉ. भालचंद्र नेमाडे, सिने सृष्टीतील एक निर्माते वि. गो. नेमाडे, के. नारखेडे, तु. बा. बेंडाळे, गणेश चौधरी, एक थोर विचारवंत भा. ल. भोळे, श्रीराम अत्तरदे, महाराष्ट्र गॅझेटिअरचे माजी संचालक के. के. चौधरी, कविवर्य प्रा. भानु चौधरी, डॉ. प्र. श्रा. चौधरी, प्रा. शरद राणे, कलाचार्य मनोहर चौधरी, प्रा. स्नेहलता चौधरी, प्रा. प्रमिला भिरूड आदि या समाजातील कितीतरी लेखकांनी विविध प्रकारची दर्जेदार साहित्य निर्मिती करून साहित्य क्षेत्रात मानाचे स्थान प्राप्त केले आहे.

आज जगातील बऱ्याच विद्यापिठात उद्योग व्यवसायात आणि अन्यत्र देखील या समाजातील तरूण मोठमोठ्या हुद्यावर तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, डॉक्टर, प्राध्यापक म्हणून काम करीत असलेले दिसतात. संगणकाच्या क्षेत्रात खूप मोठी कामगिरी हे तरूण करीत आहेत. सिलीकॉन व्हॅली मधील सर्वोत्कृष्ट ठरलेला भारतीय संगणक उद्योगपति श्री. किशोर पाटील हा आणि अमेरिकेचे माजी राष्ट्रपती बिल क्लिंटन यांच्या क्लिन कार या प्रतिष्ठीत प्रकल्पाचा मुख्य संचालक डॉ. पी.जी. पाटील, पेनस्टेट विद्यापिठातील इँकॉलॉजीकल सायन्स या विभागात काम करणारे जागतिक कीर्तीचे डॉ. जी. पी. पाटील या लहानशा समुहात जन्मले आहेत.

या पुस्तकातील समाज रत्ने या प्रकरणातून (प्रकरण ९) या समाजातील वैशिष्ट्य पूर्ण कार्य करणाऱ्या अनेक कर्तुत्ववान व प्रतिभावानांचा परिचय लेखकाने करून दिला आहे.

सामाजिक, आर्थिक, सहकार क्षेत्रात तसेच राजकारणातही मोठे तोलामोलाचे योगदान या समुहातील अनेकांनी दिले आहे. ही यादी या आणखी बरीच वाढू शकेल. उल्लेखनीय बाब आहे की, या सर्वांनी आपआपल्या परीने समाजापुढे काही आदर्श निर्माण केले आहेत.

जीवनाच्या विविध क्षेत्रात वैशिष्ट्यपूर्ण व लक्षणीय कामगिरी करणाऱ्या इतक्या व्यक्ती एवढ्या छोट्याशा लोकसमुदायामधून येणे हे देशाच्या कृषिवल समाजातील एक आगळेच उदाहरण असू शकेल. त्यामुळे या समाजाकडे एक प्रगत समाज म्हणून सर्वांचेच लक्ष वेधले गेले. मा. यशवंतराव चव्हाण आपल्या भाषणातून अनेकदा याचा आवर्जुन उल्लेख करीत असत.

जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात स्पृहणीय कार्य केलेल्या व करीत असलेल्या या समाजातील आजचे वास्तव मात्र काही बाबतीत चिंता निर्माण करणारे आहे. भौतिक वादाच्या भोवऱ्यात सापडलेल्या विशाल भारतीय समाजासारखाच हा समुह देखील मोठ्या प्रमाणात सहकार्य भावना विसरून पैशांच्या व स्वार्थाच्या आहारी जात असतांना दिसत आहे. पूर्वापार चालत आलेल्या अथाराच्या प्रथेचा म्हणजे परस्पर सहकार्याने एकमेकांना मदतीचा आधार देणारा हा समाज सहकार्य भावना विसरत आहे. लोभापायी माणुसकीचा विसर पाडणारी हुंड्यासारखी दुष्ट प्रथा प्रतिष्ठेचा विषय मानली जावू लागली आहे. विवाह विधीमधील मांगल्य व संस्कार कमी होऊन साखरपुडे (वाङनिश्चय) आणि विवाह प्रसंगातील श्रीमंतीचे अतिरेकी आणि ओंगळवाणे प्रदर्शन, जेवणावळीतील गर्दी आणि स्वच्छतेचा अभाव आदि गोष्टी चिंताजनक आहे. समाजातील गरीब माणसांचे काय याचा विचार कोणीच करू नये याचे दु:ख वाटते.

पूर्व दिव्य ज्यांचे रम्य भावी काळ हे सुभाषित लक्षात घेऊन समाज धुरीणांनी, खास करून तरूण व सुविद्य घटकांनी सामुहिक चिंतन व प्रयत्न करून यातून मार्ग काढणे आवश्यक आहे.

आजच्या प्रगत समाजात जाती संस्थाना काय स्थान असावे, किती महत्व दिले जावे या प्रश्नाची चर्चा नेहमीच होत असते. वर्गविहीन व शोषण विहीन.पुरोगामी आणि उज्जीवित मानवी समाज निर्माण व्हावा ही संकल्पनाच त्यादृष्टीने आदर्श आहे. परंतु जोवर जाती जात नाहीत तोवर त्यांच्या कार्याचे स्वरूप कसे असावे याबद्दल एक विचार मांडावासा वाटतो. तो असा की, जाती जातींच्या पंचायतीचे कार्य एखाद्या बागायती पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यासारखे असावे. तो शेतकरी आपल्या शेतात केळी, संत्री, मोसंबी अथवा इतर ओलिताची शेती करतांना साऱ्या शेतीमध्ये पाणी सोडून न देता आधी लहान लहान आळी (वयी) करतो, त्यात रोपे लावतो, विहिरीतील अथवाष्पाटातील पाणी दांडाने त्या आळ्यांमध्ये सोडतो. अशा रितीने प्रत्येक आळे भरतो. त्यामुळे त्या आळ्यातील प्रत्येक रोपट्याच्या मुळापर्यंत पाणी मुरते व रोपे टरारून वाढत जातात. पूर्ण वाढ झाली की फळे लागतात. सर्वत्र आबादी आबाद होते. त्या शेतकऱ्याने आळी न करता सबंध शेतात पाणी सोडून दिले असते, तर उताराच्या दिशेने पाणी वाहत गेले असते. उंचवट्यावर पाणी न गेल्यामुळे सर्व रोपांना ते मिळाले नसते व ती खुरटून गेली असती. परंतु तो शेतकरी अनुभवाने शहाणा

झालेला असतो. त्यामुळे हे तंत्र स्वीकारतो.

सागरासारख्या विशाल भारतीय समाजातील जातीपातींनी आपआपल्या संकुचित भिंती अधिकाधिक घट्ट करीत बसण्यापेक्षा शेतकऱ्याच्या त्या आळ्यासारखी भूमिका घेऊन आपल्या प्रत्येक घटकापर्यंत सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या मानव्याच्या आणि विकासाच्या व विचारांचे पाणी पोहचविण्याचा प्रयत्न केला तर सर्वत्र विकसित व्यक्तींचे मळे फुललेले दिसतील.

या पुस्तकाचा अभ्यासकांना हा संदर्भ ग्रंथ म्हणून निश्चितच मोलाचा वाटेल.

श्री. निळकंठ पाटील यांनी अतिशय कष्टपूर्वक हा ग्रंथ तयार केला आहे असे तो वाचतांना सहज जाणवते. ते शासनाच्या गॅझिटिअर विभागात कार्यरत आहेत. त्यामुळे ऐतिहासिक दस्ताऐवज, संदर्भ यांचा अभ्यास करून त्यांनी हे संशोधनात्मक लेखन केले आहे हे जाणवते. इतिहासाचे लेखक म्हणून मान्यता मिळवून देण्याइतके त्यांचे हे लेखन दर्जेदार आहे. त्यांच्या हातून भविष्यातही सातत्याने असे लेखन होत राहो हीच शुभेच्छा.

मधुकरराव चौधरी

लेखकाचे मनोगत

लेवा पाटीदार, समाज पूर्व खानदेशातील मध्य-पूर्व भागात व बुलढाणा जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील काही भागातच का आहे ? हा समाज कोठून आला ? लेवा पाटीदार हे कोण ? इत्यादी प्रश्न महाविद्यालयात प्रवेश केल्यावर भेडसावू लागले. महाविद्यालयात नवीन मित्र लाभले. जिज्ञासा म्हणून मित्र कोण कोठून आला ? त्या भागातील रहिवासी कोण ? इत्यादी प्रश्न विचारतातच. मी वर्धा-नागपूरला शिकत असताना अज्ञानामुळे काही मित्र तर म्हणू लागले की, लेवा पाटीदार नामक जातजमातच नाही. तेव्हापासून उत्सुकता वाढली. तशातच साळवे-निशानचा पारधी हत्याकांड खटला वर्तमानपत्रांमध्ये गाजू लागला व देवराम नारखेडे या स्वातंत्र्य-सैनिकाचे व पापभिरू लेवा पाटीदाराचे नाव परिचित झाले. त्यानिमित्ताने मान. आचार्य काकासाहेब कालेलकरांच्या **लोकसत्ता**मधील प्रदीर्घ लेखात लेवा पाटीदार समाजाविषयी बरीच माहिती छापून आली. तो लेख मी सांभाळून ठेवू शकलो नाही. परंतु त्यावरून लोहपुरूष वल्लभभाई पटेल व त्यांचे बंधू थोर स्वातंत्र्यसेनानी विठ्ठलभाई पटेल हे लेवा पाटीदारच असल्याचे समजले आणि खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदार सुमारे पाच-सहाशे वर्षांपूर्वी गुजरातमधून स्थलांतरीत झाले आहेत हेही समजले. सुदैवाने गॅझेटिअर विभागात नोकरी लागली. तरीही उपरोक्त प्रश्नांची उत्तरे सापडत नव्हती. **जळगाव गॅझेटिअरचे** काम १९८४-८५ मध्ये हाती घेण्यात आले व ``लोक`` या प्रकरणाचे काम डॉ. न. ब. पाटील यांच्याकडे सोपविण्यात आले. त्यासाठी जिल्ह्यातील जाती-जमातींच्या सर्वेक्षणाचे काम माझ्याकडे सोपविण्यात आले. त्यानिमित्ताने गॅझेटिअरचे तत्कालीन कार्यकारी संपादक व सचिव डॉ. कि. का. चौधरी व डॉ. न. ब. पाटील यांच्याबरोबर जळगाव जिल्ह्यातील संपूर्ण जाती-जमातींचे सर्वेक्षण करण्याचा योग आला. इतर समाजांविषयी बरेच साहित्य प्रकाशित आहे. परंतु लेवा पाटीदार समाजाविषयी विशेष असे काहीच साहित्य वा ग्रंथ प्रकाशित नव्हता. श्री. रा. वा. पाटील यांनी दोन-चार लहान लहान अंक प्रकाशित केले होते. परंतु त्यातून समाधान होत नव्हते. लेवा पाटीदारांची माहिती घेण्यासाठी चोपड्याच्या भाटांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यांच्याकडे बहुतांश लेवा पाटीदार वंशांच्या वंशावळी जतन करून ठेवल्या आहेत. त्यातील काही वंशांचा १४८४ पर्यंत माग काढता येणे शक्य झाले. म्हणजे महमूद बेगडाच्या चांपानेर-पावागड चढाई पर्यंतच मागोवा घेता आला. परंतु त्याआधीचा वंशांचा इतिहास हा पौराणिक कथांवर आधारित सांगण्यात आला व लेवा पादीदारांचे मूळ भगवान रामचंद्र यांचा महापराक्रमी पुत्र ``लव`` (मूळपुरूष म्हणून) याच्याशी जोडण्यात आले. भाटांद्वारा लेवा पाटीदारांचा जसा लवाशी संबंध जोडण्यात येतो तसाच लेवा गुजरांचाही जोडण्यात येतो. राजपुतांचाही रामायण-महाभारत कालीन व्यक्तींशी जोडण्यात येतो. म्हणजे या सर्वांचे पूर्वज एकच असले पाहिजेत हा विचार मनात मूळ धरू लागला. **जळगाव गॅझेटिअर**च्या संकलनाचे काम सुरू असतानाच एके दिवशी थोर इतिहासकार देविसिंह चौहान हे गॅझेटिअर विभागात आले व त्यांनी डॉ. चौधरींना (मीही त्यावेळी उपस्थित होतो) छातीठोकपणे सांगितले की, लेवा पाटीदार हे गुर्जरच असून ते इराणमार्गे हिंदुस्थानात आले आहेत. तेंव्हापासून लेवा पाटीदारांबाबत लिहावे असे विचार मनात घर

करू लागले. सन १९९९ मध्ये लेवा पाटीदारांमधील जिज्ञासू व कष्टाळू इतिहासकार (दुधलगाव बु।।, मलकापूर तहसिल) श्री. शंकर विठोबा पाटील यांचे **लेवा पाटीदारांचा इतिहास** हे पुस्तक हाती लागले व खूप आनंद झाला. श्री. शंकरकाकांनी घेतलेल्या परिश्रमाबाबत त्यांचे कौतुकही वाटले. तरीही त्यांनी परिश्रमपूर्वक संकलित केलेली माहिती केवळ मांडणीचे संपादनतंत्र न जमल्याने वाचकाच्या मनाची घट्ट पकड घेऊ शकत नाही हे काकांनीही मान्य केले आहे. काही मतभेद असूनही मी प्रांजळपणे कबूल करतो की, या पुस्तकलेखनाची प्रेरणा मी शंकरकाकांकडून आणि मला गुरूस्थानी असलेल्या डॉ. के. के. चौधरी यांच्याकडून घेतली आहे.

डॉ. देविसिंह चौहान यांच्याव्यतिरिक्त ए. ई. नेल्सन (संपा. **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर १९१०**), टी. व्ही. पर्वते (**बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअरची** १९७४ ची सुधारित इंग्रजी आवृत्ती) यांनीही लेवा पाटीदार गुजर वंशाचे असल्याचे नमूद केले आहे. डॉ. इरावती कर्वेही त्यास दुजोरा देतात. गुर्जर लोक हिंदुस्थानात प्रथम सप्तसिंधू देशात (पंजाब) आलेत. तेथून ते राजस्थान, गुजरात, पावागडमार्गे नर्मदा खोऱ्यातून व पुढे असिर खिंडीतून खानदेशात उतरले याबाबतचे विवेचन या पुस्तकात केलेले आहे. हे लोक जर २ऱ्या ते ५ व्या शतकात इराणमधून (पर्थिया = पर्शिया) हिंदुस्थानात आले तर ते पूर्वी कोण होते ? कोणाबरोबर आले असे व का याबाबतचे विवेचन या पुस्तकात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतिहासाचा विद्यार्थी नसल्यामुळे हे लेखन लेवा पाटीदारांच्या इतिहासाच्या पूर्णत्वाकडे नेऊ शकलो नाही. तसा माझा दावाही नाही. त्यात ऐतिहासिक कालक्रम घटना त्रूटी संभवनीय आहे. तरीही समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना ज्यांना लेवा पाटीदार समाजाबाबत अभ्यास करावायचा आहे. त्यांना दिशा मिळू शकेल असा विश्वास वाटतो. तसा प्रयत्न कोणी केल्यास तो समाजेतिहासावर नवीन प्रकाश टाकू शकेल.

या पुस्तकात लेवा पाटीदार व्युत्पत्ती, लेवा पाटीदारांचा इतिहास, लेवा पाटीदारांची बोलीभाषा व लेवा पाटीदार राहत असलेला प्रदेश, त्यातील गावे, त्यांचे अक्षांश, रेखांश व क्षेत्रफळ, कुळे व कुलदेवता, लेवा पाटीदारांचे सण व उत्सव, लेवा पाटीदारांचे विधी व संस्कार, उपासना पंथ, सामाजिक संगठन, साहित्यक्षेत्र व स्वातंत्र्य संग्रामात योगदान असलेल्या व समाजसेवा करणाऱ्या समाजमान्य व्यक्ती, जन-जीवन आणि लेवा पाटीदार राहत असलेल्या प्रदेशातील तीर्थस्थानं (चांगदेव-मुक्ताबाई) व पर्यटन स्थळ (पाल) याबाबत माहिती दिली आहे.

आधी पाटीदार मग लेवा यावरून व्युत्पत्ती झालेली ही जात. क्षत्रप किंवा सामंत याअर्थी प्रतीहार म्हणजे एक प्रकारे Revenue Officer यावरून पाटीदार होत. प्रतीहाराचा अपभ्रंश पाटीदार हे सूत्र पकडल्यास गुर्जर प्रतीहारांनी प्रथम सामंत (मंत्री) म्हणून राज्यकारभार पाहिला. मराठा काळातील पेशव्यांप्रमाणेच त्यांनी सत्ता स्थापन केली. सातव्या, आठव्या व नवव्या शतकात तर ते सामर्थ्यशाली होते. त्यांच्यात नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पराक्रमी भोज राजा व दहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्याचा मुलगा महापराक्रमी महिंद्रपाल हे होऊन गेलेत. त्यांच्या काळात प्रतीहारांचा राज्यविस्तार गुजरातच्या अरबी समुद्रापासून वंगच्या

उपसागरापर्यंत व सातपुड्याच्या वरील माळव्यापासून हिमाचलपर्यंत होता. असे हे प्रतीहार वा पाटीदार माळव्यात व नंतर गुजरातमध्ये रेवा नदी काठी (नर्मदा नदी) राहिल्याने रेवा नदीकाठचे पाटीदार म्हणून लेवा पाटीदार झाले. हिंदुस्थानावरील मुसलमानांचे आक्रमण आणि गुजरात सुलतानांचा अत्याचार यामुळे हे लोक पावागडमार्गे नर्मदा खोऱ्यातून व पुढे ब्हाणपूरजवळील आसिरखिंडीतून खानदेशात आले. खानदेशात फारूकी हे मुस्लिम राजे असूनही त्यांच्या राजवटीत शांतता व स्थैर्य लाभले. मुघल काळातही स्थैर्य लाभले. पेशवा राजवटीत मात्र या समाजास चौथाई व पेंढाऱ्यांपासून खूप त्रास झाला. १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत गुण्यागोविंदाने राहणाऱ्या या जातीत काही मतभेद व ब्रिटिश नितीमुळे पोटभेद निर्माण झालेत. त्याबाबतचे सविस्तर विवेचन या पुस्तकात आलेले आहे.

खानदेश-व्हाडात आल्यावर इकडची भाषा स्वीकृत करताना व्हाडी अहिराणीचे मिश्रणाने स्वयंस्फूर्त निर्माण झालेली लेवागण बोली जिची भाषाशास्त्रज्ञ ग्रिअरसन याने दखल घेतलेली नाही, तिच्याबाबत थोडक्यात विवेचन या पुस्तकात दिलेले आहे. बहिणाबाई, भानुसर तद्वतच विदर्भाची बहिणाबाई म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या रूक्मिणीबाईंनी या लेवा गण बोलीस मराठी साहित्यात मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले आहे. लेवा पाटीदार स्थित असलेल्या लेवा गणप्रदेशातील गावांचे अक्षांश-रेखांश दिल्याने कुंडलीवर विश्वास असणाऱ्यांना अचूक कुंडली काढण्यासाठी मदत होईल.

सदरहू ग्रंथाच्या संपूर्ण हस्तलिखिताचे वाचनासाठी सन्माननीय श्री. मधुकररावजी, चौधरी, समाजातील जेष्ठ साहित्यिक डॉ. भालचंद्र नेमाडे, डॉ. के. के. चौधरी, प्रा. भानुसर, भाषाप्रभू प्रा. राम नेमाडे, प्रा. एल. एस. भोळे, प्रा. के. जी. भोळे, श्री. एच. के. नेमाडे, कै. लि. ध. चौधरी (खिरोदा) यांनी आपला बहूमोल वेळ काढून मौलिक सूचना केल्यात. त्या सर्वांचे ऋणनिर्देशन केल्याशिवाय या ग्रंथास पूर्णत्व येणार नाही. महाराष्ट्र गॅझेटिअर प्रणालीस अथक संशोधन परिश्रमांनी ज्यांनी आधुनिक रूप दिले त्या चिकित्सक, व्यासंगी व अभ्यासू डॉ. के. के. चौधरी ह्यांच्या हाताखाली मी २६ वर्षे काम केले असून त्यांच्या कार्यपध्दतीचा जवळून अभ्यास झाल्याने पुस्तक लेखनांत मला फायदा झाला आहे.

सन्माननीय लोकसेवक श्री. मधुकररावजी चौधरी यांचा अभ्यास व विद्वत्ता सर्वश्रूतच आहे. अशा थोर व्यक्तीची पुस्तकास प्रस्तावना लाभल्याने पुस्तकाचे मुल्य सर्वार्थाने वाढले आहे. त्यांचा मी अत्यंत ऋणाईत झालो आहे. त्यांचा मी खूप खूप आभारी असून हे ऋण कसे व्यक्त करावे, फेडावे हा मोठा प्रश्नच आहे. पुस्तकाचे सखोल वाचन करून, आवश्यक ठिकाणी मौलिक सुचना देऊन त्यांनी या पुस्तकाची गुणवत्ताही वाढविली आहे. या आकाशाएवढे उत्तूंग व्यक्तिमत्व असलेल्या थोर संताची माझ्यासारख्या सामान्य व्यक्तीच्या पुस्तकास प्रस्तावना लाभेल काय ? ही भिती होतीच. परंतु या समाजकर्तूमकर्ता थोराने ती निरर्थक ठरवून हृदयविकाराचा त्रास असत्ताही आस्थेने चौकशी केली. मी धन्य झालो. सदर पुस्तकाची प्रस्तावना मिळवून देण्यासाठी श्री. प्रभात चौधरी यांनी अथक प्रयत्न केलेत. त्यांचाही मी खूप आभारी आहे.

सदर ग्रंथासाठी सक्रिय मदत व सहकार्य केले ते माझे मित्र व माझे वरिष्ठ श्री. प्र. नि.

नारखेडे, गॅझेटिअरचे सह संपादक यांनी. जीवनात बऱ्याचदा अतिनैराश्य येते. माझेही काहीसे असेच झाले होते. यातून बाहेर पडण्याचा उत्तम उपाय म्हणून प्रस्तूत ग्रंथलेखन व त्यासाठी वाचनात वेळ घालवावा असा अगदी योग्य सल्ला व मदत त्यांनी दिली. त्यांचाही मी खूप आभारी आहे. माझी पत्नी सौ. उर्मिला पाटील, मुली सौ. स्वाती विवेक चौधरी, सौ. कीर्ती सुनील बेंडाळे, सौ. प्रिती राकेश बेंडाळे आणि सौ. तृप्ती सचिन चौधरी यांनी ग्रंथलेखनासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांचाही मी खूप आभारी आहे.

या पुस्तकाच्या प्रकाशनासाठी विकास मंडळ, मुलुंड, विशेषतः श्री. व्ही. एम. वारके व श्री. एम. बी. चौधरी यांनी खूप प्रयत्न केलेत. तथापि काही अडचणींमुळे विकास मंडळास हे पुस्तक प्रकाशित करणे शक्य झाले नाही. मी विकास मंडळ, मुलुंड, विशेषतः श्री. व्ही. एम. वारके व श्री. एम. बी. चौधरी यांचाही आभारी आहे.

अखेरीस मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबईचे सरचिटणीस श्री. माधवराव चौधरी यांनी या पुस्तक प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारली. दरम्यानच्या काळात एकुलत्या पुत्रवियोगाचा आघात सहन करूनही समाजकर्तुमकर्ता नात्याने कर्तव्यास प्राधान्य देऊन अल्पावधीत पुस्तक प्रकाशित करून दाखविले याबाबत त्यांचे कितीही आभार मानलेत तरी ते कमीच ठरतील. नोव्हेंबर २००१ मधील सर्वसाधारण सभेत या पुस्तक प्रकाशनाचा ठराव केल्याबद्दल मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. बी. जी. खडसे, उपाध्यक्ष श्री. जी. पी. इंगळे व डॉ. एन. डी. लोखंडे, कार्यवाह श्री. सुहास बोरोले; सहकार्यवाह सर्वश्री ज्ञानदेव तु. सरोदे, एस. सी. नारखेडे आणि जनार्दन जंगले, कोषाध्यक्ष व क्रियाशील सदस्य श्री. अशोक भंगाळे तसेच मंडळाचे सदस्य सर्वश्री के. आर. पाटील, डॉ. के. व्ही. चौधरी, एकनाथ खाचणे, सुधाकर चौधरी, प्रल्हाद झोपे, डॉ. गिरधर धांडे, दिनेश चौधरी आणि सर्व उपस्थित बांधव या सर्वांचा मी खूप खूप आभारी आहे. या सभेचे अध्यक्षस्थान भुषविणारे श्री. डी. एन. चौधरी (महाराष्ट्राचे माजी निवडणूक आयुक्त) यांनी व सन्माननीय पाहुणे डॉ. के. के. चौधरी (गॅझेटिअर विभागाचे माजी संपादक) यांनी या पुस्तक प्रकाशनाबाबत नैतिक पाठिंबा व्यक्त केला. त्यांचाही मी खूप आभारी आहे.

या ग्रंथाची छपाई उत्तम व त्वरित करून घेण्यासाठी मुद्रक व श्री प्रिन्टर्सचे मालक श्री. दिलीप यादवराव भंगाळे आणि त्यांचे सहकारी यांनी केलेल्या कामगिरीबाबत त्यांचे ऋणनिर्देश करणे आवश्यक आहे. श्री. भंगाळे यांनी मुद्रण व पुस्तक अतिशय सुबक केले आहे. लेवा पाटीदार जीवनातील बहुतांश ठळक पैलू मुखपृष्ठात उतविणारे आर्टिस्ट श्री. मनोहर महाजन यांचाही मी आभारी आहे.

हा ग्रंथ अभ्यासकांना उपयुक्त वाटेल अशी आशा व्यक्त करतो.

अक्षयतृतीया **निळकंठ रामदास पाटील, पिळोदेकर**

दि. ४ मे २००३

प्रकाशकीय

लेवा पाटीदार समाज-एक अन्वयार्थ हे श्री. नि. रा. पाटील यांनी परिश्रमपूर्वक व संशोधनपूर्वक लिहिलेले पुस्तक विकास मंडळ, मुलुंड ही संस्था प्रकाशित करणार होती. तथापि काही कारणांमुळे अथवा अडचणींमुळे सदर पुस्तक विकास मंडळास प्रकाशित करणे शक्य झाले नाही आणि यामध्ये बराच कालापव्यय झाला. प्रा. राम नेमाडेंनीही श्री. पाटील ह्यांचे हस्तलिखित सखोल वाचले होते. एकदा प्रा. राम नेमाडेंकडे ह्या विषयाबाबत चर्चा झाली असता नेमाडेसर म्हणाले, ``माधवराव तुम्ही पुढाकर घेतला तर हे गुणवत्तापूर्वक पुस्तक निश्चितच प्रकाशित होईल व श्री. पाटील ह्यांनी समाजाचे संशोधनात्मक दृष्ट्या जे वास्तव चित्रण केले आहे ते समाजापर्यंत पोचू शकले.`` नेमाडेसर आणि श्री. पाटील ह्यांचेबरोबर सविस्तर चर्चा केल्यावर सदर पुस्तक मुंबई व परिसर लेवा मंडळातर्फे प्रकाशित करण्याची जबाबदारी मी स्वीकारली आणि मुंबई व परिसर लेवा मंडळाच्या नोव्हेंबर २००१ मध्ये घेण्यात आलेल्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेमध्ये तसा ठराव मांडला. सदर ठराव सर्वानुमते मंजूर करण्यात आला. या पुस्तकाच्या छपाईसाठी होणारा खर्च मुंबई व परिसर लेवा मंडळाच्या निधीमधून न करता यासाठी समाजातील दानशूर व समाजप्रेमी व्यक्तींकडून स्वतंत्ररीत्या देणग्या मिळविण्याची जबाबदारीही मी स्वीकारली. माझ्या आवाहनास समाजबांधवांनी उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला त्याबद्दल मुंबई व परिसर लेवा मंडळ या दात्यांचे ऋणी आहे. सदर दात्यांचा या पुस्तकामध्ये स्वतंत्रपणे ऋणनिर्देश केलेला आहे.

येथे मुद्दाम नमुद करावेसे वाटते की, श्री. नि. रा. पाटील ह्यांनी केलेल्या अथक परिश्रम व संशोधनाबदल्यात कसल्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करता त्यांचे हे संशोधन समाजापर्यंत पोचावे म्हणून आपले दहा वर्षांचे परिश्रम मुंबई व परिसर लेवा मंडळ या सेवाभावी संस्थेस दान केले आहे. एवढेच नव्हे तर पुस्तकाच्या सर्व मुद्रितशोधनाची व दुरूस्त्यांची तसेच प्रकाशनपूर्व मुद्रणालयाशी संबंधित सर्व कामांची संपूर्ण जबाबदारीही उचलली. त्याबद्दल मुंबई व परिसर लेवा मंडळ श्री. नि. रा. पाटील यांचेही ऋणी आहे.

श्री. नि. रा. पाटील ह्यांचेआधी दुधलगाव बु.।। (ता. मलकापूर) चे श्री. शं. वि. पाटील सर ह्यांनी ``लेवा पाटीदारांचा इतिहास`` नामक पुस्तक १९९९ मध्ये प्रकाशित केले आहे. श्री. शं. वि. पाटील ह्यांनी खूप परिश्रम केलेले आहेत. लेवा पाटीदारांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रथम मान त्यांनी पटकावला आहे. त्यांचे प्रयत्न अभिनंदनास पात्र व स्तुत्य आहेत. गॅझेटिअर विभागात डॉ. के. के. चौधरी ह्यांच्या हाताखाली काम केले असल्यानेस आणि श्री. शं. वि. पाटील ह्यांचा प्रथम ग्रंथ म्हणून मतभेद असूनही आदर्श मानून श्री. नि. रा. पाटील ह्यांनी डॉ. के. के. चौधरी व श्री. शं. वि. पाटील ह्यांचेकडून सदर ग्रंथलेखनाची प्रेरणा घेतली असल्याचे त्यांच्या मनोगतामध्ये विनम्रपणे नमूद केले आहे.

श्री. नि. रा. पाटील यांनी लेवा पाटीदार समाजाबाबत अधिकाधिक नवीन माहिती मिळवून समाजाच्या इतिहासामध्ये जास्तीत जास्त भर घालून ती समाजासमोर आणण्याचा फार मोठा प्रयत्न केला आहे. समाजशास्त्रावरील व समाजाचे एक अंग असलेल्या लेवा

पाटीदार समाजावरील हा ग्रंथ लिहिण्यासाठी श्री. नि. रा. पाटील यांनी शब्दोत्पतीशास्त्रा (Etymology) नुसार लेवा पाटीदारांची व्युत्पत्ती तसेच इतिहासाबाबत पौराणिक कथांवर आधारित इतिहासावर अधिक भर न देता वास्तव इतिहास मिळविण्यासाठी ब्याच संदर्भग्रंथांचे सखोल वाचन केल्याचे दिसून येते. या ग्रंथामध्ये लेवा पाटीदार व्युत्पत्ती, इतिहास, लेवा पाटीदारांची बोलीभाषा, ते राहात असलेला प्रदेश, त्यातील गावे, क्षेत्रफळ, लोक संस्कार, कुळे व कुलदेवता, उपासना पंथ, सामाजिक संगठन, समाजकार्य, साहित्य क्षेत्र व स्वातंत्र्य संग्रामात योगदान केलेल्या व्यक्ती; समाजजीवन; आणि लेवा पाटीदार राहात असलेल्या प्रदेशातील तीर्थस्थाने व प्रेक्षणीय स्थाने इत्यादीबाबत सखोल आणि सविस्तर माहिती दिली आहे. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या समाजाचा पूर्वइतिहास समजून घेण्यासाठी या ग्रंथाचा निश्चितच लाभ होईल यात शंका नाही. त्याचप्रमाणे लेवा समाजातील विचारवंत, जिज्ञासू आणि प्रतिभासंपन्न समाजप्रेमींच्या मनात या समाजाच्या प्राचीन - अर्वाचीन घडामोडींसंबंधी जिज्ञासा निर्माण होऊन समाजासंबंधी नवीन नवीन विचारधारा पुस्तकरूपाने समाजापुढे आणण्यासाठी प्रेरणा मिळेल अशी मला खात्री वाटते.

श्री. नि. रा. पाटील हे शासनाच्या गॅझेटिअर विभागात कार्यरत असून ऐतिहासिक दस्तऐवज, विविध संदर्भ जतन करून त्यांचा संशोधनात्मक दृष्टीने अभ्यास करणे हा त्यांच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळेच ते ज्या समाजात जन्मास आलेत त्या लेवा पाटीदार समाजाच्या प्राचीन-अर्वाचीन घडामोडींसंबंधी संशोधनात्मक अभ्यास करून हे पुस्तक नव्हे तर संशोधनात्मक असा हा सामाजिक ग्रंथ लिहिला आहे. आणि म्हणूनच या ग्रंथांतील माहिती ही कोणताही काल्पनिक कल्पना विलास नसून प्रत्येक बाबतीत प्रमाणात्मक आधारावर दिलेली आहे. या पुस्तकाचे आणखी एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे आदरणीय समाजसेवक व लोकसेवक म्हणून प्रसिध्दि पावलेले माननीय मधुकरराव तथा बाळासाहेब यांची त्यांच्या उत्कृष्ट भाषाशैलित लिहिलेली अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना होय. माननीय बाळासाहेबांना जाति-धर्माचे अहंतत्व जोपासणाऱ्या ग्रंथास प्रस्तावना देणे आवडत नाही. या ग्रंथात लेवा पाटीदार समाज इतिहासाबाबत ना अतिशयोक्ति, ना अहंभाव, ना न्यूनगंड; तर वस्तुनिष्ठ वास्तवता यावर भर असल्यानेच बाळासाहेबांनी या आवश्यक व स्तुत्य उपक्रमास शुभेच्छा देणे व लेवा पाटीदार समाजाचे यथार्थ दर्शन व्यापक समाजाला घडविणे या कर्तव्यभावनेतून प्रस्तावना दिली आहे असे मी मानतो. आपल्या प्रस्तावनेत बाळासाहेबांनी संदर्भाधीन ग्रंथातील लेखकाने निर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक बाबीचा यथार्थ परमार्श घेतला असून लेखकाचे तोंडभरून कौतूकही केले आहे. त्यामुळे श्री. निळकंठ पाटील यांनी संदर्भाधीन ग्रंथ लिहिण्यासाठी घेतलेले परिश्रम व मेहनतीचे निश्चितच चीज झाले आहे यात संदेह नाही.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना हे पुस्तक संदर्भग्रंथ म्हणून निश्चितच उपयुक्त ठरू शकेल अशी माझी खात्री आहे. श्री. पाटील हे लेखनात व्यस्त असतात हे नुकतेच मी पाहिलेल्या त्यांच्या लेखन चालू असलेल्या ``लेवा गण बोली भाषा कोश`` यावरून दिसून आले. त्यांच्या लेखणीतून सातत्याने दर्जेदार लेखन होत राहो आणि त्यासाठी त्यांना दीर्घायुरारोग्य

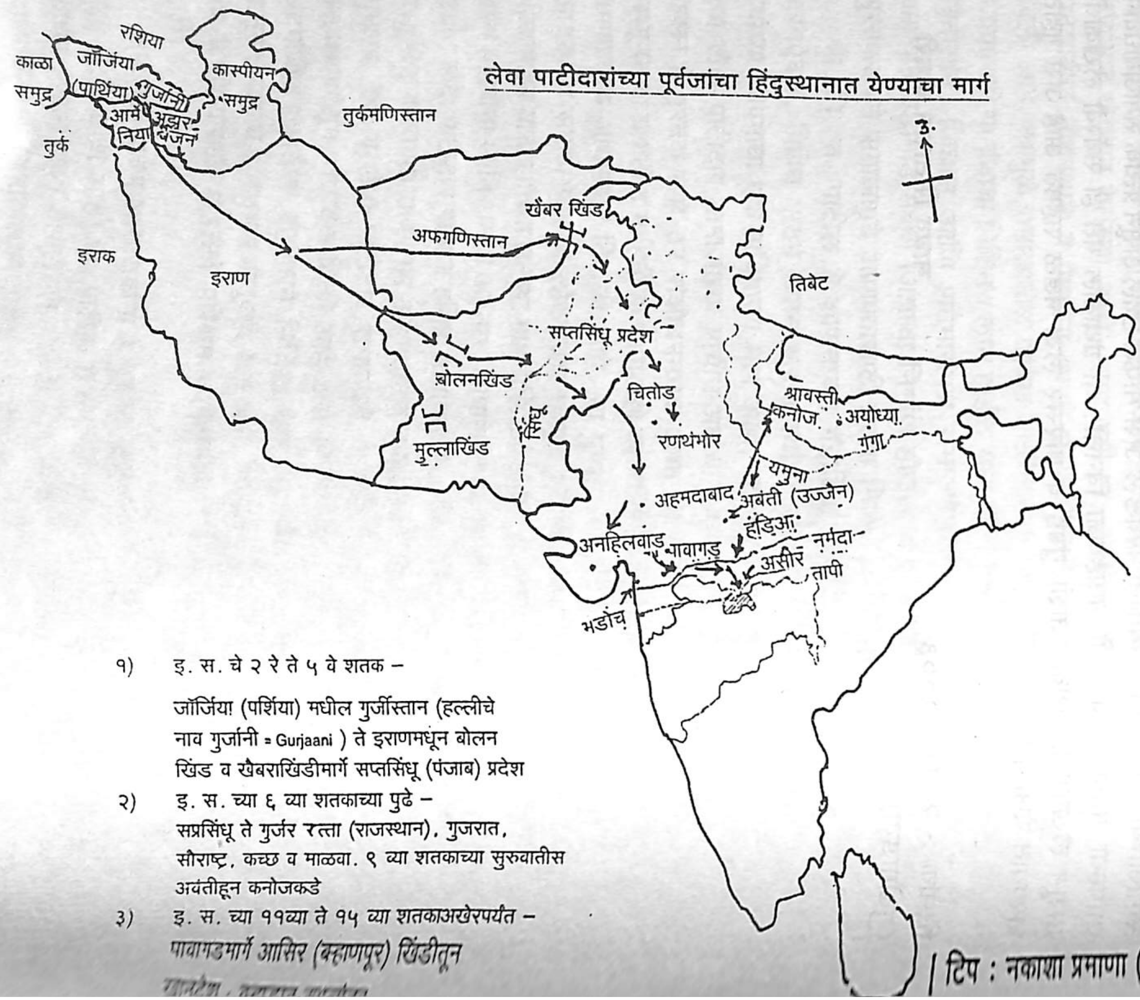
लाभो ही शुभेच्छा.

या पुस्तकाच्या फक्त प्रथम आवृत्तीच्या प्रतींची संख्या, खर्च, वितरण, विक्री, उत्पन्न, लाभांश इत्यादीसंबंधीचे सर्व अधिकार मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबई यांचेकडे राहातील. प्रथम आवृत्तीनंतर मात्र लेखकाचे इच्छेवर अवलंबून राहील. या पुस्तकाची आखणी, छपाई व बांधणी ही जास्तीत जास्त आकर्षक करण्याचा प्रयत्न केला असून ग्रंथाचे देणगीमुल्य समाजाच्या सर्व स्तरातील व्यक्तींना परवडेल असे माफक ठेवले असून प्रत्येक समाजबांधवाने आपल्या संग्रही ठेवावे अशी आग्रहवजा विनंती. या ग्रंथातील मते ही सर्वस्वी लेखकाची असून लेखकाच्या प्रत्येक मताशी मुंबई व परिसर लेवा मंडळ सहमत आहे असे गृहीत धरण्यात येऊ नये.

दिनांक :- २ एप्रिल २००३ (गुढीपाडवा)

माधव सिताराम चौधरी

लेवा पाटीदारांच्या पूर्वजांचा हिंदुस्थानात येण्याचा मार्ग

१) इ. स. चे २ रे ते ५ वे शतक –

जॉर्जिया (पर्शिया) मधील गुर्जीस्तान (हल्लीचे नाव गुर्जानी = Gurjaani) ते इराणमधून बोलन खिंड व खैबरखिंडीमार्गे सप्तसिंधू (पंजाब) प्रदेश

२) इ. स. च्या ६ व्या शतकाच्या पुढे –
सप्रसिंधू ते गुर्जर रत्ता (राजस्थान), गुजरात, सौराष्ट्र, कच्छ व माळवा. ९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस अवंतीहून कनोजकडे

३) इ. स. च्या ११व्या ते १५ व्या शतकाअखेरपर्यंत –
पावागडमार्गे आसिर (ब्हाणपूर) खिंडीतून

| टिप : नकाशा प्रमाणा (Scale) नुसार नाही. |

अभिप्राय

लेवा पाटीदार समाज मूलत: कृषिव्यवसायाशी निगडीत असला तरी बदलत्या काळाची पावले ओळखून शिक्षणाच्या विविध शाखांत तो अग्रेसर बनला आहे. काळाची गरज म्हणूनतो व्यवसायाभिमुखही बनत चालला आहे. कालवैशिष्ट्याची दखल या समाजाने घेतली आहे. विकसनशील असलेल्या लेवा पाटीदार समाजाने आपली अविरत कष्ट करण्याची वृत्ती व बौद्धिक क्षमता यांच्या आधारे आपला विशिष्ट ठसा राष्ट्रपातळीवर उमटवला आहे. प्रगत शेतकरी, कुशल कारागीर, स्वातंत्र्यप्रेमी, कलावंत, कवी, साहित्यिक, विज्ञाननिष्ठ, उद्योगपती, सेवाभावी समाजकार्यकर्ते असा विविधांगी व्यक्तिमत्त्व विकास दृष्टिपथात आहे.

साहित्य क्षेत्रात पद्मश्री डॉ. वि. भि. कोलते यांचे कार्य अनन्यसाधारण आहे. महानुभाव पंथाच्या साहित्य संशोधनात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. खऱ्या अर्थाने लेवा पाटील समाजाला आपल्याच इतिहासाची तोंड ओळख **लेवा पाटीलदारांचा इतिहास** या ग्रंथामुळे झाली. या ग्रंथाचे संशोधक-लेखक श्री. शंकर विठोबा पाटील यांचा आवर्जून उल्लेख करावसा वाटतो.

खान्देश-वऱ्हाडातील लेवा पाटीदार समाज : एक अन्वयार्थ हा श्री. नि. रा. पाटील यांनी लिहलेला ग्रंथ लेवा पाटीदार समाजाच्या व्युत्पत्तीपासून अद्ययावत विकासापर्यंत आढावा घेणारा, पुराव्यांच्या आधारे लिहिला गेलेला अत्यंत शास्त्रशुद्ध ग्रंथ आहे.ज्या स्वरूपात हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे ते स्वरूप अत्यंत देखणे असून समाजबांधवांना आपल्या अस्मितेची ओळख करून देणारे आहे. श्री.नि.रा. पाटील यांनी ग्रथांची पांडुलिपी मला वाचावयास दिली व जेव्हा मी ती पूर्ण वाचून काढली तेव्हाच कोणत्याही परिस्थितीत हा ग्रंथ मार्गी यावा अशी इच्छा मनात उदित झाली. मुलूंड येथील विकास मंडळाच्या पदाधिकाऱ्यांनी आदरपूर्वक या ग्रंथाचे वाचन केले व मंडळातर्फे तो प्रसिद्ध करावा असे ठरविले. परंतु आर्थिक अथवा तत्सम काहीतरी अडचण जाणवल्याने त्यांची इच्छा असूनही हा ग्रंथ प्रकाशित करणे जमले नाही. ही धुरा मुंबई व परिसर लेवा मंडळाने उचलून व ग्रंथ प्रकाशित करून फार मोठे समाज कार्य केले आहे असे मला वाटते. श्री. माधव चौधरी यांचा या कामी पुढाकार कौतुकास्पद आहे.

श्री.नि.रा.पाटील हे संशोधकवृत्तीचे असून अथक परिश्रम करणारे व भाषेवर उत्तम पकड असलेले थोर साहित्यिक आहेत. लेवागणबोली (वऱ्हाडी-खान्देशी बोली भाषा) या नावाने लेवा समाजात ग्रामीण भाषेत वापरली जाणारी भाषा, शब्द, व्याकरण याचा संशोधनात्मक अभ्यास व्यक्त करणारा कोश त्यांनी लिहिला आहे. हा ग्रंथही भाषाभ्यासकांसाठी एक पर्वणी ठरेल. महाराष्ट्रातील किल्ल्यांवर तसेच बुलढाणा व जळगाव जिल्ह्यातील हेमांडपंती मंदिरावर त्यांनी संशोधनात्मक लिखाण केले असून तेही प्रकाशित होण्याची गरज आहे.आमच्या नेतेमंडळींनी व समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या श्रेष्ठ समाजबांधवांनी याकडे लक्ष पुरविण्याची गरज आहे

महाराष्ट्रात अनेक लेवा पाटीदार समाज मंडळे व भ्रातृमंडळे समाजाचे प्रतिनिधित्व करून आपापल्या परीने समाज कार्य करीत आहेत. त्या सर्वांनी समाजाशी निगडीत पुस्तक प्रकाशनाकडे लक्ष पुरविल्यास लेवा पाटीदार समाज अन्य समाजांत आदराचे व प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त करू शकेल. ज्या समाजाचे साहित्य उच्च दर्जाचे असते तो समाज उर्जितावस्थेला येऊन राष्ट्रीय पातळीवर आपले स्वतंत्र व समर्थ अस्तित्व निर्माण करू शकतो. या संदर्भातील

श्री.नि.रा.पाटील यांचे कार्य समाजाला भूषणावह व मार्गदर्शक ठरणार आहे. बहुतेक लेवा पाटीदार समाज मंडळाचे उद्दिष्ट आपल्या विभागात वास्तू निर्माण करावी हे आहे. अशा वास्तू निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे. मात्र या सर्व ज्ञाती बांधवांनी साहित्यनिर्मिती व प्रकाशन यांकडेही लक्ष पुरविण्याची गरज आहे; कारण हे कार्य संपूर्ण समाजाला प्रकाशात आणणारे व समाजाची प्रतिष्ठा वाढविणारे आहे. वार्षिक स्नेहसंमेलन व जेवणावळी एवढाच मर्यादित कार्यक्रम राहू नये. काहीतरी टिकावू स्वरूपाचे कार्य त्यांच्या हातून होण्याची गरज आहे.

श्री.नि.रा.पाटील यांचा प्रस्तुत ग्रंथ शाळा, कॉलेज, सार्वजनिक ग्रंथालये इ. मध्ये वितरीत व्हावा, तसेच प्रत्येक लेवा पाटील समाजप्रेमी बांधवांच्या घरा-घरात तो असावा एवढी या ग्रंथाची गुणवत्ता व उपयोगिता मोठी आहे.पी.एच्.डी.च्या शोधग्रंथाची योग्यता असलेल्या या ग्रंथलेखनाने श्री. नि.रा.पाटील विद्वज्जनसमुदायात मानाचे स्थान प्राप्त करते झाले आहेत. ग्रंथलेखकास व प्रकाशकास यामुळेच धन्यवाद द्यावेसे वाटतात.

१० जुलै २००३
भाषाप्रभु प्रा. राम नेमाडे
आषाढ शु. एकादशी, शके १९२५

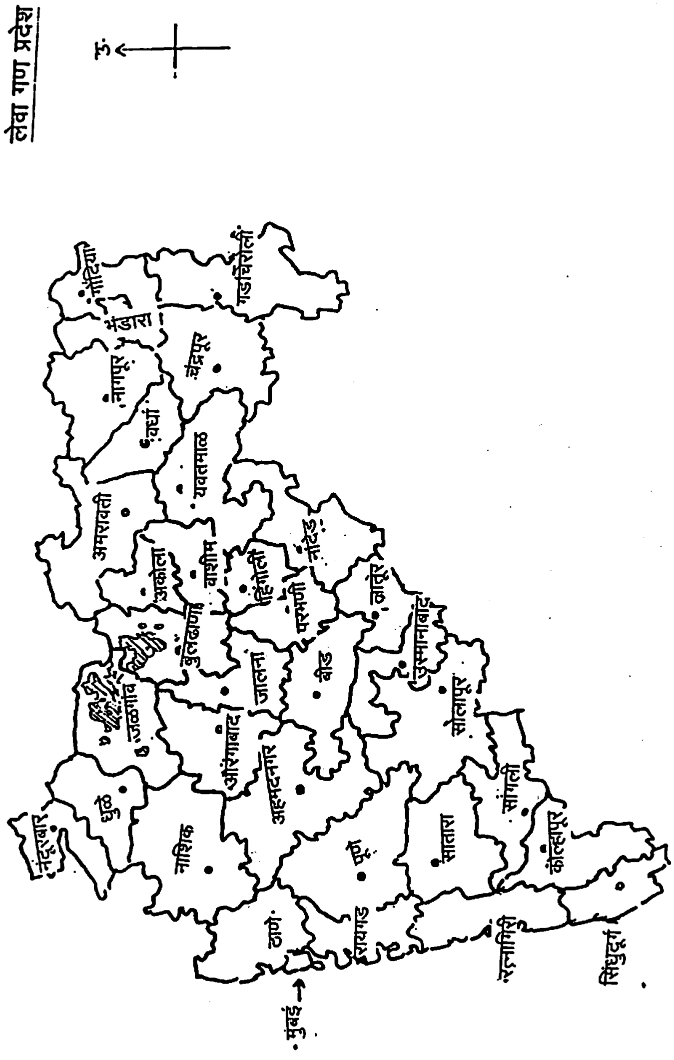
oooooooo

शुध्दिपत्रक

पृष्ठ क्र.	परिच्छेद क्रमांक	ओळ क्रमांक	चूक	बरोबर
४	पहिल्या परिच्छेदानंतर	–		मध्य प्रदेशातील गुजरात हद्दीला व नर्मदा नदीच्या उत्तरेस लागून असलेल्या रेवा काठा संस्थानाशीही लेवाचा संबंध जोडता येईल. या भागातही लेवा पाटीदारांची वसती आहे.
१७	१	३	दुष्पवृत्ती	दुष्प्रवृत्ती
	३	२	कैटभ	कैंटभ
३२	१	८	त्याच	त्यांचा
३५	तळटीप क्र. ४६	–	वुलत्ली	वुल्स्ली
२१३	संदर्भसूची	–	वोसलेली	वुल्स्ली
३८	२	५	त्यानंतर त्या	त्याच्यानंतर आलेल्या
४२	४	१	ओझा.	ओझा (पूर्णविराम नको)
९४	१	८	रवेयाची	खेयाची
		१० व ११	आरवजी	आखजी
७२	२	१	संगोत्र	सगोत्र
१३१	२	२	ह्यात असेपर्यंत	हयात असेपर्यंत
१३७	४	१५	धरणे कराव	धरणे करावे
१४७	१	३	विद्यापीठाचे	विद्यापीठाने
१५९	२	२	न्या.ए.पी. भंगाळे (सांगवी)	न्या. ए.पी. भंगाळे(कानळदे)
१६१	२	३	सखाश्रूंत	सुखाश्रूंत
१८९	२	१२ व १३	काळात	कानात
१९०	२	१	शेगण्याची	शेंगदाण्याची

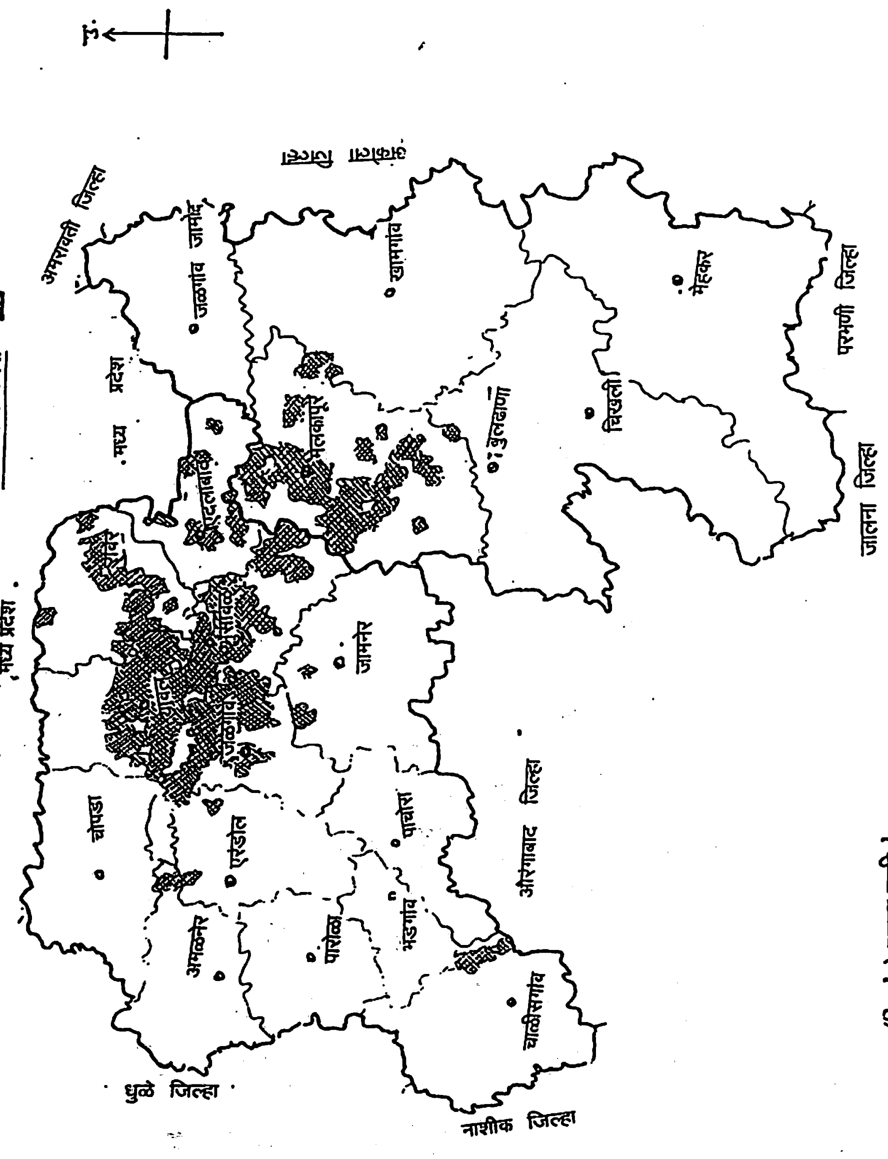
realpatidar.com

महाराष्ट्र व
लेवा गण प्रदेश

[टिप : नकाशा प्रमाण (Scale) नुसार नाही.]

जळगांव - बुलढाणा जिल्हे (१९८१) व
लेवा गण प्रदेश

[टिप : नकाशा प्रमाणा (Scale) नुसार नाही.]

अनुक्रमणिका

प्रकरण -१

लेवा पाटीदार - व्युत्पत्ती

खानदेश - वऱ्हाडातील लेवा पाटीदारांची गणना ब्रिटिशांनी कुणब्यांमध्ये केल्यामुळे जळगाव व बुलढाणा जिल्ह्यांमधील लेवा पाटीदारांची १९११ नंतरची स्वतंत्र आकडेवारी उपलब्ध नाही. सन १८७२ च्या जनगणनेनुसार संयुक्त खानदेशात यांची संख्या २५,५३५ तर बुलढाणा जिल्ह्यात सुमारे २००० होती. तथापि ही आकडेवारी विश्वसनीय वाटत नाही. खानदेश - वऱ्हाडात यांना लेवा पाटीदार या संज्ञेबरोबरच कुणबी, रेवे, लेवा कुणबी, पांजणा कुणबी असेही म्हणतात. तसेच ते ज्या मूळ भागांमधून म्हणजे गुजरात, मध्य प्रदेश, राजस्थान व पंजाब या भागांमधून स्थलांतरीत झालेले आहेत, त्या भागांत त्यांना पाटीदार, लेवा कणबी, आंजणा कणबी, मतिया कणबी, मोम्ना कणबी, कुरमी असेही संबोधतात. कडवा कणबी हेसुद्धा पाटीदारच आहेत. लेवा पाटीदार शब्दाची व्युत्पत्ती (Etymology) खालीलप्रमाणे झाली असावी. शब्दोत्पत्ती (Etymology = Derivation of words) हे एक स्वतंत्र शास्त्र असून त्यात शब्दोत्पत्तीच्या सर्व संभावनांचा संशोधन बाबींनुसार विचार केलेला असतो. तसाच लेवा आणि पाटीदार या दोन शब्दांचा प्रस्तुत प्रकरणात विचार केलेला आहे.

गुजराथीत पाटीदार म्हणजे पाटील किंवा शेतकरी असा अर्थ होतो. विशेषतः बडोदे भागात तो रुढ आहे.[१] पट म्हणजे मोठे शेत आणि पट्टी म्हणजे शेतीचा लांब पट्टा व तो धारण करणारा तो पाटीदार असा अर्थ निघतो. पट्टा किंवा पटा याचा अर्थ कौल म्हणजे कबुलायत पत्र, लेखी पत्र (शेतीचे वगैरे खेडपत्र), गावच्या जमाबंदीचे ताळेबंदपत्रक, कराराचा कागद, भाडेपट्टा असाही होतो. संस्कृतमधील `पट्ट` चा अर्थ ताम्रपट किंवा राजशासनपत्र असा होत असल्याने ते करून देणारा तो पट्टीदार अथवा पाटीदार होय. कुशाण काळात क्षत्रप (म्हणजे प्रांताधिकारी = प्रतीहार = सामंत = संस्कृतमधील पट्टीदार) नेमण्याची प्रथा सुरू झाली होती.[२] पूर्वी त्यांना क्षत्रप असेही म्हणत. संस्कृतमध्ये `पाटी`चा गणित किंवा अंकगणित असा अर्थ होतो. आकडेमोड करणारा म्हणजे हिशेबनीस याअर्थी पाटीदारचा अर्थ निघू शकतो, हा पाटीदार पुढे शेती करू लागल्याने पट्टी = शेती धारण करणारा तो पाटीदार असा अर्थ संयुक्तिक वाटतो आणि ब्रिटिश राजवटीपूर्वी प्रमुख पाटीदार शासन व कुळांमधील मध्यस्थींचे काम करीत व कौशल्याने सारा वसूल करून शासनास देत.[३] म्हणजेच ब्रिटीश राजवटीपूर्वी पाटीदारांमधील

१. य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे (संपा.), **महाराष्ट्र ज्ञानकोष**; खंड ५, पृ. १९८२, १९१४.
२. आर. के. मुखर्जी, **एन्शंट इंडिया**, १९५६; **भारतीय संस्कृतीकोश**, खंड २, पृ. ४३९.
३. **गॅझेटिअर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी**; खंड ९, भाग १, १९०१, पृ. १६६.

प्रमुख हे एक प्रकारे महसूल अधिकाऱ्याचे काम करीत. त्यावरून त्यांचा सामाजिक दर्जा स्पष्ट होतो. `पट्टी`चा एक अर्थ पश्चिम दिशा असाही होतो.[४] पश्चिमेकडून आलेले आर्य ते पाटीदार असाही अर्थ निघू शकतो. याविषयी तपशीलवार माहिती पूर्वजांचा इतिहास या प्रकरणात आलेली आहे. पत म्हणजे नावलौकिक, इमानीपणा, विश्वासूपणाबद्दल कीर्ति, अब्रु - सचोटीबाबत दुसऱ्यांचा विश्वास आणि पाती म्हणजे घराणे, घराण्याची शाखा[५] असा अर्थ निघत असल्याने `पातीदार` चा अपभ्रंश पाटीदार होणे स्वाभाविक आहे. यांच्या सचोटीबाबत व उद्योगप्रितेबाबत ब्रिटिशांनीसुध्दा त्यांची मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. इ.स. १८८० मध्ये प्रकाशित खानदेश गॅझेटिअरमध्ये जेम्स एम. कॅम्बेलने त्यांच्या गुणांबाबत पुढीलप्रमाणे उल्लेख केला आहे. " Truthful, orderly, and frugal almost to nigardliness, they are the most hardworking, industrious and simple minded of Khandesh agrcultural population. Since the great dispute which broke up their caste, they have been remarkable for the apparent absence of jealousies and treacheries which distinguish the Gujar Kunbis" यावरून पातीदार म्हणजे घराण्याचा, आणि अपभ्रंशाने पाटीदार असा शब्द निघू शकतो. वरील great dispute बाबत माहिती इतिहास प्रकरणात दिली आहे.

इ.स. १४८४ मध्ये महमूद बेगडा या गुजरात सुलतानाने चांपानेर व पावागड किल्ल्यावर चढाई करुन ते राज्य हस्तगत केले. त्यावेळी चांपानेरचा (पावागडचा) राजा पाटाई रावळ हा होता.[७] महमूद बेगडाच्या स्वारीनंतर बहुतांश चांपानेरवासी व पावागडवासी लोक खानदेश-वऱ्हाडात आलेले आहेत. या पाटाईची प्रजा पाटाईदार व त्यावरुन पाटीदार हा शब्द रूढ झाला असावा असे वाटते.

शतकानूशतके उलटतात तेव्हा बऱ्याच शब्दांचे उच्चारही बदलतात. अशी शक्यता "प्रतीहार" वरुन पाटीदार होणे खूपच संभवनीय वाटते. प्रतीहार राजघराणे हे गुर्जर प्रतीहार म्हणून ओळखले जाते. या प्रतीहारांचे साम्राज्य ज्या आनर्त, मालव, किरात, तुरुष्क, वत्स आणि मत्स्य म्हणजेच लाट किंवा गुजरात, राजस्थान, माळवा व निमाड भागात होते तेथे मोठ्या संख्येने पाटीदार समाज वसला आहे. या भागात ६व्या ते १० व्या शतकात प्रतीहारांचे साम्राज्य बहरले होते. प्रतीहार राजघराण्यावरुन व त्या राजघराण्यात सेवेत असणारे सरदार, अधिकारी ज्यांनाही प्रतीहार म्हणूनच ओळखले जाई त्या प्रतीहारांवरून अपभ्रंशाने पाटीदार होणे सहज शक्य आहे. ते अधिक संयुक्तिक वाटते. याविषयी अधिक माहिती इतिहास प्रकरणात दिली आहे. येथे मुद्दाम नमुद करावेसे वाटते की, प्रतीहारांचे साम्राज्य ज्या भूप्रदेशावर होते, त्या भूप्रदेशातील शेतकऱ्यांना पाटीदार असे संबोधले जाते.

४. य. रां. दाते, चिं. ग. कर्वे, पूर्वोक्त; पृ. १९१४.
५. कित्ता.
६. खानदेश गॅझेटिअर, १८८०, पृ. ६५.
७. वुल्स्ली हेग (संपा. व लेखक), ''गुजरात अॅण्ड खानदेश'', केंब्रिज हिस्टरी ऑफ इंडिया, खंड ३, १९३८, पृ. ३०९.

ज्या परिहार किंवा पडिहार गुर्जर वंशात प्रतीहार होऊन गेलेत, त्या परिहार किंवा पडिहारांची वसती राजस्थानातील मारवाडात आणि अवध प्रदेशात आहे. मात्र सांप्रत यांची लोकसंख्या अल्प उरली असल्याचे **राजस्थानकी जातिया** या ग्रंथात नमूद केले आहे. हे अग्निकुळातील लोक वैष्णव असले तरी चामुंडा ही त्यांची कुलदेवता आहे. हे लोक वड, पिंपळ व रोहिडा (बहुधा उंबर) या वृक्षांना पवित्र मानतात व ते वृक्ष कधी तोडत नाहीत. प्रस्तूत लेखकाच्या मते हे परिहार गुजरात, पावागडमार्गे खानदेश - वऱ्हाडात आले असावेत. कारण आस्थलांतरी लेवा पाटीदारही वैष्णव असून ते आता वारकरी झालेले आहेत. त्यांनी चामुंडाऐवजी भवानी ही कुलदेवता स्वीकारली आहे. इकडील लेवा पाटीदार लोकही वड, पिंपळ व उंबरास पवित्र मानून तोडत नाहीत.

गुजरात मधील पाटीदारांना लेवा पाटीदार अशी संज्ञा प्राप्त झाली ती नर्मदा नदीमुळे. नर्मदा नदीस गुजरातमध्ये रेवा असे नाव आहे. नर्मदा नदीचे रेवा हे नाव तिच्या मार्गात अनेक छोटे छोटे धबधबे व द्रुतवाह आहेत त्यामुळे आणि `उड्या मारत जाणारी` या अर्थाने रेवा म्हणून सार्थ ठरते,[९] इतर नद्यांप्रमाणे ती प्रौढ किंवा वृध्द झालेली नसून चिरतरुण आहे. गुजरात व मध्य प्रदेशात तिच्या उत्तर तसेच दक्षिण भागात म्हणजे ज्या भागावर प्रतीहारांची सत्ता होती तेथे पाटीदारांची वसती मोठया प्रमाणावर आहे. त्यावरुन रेवा नदीकाठी स्थायिक झालेल्या प्रतीहारांना रेवा प्रतीहार व अपभ्रंशाने लेवा पाटीदार असे नाव प्राप्त होणे शक्य आहे. गुजरातमध्ये सर्व कणब्यांमध्ये रेवा अथवा लेवा पाटीदारांची संख्या सर्वाधिक आहे. त्यांच्या मूळ वसतीची मुख्य ठिकाणे खेडा जिल्ह्यातील आणंद, बोर्साद आणि नडियाद या चरोतरमध्ये, बडोदा व भडोच भागात, सौराष्ट्र तद्वतच कच्छमध्येही आहेत. थोडक्यात नर्मदा म्हणजे रेवा नदीवरुन त्यांना लेवा पाटीदार हे नाव प्राप्त झाले आहे. काही ठिकाणी यांना फक्त रेवे किंवा लेवे असे संबोधतात तेही रेवा नदीमुळेच. रेवा शब्दावरुन जर लेवा पाटीदार या व्युत्पत्तीशी काही संबध असेल तर रेवा शिवाय इतर संबंधित शब्दांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कारण लेवा पाटीदार समाज हा आर्य समाजाचा एक घटक असून ते सप्तसिंधू म्हणजे पंजाब प्रदेशातून दक्षिणेकडे सरकले असे गृहीत धरले तर पंजाबातील रेवा नामक सरोवर भागात ते प्रथम स्थित झाले असावेत व तेथून् दक्षिणेकडे स्थलांतरित झाले असावेत. पंजाबमधील रेवा सरोवर हे पवित्र स्थान असून तेथे लोमेश ऋषींचे वास्तव्य होते (तपःस्थान होते).[१०] हे लोमेश ऋषी पाटीदारांमधील काही जणांचे (कुळांचे) गोत्रही आहेत. रेवा सरोवर भागाला रिवालसर असेही म्हणतात.[११] आणखी एका रेवा शब्दावरून व्युत्पत्तीशी संबंध जोडता येईल. माळव्यातही पाटीदारांची संख्या मोठी आहे. माळव्यातील धार जिल्ह्यातील मांडू या ऐतिहासिक स्थळी रेवा

---

८. **राजस्थानकी जातिया,** १९५४ (श्री. शं. वि. पाटील, **लेवा पाटीदारांचा इतिहास,** १९९९); **भारतीय संस्कृतिकोश,** खंड ५.

९. रेव म्हणजे उडी मारणे, यावरून रेवा म्हणजे उड्या मारत जाणारी म्हणजेच अवखळ या अर्थाने हे नाव पडले आहे.

१०. मनसाराम शर्मा, **पंजाब : जीवन और साहित्य,** १९६१; श्री. शं. वि. पाटील, **लेवा पाटीदारांचा इतिहास,** १९९९.

११. सी. वी. चित्राव, **प्राचीन चरित्रकोश,** १९६१; **भारतीय संस्कृतिकोश,** खंड ७, पृ.४४३-४४.

नामक कुंड (सरोवर) आहे. हे कुंड रुपमतीने (बाझ बहादूरची प्रेयसी व पत्नी) बांधलेले आहे. या कुंडातून नर्मदा नदी गुप्त रुपाने वाहते असे म्हणतात. नर्मदा परिक्रमा करणाऱ्यांची अशी समजूत आहे की, या रेवा कुंडात स्नान केल्यावाचून परिक्रमा सफल होत नाही.[१२] या सरोवरावरूनही पाटीदारांची रेवा पाटीदार किंवा लेवा पाटीदार अशी व्युत्पत्ती होणे शक्य आहे अर्थात हे मत ग्राह्य धरता येणार नाही.

वंशावळी ठेवणारे चोपड्याचे भाट हे रामपुत्र लव याचे वंशज लेवा पाटीदार आहेत असे सांगतात. तथापि त्यांच्या वंशावळी जास्तीत जास्त पावगडपर्यंत म्हणजे १४८४ पर्यंत मागे जातात. एवढेच सत्य की, पावागडहून लेवा पाटीदार लोक आलेले आहेत. रेव्ह. शेरिंग्जनुसार [१३] आणि **गॅझेटिअर ऑफ गुजरात पॉप्युलेशन** नुसार [१४] भगवान रामचंद्र यांची दोन मुले लव व कुश यांच्यापासून अनुक्रमे लेवा व कुशवाह (कडवा) वंशाची निर्मिती झालेली आहे.अर्थात हे केवळ अनुमान आहे.

मालवगण हा प्राचीन काळातला सप्तसिंधू प्रदेशातील लोकसंघ होता. इ.स.च्या चौथ्या शतकात समुद्रगुप्तने दिग्विजय करण्याआधी सप्तसिंधू मधील मालवगण लोकसंघ शकांच्या साम्राज्यात मेवाडमध्ये टोंक प्रदेशात येऊन वसला. त्यांनी तिथे प्रजातंत्र गणराज्य स्थापन केले. समुद्रगुप्तच्या दिग्विजयावेळी मालवगण साऱ्या माळवा पठारी प्रदेशात पसरले.त्यावरुनच माळवा हे नाव प्राप्त झाले आहे. माळव्यात पाटीदारांची वसती मोठ्या प्रमाणावर आहे.या मालवगण मधील पहिले अक्षर जे `मा` आहे त्याचा अर्थ आई किंवा भूमी असा असून लवगणाची मा म्हणजे लवगणाची भूमी (= प्रदेश) असा अर्थ निघू शकतो व या लवगण यावरुन सुध्दा, म्हणजे रामपुत्र लवापासून उत्पन्न गणाची भूमी यावरुन मालवगण शब्द रूढ झाला असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. दंतकथेनुसार लवाने वसविलेले लवपूर (लाहोर) सप्तसिंधूच्या मालवगणाच्या प्रदेशातीलच आहे.

सुप्रसिध्द इतिहासकार म.म.वा.वि. मिराशी व ग.ह. खरे हे भारतात आलेल्या पहलवांना (पल्लवांना) इराणमधून आलेले पर्थियन वंशाचे मानतात. इराणमध्ये त्यांना पहलव म्हणत आणि क्षत्रप रुद्रदामनच्या गिरनार येथील शिलालेखात पार्थियन आधिकाऱ्याला पहलव म्हटले आहे.[१५] यातील दोन अक्षरांचा म्हणजे पह चा लोप पावला तर राहातो फक्त लव आणि यांपासूनही लेवा वंश निर्माण झाली असण्याची एक संभावना आहे.

संस्कृतमध्ये लवः = कापणी, शेताची कापणी; आणि लवनं म्हणजे शेताची कापणी, विळा, कोयता असा अर्थ होतो.[१६] म्हणजे शेताची कापणी करणारा व हाती विळा शस्त्र बाळगणारा याअर्थी लेवाची उत्पत्ती झाली असावी आणि पाटीदार = शेतकरी, म्हणजेच लेवा पाटीदारचा अर्थ प्रत्यक्ष हंगाम काढणारा शेतकरी असा निघू शकतो. तद्वतच लवनं वरून `लानी करणे` रूढ झाले असावे. लेवा पाटीदारांमध्ये ज्वारीच्या लानीला अनन्यसाधारण महत्व असते.

१२. **भारतीय संस्कृतिकोश, खंड ७**, पृ. २७३
१३. रेव्ह. शेरिंग्ज, **हिंदू ट्राईब्ज ॲण्ड कास्टस्**, व्हा. ३, पृ. २५८.
१४. कॅम्पबेल जेम्स एम., **गॅझेटिअर ऑफ गुजरात पाप्युलेशन**, व्हा. ९, भाग १, मुंबई, १९०१.
१५. वा. वि. मिराशी, ग. ह. खरे, ''पल्लव वंश'', **मराठी विश्वकोश, खंड ९**, पृ. ३०५.
१६. ज. वि. ओक, **गीर्वाणलघुकोश**, द्वारकाबाई ओक तथा सरस्वतीबाई आपटे, जमशेटपूर, १९६०, पृ. ४११.

लेवा पाटीदार - व्युत्पत्ती

ग्रीसमध्ये लेवादीअ व लेमीअ प्रदेशांची सपाट भूमी आहे, तसेच तुर्कस्थानच्या बाजूस भूमध्य समुद्रात लेवांट नामक बेट समुह आहे.[१७] या लेवांटमार्गे ग्रीसचा सिंधशी व्यापारी संबंध होत असे.[१८] तद्वतच अलेक्झांडर हिंदुस्थानवर इ. स. पू. च्या तिसऱ्या शतकात स्वारी करतो त्यावेळी उपरोक्त लेवादीअ प्रदेशातून ग्रीक लोक हिंदुस्थानात आले असणे शक्य आहे. व लेवादीअ प्रदेशातील लोकांना लेवा असे संबोधण्यास वाव आहे. हे खरे वाटत नाही. तथापि संशोधनास वाव आहे. बरीगझाच्या बौद्ध भिक्षूंचाही लेवांटशी संबंध जोडला जातो[१९] आणि तसे मानल्यास इ. स. च्या ४८५ सालाऐवजी इ. स. पू. च्या तिसऱ्या शतकाशी लेवा पाटीदारांच्या भारतातील आगमनाचा क्रम द्यावा लागेल. म्हणून हे खरे वाटत नाही.

रेवा शब्दाशी संबंधच जोडायचा तर बलरामपत्नी रेवती व तिचे वंशज, रैवतक पर्वत (गुजरात, राजस्थान सीमेवरील पर्वत), माळव्यातील रेवा जिल्हा (पूर्वीचे संस्थान) ज्यात अजूनही पाटीदारांची वस्ती आहे, त्यांच्याशीही जोडता येईल. नांगरधारी बलरामाची पत्नी रेवतीस झालेला वंश, जो बळीराजा म्हणजे शेतकरी (गुजराथी व हिंदीत पाटीदार) म्हणूनही रेवतीपासून रेवा आणि शेतकरी म्हणजे पाटीदार या अर्थानेही रेवा पाटीदार शब्द रूढ झाला असावा, व तशी शक्यता असल्यास रेवा (लेवा) पाटीदारांचा वंश जो ईक्ष्वाकूचा सूर्यवंश मानतात तो न मानता बलरामाचा यादव वंश मानावा लागेल. मात्र याला पुराणातही आधार नाही. यासाठी अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे.

पाटीदार हे मूळ आर्य क्षत्रिय असून त्यांना कणबी अथवा कुणबी मानले जाऊ लागले ते त्यांच्या शेती करण्याच्या व्यवसायावरून. कुणबी हे जातिवाचक नाव नसून कुणबिकी म्हणजे शेती करणाऱ्या लोकांचा समूह. तरीदेखील कालांतराने कुणबी अथवा कणबी व पाटीदार (शेतकरी) या स्वतंत्र जाती निर्माण झाल्या. कुणबी शब्द कुळंबी अथवा कौटुंबिक या शब्दावरून आला आहे. पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांच्या मते या शब्दाची व्युत्पत्ती संस्कृत शब्द 'कुंटुंबिन्' पासून झाली असावी. त्यांच्या मते प्राचीन काळापासून कुटुंबिन् हे उपपद शेतकऱ्यांच्या नावामागे लावण्याचा प्रघात आहे.[२०] फोर्बसच्या मते अकराव्या शतकामध्ये खेड्यात कुटुंबिक किंवा शेतकरी राहत असत.[२१] उत्तरेकडून आलेल्या गुजर लोकांचा गुरांची पैदास करणे व दुधदुभत्याच्या व्यवसाय होता. परंतु जे गुजर शेती करू लागले त्यांना लोक कुणबी म्हणू लागले. काहींच्या मते खानदेश-व्हाडातील गुजर हे उत्तरेकडून आले असून

१७. **मराठी विश्वकोश**, खेड ५, पृ. ४३४ व नकाशा.
१८. ए. एल. बशम, **कल्चरल हिस्टरी ऑफ इंडिया**, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, मुंबई, कलकत्ता, चेन्नई, १७७५, पृ. ४३५.
१९. कित्ता, पृ. ४२५ व ३४०.
२०. आर. ई. एन्थोवेन, **कास्टस ॲण्ड ट्राईब्ज ऑफ ऑफ बॉम्बे स्टेट**, खंड २, १९२२, पृ. २८४.
२१. आर. व्ही. रसेल, हिरालाल, **ट्राईब्ज ॲण्ड कास्टस् इन दि सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस ऑफ इंडिया**, खंड ४, पुनर्मुद्रित, १९९३, पृ. १७.

त्यांच्या बरोबरच पाटीदार लोकही ह्या भागात आलेले आहेत.[२२] गुजर व पाटीदारांचा सामाजिक दर्जाही समान आहे. गुजरातमधील लेवा कणबी उत्तरेकडील गुजर वंशाचेच आहेत.[२३] कुणब्यांना मराठीत कुणबी, गुजराथीत कणबी व हिंदीत कुरमी असे संबोधतात.

पाटीदारांप्रमाणेच पाठारे प्रभू ही जातदेखील प्रतीहारांपासून उत्पन्न झालेली प्रशाखा (Offshoot) आहे. पी. बी. जोशींच्या मते पाठारे हे कनौज व राजस्थानातील प्रतीहारांचे वंशज होते. इ. स. १०१८ मध्ये गझनीच्या महमूदाने कनौजवर स्वारी करून प्रतीहार घराण्यातील शेवटचा राजा राजपाल याचा पराभव केल्यानंतर प्रतीहार किंवा पाठारे प्रभू यांचे पूर्वज पैठणला राजाश्रयार्थ आलेत.[२४] म्हणजेच असिरखिंडीतून अकराव्या शतकाच्या प्रारंभी दक्षिणापथाने हे लोक खानदेशात आलेत व त्यांच्यातील काही एदलाबादहून पुढे रोहिनखेड घाटातून पैठणला गेले असावेत. जे पुढे पैठणला गेलेत ते पाठारे प्रभू नावाने ओळखले जाऊ लागले असावेत. त्यांना पाताणे असेही म्हणतात. लेवा पाटीदारांना पाजणे असे म्हणतात. यात काही तरी साम्य नक्कीच असावे.

पाठारे प्रभू लोक स्वत:ला क्षत्रिय समजतात. त्यांचे क्षत्रियत्व शृंगेरी मठाच्या शंकराचार्याने मान्य केले आहे. **सह्याद्री** खंडाच्या २८ व्या अध्यायानुसार पाठारे प्रभूंच्या आद्यपुरुषाने भृगू ऋषीचा अपमान केल्याने भृगूने त्याला ``तुझे राज्य जाईल`` असा शाप दिला. त्यावर राजाने त्याची क्षमा मागितली तेव्हा भृगूने ``तू कारखानविसी (accountancy) अथवा कारकूनी (economizing) करून उर्जितावस्थेत येशील`` असा उःशाप दिला. यामुळे पाठारे प्रभू लेखनिक झालेत.[२५] हीच कथा लेवा पाटीदारांनाही लागू झाली असावी व म्हणून ते सारा वसूल करणारे पट्टीदार (revenue officer) झाले असावेत. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे लेवा पाटीदारांमध्येही भृगू अथवा भार्गव गोत्री बरीच कुळे आहेत, उदा सरोदे, झांबरे, भंगाळे, वाळके, वारके, खाचणे, भोळे, भारंबे, इत्यादी.

खानदेश - व्हाडात लेवा पाटीदारांना पांजणे कुणबी असेही म्हणतात. पांजणे शब्द पावाखंड (पावागड) शी जोडला जात असून पूर्वी पावागड गुजरातचा भाग मानत. गुजरातवर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊ लागल्यावर खेडा जिल्ह्यातील लेवा पाटीदारांमधील काही लोक पावागड येथे स्थलांतरीत झाले. तेथे ते काही पिढ्या राहिले. पावागडही मुसलमानांनी ताब्यात घेतल्यावर तेथून ते खानदेशात आाले. इकडे आल्यावर साळी कारागिरांबरोबर (विणकर) सुतास ब्रशासारख्या फणग्याने पांजण्याचे[२६] काम करू लागल्याने त्यांना पांजणा

२२. **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर**, १९१०, पृ. १२४.
२३. कित्ता, पृ. १२४.
२४. वि. ना. वाळुंजकर, 'महाराष्ट्रातील लोक,' **महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर - महाराष्ट्र भूमि व लोक**, (संपा. कि. का. चौधरी), १९९६, पृ. ६५-६६.
२५. वि. ना. वाळूंजकर, पूर्वोक्त, पृ. ६६.
२६. **जळगांव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १८३, पांजणा म्हणजे वस्त्र विणण्याआधी सुतास लावायची खळ व पांजणे म्हणजे विणकराचे सूत खळीने युक्त करणे – दाते, बर्वे (संपा), पूर्वोक्त, खंड ५. पृ. १९७७.

नाव प्राप्त झाले.[२७] पुढे शेती करू लागल्याने त्यांना पांजणा कुणबी नाव प्राप्त झाले. पांजणा कुणबी म्हणजेच खानदेश - व्हाडातील लेवा पाटीदार होत. पांजणाबाबत दुसरी व्युत्पत्ती आंजणा कणब्यांवरूनही निघू शकते. राजपुतांसारखे चेहरेपट्टी असलेले व नावामागे सिंग लावणारे नवसारी प्रांतातल्या वन्यधर्मी ३३ गोत्री चोधा वंशाचे कणबी जे रामानुज, शैव व स्वामीनारायण पंथीय आहेत ते एकतर पावागडला पाटीदारांसोबत आले असावेत व त्यांच्या सहचर्यामुळे आंजणा अपभ्रंश होऊन पांजणा हे नांव प्राप्त झाले असावे. पांजणाबाबत आणखी एक शक्यता असू शकते आणि ती म्हणजे जे लेवा पाटीदार नंदूरबारमार्गे खानदेशात आलेत ते धुळे जिल्ह्यातील साक्री, धुळे व सिंदखेड तालुक्यांमध्ये वाहणाऱ्या पांझरामार्गे आले असावेत म्हणून त्यांना पांजणा नाव मिळाले असावे. हे अनुमान खरे वाटत नाही. व्हाडातील काही जुन्या जाणकारांच्या मते लेवा पाटीदारांची पाच (पंच) जन (कुटुंबे) खानदेशातून व्हाडात आलीत. या पाच कुटुंबांचा पुढे मोठा विस्तार वाढला. त्यांच्या मते पाच जण यावरून या लोकांना पांजणा हे नाव प्राप्त झाले आहे.

गुजरातमध्ये सत्पंथाचा स्वीकार करणारे मतिया कणबी आणि स्वामीनारायण पंथी मोम्ना कणबी बहुतांश पाटीदार आहेत. आणि खानदेशातील फैजपूर परिसरात सत्पंथी लेवा पाटीदारांची संख्या बरीच मोठी आहे. तसेच रावेर व यावल तालुक्यांमध्ये सावदे, सातोद, कोळवद, सांगवी, न्हावी, कठोरे भागात स्वामीनारायण पंथी लेवा पाटीदारांची वस्ती आहे.

१९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत खानदेश - व्हाडात गुण्यागोविंदाने नांदणाऱ्या लेवा पाटीदारांमध्ये काही शुल्लक कारणांवरून मतभेद झाल्याने रेवे किंवा सावदेकर, नवघरे किंवा गाडेगावकर, कंडारकर आणि थोरगव्हाणे या ग्रामनामांवरून पोटशाखा निर्माण झाल्या. या पोटशाखांना अंतर्विवाही गटांचे (Endogamous groups) स्वरूप प्राप्त झाले. याविषयी अधिक माहिती **इतिहास** प्रकरणात दिली आहे.

निष्कर्ष

१) ``पाटीदार`` हा शब्द ``प्रतीहार`` चा अपभ्रंश असणे अधिक संभवनीय आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या मते ``प्रतीहार`` वरून ``पाटीदार`` शब्दाची व्युप्त्ती झाली असावी.
प्राचीन काळी म्हणजे सुमारे १७ शे – १८ शे वर्षांपूर्वी अगदी कुशाण काळापासून प्रांताधिकारी नेमण्याची प्रथा सुरु झाली होती. या प्रांताधिकाऱ्यांना क्षत्रप किंवा प्रतीहार किंवा सामंत (मंत्री) असेही म्हणत. संस्कृतमध्ये त्यांना ``पाटीदार`` (पट्टीदार) असे म्हणत. तद्वतच संस्कृतमधील `पाटी`चा अर्थ अंकगणित असा असून आकडेमोड करणारा हिशेबनीस किंवा महसूल अधिकारी (Revenue Officer) यावरून ``पाटीदार`` शब्द रूढ झाला.

२७. लेवा पाटीदारांच्या वंशावळी ठेवणाऱ्या भाटांच्या मुलाखतींवरून - **जळगांव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १८३.

२) पुढे या पाटीदारांनी शेतीचे पट धारण केले म्हणून पट धारण करणारा **शेतकरी हा** शब्द मध्ययुगीन काळात रूढ झाला.

३) ``लेवा`` हा शब्द रामपुत्र `लव` यापासून निर्माण झाला असे मानण्यापेक्षा ज्या **रेवा** नदीच्या खोऱ्यात उपरोक्त(२) मधील शेतकरी स्थिरावले, त्या रेवा नदीवरून **रेवा** पाटीदार व अपभ्रंशाने लेवा पाटीदार अशी व्युत्पत्ती झाली. गुजरात व मध्य **प्रदेशाच्या** पश्चिम भागात नर्मदा नदीस ``रेवा`` असे संबोधतात.

४) ``लेवा`` ची दुसरी व्युत्पत्ती ``मालव`` शब्दावरूनही संभवनीय वाटते. मल्लोई **लोक** प्रथम सप्तसिंधुमधील मालव प्रदेशात आलेत. त्यावरून त्यांना मालवगण हे नाव **प्राप्त** झाले व हे लोक नंतर मध्य प्रदेशाच्या पश्चिम भागात येऊन स्थिरावले. **त्यांच्या** वास्तव्यामुळेच त्या प्रदेशास ``मालवा`` किंवा ``माळवा`` हे नाव प्राप्त झाले आहे. **पूर्वी** यांना लव गण म्हणजे लव लोक म्हणत व मा म्हणजे भूमी आणि लव लोकांची **भूमी** यावरून त्या प्रदेशास मालव असे नाव पडले. ``लव`` चा पुढे ``लेवा`` **होणेही** संभवनीय आहे. येथे रामपुत्र लवापासून उत्पन्न झालेली ``प्रजा`` म्हणजे लवगण **हा** अर्थ मात्र पुराणाशी जोडलेला दिसतो. रामपुत्र लवाची राजधानी श्रावस्ती ही **होती**. श्रावस्ती हे गांव उत्तर प्रदेशात अयोध्येच्या उत्तरेस नेपाळ सीमेलगत आहे. आणि **लेवा** पाटीदारांचे पूर्वज (गुर्जर) २ ऱ्या ते ५ व्या शतकात हिंदुस्थानात आले **असल्याने** त्यांचा संबंध **रामायणाशी** जोडणे उचित वाटत नाही. तद्वतच श्रावस्ती गाव **हूण**, गुर्जर, शक, कुशाण, पल्लव यांच्या येण्याच्या मार्गावरही नाही. तथापि मालव **पासून** लेवा अशी व्युत्पत्ती मानल्यास लेवा पाटीदारांचे पूर्वज जे गुर्जर टोळ्यांपैकी **आहेत** त्याऐवजी `मल्लोई` हे मानावे लागेल व त्यांचा हिंदुस्थानात येण्याचा क्रम **६शे ते ७शे** वर्षे आधी जाईल. यासाठी अधिक संशोधनाची गरज आहे कारण हे लोक **हिंदुस्थानात** इ. स. पू. च्या ३ ऱ्या व २ ऱ्या शतकात आलेले आहेत. म्हणून तूर्त मालव **वरून** लेवाची व्युत्पत्ती ग्राह्य धरलेली नाही.

प्रकरण २

पूर्वजांचा इतिहास

पाटीदारांचे मूळ पूर्वज आर्य असून आर्य हे कृषिकर्माचा व्यवसाय करणारे होते व ते आर्य अयोयुगात (कृषितंत्रादि युग = इ. स. पू. १५०० ते इ. स. पर्यंत) इराणमध्ये व त्यानंतर ४ थ्या, ५ व्या शतकापर्यंत (मुस्लिम वगळता आधी आलेले सर्व) इराणमार्गे सप्तसिंधू प्रदेशात म्हणजे पंजाबात आलेत व तेथून ते राजस्थान, गुजरात व मध्य प्रदेशमार्गे खानदेश - व्हाडात आले. मानववंश शास्त्रज्ञांनुसार लेवा पाटीदार लोक लंब कपाल (Dolichocephalic) गटातील मध्यम नासिका (Mesorrhine) बृहत् परिघ मस्तकाचे (Large Circumference) आहेत. या गुणधर्मामुळे ते ऑस्ट्रलाईड - युरोपीय वांशिक गटातील म्हणजेच आर्यांपासून उत्पन्न गटातील आहेत.[१]

लेवा पाटीदारांच्या पूर्वजांच्या इतिहासाचे **१) पौराणिक कथांवर आधारित इतिहास**, म्हणजे पुराणानुसार अंदाज केलेला आणि **२) वास्तव इतिहास** म्हणजे उपलब्ध साधन सामग्रीनुसार संकलित केलेला इतिहास असे दोन भाग पाडता येतील. पौराणिक इतिहास सत्य मानण्यास काहीही आधार नाही. पौराणिक कथांचे काही जाणकार वा भाटांनी सूर्यवंशी ईक्ष्वाकू, रामपुत्र लव तसेच पृथूराजाशी संबंध जोडला असल्याने अथवा तसा प्रयत्न केला असल्याने येथे पौराणिक इतिहासाचा आढावा दिला आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रस्तुत

---

१. **महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर : महाराष्ट्र : भूमि व लोक** (संपा. डॉ. कि. का. चौधरी), १९९६, पृ. १०२, १०३ व १०४.
लेवा पाटीदार हे लंब कपाल dolichocephalic (कपालांक ७७), मध्यम नाक = mesorrhine (नासिकांक ७०-८५) आणि मोठ्या परिघाचे डोके (५३२ +) या वांशिक गटात मोडतात.

अ) कपालांक (कपाल निर्देशांक) $= \dfrac{\text{कपालाची अधिकाधिक रुंदी (मि. मि.)}}{\text{कपालाची अधिकाधिक लांबी (मि. मि.)}} \times 100 =$ { यानुसार लंब कपाल ७७, मध्यम कपाल ७० व पृथु कपाल ८२ + असे कपालांक आहेत.

ब) नासिकांक (नाक निर्देशांक) $= \dfrac{\text{नासिकेची अधिकाधिक रुंदी (मि. मि.)}}{\text{नासिकेची अधिकाधिक लांबी (मि. मि.)}} \times 100 =$ { यानुसार अरुंद नाक ५९-७०, मध्यम नाक ७०-८५ व पसरट नाक ८५-१०० असे नासिकांक आहे.

क) डोके (मस्तक) परिघ ५१८-७२ मि. मि. ते ५४६.२० मि. मि. असतो त्यावरून (i) लघु परिघ मस्तक = ५१८-५३२ मि. मि. आणि (ii) दीर्घ परिघ मस्तक = ५३२ मि. मि. पेक्षा जास्त.

इरावती कर्वे यांनी लेवा पाटीदारांचा पिंड (basic trait) खालीलप्रमाणे दाखविला आहे (**मराठी लोकांची संस्कृती**, रा. ज. देशमुख (प्रका.), पुणे, १९६२, पृ. १३३.)

१) डोक्याचा घेर (मि. मि.)	५३७.४३
२) डोक्याचे सापेक्ष प्रमाण	७४.५०
३) नाकाच्या उंचीचे प्रमाण	११९.२३
४) नाकाच्या लांबी-रुंदीचे सापेक्ष प्रमाण	७६.९८
५) वरच्या जबड्याच्या लांबीचे प्रमाण	४७.२५
६) चेहरा व डोके ह्यांच्या रुंदीचे प्रमाण	९६.२२

लेखक त्याच्याशी सहमत आहे. लेवा पाटीदार हे हुणांबरोबर २ ऱ्या ते ५ व्या शतकात आलेल्या टोळ्यांपैकी आहेत असे गृहित धरल्यास वास्तव इतिहासाचा अंदाज बांधता येतो.

उरल पर्वताच्या दक्षिणेला असलेल्या गवताळ प्रदेशातून नॉर्डिक वंशाचे लोक प्रथम इराण व इराक प्रदेशात येऊन वसले होते. इराक व आशिया मायनर या भागात वसलेल्या वन्य जातींच्या मानवांशी त्यांचा मिलाफ सुरू झाला. त्यामुळे तिथून आलेल्या आर्य लोकांमध्ये नॉर्डिक व अल्पाईन अशी दोन प्रकारची माणसे आहेत. नॉर्डिक हे लंबशीर्ष, उंच, गोरे, व सरळ नाकाचे असून, यांनाच आर्य म्हणतात. त्यांचे डोळे निळे व केस पिवळे असल्याने प्राचीन वाङ्मयीन साहित्यात आर्यांचे वर्णन असेच आहे. वायव्य सीमा भागात त्यांचे मूळ रूप तसेच आढळते. पंजाब, राजस्थान व गंगेचे खोरे या प्रदेशात उच्च वर्गातील माणसांत या वंशाचा अंश पुष्कळ आढळतो. हवामान आणि वंशसंकर यामुळे आर्यांच्या त्वचेचा, डोळ्यांचा व केसांचा रंग पुष्कळ बदललेला आहे. अल्पाईन हे लोक भारतात सर्वत्र आढळतात. हे पृथुशीर्ष, मध्यम उंचीचे, गव्हाळ-गौर रंगाचे असून त्यांचे नाक उंच व सरळ असते.[२]

मूळ आर्य लोक शेती व पशुपालन करुन राहणारे होते. त्यांना तांबे व कथिल हे धातू माहित होते; त्याचप्रमाणे रजत (चांदी) हा धातूही परिचित होता. कुऱ्हाड, धनुष्यबाण, भाला व गोफण ही त्यांची आयुधे होती. ते लोखंडी शस्त्रास्त्रांप्रमाणे युद्धाला उपयोगी असे रथही वापरित होते. त्यामुळेच ते भारतातील पुरवासी (मूळ ग्रामे वसवून वसती करून असलेले) द्रविड लोकांना जिंकू शकले. त्यांना वस्त्र विणण्याची कलाही माहित होती. आर्य लोक भारतात प्रथम वायव्य सरहद्द व पंजाब प्रांतात आलेत. वायव्य सरहद्द व पंजाब ही नावे मिळण्यापूर्वी **ऋग्वेद** काळात या प्रदेशास सप्तसिंधू असे नाव होते, व त्यास आर्यावर्त असेही म्हणत. **ऋग्वेदातील नदी सुक्तात** (१०.७५) सप्तसिंधूच्या प्रदेशात कुभा (काबूल नदी), क्रुमू (कुर्रम), गोमती (गोमल), सिंधू, परूष्णी (रावी), शुतुद्रि (सतलज), वितस्ता (झेलम), सरस्वती, यमुना व गंगा या प्रमुख नद्या वाहत होत्या. पुढे हळूहळू आर्य सप्तसिंधूच्या प्रदेशातून दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे सरकू लागले. नंतरच्या काळात कुरूपांचाल व कोसलविदेह हे दोन देश आर्यांचे संस्कृतीस्थान बनले.

पौराणिक इतिहास

रामायण काळात लवाने लाहोर (लवपूर) वसविल्याचे उल्लेख आहेत.[३] **रामायणकाळा**नंतर होऊन गेलेल्या **महाभारत** काळात सप्तसिंधूमधील (पंजाब) कुरूक्षेत्र ही कौरव पांडवांची युद्धभूमी. इ. स. पू. ५२१ ते इ. स. पू. ४८५ या काळात डरायसच्या नेतृत्वाखाली इराण्यांनी पंजाबचा पश्चिम भाग ताब्यात घेतला होता. पुढे कित्येक वर्षे त्यांचे अधिकारी वंशज पेशावर, तक्षशिला व रावळपिंडी येथे राज्य करीत होते. पुराणकाळातील (इ. स. पू. ६व्या शतकाच्या आरंभी) म्हणजे प्राचीन भारत काळात बौद्ध व जैन वाङ्मयात आर्यवंश

२. प. महादेवशास्त्री जोशी (संपा.), **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ७, पृ. ३२६.
३. श्री. शं. वि. पाटील, **लेवा पाटीदारांचा इतिहास**, पृ. ३०.

असलेला अंग, मगध, काशी, कोसल, वृब्जि, मल्ल, चेदी, वत्स, कुरू, पंचाल, मत्स्य, शूरसेन, अश्मक, अवंती, गंधार आणि कंबोज या सोळा महाजनपदांमधील शेवटच्या दहा महाजनपदांमध्ये पाटीदार क्षत्रियांचे पूर्वज स्थित झाले असावेत. यात चेदी हे सध्याचे वघेलखंड असून राजधानी शुक्तिपती व रेवा होती व विस्तार दक्षिणेस नर्मदेपर्यंत होता. वत्स हा यमुनेकाठचा प्रदेश असून राजधानी यमुनेच्या दक्षिण तीरावरील कौशाम्बी होती. कुरूची राजधानी इंद्रप्रस्थ होती. पंचालमध्ये हिमालय ते चंबळपर्यंत भाग मोडत होता. मत्स्यमध्ये चंबळ ते सरस्वती या नद्यांमधील भाग समाविष्ट होता. शूरसेनची राजधानी मथुरा होती. गोदावरीच्या दक्षिणेकडील भाग (काही विद्वानांच्या मते सध्याचा खानदेश भाग) अश्मक होता. पेशावर - रावळपिंडी भाग गंधारमध्ये मोडत होता व कंबोजमध्ये वायव्य सरहद्द प्रांतातील हजारा जिल्ह्याचा समावेश होता.[४]

या आधीच्या कृषिकर्म करणाऱ्या क्षत्रिय अथवा क्षत्रियांच्या पुराणकथांनुसार इतिहासाच्या मूळापर्यंत जावयाचे झाल्यास सहावा मनू चाक्षुषचा पणतु पृथूवैन किंवा सातवा मनु वैवस्वतपुत्र इक्ष्वाकूपर्यंत थोडक्यात इतिहास पहावा लागेल. मात्र पुराणकथांनुसारचा इतिहास आणि वास्तव इतिहास ह्यात खूप अंतर असून वास्तव इतिहासात विश्वसनीय पुराव्यांशिवाय मागे जाता येत नाही. पुराणांनुसार मनुष्यजातीचा पहिला पूर्वज किंवा पहिला मनुष्य म्हणजे मनु होय असे **ऋग्वेदात** म्हटले आहे. आणि मनुवरूनच मानव, मनुष्य, मनुज हे मनुष्यवाचक शब्द रूढ झाले. मनुच्या आणि **मनुस्मृतीच्या** इतिहासाच्या खोलात शिरण्याचे येथे प्रयोजन नाही. पुराणांमध्ये समाजाच्या प्राचीन प्रशासकाचे अधिकारपद असणारास मनु अशी संज्ञा होती. हा प्रशासक युग बदलल्यानंतर युगानुरूप धर्मव्यवस्था निर्माण करतो. त्याला सप्तर्षींचे सहाय्य असते. लोकांनी विवस्वानाचा मुलगा मनु यास राजा केले. धान्याचा षष्ठांश आणि धनाचा दहावा अंश या राजास द्यावा लागे. **भगवद्गीतेत** चार मनू परमेश्वरापासून निर्माण झाले असे म्हटले आहे. हल्ली प्रचलित असलेल्या **मनुस्मृतीत** स्वायंभुव मनूच्या वंशात स्वायंभुवसह स्वारोचिप, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत हे झालेले सात मनू आणि सावर्णि (अर्कसावर्णि), दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि (मेरू सावर्णि), धर्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि (ऋतसावर्णि किंवा ऋथू), रौच्य (देवसावर्णि ऋतधामन्), मौत्य (विश्वकसेन, इंद्रासावर्णि, चंद्रसावर्णि) हे होणारे सात मनू असे एकूण १४ मनू आहेत. पौराणिक कालगणनेप्रमाणे सृष्टीनिर्मितीपासून सृष्टीच्या अंतापर्यंतच्या कालाचे १४ विभाग मानले असून त्यांना मन्वंतर अशी संज्ञा आहे. प्रत्येक मन्वंतराची कालमर्यदा ४३ लाख २० हजार वर्षे मानली आहे. हल्लीचे मन्वंतर सातवे असून वैवस्वत मनु हा या मन्वंतराचा अधिपती आहे, याचा उल्लेख **भगवद्गीतेमध्ये** आला आहे. भगवंतांनी कर्मयोगाचा प्रथम उपदेश विवस्वानाला केला; विवस्वानाने स्वतःचा पुत्र मनु यास केला; मनूने आपला पुत्र ईक्ष्वाकु याला केला, असे तेथे

४. म. म. वा. वि. मिराशी, ''महाजनपद'' **मराठी विश्वकोश**, खंड १२, १९८५, पृ. १३९२-९३ (**अंगुत्तरनिकाय** या बौद्ध ग्रंथानुसार).

म्हटले आहे.[५]

लेवा पाटीदारांच्या *व्युत्पत्तीचा संबंध रामपुत्र लवाशी लावला जातो. लेवा पाटीदारांची व्युत्पत्ती लवापासून* झाल्याचे मानल्यास रघुवंशातील लव ज्या सूर्यवंशातील इक्ष्वाकूचा वंशज होता त्या इक्ष्वाकूची वंशावळ पाहणे उचित ठरेल. मात्र काही भाट लेवा पाटीदारांचे मूळ पृथूपर्यंत नेतात. अर्थात हा काही भाटांचा कल्पनाविलास आहे. तरीसुद्धा इक्ष्वाकूचा वंश पाहण्याआधी सहाव्या म्हणजे चाक्षुष मन्वंतरामध्ये झालेल्या पृथूची थोडक्यात माहिती पाहू. – पृथूवैन्य अथवा पृथू (क्वचित पृथि किंवा पृथी) याचे नाव वैदिक वाङ्मयात अनेक ठिकाणी येते **(ऋग्वेद, अथर्ववेद, पंचविंशब्राह्मण, जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मण)**. तो कृषिविद्येचा संशोधक होता असे **अथर्ववेदात** म्हटले आहे (लेवा पाटीदार कृषिकर्म करणारे असल्याने भाटांनी यांच्याशी संबंध जोडला असावा). **पंचविंशब्राह्मणात** त्याला दोन्ही लोकांचा तसेच मनुष्य आणि पशू यांचा अधिपती म्हटले आहे. अनेक ठिकाणी त्याच्या नावाला वैन्य (वेनाचा पुत्र) हे उपपद लावले जाते. तो पृथ्वीचा पहिला राजा होता. पृथूविषयी जास्त माहिती **महाभारत, रामायण** व पुराणे यात मिळते **(महाभारत, श्रीमद्भागवत, वायुपुराण, अग्निपुराण,वाल्मिकिरामायण, ब्रह्मांडपुराण,** इ.**)**. सहावा मनु चाक्षुष याचा नातू वेन हा मोठा दुष्ट व प्रजेचा छळ करणारा निघाला. त्याच्याविरुद्ध बंड करून त्याला प्रजेने ठार केले. त्यानंतर देशात अराजक माजले तेव्हा ऋषींनी त्याचा पुत्र पृथू याला गादीवर बसविले. त्याने राज्याभिषेकावेळी `मी निपक्षपाताने राज्य करीन, जो कोणी अधर्म वर्तन करील त्याला शासन करीन आणि प्रजाजनांना पृथ्वीवरील ब्रह्म समजून त्यांचे पालन करीन`. अशी शपथ घेतली. नंतर त्याने पृथ्वीवरील उंचसखल प्रदेश सपाट करून कृषियोग्य केला. कृषी, पशुपालन, व्यापार यांना उत्तेजन दिले आणि नगरे व ग्रामे वसविली. पहिला अभिषिक्त राजा म्हणून त्याचे नाव अजरामर झाले. त्याचे नावावरून भूमीला पृथ्वी हे नाव पडले असे मानतात.[६] या पृथूची वंशावळ उपलब्ध नसल्यामुळे देता येत नाही. कारण सहाव्या मन्वंतरातील वंश व कुळांची माहिती पुराणांमध्ये उपलब्ध आहे किंवा नाही हे अजून लेखकांस समजू शकले नाही.

सध्या सुरू असलेल्या सातव्या मन्वंतरात इक्ष्वाकू वंश येतो. प्रमुख वंश दोन आहेत. एक सूर्यवंश व दुसरा चंद्र किंवा सोमवंश. काही तिसरा अग्निवंश मानतात. काही अग्निवंश हा सूर्यवंशच मानतात. इक्ष्वाकु हा सुर्यवंशात मोडतो. वैवस्वत मनूच्या दहा पुत्रांपैकी इक्ष्वाकु हा सर्वात मोठा पुत्र होय (**भविष्यपुराण,** ब्राह्म ७९) याच्या उत्पत्तीची कथा अशी - एकदा मनूला शिंक आली व त्या शिंकेतून एक पुत्र उत्पन्न झाला. म्हणून मनूने त्याला इक्ष्वाकु असे नाव ठेवले.[७] (**देवी भागवत व ब्रह्मपुराण**) नंतर मनूने त्याला राजवंश निर्माण करण्यास

५. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ``मनु``, **मराठी विश्वकोश,** खंड १२, पृ. ११३४-३५ .

६. वा. वि. पिराशी, ``पृथूवैन्य``, **मराठी विश्वकोश,** खंड ९, १९८०, पृ. १०४१-४२.

७. **हरिवंश,** चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे.

सांगितले व त्याच्या **कार्याची रूपरेषा आखून** दिली. इक्ष्वाकु हा अयोध्येचा पहिला राजा होता. वसिष्ठ हा त्याचा कुलगुरू होय. इक्ष्वाकूला मध्य प्रदेशाचे राज्य मिळाले होते (**हरिवंश** १-१०, **मत्स्य पुराण** १२-१५) याने वसिष्ठापासून अध्यात्मविद्या संपादून परमपद प्राप्त करून घेतले.

इक्ष्वाकूला १०० पुत्र होते व जेष्ठ पुत्राचे नाव विकुक्षि होते. इक्ष्वाकूनंतर हाच अयोध्येचा राजा झाला. विकुक्षिपासूनच पुढे निमिवंश निर्माण झाला. इक्ष्वाकूला दंडक नावाचा एक पुत्र होता. त्याच्याच नावावरून एका अरण्यास दंडकारण्य नाव पडले (**भागवत पुराण** ९.६, **विष्णु पुराण** ४-२), याच्या दहाव्या मुलाचे नाव दशाश्व असून तो माहिष्मतीचा राजा होता (**महाभारत** अनु. २-६), इक्ष्वाकूने शंभरही पुत्रांना आपले राज्य वाटून दिले. शकुनिप्रभृति पुत्रांना उत्तर भारताचे आणि शांतिप्रभृति पुत्रांना दक्षिण भारताचे राज्य मिळाले. अयोध्येला इक्ष्वाकूचे राज्य बराच काळपर्यंत नांदले. या वंशात अनेक थोर पुरूष होऊन गेले. पुराणांनुसार पुढीलप्रमाणे त्यांची वंशावळ निश्चित करता येईल. १) इक्ष्वाकू, २) विकुक्षि (= देवराद्, शशाक), ३) पुरंजय (= ककुत्स्य, इंद्रवाह), ४) अनेता (= सुयोघन, अयोधन), ५) पृथू,[८] ६) दृषदश्व (= विश्वगव्य, विष्टराव्य), ७) आर्द्र (= आद्र, आन्ध्र, चान्द्र), ८) युवनाथ १, ९) श्रावत्स, १०) वत्सक (= वंशक, वत्सूक), ११) बृहदश्व १२) कुवलाश्व (= धुन्धुमार), १३) दृढाश्व, १४) प्रमोद, १५) हर्यश्व (प्रमोद व हर्यश्व हे दृढाश्वाचे भाऊ होते), १६) निकुंभ, १७) संहताश्व, १८) कृशाश्व, १९) प्रसेनजित्, २०) युवनाश्व,

२१) मांधाता,

२२) अंबरीय, → २३) युवनाश्व३,

२४) पुरूकुत्स, → २५) त्रसुदस्यू २६) सम्मूत, २७) अनरण्य, २८) त्रसदश्व, २९) हर्थश्व, ३०) वसुमना (= वसुमान, सुमन, सुमति, सुघन्वा), ३१) त्रिधन्वा, ३२) त्रयारूण, ३३) सत्यव्रत (= त्रिशंकू), ३४) हरिश्चंद्र, ३५) रोहित, ३६) हरित, ३७) चंचु (= चंप, धुन्धु), ३८) विजय, ३९) रुरूक (= भिरुक, कारूक, अलर्क), ४०) वृक, ४१) बाहु (= असित), ४२) सगर, ४३) असंभजस (= पंचजन), ४४) अंशुमान्, ४५) दिलिप १, ४६) भगीरथ, ४७) श्रुत (= विश्रुत, श्रुतवान्), ४८) नाभाग, ४९) अंबरीष २, ५०) सिंधुद्विप, ५१) अयुतायु (अयुसाजित), ५२) ऋतुपर्व, ५३) सर्वकाम, ५४) सुदास (= इंद्रसारव, हंसमुख), ५५) मित्रसह (= कल्याणपाद), ५६) सर्वकर्मा, ५७) अवरण्य, ५८) निघ्न, ५९) अनमित्र, ६०) रघु १, (या रघुवरूनच अयोध्येच्या सुर्यवंशी राजांना रघुवंश किंवा रघुकुल संज्ञा प्राप्त झाली. याच कुळात पुढे **राम** व लव निर्माण झालेत.), ६१) दलिदुह, ६२) दिलिप (= खटवाङ्ग) [दुसरी **शाखा** -

८. भाट ज्या पृथू पर्यंत लेवा पाटीदारांचे मूळ नेतात, तो पृथू हाच असण्याची शक्यता अधिक आहे.

कल्माषपाद - अश्मक - उरकाम - मूलक - शतरथ - इडविड - वृध्दशर्मा - विश्वसह - दिलिप (खटवाङ्ग)], ६३) रघु (= दीर्घबाहु), ६४) अज, ६५) दशरथ ६६) राम, ६७) कुश, (येथे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, कुश व लव यांपैकी अयोध्येच्या गादीवर कुश बसला होता.), ६८) अतिथी, ६९) निषध, ७०) नल, ७१) नभ, ७२) पुण्यरिकाक्ष, ७३) क्षेमधन्वा, ७४) देवानीक, ७५) अहीनगू, ७६) सुधन्वा (= रूरू), ७७) पारिपात्र, ७८) शिल (= शल, दल, देवल), ७९) दल (= बल, बच्चल, अनल), ८०) उन्नाभ (= औंक, अलूक, उत्क, उक्थ), ८१) वज्रनाम, ८२) शंखन्, ८३) व्युशिताश्व (= युषिताश्व), ८४) विश्वसह, ८५) हिरण्यनाभ, ८६) परकौसल्य (= हैरण्यनाम), ८७) ब्रह्मनिष्ठ (= वसिष्ठ, वरिष्ठ), ८८) पुश्य (= पुष्प), ८९) धृवसंधि (= अर्थसिद्धि), ९०) सुदर्शन, ९१) अग्निवर्ण, ९२) शिघ्र (= शिघ्रण), ९३) मरू (= मनू), ९४) प्रसुश्रुत, ९५) सुसंधि, ९६) अमर्षण (= अमर्ष), ९७) सहस्बान (= महस्बान), ९८) विश्रुतवान् (= विश्वमव), ९९) बृहद्बल.

महाभारत, रामायण, भागवत, इत्यादी अनेक पुराणे ही इक्ष्वाकुवंशाच्या इतिहासाची साधने होत. काल्पनिक परंपरा खरी मानून अर्वाचीन काळापर्यंत यायचे असेल, तर सांप्रतच्या उदेपूरच्या राणांची वंशावळ पाहावी. ते थेट इक्ष्वाकूपासून आपली परंपरा सांगतात.[९] अशा प्रकारे लेवा पाटीदारांचा इक्ष्वाकु वंशाशी संबंध जोडता येत असेल तर लेवा पाटीदार हे क्षत्रिय असून त्यांचे आणि राजपूत आणि गुर्जर यांचे पूर्वज एकच असले पाहिजेत आणि ही सत्यता पटली तर सुप्रसिद्ध मानववंश व समाजशास्त्रज्ञ आर. ई. एन्थोवेन यांच्या मते रेवे लोक गुजरांबरोबर उत्तर हिंदुस्थानातून खानदेश-व्हाडात आले असावेत.[१०] या विधानाचीही सत्यता पटते. ब्रह्मभूषण परमपुज्य मोरेदादा महाराज यांनी पूर्वपरंपरेसह प्रचलित असलेल्या क्षात्रवंशात लेवांची (लेवा पाटीदारांची) लेवे क्षत्रिय अशी गणना केलेली आहे.[११]

सप्तसिंधू मधील कुरुक्षेत्र ही कौरव पांडवांची युद्धभूमी आणि या युद्धात सुर्यवंशी इक्ष्वाकुवंशी शेवटचा राजा बृहद्बल कौरवांच्या बाजूने लढतांना अभिमन्यूकडून मारला गेला. आर्थर कीथ या पंडिताच्या मनू, इला, पुरुरवा या सारख्या पुराणातील अनेक व्यक्ती खऱ्या नसून कल्पित आहेत. याकडे दूर्लक्ष करुनही काही पंडितांनी वैवस्वत मनूचा काळ इ. स. पू. ३१०० ठरविला आहे. हा काळ व त्यानंतरचा इ. स. पू. ४०० पर्यंतचा काळ वेदकाळ होय. तर **महाभारता**चा काळ इ. स. पू. १४०० ते १३०० मानला जातो. पंडितांनी ठरविलेली पौराणिक राजवंशावळी व तिचा काळ खरा मानल्यास सिंधू संस्कृतीच्या प्रारंभापर्यंत वैदिक आर्यांच्या आगमनाचे वृत्त नेऊन पोचविता येते. नॉर्डिक जन म्हणजे

---

९. पंडित महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश,** खंड ७.

१०. आर. इ. एन्थोवेन, **कास्टस् ॲण्ड ट्राईब्ज ऑफ बॉम्बे स्टेट,** खंड २, १९२२.

११. ब्र. भू. प. पू. मोरेदादा, "प्रचलित असलेले पूर्वपरंपरेसह क्षास्त्रवंश," **दिंडोरी प्रणित श्री स्वामी समर्थ सेवा व अध्यात्मिक मार्ग विशेषांक,** सन - १९९९, पृ. २४२.

वैदिक आर्य. हे संस्कृत भाषिक होते. संघटनाचातुर्य, कल्पनाशक्ती व इतर मानववंशाशी एकरूप होण्याची प्रवृत्ती या गुणांमुळे येथील आर्यपूर्व संस्कृतीशी एकरूप झालेली संस्कृती त्यांनी निर्मिली. येथे आलेल्या नॉर्डिक जनांमध्ये भूमध्यसमुद्रीय व प्राच्य या मानववंशाचे मिश्रण अगोदरच झाले होते. सिंधू खोऱ्याच्या वरच्या प्रदेशात प्रथम ते राहिले. पंजाब, राजस्थान, गंगेचा वरचा भाग यातही नॉर्डिक वंशाचे मिश्रण झालेले लोक आहेत. **ऋग्वेदातील** आर्यांनी वारंवार हल्ले करून मूळ दस्यू, दास व पणि या आर्येतरांचे पशुधन, अन्न, सुवर्ण, क्षेत्र, स्त्रिया, मुले व माणसे लुटण्याचा अनेक शतके उद्योग केला. आर्यांनी शांतताप्रिय आर्येतरांवर सैनिकी संघटनेच्या चातुर्याने मात केली. ते अत्यंत अश्वप्रेमी होते. वैदिक काळापासून ते यादवांच्या राजवटीच्या अंतापर्यंत भारतीय राजवटीच्या पराभवात वेगवान, सुसंघटीत, असंतुष्ट, निर्दय, शुर अशा परकीय मानवी गणाचे आक्रमण हेच कारण होय.[१२]

उपरोक्त वर्णन केलेल्या सप्तसिंधू प्रदेशात प्रभू रामचंद्राचा पुत्र लव याने रावी नदीतीरी लवपूर (लाहोर) वसविले.[१३] डॉ. रामसिया सिंह यांच्या मतेही लवाने लवपूर (लाहोर) वसविले आणि लव आणि कुशाचे वंशज आजही अपभ्रंशाने लेवा आणि कडवा नावाचे पाटीदार तसेच गुजर हे गुजरात आणि मध्य प्रदेशाच्या पश्चिम भागात विशेषतः मंदसोर, धार, खरगोन, निमार, उज्जैन, रेवाकाठा भागात आढळतात.[१४] रामपुत्र कुश व लव यांच्यात कोसल देशाचे राज्य वाटून दिल्याचे **वायुपुराणात** म्हटले आहे. कुशास कुशस्थलिनगरी राजधानी असलेल्या दक्षिण कोसलचे राज्य मिळाले, तर लवाला उत्तर कोसलचे राज्य मिळाले. त्याची राजधानी श्रावस्ती येथे होती. कुश याच्या ३० वंशजांची नामावली **वायुपुराणात** आहे. वृहद्‌बल या शेवटच्या राजानंतरची २६ नावे अन्य पुराणांत आढळतात. अयोध्येच्या सूर्यवंशी इक्ष्वाकू वंशातील शेवटचा राजा क्षेमक हा मगध सम्राट महापद्मनंदचा समकालिन मानतात. रामानंतर अयोध्येचे महत्व कमी झाले आणि श्रावस्तीचे वाढले. तेथे राज्य करणारा रघु वंशातील प्रसेनजित हा गौतम बुद्धाचा समकालिन होता.[१५] लवापासून चालत आलेल्या सूर्यवंशात सध्याचे नेपाळचे राजे असून ते आपणास लववंशी मानतात.[१६] लववंशाचे कूर्मीक्षत्रिय म्हणजे शेती करणारे लेवा पाटीदार गुजरातमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. गुजरातमध्ये त्यांना लव्वा अथवा लेवा कणबी असे म्हणतात. त्यांच्याबाबत परंपरागत कथा प्रचलित आहे की, जेव्हा अंतर्वेद (गंगा आणि यमुना नद्यांमधील प्रदेश) भागात राजपुतांनी अधिपत्य स्थापित केले होते. तेव्हा त्यांच्यातील काही लोक लाहोर व काही गुजरात (आनर्त) भागात आले होते.[१७] **गॅझेटिअर** मधील आख्यायिकानुसार गुजराती कुर्मी (शेतकरी) अयोध्येहून बहिष्कृत होऊन मथुरेस येऊन राहिले आणि तेथूनही मारवाडमार्गे गुजरातमध्ये यावे लागले.

१२. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ``भारत``, **मराठी विश्वकोश**, खंड १२, पृ. १७८.
१३. शं. वि. पाटील, पूर्वोक्त, पृ. २.
१४. डॉ. रामसियासिंह, **कुर्मवंशी क्षत्रिय कीर्तिकथा**, समता प्रकाशन, सटणा, पृ. ५४.
१५. पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड १०, पृ. ११४.
१६. डॉ. रामसियासिंह, पूर्वोक्त, पृ. ५४ व **इन्स्क्रिप्शन्स फ्रॉम नेपाळ**, पृ. २९-३१.
१७. कित्ता, पृ. ६०.

अनुमान आहे की, सुमारे २००० वर्षांपूर्वी ते गुजरातमध्ये येऊन वसले.[१८]

सप्टेंबर १९८४ च्या **संशोधक** अंकात प्रा. विश्वास पाटील यांच्या (``लेवा पुराण : पाटीदार ज्ञातियांचा प्राचीन इतिहास`` या) प्रदीर्घ लेखात लेवा पाटीदारांबाबतचे बरेच संदर्भ चांगले आहेत, तर काही संशोधकांमध्ये गैरसमज पसरविणारे आहेत.[१९] केवळ ब्रिटिशांनी त्यांना अर्ध हिंदू, अर्ध-मुस्लिम म्हटले असले तरी ते १०० टक्के हिंदू आहेत. ब्रिटिशांनी (आर. इ. एन्थोवेन या लेखकाने व **गॅझेटिअरच्या** ब्रिटिश संपादकांनी) मतिया कुणबी विशेषतः पिराणा मतिया, मोम्ना कुणबी या हिंदू लेवा पाटीदारांमधील पोटजातींना क्रूर गुजरात सुलतानांच्या कारकिर्दीत आपला प्रिय हिंदू धर्म व शील रक्षणासाठी विशिष्ट परिस्थितीत कृष्णभक्त इमामशहाचे अनुयायित्व पत्करावे लागले व सप्तंथ स्वीकारावा लागला. सक्तीच्या धर्मांतरापेक्षा काही मुसलमानसदृश विधी त्यांना स्वीकृत करावे लागले. एवढ्यामुळे त्यांना अर्ध-हिंदू, अर्ध-मुस्लिम म्हणणे द्वेषमुलक आहे. वास्तविकतः हे लोक संपूर्ण शाकाहारी आहेत, तद्वतच मद्यपान त्यांना निषिद्ध असते. ते स्वतःस द्विज म्हणवितात व उपनयन संस्कार करतात. यातच त्याचे शुद्धत्व निष्पन्न होते. सदर लेख **लेहकपुराण** नामक ग्रंथातील माहितीवर आधारित आहे.[२०] या ग्रंथात फक्त लेवा गुजरांची माहिती दिलेली असून पाटीदारांची नाही. या ग्रंथातील माहितीनुसार बळीचा मुलगा लेहक पासून लेवा व भद्रचा मुलगा कैंटभ पासून कडवा या पोटजाती निर्माण झाल्यात, सदर ग्रंथात लेवा गुजर हे चांद्रवंशी मानले आहे. तथापि हे खरे नसून गुर्जर हे एकतर सूर्यवंशी किंवा अग्निवंशी मानले जातात. विश्वास पाटलांचे एक विधान मात्र अर्ध सत्य वाटते ते म्हणतात ``पूर्व खानदेशात व व्हाडातही लेवा लोक आहेत. पण हे लेवा गुजरातच्या लेवा पाटीदार लोकांपैकी नसून उत्तरेकडील गुजरांपैकी असावेत असे वाटते.`` उत्तरेकडील गुजरांपैकी आहेत हे खरे असले तरी उत्तरेकडील गुजराचीच गुजरातमधील लेवा पाटीदार ही एक पोट जात निर्माण झालेली आहे. आणि गुजरातमधील हे लोक पावागडमार्गे खानदेशात आले आहेत.

लेहक पुराणानुसार लेवा लोक चांद्रवंशी आहेत. हा मूळ ग्रंथ भीम नावाच्या कवीने लिहिला आहे. त्याचे नंतर गुजराती व मराठीत **लेवा पुराण** नावाने अनुवाद करण्यात आलेत. त्यात नंतर काही संस्कारही करण्यात आले आहेत. मराठीतील ग्रंथ विठ्ठल केशव कान्हवे महाराज उत्राणकर यांनी केले आहे. संदर ग्रंथ विश्वास पाटलांनी अभ्यासला आहे. हा ग्रंथ माझ्या वाचनात आला नाही. तथापि विश्वास पाटलांच्या लेखानुसार असे दिसते की, या पुराणकाव्यावर फारसे विसंबून चालणार नाही. कारण म्हणतात ना ``पुराणातील वांगी पुराणात``, त्यात बराच भाग कल्पित असतो. तरीही त्यातील माहिती असणे आवश्यक असते म्हणून विश्वास पाटलांच्या लेखातील काही माहिती येथे देत आहे.

१८. कित्ता पृ. ६१ आणि **गॅझेटिअर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी : गुजरात पाप्युलेशन,** व्हा ९, पार्ट १ व २.
१९. विश्वास पाटील, ``लेवा पुराण : लेवा गुजर पाटिदार ज्ञातियांचा इतिहास, ``**संशोधक**, सप्टें. १९८४, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, पृ. १-१५.
२०. कित्ता, पृ. २.

पुराणकाळात द्वापार युगात गर्गाचार्याचा आश्रम नैमिषारण्यात होता. गर्गाचार्य आपला आश्रम सोडताना शिष्यात म्हणाले, की आश्रमात कलियुगाचा प्रवेश होणार आहे, त्याच्या आगमनाने तमाम धर्मकर्माचा लोप होईल, पापाचरण वाढेल, दुष्प्रवृत्ती डोके वर काढतील तेव्हा लेवा जातीचे लोक सनातन धर्माचे रक्षण पूर्णपणे करतील, प्राणपणाने करतील.[२१]

लेवापुराण ग्रंथात बऱ्याच असंबंद्ध पौराणिक कथा आहेत. त्या देणे येथे उचित वाटत नाही. त्यात सूर्यवंशाचीही माहिती आहे. सूर्यवंशाची (इक्ष्वाकू वंश) माहिती वर आलेलीच आहे. खाली विश्वास पाटील यांच्या लेखातील उतारे उद्‌धृत करीत आहे.

``**अजय राजाच्या वंशाचा इतिहास :** मथूरेपासून पश्चिमेकडे पूर्वी लेहकपूर नावाचे उत्तम शहर स्थापून तेथे लेहक व कैटभ आणि त्यांचे वंशज पुष्कळ वर्षापर्यंत वसाहत करुन राहत होते. पुढे ते शहर यमुनेच्या पुरात वाहून गेले. त्यामुळे त्यांचे वंशज इतरत्र वस्तीसाठी निघून गेले. लेहक राजापासून पुढे सत्ताविसाव्या पिढीत अजय नावाचा पुरुष उत्पन्न झाला. तो कृषि व वाणिज्य कर्म करीत असायचा. द्वारकेला तीर्थयात्रेच्या भिषाने कुटुंबातील सर्व मंडळी सोबत घेऊन तो गुजराथेत आला.

``हा वृत्तांत बऱ्याच अंशी खरा असावा असे दिसते. अजय किंवा या नावाचा कोणी पुरुष अंतर्वेदीतून म्हणजे गंगा-यमुना मध्यवर्ती देशातून यात्रा अथवा वसाहतीकरता गुजराथेत आला. त्यावेळेत त्याचे सोयरे-धायरे मिळून सुमारे तीनशे लोक होते आणि त्यावेळेस यमुनातिरी असलेल्या लेहकपूरात त्यांची वस्ती अदमासे साडेबाराशे घरांची होती. ते शेती अथवा व्यापारधंदा करुन कालक्रमणा करीत होते. ते युद्धक्रर्मातही कुशल होते. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, अजयराजा गुजराथेत आला त्याच्यापूर्वी अर्थात् विक्रम संवताच्या सुमारे दोनशे वर्षापूर्वी शिकंदराने पंजाबवर स्वारी केली होती. त्यावेळेस तेथील राजाच्या मदतीकरिता मथूरेहून सैन्य गेले होते. त्या सैन्यातच लेहकपुरातील लेवावंशाचे कित्येक योध्दे होते, ज्यांनी विजयश्री संपादन केली. आजदेखील हारित गोत्राचे लेवा पाटीदार तेथे रहात आहेत. कित्येक विद्वानांचे असे म्हणणे आहे की, तेथूनच ते गुजराथेत आले, पण त्याविषयी लेखी प्रमाण उपलब्ध नाहीत. अंतर्वेदीतून आले असल्याबद्दल मात्र भरपूर प्रमाणे आढळतात. कारण अजयच्या पुत्राने माळव्यात प्रधानकी मिळवली. **लेऊवा पुराण,** डाकोर प्रतीच्या १४६ व्या पुष्टान्वये असे सांगता येते की, सिंधियांच्या गादीचा मूळ संस्थापक ठाकोर दक्षिणेत आलेला बटाली या परगण्यातील मेगन गावचा कुणबी होता. वीरसद वंशाचे मूळ पुरुष रेंडा आणि गेंडा यांनी अलाउद्दीनच्या अबूलफजल सरदाराशी तुंबळ युध्द करुन देशरक्षण केले होते.

``राजस्थान आणि मेवाडचा इतिहास काळजीपूर्वक वाचल्यास अजयराजाची ही कथा थोडी संशयास्पद असावी असे वाटते. कारण ऐतिहासिक ग्रंथांवरून हा काळ सुमारे विक्रम संवतच्या तिसऱ्या शतकातील असावा आणि त्यावेळेस असलेल्या सौराष्ट्रात (सौरठ-आजचे

२१. कित्ता, पृ. ४.

काठियावाड-काठेवाड) वल्लभीपुरीचे राज्य होते. त्यापूर्वी त्याची राजधानी द्वारका होती, पण त्याकाळी त्या देशाला आनर्त असे नाव होते. आणि त्यानंतर म्हणजे ६ व ७ व्या शतकात त्याला सोरठ हे नामाभिधान प्राप्त झाले. बरे, राजा अजय आला त्यावेळी अथवा त्याच्यापूर्वी प्रभासपाटण अथवा प्रभासपट्टण येथे कोणतेही राज्य स्थापन झालेले नव्हते, तर मग अजयला तेथील प्रधानपद मिळण्याची शक्यताच संभवत नाही. परंतु असे वाटते की, वल्लभी राज्याचा कोणी एक सुभा तिथे राहत असेल आणि त्याने त्याला प्रधानपत्र अर्थात मोठा हुद्दा काही कारणाने दिला असेल. अजयराजा प्रभासपाटणला आला. त्याच्यायोगे लेवा-वंशाची भरभराट झाली. तो सौराष्ट्र देशाच्या कनक नामक राजाचा मुख्य प्रधान झाला. कनक-कनकसेन हा वल्लभीपूरचा राजा, पूर्वी राजाच्या नावाने सुभ्याचे नाव पडत असे, म्हणून अजयला कनकराजाचा प्रधान लिहिले जाणे संभवते.``

वास्तव इतिहास

मूळ पूर्वज व स्थलांतराचा इतिहास :- डॉ. इरावती कर्वे यांच्या मते खानदेशच्या काही भागात व विदर्भात लेवा किंवा लेवा कुणबी (पाटीदार) ह्या नावाचे लोक महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, मराठा व कुणबी आदी समुहांपेक्षा पोशाख, बोली व रूप ह्यांमध्ये वेगळे आहेत. ब्हाणपूर खिंडीच्या दोन्ही बाजूंना लेवांची वसती असल्यामुळे ते अलिकडच्या काळात आलेले असावे असे वाटते. त्यांच्या नावांवरून गुजरातेतील लेवा कुणब्यांशी त्यांचा संबंध असण्याची शक्यता आहे; पण ह्या दोन समुहांच्या समाजरचनेत काही महत्वाचे बाबतीत फरक आहेत. खानदेशातील लेवा कुणबी मामेबहिणीशी लग्न करीतच नाही असे नाही, त्यांच्यातील युद्धाची परंपरा आता लोप पावलेली दिसून येते. ते अतिशय कष्टाळू असतात आणि त्यांच्या बायका दुधाचा व्यवसाय करतात, म्हशी बाळगतात व दूध व तद्‌भव पदार्थ विकतात. त्याही बाबतीत त्यांचे उत्तर भारताशी साम्य वाटते.[२२] यावरून लेवा पाटीदार हे गुजर वंशाचे (चरवाह = Pastoral = दूधदुभत्याचा व्यवसाय करणारे, गुरेढोरे बाळगणारे) आहेत यास दुजोरा मिळतो. मात्र ते अलिकडे आले आहेत हे विधान चुकीचे वाटते. कारण लेवा पाटीदारांची खानदेश व्हाडातील स्थलांतरणाची प्रक्रिया इ. स. च्या ११ व्या शतकापासून ते १५ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत अशी ४५० - ५०० वर्षे सुरू होती. इकडे आल्यावर ते कृषिकर्म करू लागल्याने साहजिकच त्यांची क्षात्र परंपरा लोप पावली. प्राचीनकाळी महाराष्ट्रात उत्तरेकडून येणाऱ्या दक्षिणापथाच्या मध्य प्रदेशातील नर्मदेवरील हंडिआ या उतारापासून तापीवरील ब्हाणपूर खिंडीतील उतारापर्यंतच्या मार्गे लेवा लोक खानदेश-व्हाडात आले असावेत. **लोकसत्ताचे** माजी संपादक व प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ टी. व्ही. पर्वते यांच्या मतेही गुजरातेतील लेवा कणबी हे गुर्जर वंशाचेच आहेत.[२३]

२२. इरावती कर्वे, **हिंदू समाज एक अन्वयार्थ** (प्रकाशक - दि. धों. कर्वे, पुणे), मौज प्रकाशन, मुंबई, १९७५, पृ. १९-२०.

२३. **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर**, १९७६, पृ. २२७.

मुसलमानी आक्रमणापूर्वीच्या काळात पाटीदारांच्या पूर्वजांची वस्ती ज्या पंजाब, माळवा व गुजरातमध्ये स्थिरावली होती त्या प्रदेशांचा पाटीदारांच्या स्थलांतराच्या आधीच्या इतिहासाचा आढावा घेणे उचित राहील. या आढाव्यावरून पाटीदारांच्या इतिहासाशी संबंध जोडणे मोठे धाष्टर्याचे ठरेल. तरीदेखील पहिल्या सहस्त्रकातील पहिली पाच सहा शतके पाटीदारांच्या पूर्वजांचा इतिहास ज्ञात नसल्यामुळे केवळ तर्कसंगत अनुमान काढणे उचित ठरेल.

ऋग्वेद काळात पंजाब सप्तसिंधू म्हणून ओळखला जात असे हे वर नमूद झालेलेच आहे. इ. स. पू. ५२१ ते इ. स. पू. ४८५ च्या काळात डरायसच्या नेतृत्वाखाली इराण्यांनी पंजाबचा बराच भाग पादाक्रांत केला होता. पुढे कित्येक वर्षे त्यांचे अधिकारी-वंशज पेशावर, तक्षशिला, रावळपिंडी येथे राज्य करीत होते. त्यांच्या काळात प्रथमच हैदव सैन्य भारताबाहेर युरोपात लढण्यासाठी गेले होते. इ. स. पू. ३२६ मध्ये अलेक्झांडरच्या नेतृत्वाखाली ग्रीकांनी पंजाबवर स्वारी केली. त्याच्या मृत्युनंतर मौर्यांनी ग्रीकांकडून सत्ता आपल्या हाती घेतली. पण ग्रीकांचा प्रभाव तेथे अनेक वर्षे टिकलेला दिसतो. अशोकाच्या वेळी इ. स. पू. २७३ ते इ. स. पू. २३२ या काळात मौर्यांच्या राज्यात पंजाब समाविष्ट होता. त्याने बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. इ. स. च्या पहिल्या शतकापासून ते पाचव्या शतकापर्यंत शक, हूण, इत्यादींनी स्वाऱ्या करून तेथे सत्ता प्रस्थापित केली होती. सुरुवातीच्या काळात गुर्जर टोळ्याही त्यांच्या सोबत आल्यात. शक, हूण, गुर्जर या पर्थियन वंशीय टोळ्या असून त्या इराणवर जेंव्हा सेसॅनिडी वंशीय राजांचे[२४] (इ.स. २२६ ते इ. स. ६४१) राज्य होते तेंव्हा भारतात आल्या असाव्यात. त्यावेळी इराणमध्ये पर्थिया (आताचा जॉर्जिया), अझरबैजन, आर्मेनिया यांचाही समावेश होता. या कालखंडात सेसॅनिडी वंशात शापूर (पहिला व दुसरा), बाराम (पहिला, दुसरा, तिसरा व चौथा), यॅझदेगेर्द, हार्मिश्द असे अनेक कर्तबगार सम्राट होऊन गेलेत. या राजांना उत्तर-मध्य आशियातील अर्धरानटी जमातींच्या (उपरोक्त हूण, शक, गुर्जर) टोळ्यांचा फार मोठा धोका अस्वस्थ करीत राहिला. बाराम, यॅझदेगेर्द, हार्मिश्द या सम्राटांना या टोळ्यांशी तोंड द्यावे लागले. त्यांना सरहद्दीपलिकडे पिटाळण्यात येत असे.[२५] अशाच कार्यवाहीत या टोळ्या भारतात शिरल्या असाव्यात. त्यावेळी इराणमध्ये अद्यापपावेतो इस्लाम धर्म आलेला नव्हता. व इराणमधील लोक जरथुस्त्री एकेश्वरवादी (पारशी) असून ते अहुर मज्द या मुख्य देवतेशिवाय सूर्य, चंद्र, जल, भू व वायू या पंचमहाभूताची पूजा करीत.[२६] इ. स. ६४१ मध्ये इराणवर इस्लामी आक्रमण झाले. जरथुस्त्रचा अर्थ गायी बैलांच्या वृद्ध त्राता असा आहे.[२७] जरथुस्त्राच्या शिकवणीनुसार त्या वेळच्या पर्थियन टोळ्यांतील लोकांनी भटक्या जीवनाचा त्याग करावा. अहुर मज्दाची मानवाला मिळालेली गाय ही श्रेष्ठ देणगी असल्यामुळे तिचा वध न करता पशुपालन करावे

२४. म. श्री. माटे, ''इराणी कला,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड २, १९५६, पृ. ५९०-९१.
२५. कित्ता, पृ. ५९५.
२६. कित्ता, पृ. ५९६.
२७. म. अ. मेहेंदळे, ''पारशी धर्म,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड ९, १९७६, पृ. ५८९.

आणि शेतीमाती करावी.[२८] या गोष्टींना जरथुस्त्राने सर्वोत्तम मानल्याने पार्थियामधील गुर्जानी अथवा गुर्जीस्तानमधील गुर्जर टोळ्यांनी पशुपालन व शेतीव्यवसाय स्वीकारला असावा. तेव्हापासून ते चरवाह (pastoral) झाले असावेत. पार्थियन लोकांच्या मूलस्थानाविषयी निश्चित माहिती मिळत नाही. फक्त प्राचीन इराणमधील ते अर्धरानटी भटक्या टोळ्यांपैकी होत आणि गुर्जर हे त्यांच्यापैकीच होत. येथे पार्थिया आणि पार्थियनांचा इतिहास देणे इष्ट वाटत नाही. हूण, शक व गुर्जर टोळ्यांमधील लोकांनी हिंदुस्थानात आल्यावरच हिंदू धर्म स्वीकारला असावा. स्वीकारला असे म्हणण्यापेक्षा म्होरक्यांनी हिंदू धर्म स्वीकारल्यामुळे टोळ्यांमधील लोक आपोआपाच हिंदू गणले जाऊ लागले असावेत.

अनेक इतिहासवेत्त्यांच्या संशोधक अध्ययनाचा शोध घेऊ जाता असे निदर्शनास येते की, सर्वसाधारणत: इसवी सनाच्या पाचव्या शतकाच्या अखेरीस भारतावर हुणांनी आक्रमण केल्याचे उल्लेख सापडतात, त्यावेळेला त्यांच्या सोबत ज्या अनेक परकीय टोळ्या भारतात आल्या, त्यात गुर्जर लोकांचीही एक टोळी होती. यांनी पंजाबापासून थेट राजस्थानातील जोधपूर पर्यंत अनेक ठिकाणी वसाहती स्थापन केल्या. पंजाबात गुजरात, गुजराणवाला, गुर्जरखान इत्यादी त्यांची अनेक ठिकाणे सुपरिचित आहेत. पूर्वीच्या ग्वाल्हेर संस्थानातील एका जिल्ह्याचे नाव ही गुर्जरगढ असे आढळते. अरवली पर्वताच्या पश्चिमेला त्यांची प्रमुख वसाहत असल्याचे सांगता येते.

प्राचीन काळी युरोप व आशिया यांच्या सरहद्दीवर खर्गर लोक रहात होते. तेच श्वेत हुणांच्या बरोबर भारतात आले. हे खर्गर म्हणजेच गुर्जर असे भांडारकर, स्मिथ आदि इतिहासवेत्त्यांचे मत आहे. मात्र सर्वश्री चि. वि. वैद्य, मुन्शी, ओझा याच्या मते गुर्जर आर्य वंशाशी संबंद्ध आहेत. पूर्वीच्या चंदा नामक संस्थानातील ब्रहमपूर राज्यात राठी, राणा व टाकूर नावाचे आढळणारे लोक गुर्जरांचेच वंशज असले पाहिजेत असे श्री. गोएट्झ यांचे मत आहे. जाट, गुजर व अहीर या जाती एकाच वंशापासून झाल्या असाव्यात असे इबेट्सन सांगतो.[२९] देविसिंह चौहानांच्या मते या गुर्जर टोळ्यांमध्येच भारतातील गुजर व लेवा पाटीदारांचे पूर्वज होते.[३०] एम.एस. कोम्मिस्सरीएट यांच्या मते प्राचीन काळातील भारतातील सर्वात शेवटचे आक्रमण करणारे हूण आहेत. इ. स. ४८०च्या सुमारास स्कंदगुप्ताच्या मृत्यूनंतर पश्चिम भारतातील गुप्त साम्राज्य खिळखिळे झाले. पाचव्या शतकाच्या अखेरीस या बलाढ्य साम्राज्यावर एप्थॅलाईटस् अथवा श्वेत (गौरवर्ण) हुणांनी स्वाऱ्या केल्या. या हुणांचा उल्लेख प्राचीन संस्कृत साहित्य आणि शिलालेखांमध्ये आला आहे. हे रानटी लोक तोरमनच्या नेतृत्वाखाली हिंदुस्थानच्या वायव्य भागातील खिंडीतून उत्तर भारतातील सपाट प्रदेशात झुंडीच्या झुंडीनी आलेत. त्यांनी येथे दहशत निर्माण केली. सप्तसिंधू प्रदेश व माळव्यातील सत्ता तोरमनचा पुत्र मिहिरकुल व इतर हुणांच्या ताब्यात गेली. हुणांच्या

२८. कित्ता, पृ. ५९२.
२९. विश्वास पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १५.
३०. **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १८३.

क्रौर्यामुळे प्रजेत बेदिली माजली. तेंव्हा मंदसोरचा पराक्रमी राजा यशोवर्मन याने मगध राजा नरसिंहगुप्त बालादित्य याच्या सहाय्याने हुणांना माळव्यातून हुसकून लावले. हे हूण भारतात आले होते तेव्हा सुरुवातीस त्यांच्याबरोबर गुर्जर, अहीर, जाट, इत्यादी टोळ्याही भारतात आल्या व येथे स्थायी झाल्या. गुप्त साम्राज्याचा सेनापती भट्टारक हा पराक्रमी गुर्जरांपैकीच मैत्रक वंशातील होता. गुर्जरांचे मूळ स्थान पर्शियामधील (आताचे जॉर्जिया) गुर्जीस्तान हे होते. अशा प्रकारे ते इराणी वंशाचे आहेत.[३१] व देविसिंह चौहानांच्या याच मतास दुजोरा मिळतो. मात्र पैकुली शिलालेखानुसार अहीर तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस भारतात स्थित असल्याचा पुरावा मिळतो. संशोधनानुसार हे सिद्ध झाले आहे की, मध्ययुगीन भारतीय इतिहासात प्रसिद्धीस आलेल्या परिहार (प्रतीहार), परमार, चव्हाण व चालुक्य राजवंशांचे पूर्वज म्हणजेच गुर्जर हुणांबरोबर ५ व्या शतकात मोठ्या संख्येने आलेत. या पूर्वजांच्या टोळ्या भारतात स्थायी झाल्यात.[३२] लेवा पाटीदारांचे पूर्वजही गुर्जर असल्याने त्यांचे मूलस्थान पर्शियामधील गुर्जीस्तान हेच असल्याचे अनुमान करता येते आणि खऱ्या अर्थाने लेवा पाटीदारांचा वास्तव इतिहास येथून सुरू होतो.

माळवा व गुजरातमध्ये पट्टीदार याचा अर्थ पट्टी म्हणजे सारा वसूल करून शासनात भरणा करणारा महसूल अधिकारी असा अर्थ रूढ होता हे आपण आधी पाहिलेच आहे. थोडक्यात मराठीत त्यांना सामंत असे म्हणतात. प्राचीन काळी `क्षत्रप` हा शब्द प्रांताधिकारी किंवा सुभेदार याअर्थी वापरला जात असे. इराणसम्राटांनीही निरनिराळ्या प्रांतांवर `क्षत्रपावन` (क्षत्रप) नेमलेले होते. डॉ. भांडारकर यांनी या शब्दाचा अर्थ `देशाचा संरक्षक` असा लावला आहे, तर ग्रीक लेखकांनी त्याचा अर्थ `उपशासक` असा लावला आहे. सिकंदरानेही इ. स. पू. च्या ४ थ्या शतकात जिंकलेल्या प्रदेशांवर पाच क्षत्रप नेमले होते. अंभी, पोरस या राजांना त्याने भारतात क्षत्रप नेमले होते. भारताच्या इतिहासात शक-क्षत्रपांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते. हे शक क्षत्रप जरी इराणमधून आलेले असले तरी त्यांचा लेवा पाटीदारांच्या पूर्वजांशी संबंध जोडणे उचित ठरणार नाही. मात्र इराणपूर्वमधील पल्लवांशी त्यांचा घनिष्ठ संबंध आला होता. त्यातूनच पहलव या आर्यवंशाचा व क्षत्रप यांचा संकर होऊन नवीन जाती किंवा वंश निर्माण झाला असावा. क्षत्रप बोलन खिंडीमार्गे सिंधमध्ये आले. पुढे त्यांनी भारतावर आक्रमण करून पंजाब, मथुरा, माळवा व कोकणावर आपले राज्य स्थापन केले. पुढे चंद्रगुप्त मौर्याने शक क्षत्रपांची सत्ता समूळ नष्ट केली. या क्षत्रपांमध्ये अनेक पराक्रमी राजे होऊन गेले. रुद्रसेन (प्रथम) या क्षत्रपाच्या कालावधीत (इ. स. २०० ते २२२) शकांनी हिंदू धर्माचा स्वीकार केला व पुढे ते हिंदूधर्मरक्षक व संस्कृत भाषारक्षक म्हणून प्रसिद्धी पावले होते.

पंजाबात मनसा नामक जिल्हा आहे. या मनसा वरून मन्साराम हे व्यक्तिनाम पडलेले

३१ एम. एस. कोम्मिस्सरीएट, **ए हिस्टरी ऑफ गुजरात**, खंड १, लॉगमन, ग्रीन अॅण्ड कं. लि., १९३८, पृ. xxxiii

३२ कित्ता, पृ. xxxiv, xxxv

आहे. लेवा पाटीदारांमध्येही मन्साराम नावाच्या व्यक्ती आढळतात. यावरून पंजाबचा संबंध जोडता येतो. म्हणजे लेवा पाटीदारांचे पूर्वज पंजाब प्रांतात प्रथम आले असावेत.

हुणांच्या टोळ्यांनी इ. स. च्या १ल्या ते ५व्या शतकांपर्यंत हिंदुस्थानवर स्वाऱ्या केल्या. त्यांच्याबरोबर प्रथम अहीर व नंतर गुर्जर, जाट, इत्यादी टोळ्याही आल्यात. हुणांच्या मिहिरकुल याने तर पंजाब, गुजरात, माळवा प्रांतावर आपली सत्ता स्थापन केली होती. हे वर पाहिलेच आहे. हुणांची माहिती द्यायचे येथे प्रयोजन नाही. अहीर हे सिथीयन वंशाचे नसून आर्यच आहेत हे संशोधनाअंती सिध्द झाले आहे. हे अहीर इराणमधून हूण टोळ्यांबरोबरच भारतात आलेले आहेत. लेवा पाटीदारांमध्ये ``हुना`` हे पुरुषवाचक व्यक्तिनाम या हुणांवरूनच आले असावे. गुर्जर, जाट व अहिरांचा परस्पर रोटीव्यवहार पूर्वापार चालत आलेला आहे. बॅक्ट्रीयन ग्रीकांनी टॉलेमी इंडोसिबियातील ज्या प्रदेशाला अबेरिया म्हणतो (आभीरांचा प्रदेश) ते जिंकल्यामुळे आभीर (अहीर) भारतात हुणांबरोबर आलेत हे मानता येते. इ.स. १८० च्या सुमारास त्यांनी भारतात आपली सत्ता स्थापन केली. क्षत्रप सेनापती रुद्रभूती आभीरचा लेख इ. स. १८१ चा आहे. सिंध प्रांताच्या सीमेवरील राजस्थानातील प्रथम राज्य क्षत्रपांमध्ये विलिन झाल्यावर आभीर क्षत्रपांच्या सत्तेत उच्चाधिकार मिळवू लागले. ईश्वरसेन आभीराची सत्ता खानदेशवर सन ४१९ च्या सुमारास होती (नाशिक शिलालेख - लेणे क्रमांक १०). तिसऱ्या, चौथ्या शतकात त्यांनी क्षत्रपांच्या सर्व प्रदेशावर सत्ताग्रहण केले. शालिवाहनांनंतर आभीर राजे खानदेश, नाशिक, काठेवाड, पालनपूर व कच्छ (म्हणजे महाराष्ट्राचा उत्तर भाग व गुजरात) प्रदेशावर राज्य करीत होते.

प्राचीन काळी पर्थियनवंशी पहलवांनी भारतावर आक्रमण केले होते. त्यांनी पर्थियात कास्पियन समुद्राच्या खुरासनाच्या भोवताली राज्य स्थापले होते. इ. स. पू. दुसऱ्या शतकात पहलव राजा मिश्रदात (प्रथम) ने हेरात व कंदाहार जिंकले. त्यानंतर शकांशी झालेल्या संघर्षामुळे शक व पहलवांची वेगळी राज्ये झालीत. इ. स. च्या पहिल्या शतकात दक्षिण अफगाणिस्तानवर राज्य करणाऱ्या पहलव राजा गोंडो फरनेज याने भारताच्या वायव्य भागातील बराच प्रदेश शकांकडून जिंकून काबूल. कंदाहारवर सत्ता प्रस्थापित केली.[३३] येथे पहलवांशी लेवांचा संबंध जोडणे उचित ठरणार नाही. केवळ पहलवांमधील शेवटची दोन अक्षरे लव असल्याने आणि पहलव हे इराणमधील पर्थियन असल्याने ही माहिती दिली आहे.

कुशाण हे सुद्धा परकीय वंशाचे म्हणजे मध्य आशियातील यूएची वंशाचे लोक भ्रमंती करीत वल्खच्या आसपास स्थायिक झालेत. कुशाण ही त्यांची एक शाखा. त्यांचा प्रमुख कुजुल कदफिसेस याने काबूल-कंदाहार जिंकून सिंधू नदीपर्यंत मजल मारली. त्यालाच कुशाण म्हणत. त्याचा पुत्र बेमा याने पंजाब जिंकून गंगेच्या किनाऱ्यावरील वाराणसीपर्यंतचा प्रदेश पादाक्रांत केला होता. तो स्वत:ला सर्वलोकेश्वर, महीश्वर (शैवपंथी महेश्वर हे मूळचे गुर्जर व नंतर मारवाडी. हा वंश या पराक्रमी राजापासून निर्माण झाला असण्याची शक्यता

३३. **हिस्टरी ॲण्ड कल्चर ऑफ दि इंडियन पिपल,** भारतीय विद्या भवन.

आहे), देवपुत्र म्हणवित असे. कुशाणाने जरी बौद्ध धर्म स्वीकारला तरी बेमाने हिंदू धर्म स्वीकारला होता. तो शिवभक्त होता. त्याचे साम्राज्य कच्छ, काठेवाड आणि नर्मदेपर्यंत होते. तो इ. स. ६५ मध्ये वारला. सुप्रसिद्ध कनिष्क राजा याच वंशातील. त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. त्याने पर्शिया, कापिश, गंधार, काश्मिर, सिंध, माळवा तसेच चीनमधील काश्घर, खोतान व याश्कंद हे भाग आपल्या राज्यात समाविष्ट केले होते. कनिष्कानंतर सहा सात कुशाणवंशी सम्राट होऊन गेले. ५ व्या शतकात हुणांनी ते साम्राज्य नष्ट केले. यांच्या काळात शांतता नांदून भरभराट झाली होती. त्यांची राज्यपद्धती राजाधिष्ठित होती. साम्राज्याचे १) राष्ट्र, २) आहार, ३) जनपद, ४) देश वा वैश्य असे भाग पाडले गेले. प्रत्येक प्रांतावर क्षत्रप म्हणजे प्रांताधिकारी (संस्कृतमध्ये पट्टीदार) नेमण्याची प्रथा याच काळात सुरू झाली.

सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ठाणेश्वराच्या प्रभाकरवर्मनने हुणांना पंजाबमधून हुसकले. त्याचा मुलगा हर्षवर्धन हा पंजाबचा राजा झाला. हर्षाच्या मृत्यूनंतर (इ. स. ६४७) वर्धन राज्याची छकले झाली. सातव्या शतकाच्या मध्यात चिनी प्रवासी हुएनत्संग हा उत्तर हिंदुस्थानात आला होता. त्याला तक्षशिला, सिंधूपूर यांच्या भोवतालचा प्रदेश काश्मिरच्या प्रभूत्वाखाली आणि सिंधूपासून बिआसपर्यंतचा मध्य पंजाब टक्क राज्यात मोडत असल्याचे आढळून आले. हुएनत्संगने पंजाबच्या भूमीला सुखभूमी नावाने संबोधले आहे. आठव्या शतकाच्या सुरुवातीस ठाणेश्वराचे राज्य नष्ट झाले. आग्नेय पंजाबमध्ये कनौजच्या तौमर घराण्याची सत्ता तेथे प्रस्थापित झाली होती. त्यानंतर अजमीरच्या चाहमानांनी (चौहान किंवा चव्हाणांनी) तोमर राजांना ११५२ च्या सुमारास तेथून हुसकले.

इराकचा सुभेदार हज्जाज याने मुहमद बिन कासिमच्या नेतृत्वाखाली अरबांचे सैन्य सिंधच्या दाहिरवर इ. स. ७१२ मध्ये रवाना केले. त्याने सिंध व मुलतान जिंकले आणि तेथे अरबांची सत्ता प्रस्थापित केली. पण सिंधू व झेलममधील प्रदेश ओहिंदच्या ब्राह्मण घराण्याच्या सत्तेखाली होता. इ. स. ८०४ च्या सुमारास जलंदरचे राज्य अस्तित्वात होते. इ. स. ९७९ मध्ये लाहोरचा राजा जयपाल हा गझनीचा अमीर सबक्तगीर यावर चालून गेला, पण तह करून त्याला परत यावे लागले. इ. स. ९८८ मध्ये सबक्तगीर याने जयपालचा पराभव केला. इ. स. १००१ मध्ये महमद गझनीने स्वारी करून पेशावर येथेही जयपालचा पराभव केला. इ. स. १००९ मध्ये जयपालचा मुलगा आनंदपाल याने उज्जैनी, ग्वाल्हेर व इतर हिंदू राजांचा संघ निर्माण करून गझनीच्या मुहम्मदाचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. १०२१ पर्यंत पंजाबचा बराचसा भाग मुहम्मदाने जिंकून घेतला होता. ११७५ ते ११९१ या काळात मुहम्मद घोरीने स्वाऱ्या करून पेशावर व सरहिंद हस्तगत केले. यानंतर कुतुबुद्दीन ऐबक हा लाहोर येथे स्वतंत्र राजा म्हणून राज्य करू लागला. १२४६ ते १२८५ पर्यंत बल्बन आणि ककुवाद या सुलतानांनी पंजाबवर झालेल्या मंगोलांच्या स्वाऱ्यांचा प्रतिकार केला. १२९६ ते १३०५ पर्यंत मंगोलाच्या ताब्यात पंजाब होता. १३५१ मध्ये

तिसरा फिरुझशाह तुघलक गादीवर आल्यापासून आधुनिक (मध्ययुगीन) पंजाबच्या इतिहासास सुरुवात झाली.[३४]

प्रस्तूत लेखकाच्या मते ८ व्या ते ११ व्या शतकांत अरब व मुसलमानांचे सप्रसिंधू म्हणजे सिंध व पंजाबवर जे हल्ले व आक्रमण झाले त्यात पाटीदारांच्या पूर्वजांचा मारवाड, राजस्थान, गुजरात व माळवा भागात झालेल्या स्थलांतराचा इतिहास जोडता येईल. म्हणजेच मुस्लिम हल्ले व आक्रमणामुळे हे लोक दक्षिण भागात सुरक्षित ठिकाणी सरकत गेले.

पंजाबात प्राचीन काळी झेलम (वितस्ता) नदीच्या पूर्वेला चिनाव (असिक्नी) व रावी (इरावती) या नद्यांच्या मधल्या प्रदेशात मालवगण नामक आयुधजीवी लोकसंघाचे राज्य होते. ते कौरवांच्या बाजूने लढले होते. हे लोक आर्य असून फार प्राचीन काळापासून पंजाबात आले होते. इ. स. पू. ३२६ च्या सुमारास सिकंदराने केलेल्या आक्रमणावेळी क्षुद्रकांचे वैर विसरून या दोन्ही गणांनी सिकंदराचा निकराने प्रतिकार केला. ग्रीक इतिहासकारांनी मालवांना मल्लोई म्हटले आहे. ते स्वाभीमानी व युध्दविद्या जाणणारे होते. मालवांना सिकंदराचे सैन्यही भित होते. सिकंदराचा जय झाला खरा परंतु मालवांचे धैर्य व शौर्य पाहून तो स्मिमित झाला. त्यानंतर मालव २-३ शतके सतलजच्या दक्षिणेस फिरोजपूर, लुधियाना, भटिंडा भागात स्थलांतरीत झाले असावे. या प्रदेशाला अजूनही मालवा हे नाव रूढ आहे. पुढे त्यांनी मेवाडात स्वतंत्र गणराज्य स्थापले. त्यांची मालवनगर नावाची राजधानी जयपूर राज्यात बुंदीपासून ४५ मैलांवरील कोटीनगर असावे. येथे मालवांची नाणी सापडली आहेत. इ. स. पू. च्या पहिल्या शतकातच जयपूरच्या मालवांपैकी काही लोक मध्य प्रदेशात गेले. तिथे शकांचे राज्य होते. त्यांनी इ. स. पू. ५८च्या सुमारास शकांचा पराभव करून पुन्हा अवंतीवर सत्ता स्थापिली. पण इ. स. च्या तिसऱ्या शतकाच्या प्रारंभी मालवांनी अवंतीचे राज्य परत मिळविले. गौतमीपुत्र सातकर्णी याने मालवांच्या मदतीने शकांचा पूर्ण पराभव केला. त्यानंतर मध्य प्रदेशात राज्य स्थापलेल्या शकक्षत्रपांशी मालवांचा २०० वर्षे संघर्ष चालू होता. त्या काळात मालवांनी मेवाडच्या दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील प्रदेशात जाऊन नवीन वसाहती केल्या असाव्या. त्यांच्या प्रभावामुळेच या सर्व भूभागाला माळवा हे नाव प्राप्त झाले. त्या प्रदेशांत मालवांनी गणराज्येही स्थापन केली असावी. इ. स. च्या ४ थ्या शतकात सम्राट समुद्रगुप्ताने केलेल्या दिग्विजयात मालवांनी त्याची सार्वभौम सत्ता मान्य केली. मालव लोक गुप्त साम्राज्यात सामंत म्हणून नांदू लागले. दशपूर (मंदसोर) येथे मालवांचे औलिकर नामक घराणे राज्य करीत होते. त्याच घराण्यातील यशोवर्मा याने इ. स. च्या ६ व्या शतकात हूण सरदार मिहिरकुल याचा पराभव केला आणि गुप्त साम्राज्यातील बराच प्रदेश जिंकून आपले साम्राज्य स्थापले.[३५]

३४ आ. रे. डिसुझा, ''पंजाब राज्य'', **मराठी विश्वकोश**, खंड ८, १९८०, पृ. २२-२३ च्या आधारे पंजाबच्या इतिहासाचा आढावा घेतला आहे.

३५ पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ७, पृ. ३४७-४८.

माळवा हा मध्य भारतातील एक प्राचीन देश असून त्यात मध्य प्रदेशातील शिवपुरी, गुणा, विदिशा, राजगढ, शाजापूर, देवास, इंदूर, उज्जैन, मंदसोर, रतलाम, धार व झाबूआ हे जिल्हे माळव्याच्या पठारावर आहेत. भोपाळ विभागातील सीहोर, रायसेन व होशंगाबाद जिल्हेही माळव्यातच येतात. नर्मदा नदीच्या खोऱ्यातील निमाड प्रदेशाचा अंतर्भाव माळव्यातच होतो. राजस्थानातील सिरोंज पिडवा व छबडा हे भाग, त्याचप्रमाणे झालाबाद व कोटा प्रदेशांचाही अंतर्भाव माळव्यात होतो. बेतवा नदी माळव्याची पूर्व सीमा; चंबळ व मही नद्या माळव्यांची वायव्य सीमा दर्शवितात. माळव्याची पश्चिम सीमा गुजरातला भिडली आहे आणि सातपुडा पर्वतीश्रेणी दक्षिण सीमा होय. मालव लोक या पठारी प्रदेशामध्ये सर्वत्र पसरल्यामुळे कालांतराने या प्रदेशाला मालवदेश असे नाव प्राप्त झाले. वाकाटक राजा पृथ्वीषेण (द्वितीय) (इ. स. ६व्या शतकाचा उत्तरार्ध) याच्या बालाघाट शिलालेखात अवंती प्रदेशाच्या राजाला मालवाधिपती ही पदवी दिलेली आढळते. बाणभट्टानेही मालवाधिपती शब्द वापरला आहे. यशोवर्माने (मालवगणातील) साम्राज्य स्थापल्याचे आपण वर पाहिले आहे. मध्यंतरी काही काळ वाकाटक राजा हरिषेण यानेही अवंतीवर राज्य केले. पुढे प्रभाकरवर्मन याने माळव्यावर सत्ता प्रस्थापित केली. त्यानंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट व प्रतीहार या राजवंशाची सत्तास्पर्धा दीर्घकाळ चालू होती. प्रतीहारांची माहिती स्वतंत्र दिलेली आहेच. इ. स. च्या ९ व्या शतकात परमार वंशाने माळवा प्रदेशात आपले राज्य स्थापले. या वंशाचे राज्य सुमारे ४०० वर्षे चालले. त्या वंशातील मुंज व भोज हे राजे अत्यंत शूर व विद्वान होऊन गेले. त्यांच्या शासनकाळात माळवा हे साहित्य व संस्कृतीचे प्रमुख केंद्र बनले. धारानगरी ही त्या विशाल राज्याची राजधानी होती.

प्रतीहार हे स्वतःस सूर्यवंशी म्हणवून होत. नागभट या प्रतीहार राजाने मौखरी घराण्याकडून कनौजचे साम्राज्य जिंकून प्रतीहारांची राजधानी कनौजला हलविली.[३६] नंतरच्या प्रतीहार राजांच्या काळात अयोध्या शहर प्रतीहार साम्राज्यात आले. रामभूमीवर राज्य केल्यामुळे त्यांनी स्वतःस सूर्यवंशी म्हणवून घेतले असावे व त्यातूनच काहींनी आपण रामपुत्र लवाचे वंशज असल्याचे म्हणवून घेतले असावे.

१३०५ मध्ये अल्लाउद्दीन खलजीचा सेनापती ऐन - उल - मुल्कने परमारांचा पूर्ण पराभव करून माळवा जिंकला व माळवा दिल्ली सुलतानशाहीचा सुभा बनला. १४०१ मध्ये मुहंमद घोरीच्या वंशातील दिलावर खाँ सुभेदाराने स्वातंत्र्य पुकारून मांडू राजधानी केली. त्याचा पुत्र अलफखाँ (होशंगशाह, १४०५-१४३४) याने मांडवगडावर सुंदर वास्तू बांधल्या. त्यानंतर तख्तावर आलेला महमूदखाँ खलजी (१४३६-१४६९) यास फेरिश्ता सच्चा, न्यायी व उदार म्हणतो. त्याने राज्यविस्तार करून सामर्थ्य वाढविले. त्यानंतरचे सुलतान विलासी निघाले. त्यांनी १५१० पर्यंत राज्य केले. या काळात मांडू जैनांचे तीर्थस्थान व

३६ श्री. व्यं. केतकर, **महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश**, प्रस्तावना खंड, विभाग ४, युद्धोत्तर जग, प्रकाशक, श्री. व्यं. केतकर, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ, सदाशिव पेठ, पुणे व नागपूर, १९२३, पृ. ५५४.

विद्याकेंद्र बनले. त्यानंतर गादीवर आलेल्या महमूद खलजी (दुसरा) याने मेदिनीराम पूरविया या राजपूतास वजीर नेमल्याने राजपुतांचे महत्व वाढले. महमूद खलजीला ते सहन न झाल्याने त्याने गुजरात सुलतानांची मदत घेतली तर मेदिनीरामाने मेवाड राणा सांगाची मदत घेतली. राणा सांगाने चंदेरी, विदिशा व गागरौन जिंकून महमूदास कैद केले पण उदारपणे सोडून दिले. १५३१ मध्ये गुजरात सुलतानाने माळवा जिंकून महमूदास ठार केले. १५३५ मध्ये हुमायूनने माळवा जिंकला. शेरशाहा दिल्ली तख्तावर बसल्यावर त्याने शुजाअतखाँ याला माळव्याचा सुभेदार नेमले. त्याचा पुत्र बाजबहादूर याने १५५५ मध्ये माळव्याचे स्वातंत्र्य पुकारले. तो व राणी रूपमती संगीतक्षेत्रात नावाजले. १५३२ मध्ये अकबराने बाजबहादरचा पराभव केल्यावर माळवा मुघल साम्राज्याच्या भाग बनला व माळव्याची राजधानी उज्जैनला आणण्यात आली. त्याकाळी माळव्यात उज्जैन, रायसेन, चंदेरी, सारंगपूर, मांडू, हंडिया, गागरौन, कोटडी, पिंडवा, बीजागढ, गढा, मंदसोर व नंदूरबार या बारा जिल्ह्यांचा समावेश होता. मुघल राजवटीत माळव्याची खूप भरभराट झाली.

येथे हा इतिहास देण्याचे प्रयोजन एवढेच की, माळवा भागात पाटीदारांची संख्या बरीच मोठी आहे. मालवगणातील लोकांनी गुप्त साम्राज्याची सत्ता सार्वभौम म्हणून मान्य केल्यावर ते या राज्यात सामंत म्हणून म्हणजे महसूल वसूल करुन शासनभरणा करणारे अधिकारी म्हणून नांदू लागले. माळवा आणि गुजरात भागात पट्टी (सारा) वसुली करणारे या अर्थाने पाटीदार रुढ झाल्याचे मालव हे पाटीदार असू शकतात. पुढे परमार, मुघल व मराठा सरदारांच्या काळातही पाटीदारांचे हे काम अव्याहतपणे सुरुच होते. ते ब्रिटिश काळात सर्व्हे सेटलमेंटमुळे बंद पडले.

आपण पंजाब व माळवामधील आर्यवसाहतीचा आढावा पाहिला. त्याबरोबर गुजरातचा पाहणे उचित राहील. पुराणकाळात या भागात सहस्त्रार्जुन नामक हैहय वंशातील महापराक्रमी राजा होता. हैहय लोक शूर व उत्साही असले तरी अनगड व आडदांडच होते. त्यांच्या शाखेचे राज्य माहिष्मती (महेश्वर) येथे होते. त्यांनीच पुढे गुजरात देश जिंकून त्याला अनुपदेश हे नाव दिले. सहस्त्रार्जुनाने त्या राज्याचे साम्राज्य बनवले. त्याने सौराष्ट्र आपल्या सत्तेखाली आणून पश्चिम सागरावर प्रभुत्व मिळविले. त्याचा पंजाबपासून लंकेपर्यंत दरारा बसला. सत्तामदाने उन्मत्त झालेल्या सहस्त्रार्जुनाने, भृगूकुलातील तपोधन जमदग्नीचा शिरच्छेद केला. त्यामुळे संतप्त जमदग्निपुत्र भार्गवरामाने (परशुराम) परशुने त्याचा शिरच्छेद केला. परशुरामाने माहिष्मतीनगरीचा विध्वंस करून अनुपदेशही पादाक्रांत केला. भृगुकूल हे एक प्राचीन ऋषिकूल. विद्या व सत्तेत त्यांनी आपले नाव गाजविले. परशुरामाने अनुपदेश पादाक्रांत करून गुजरातमध्ये आर्यसंस्कृतीचे केंद्र स्थापले. भृगुकुलातील मार्कंडेयाने अनुपदेशात आपला आश्रम उभारला. भृगूकुल आश्रमांमुळेच भडोचला भृगूकच्छ असे नाव प्राप्त झाले होते. श्रीकृष्णाने द्वारकेला राज्य स्थापले व अनुपदेश आर्यावर्ताचा भाग बनला.

यानंतरच्या अनुपदेशाचा अनेक शतकांचा इतिहास ज्ञात नाही. सनपूर्व ५०० च्या

म्हणजे पाणीनीच्या काळात या प्रदेशात यौधेयांची अनेक गणराज्ये निर्माण झाली. हे लोक प्रथम पूर्व पंजाबात सतलज तीरी वसलेले होते. तिथून ते मुलतानमार्गे सिंध व सौराष्ट्र या प्रदेशात आले. या गणाला पाणिनीने आयुधजीवी (शस्त्रसहाय्याने उपजीविका करणारे) संघ म्हटले आहे. **हरिवंश पुराणानुसार** हे यौधेय म्हणजे उशीनर राजाचे वंशज होत. ते बुद्धिमान, साहसी व्यापारी व युद्धकुशल होते. पुढे शक महाक्षत्रप रुद्रदामन याच्यापुढे मात्र त्यांना हार खावी लागली. सनपूर्व ४थ्या व ३ऱ्या शतकात मौर्यांची सत्ता या प्रदेशावर होती आणि गिरनार हे त्याचे मुख्य ठिकाण होते (गिरनार शिलालेख). संप्रती या सम्राटानंतर मौर्यांची सत्ता तिथून लुप्त झाली आणि बॅक्ट्रियन ग्रीकांची सत्ता सुरू झाली. त्यांची नाणीही तेथे सापडली आहेत. त्यानंतरचा सुमारे एक शतकाचा इतिहास ज्ञात नाही.

इ. स. च्या पहिल्या शतकात शक क्षत्रप नहपान याने डांगपासून सौराष्ट्रापर्यंतचा प्रदेश पादाक्रांत केला होता. त्या वंशातला रुद्रदामन हा महापराक्रमी होता. त्याने अपरांत व सौराष्ट्र यावर सत्ता स्थापिली होती. गिरनारवर त्याचे शिलालेख आहेत. आनर्त व सौराष्ट्रावर त्याचे सुभेदार होते. त्यानंतर शंभर-दिडशे वर्षे दक्षिण गुजरातवर आभिरांनी राज्य केले. ते इ. स. च्या १ ल्या शतकापासून सौराष्ट्राचे रहिवासी होते.

इ. स. च्या ५ व्या शतकात गुजरात गुप्त साम्राज्याचा एक भाग होता. स्कंदगुप्ताचा राजप्रतिनिधी पर्णदत्त हा गिरिनगर येथून सौराष्ट्राचा कारभार करीत होता. स्कंदगुप्ताच्या मृत्यूनंतर पर्णदत्ताचा सेनाधिकारी भट्टार्क (भट्टारक) मैत्रक याने वलभी (सौराष्ट्र) येथे स्वतंत्र राज्य स्थापले. मात्र तो गुप्तांचा मांडलिकच राहिला (इ. स. ५५९-६७). मैत्रक वंशातील सहावा राजा गृहसेन संपूर्णपणे स्वतंत्र राज्य करू लागला होता. ७ व्या शतकाच्या प्रारंभी माळव्यावरही मैत्रकांनी सत्ता प्रस्थापित केली होती आणि पूर्वेकडे विंध्य आणि दक्षिणेकडे सह्यपर्वतापर्यंत त्यांच्या राज्याचा विस्तार झाला होता. त्यांचे राज्य ७६६ वर्षे चालू होते.

गुप्त साम्राज्याच्या अस्तानंतर भारताबाहेरून आलेल्या गुर्जर टोळ्यांमधील भारतात स्थायी झालेला व गुप्त साम्राज्याचा सेनापती असलेल्या भट्टारकाने (मैत्रक) गुजरात भागावर राज्य स्थापन केले हे आपण वर पाहिलेच आहे. अशाप्रकारे ६व्या ते ८व्या शतकाच्या अखेर पर्यंत राज्य करणाऱ्या वलभींचा वंश गुर्जर असल्याने.[३७] व गुर्जर राजांची राजधानी इ. स. ५८५ ते ७३४ पर्यंत भडोचजवळ नांदोद येथे असल्याने, ८ व्या ते १३ व्या शतकांपर्यंत अनहिलवाड पाटण येथे राजधानी स्थापलेले चावडा व चालुक्य सम्राट गुर्जर असल्याने आणि त्याच्याही पुढे उत्तरेस दक्षिण राजपुतान्यात भिन्नमाळ किंवा श्रीमाळ राजधानी असलेल्या ठिकाणी शक्तिशाली गुर्जरांचे राज्य स्थापन झाले असल्याने हे स्पष्ट होते की, पश्चिम भारताच्या या भूभागास प्रामुख्याने गुर्जरत्ता म्हणजेच गुजरांची जमीन म्हणजेच गुजरात हे नाव पडले आहे. काही संशोधकांच्या मतें प्राचीन काळी अरवली पर्वताच्या पश्चिमेस, जोधपूरच्या आसपास या आस्थलांतरींनी म्हणजे इराणमधून (त्यापेक्षा इराणमार्गे म्हणणे अधिक संयुक्तिक

३७. कोम्मिस्सरीएट, पूर्वोक्त, पृ. xxxviii, xxxix

ठरेल) आलेल्या गुर्जर लोकांनी मोठी वसाहत केली होती. या प्रदेशात गुर्जरांची मोठी वसती झाल्याने त्या प्रदेशाला गुर्जरस्त्ता असे नाव पडले. ह्यालाच पुढे राजपुतांच्या राज्यांमुळे राजपुताना हे नाव मिळाले. सुप्रसिद्ध इतिहासकार कोम्मिस्सरीएट यांनी **हिस्टरी ऑफ गुजरात,** (खंड १) मध्ये सप्रमाण म्हटले आहे की, भट्टारक हा एक तर मिहिरकुलातील म्हणजे हुणांपैकी असावा किंवा परदेशांमधून आलेल्या गुर्जरांपैकी असावा व दुसरे विधान अधिक संयुक्तिक वाटते. काही पंडित मात्र वलमीच्या भट्टारकांचे मैत्रक घराणे हे यादववंशी क्षत्रिय घराणे मानतात.[३८] गुप्त साम्राज्यात हा भट्टारक वलमीच्या सुभेदार होता. गुप्त साम्राज्य बुधगुप्तच्या काळात (इ. स. ४७७-५००) क्षीण झाल्यावर भट्टारकाची सौराष्ट्रावर सत्ता आली. मात्र त्याने स्वतःस राजा घोषित न करता सेनापती म्हणूनच राज्यकारभार पाहिला. भट्टारकांनंतर धरसेन प्रथम (इ. स. ४९३ - ४९९), द्रोणसिंह (४९९-५१९), धृवसेन प्रथम (५१९-५४९), धरपट्ट (५४९-५५३), गृहसेन (५५३-५६९), धरसेन द्वितीय (५६९ - ५८९), शिलादित्य प्रथम (५९०-६१५), खरग्रह (६१५-६२१), धरसेन तृतीय (६२१-६२७), धृवसेन द्वितीय (६२७-६४१), धरसेन चतुर्थ (६४१-६५०), धृवसेन तृतीय (६५०-६५५), खरग्रह द्वितीय (६५५-६५८), शिलादित्य द्वितीय (६५८-६८५), शिलादित्य तृतीय (६८५-७१०), शिलादित्य चतुर्थ (७१०-७४०), शिलादित्य पंचम (७४०-७६२), शिलादित्य षष्ठम् (७६२-७७६) हे राजे होऊन गेले. यानंतरचा राजा कोण झाला हे ज्ञात नाही व ७८३ च्या सुमारास वलभीच्या मैत्रकांचे राज्य लयास गेले.

मैत्रकांनी सुमारे ३०० वर्षे सौराष्ट्रात राज्य केले. दीर्घकाल त्यांची सार्वभौम सत्ता नांदत होती असे त्यांच्या ताम्रपटांवरून ध्यानात येते. धरसेन चौथा तर पराक्रमी, दानशूर, विद्वान व विद्वानांचा आश्रयदाता होता. प्रसिद्ध कवी भट्टी याच्याच आश्रयाला होता. या राजांनी वलभी राज्याचे निरनिराळे भाग पाडलेले असून त्यावर भिन्न श्रेणीचे अधिकारी (पट्टीदार) नेमलेले होते. राज्याच्या सहाय्याला नेमलेले मंत्रिमंडळ व सचिवालय होते. गुप्त साम्राज्यातील शासनव्यवस्थेप्रमाणेच ही सर्व व्यवस्था दिसून येते. यूआनच्यांग याने या राज्याचे वर्णन ``अत्यंत समृद्ध`` असे केलेले आहे. यांनी जे भिन्न श्रेणीचे अधिकारी नेमले त्यात पट्टी वसूल करणारे (महसूल अधिकारी) पाटीदार यांचाही समावेश निश्चितच असणार.

लेवा पुराणानुसार, अजयराजाने गुजराथेत लेवाकूळ बसविले, त्याचा पुत्र महीदास मोठा पराक्रमी व प्रजावत्सल राजा होता. माळव्यात आजदेखील गोरगरीब जनता महीदासाचा रासडा (पोवाडा) गातात. महीदासाच्या दरबाराला अनेक कवीजन, गुणीजन नांदत होते. आश्रयाला होते. त्याने अनेकांची उपजीविका चालवली. उदार मनाने देणग्या दिल्या. तो माळव्यातील चंद्रगुप्त राजाचा मुख्य प्रधान झाला. त्याचा पुत्र भाण-भान-भानू नावाचा होता.

प्रतीहार राजवंश - या ग्रंथातील पहिले प्रकरण : **लेवा पाटीदार - व्युत्पत्ती** यात प्रतीहार या शब्दावरून पाटीदार शब्द निघणे अधिक संभवनीय आहे हे आलेलेच आहे. हा

३८ **एन्झंट हिस्टरी ऑफ सौराष्ट्र**

राजवंश गुर्जर प्रतीहार नावानेही प्रसिद्ध आहे. राजपुतांच्या चार अग्निकुलांपैकी परिहार या कुलामधून प्रतीहार हा राजवंश उदय पावला, असे काही पंडितांचे मत आहे.[३९] पण या राजांच्या प्रशस्तींमध्ये त्यांना रघुकुलतिलक व रघुवंशमुक्तामणी असे म्हटले आहे. यावरून हे राजे स्वत:ला सूर्यवंशी मानीत.[४०] असे दिसते आणि यावरूनच वंशावळी ठेवणारे भाट यांनी सूर्यवंशी म्हणून पाटीदारांची नोंद केलेली दिसते. प्रतीहार वंशाने प्रारंभी मालव देशावर राज्य केले. अवंती ही त्यांची प्रारंभिक राजधानी, कनोज जिंकल्यावर तेथे हलविली. बंगालचे पाल, दक्षिणेचे राष्ट्रकूट व कनोजच्या प्रतीहारांची साम्राज्यस्पर्धा दीर्घकाळ चालू होती. त्यात प्रतीहार विजयी होऊन त्यांनी उत्तर भारतात विशाल साम्राज्य स्थापन केले.

ज्या गुर्जर लोकांवरून या प्रदेशाला गुजरात हे नाव पडले, त्यांच्यातील प्रतीहार घराण्याने या भागावर राज्य स्थापन केले होते. प्राचीन काळी अरवली पर्वताच्या पश्चिमेला, जोधपूरच्या आसपास गुर्जर लोकांची मुख्य वसाहत होती, म्हणून त्या प्रदेशाला (गुर्जरत्ता) असे म्हणत असत. त्यालाच पुढे राजपुताना हे नाव मिळाले. ह्या गुर्जर लोकांपैकी हरिश्चंद्र नामक ब्राह्मण पुरुषाने त्या प्रदेशात एक लहानसे राज्य इ. स. च्या ६ व्या शतकात स्थापन केले. त्याची भद्रा नामक राणी क्षत्रियकुळातील होती. तिची मुले स्वत:ला प्रतीहार म्हणवीत. म्हणून पुढे तो वंश गुर्जर-प्रतीहार नावाने प्रसिद्ध झाला. भद्रेस भोगभट्ट, कक्कूक, रज्जिल व दद्द असे चार पुत्र झाले. यातील रज्जिलाची राजधानी मांडव्यपूर (जोधपूर-जवळचे मंडोर) येथे होती.[४१] इ. स. ७ व्या शतकात ती भिल्लमाळ येथे होती, असे युआनच्यांग सांगतो. या वंशातील राजांनी बारा पिढ्यांपर्यंत (सुमारे ३५० वर्षे) या प्रदेशावर राज्य केले.

याच वंशाच्या एका शाखेने लाट देशात राज्य स्थापले होते. हरिश्चंद्राचा पुत्र दद्द हा त्याचा संस्थापक असावा. त्याची राजधानी भरूचजवळ नांदीपुरी (नंदवाळ) येथे होती. त्या राजघराण्यातील आठ राजांनी इ. स. ५८० ते ७३५ पर्यंत तिथे राज्य केले. उत्तरेस मही नदीपासून तापी नदीच्या दक्षिण तीरापर्यंत आणि पूर्वेस संगमखोत (संखेडा) पासून खंबायतच्या आखातापर्यंत त्यांचे राज्य पसरलेले असावे. हरिश्चंद्राच्या वंशातील काही लोक माळव्यात जाऊन स्थायिक झाले आणि त्यांनी अवंती येथे आपली सत्ता स्थापली. प्रतीहारांच्या या दोन्ही शाखा आपली उत्पत्ती ईक्ष्वाकुवंशातील लक्ष्मणापासून झाली असे मानतात.[४२] अवंतीचे प्रतीहार घराणे इ. स. च्या ८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ख्यातनाम झाले. त्यावेळी भारतावर अरबांचे जे उत्पाती आक्रमण आले होते, ते या घराण्यातील नागभट राजाने मोडून काढून उत्तर भारताचे संरक्षण केले. अरबांनी जिंकलेली अनेक लहान राज्ये त्याने परत जिंकून घेतली आणि नांदीपूर व जोधपूर येथील गुर्जर प्रतीहारांच्या राज्यावर प्रभुत्व मिळविले. लाट देशात चाहमान राजे नागभटाचे सामंत म्हणून राज्य करू लागले. जोधपूरचे राज्य मात्र

३९ पं महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ५, पृ. ७०९.
४० कित्ता, पृ. ७०९.
४१ वा. वि. मिराशी, ''प्रतीहार घराणे,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड १०, पृ. ३३३.
४२ मात्र मिराशींच्या मते दद्द आपला संबंध कर्णाशी जोडत-कित्ता, पृ. ३३३.

हरिश्चंद्राच्या वंशाकडेच राहिले. त्या घराण्यातील शीलुक हा बहुधा शेवटचाच स्वतंत्र राजा असावा. इ. स. च्या ८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ते राज्य निष्प्रभ झाले, असे दिसते.

अवंतीच्या प्रतीहार घराण्यातील नागभट (प्रथम) याचा काळ निश्चित झालेला नाही. पण तो इ.स. ७३० च्या सुमारास गादीवर आला असावा, असे इतिहासकारांचे अनुमान आहे. त्याच्यानंतर त्याच्या भावाचे पुत्र कक्कुक व देवराज यांनी राज्य केले. त्यांच्याविषयीही फारसी माहिती उपलब्ध नाही. देवराजाचा पुत्र वत्सराज हा इ. स. ७७८ मध्ये किंवा त्या सुमारास गादीवर आला. त्याने पश्चिम भारतात आपली सत्ता बळकट केली आणि उत्तर भारताचाही बराच प्रदेश जिंकून प्रतीहार साम्राज्याचा पाया घातला. त्याने बंगालच्या धर्मपालाचाही एकदा पराभव केला होता, असे म्हणतात. कनोजचा राजा इंद्रायुध हा त्याचा मांडलिक झाला होता, पण नंतर ते नगर धर्मपालाने जिंकले. शेवटी राष्ट्रकूट राजा धृव याने वत्सराज आणि धर्मपाल या दोघांनाही पराभूत केले. प्रतीहार, पाल व राष्ट्रकूट यांच्यामधील स्पर्धा सुमारे दोन शतके चालू राहिली. वत्सराजाची सत्ता मध्य राजस्थानात शिल्लक उरली असावी. इ. स. ७९२ च्या सुमारास त्याचा पुत्र नागभट (द्वितीय) राजा झाला. त्याने आपल्या पराक्रमाने आंध्र, कलिंग, विदर्भ, सिंध हे देश जिंकले आणि कनोजवर स्वारी करून चक्रायुधाचा पराभव केला. बंगालच्या धर्मपालालाही त्याने पराभूत केले आणि नंतर आनर्त, मालव, किरात, तुरुष्क, वत्स व मत्स्य या प्रदेशांवरही आपले स्वामित्व स्थापले. अशा प्रकारे त्याने पुन्हा एकदा प्रतीहारांचे प्रबळ राज्य निर्माण केले. इ. स. ८०७च्या सुमारास राष्ट्रकूट राजा गोविंद (तृतीय) याने त्याचा पराभव केला. तो साम्राज्यविस्तार करु शकला नसला, तरी त्याची सत्ता कोणत्याही प्रकारे क्षीण झाली नाही. त्याने इ. स. ८३३ पर्यंत राजस्थान व गुर्जर देश या भागांवर राज्य केले. आपल्या राजवटीच्या शेवटी त्याने आपली राजधानी कनोज येथे नेली असावी. नागभट (द्वितीय) वैदिक धर्माचा अभिमानी होता. त्याने शेवटी गंगेत जलसमाधी घेतली असे **प्रभावकचरित** या जैन ग्रंथात म्हटले आहे. वत्सराजाप्रमाणेच नागभट याचे व्यक्तिमत्व प्रभावी असून, दोघेही कुशल सेनानायक होते. त्यांनी प्रतीहार साम्राज्याचा मजबूत पाया घातला यात संशय नाही. नागभटानंतरच्या रामभद्राच्या काळात प्रतीहारांची सत्ता क्षीण झाली. बंगालच्या देवपालाने बराच माळवा जिंकला होता. देवपालाच्या मृत्यु (८५५) नंतर भोजाने माळवा जिंकला. राष्ट्रकूट कृष्ण (द्वितीय) याचाही भोज राजाने पराभव करून गुजरात व सौराष्ट्रावर सत्ता स्थापली. पंजाबपासून अवधपर्यंतचा प्रदेश त्याच्या सत्तेखाली आला. कलचुरी व चंदेलांनीही त्याचे प्रभुत्व मान्य केले. त्याने प्रतीहारांचे विशाल साम्राज्य प्रस्थापित केले. भोज पराक्रमी योध्दा व समर्थ सम्राट होता. तो भगवतीउपासक होता. इ. स. ८८५ च्या सुमारास तो मरण पावला. प्रभास व मिहिर अशीही त्याची नावे होती.

भोजपुत्र महिंद्रपाल याने प्रतीहार साम्राज्य १०व्या शतकाच्या प्रारंभी हिमालयापासून विंध्यापर्यंत आणि पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत विस्तारले. महेंद्रपालानंतर त्याचे पुत्र

भोज (दुसरा) जरी गादीवर आला तरी महिंद्रपालाचा महादेवीपासूनचा पुत्र महीपाल याने हक्क सांगितला. भोजास चेदिराज कोक्कलचे तर संपूर्ण गुर्जर देशाने-चौहान, गोहिल, परमार, चालुक्य व चंदेल यांनी महीपालास सहाय्य केल्याने महीपाल यशस्वी झाला व ९१२ मध्ये सिंहासनारूढ झाला. ९१५ मध्ये राष्ट्रकुट इंद्र (तृतीय) याने महीपालावर स्वारी करून कनोज घेतले पण महीपालाने ते परत मिळविले. पण प्रतीहार साम्राज्य दुबळे झाले. ९४२ च्या सुमारास महीपाल मरण पावला. त्यानंतर चंदेल, कलचुरी, चाहमान, परमार, गुहिल, चौलुक्य, तोमर, इत्यादी सर्व राजे स्वतंत्र झाले. त्यांच्यातील बहुतेक सर्व राजे गुर्जर वंशी होते. १०२७च्या सुमारास त्रिलोचनपाल हा शेवटचा प्रतीहार राजा होता. शेवटी महंमद गझनीने कनोजवर दोन वेळा स्वारी करुन ते उध्वस्त केले. प्रतीहार हे स्वतःस सूर्यवंशी म्हणवून घेत. नागभट या प्रतीहार राजाने मौखरी घराण्याकडून कनौजचे साम्राज्य जिंकून प्रतीहारांची राजधानी कनौजला हलविली.[४३] नंतरच्या प्रतीहार राजांच्या काळात अयोध्या शहर प्रतीहार साम्राज्यात आले. रामभूमीवर राज्य केल्यामुळे त्यांनी स्वतःस सूर्यवंशी म्हणवून घेतले असावे व त्यातूनच काहींनी आपण रामपुत्र लवाचे वंशज असल्याचे म्हणवून घेतले असावे.

गुप्त साम्राज्याप्रमाणेच प्रतीहारांनी सुमारे तीन शतके राज्यास वैभवावर नेऊन ठेवले, मुसलमानी आक्रमणाचा यशस्वी प्रतिकार केल्याने त्यांचा इतिहास उज्वल झाला. अरब इतिहासकारांनी प्रतीहारांचे हे श्रेय मान्य केले असून त्यांच्या सामर्थ्याची व वैभवाची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे.

प्रतीहारांच्या राज्यात धर्म, विद्या व कला यांची उन्नती झाली. प्रतीहार राजे शिव, विष्णू, आदित्य आणि भगवती अशा विविध देवतांचे उपासक होते. त्यांनी विध्वंसक मुसलमानांपासून आपल्या देशाचे व धर्माचे रक्षण केले. अरब यात्रेकरू अल् मसूदी याने म्हटले आहे की, `हिंदूस्थानात राष्ट्रकूट हे मुसलमानांशी मित्रत्वाने तर प्रतीहार शत्रुत्वाने वागतात.` सिंधकडून मुसलमानांचे आक्रमण होऊ नये. म्हणून त्यांनी आपल्या राज्याच्या पश्चिम सीमेवर सात ते नऊ लाख सेना जय्यत ठेवली होती. कनोजचे वैभव पाहून तेथील स्त्रियांची वेशभूषा आदर्श मानली जाई असे राजशेखरच्या **काव्यमिमांसे** वरून दिसते. त्यांनी अनेक देवालये बांधली, दानधर्म केला. प्रतीहारकालिन देवालये विशिष्ट स्थापत्यशैलीची आहेत. त्यांचा विद्वानांस आश्रय होता. राजशेखरची **बालरामायण** व **बालभारत** ही संस्कृत नाटके आणि **कर्पूरमंजरी** हे प्राकृत सट्टक, तसेच आर्य क्षेमीश्वराचे **चण्डकौशिक** हे संस्कृत नाटक कनौज रंगभूमीवर आले. धर्म, संस्कृती, विद्या आणि कला यांचे उदार पुरस्कर्ते म्हणून प्रतीहारांची कीर्ति चिरंतन राहील.[४४]

४३ श्री. व्यं. केतकर, **महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश**, प्रस्तावना खंड, विभाग ४, युद्धोत्तर जग, प्रकाशक - श्री. व्यं. केतकर, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ, सदाशिवपेठ, पुणे व नागपूर, १९२३, पृ. ५५४.

४४ मिराशी, पूर्वोक्त, पृ. ३३४.

प्रतीहारांच्या अस्तानंतरचा इतिहास : माळवा भागात प्रतीहारानंतर परमारांचे वर्चस्व वाढले. परमारांचा मूळ उपेंद्र, त्याच्या वंशात पुढे वैरिसिंह (दुसरा) याने धारला राजधानी स्थापली. त्याच्यानंतर सोयक गादीवर आला. सोयकाचा पुत्र मुंज हा विद्वान व शूर होता. त्याने युवराजदेव (दुसरा) हा कलचुरी, मेवाडचा गुहिलोत शक्तिकुमार यांच्या राजधान्या लुटून हूण, चाहमान व गुजरात चालुक्य यांवर विजय मिळविले. त्याने दक्षिणेत राष्ट्रकुटांचा उच्छेद केला व उत्तरेकडील चालुक्यांची सहा आक्रमणे परतविली. तो दक्षिणेस तैलपावर स्वारी करावयास गेला व पकडला जाऊन तैलपाने त्याचा ९९३ मध्ये शिरच्छेद केला. मुंजानंतर त्याचा भाऊ सिंधुराज गादीवर आला. सिंधूराजानंतर त्याच पुत्र सुविख्यात राजा भोज ज्याची किर्ती अजूनही गायिली जाते तो इ. स. १०००च्या सुमारास गादीवर आला. याला युद्धात व राज्य वाढविण्यात यश आले नाही परंतु साहित्य व कलाक्षेत्रात तो अजरामर झाला. भोजानंतर त्याचा पुत्र जयसिंह गादीवर आला. त्यानंतर त्याचा काका (भोजाचा बंधू) उदयादित्य गादीवर आला. त्याने मालवभूमीचा उद्धार केला. उदयादित्यानंतर गादीवर आलेल्या त्याचा पुत्र लक्ष्मदेवाने यशःकर्णाचा पराभव केला, अंग, गौड, कलिंगावर स्वाऱ्या केल्या, पंजाबचा गझनी अधिकारी महमुदची स्वारी परतवून लावली. त्यानंतर बरेच परमार राजे झालेत. त्यांची यादी येथे देणे इष्ट नाही. चालुक्यांना मुसलमानी आक्रमणात मदत न करण्याचे फळ परमारांना भोगावे लागले. कारण अल्तमशने आक्रमण करुन उज्जैन लुटले (१२३५). यादव, वाघेल व मुसलमानांनी माळव्यावर आक्रमण केले, माळव्याला कष्टतर दिवस आलेत. राज्याची विभागणी झाली. १३०५ मध्ये अल्लाउद्दीन खलजीने माळव्यावर स्वारी केली. त्यात परमार नृपती महलकदेव याचा पराभव होऊन अल्लाउद्दीनच्या सेनापतीने त्यास मांडू किल्ल्यात ठार मारून माळवा खालसा केला.

इ. स. च्या ७ व्या ते १० व्या शतकात गुजरातवर अधून मधून चालुक्य व राष्ट्रकुटांनीही प्रभुत्व प्रस्थापित केले होते. १० व्या शतकात राष्ट्रकुटांनी ज्या दोन स्वाऱ्या केल्या (इ. स. ९१५ व ९४०) त्यामुळे गुर्जर साम्राज्याचे तुकडे झाले. राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (तिसरा) ने गुजरात जिंकून परमार राजा शियाक (दुसरा) यास प्रतिनिधी नेमले. प्रतीहारांची सत्ता नष्ट झाल्यावर चौलुक्यवंशी मूळराज सोळंकी याने अनहिलवाड येथे स्वतंत्र राज्य स्थापले. तो विद्याकलांचा भोक्ता व दानशूर होता. त्यानेच सोमनाथाची प्राणप्रतिष्ठा केली. सोळंकी वंशातील भीम राजाच्या कारकिर्दीत गझनीचा सुलतान महमूद याने सोमनाथावर स्वारी केली. सोळंकी वंशात सिद्धराज जयसिंह व कुमारपाल हे दोन थोर पुरुष होऊन गेले. त्यांनी प्रस्थापित केलेले साम्राज्य सध्याचे गुजरात होय. त्यावेळेपासून गुजरातची भाषा, संस्कृती व व्यक्तित्व ही वेगळी झाली. कुमारपालाच्या वेळी गुर्जरभूमीची दक्षिण सीमा दमणगंगा होती (इ. स. ११७४). पुढे मुसलमानांनी अनहिलवाड जिंकले, त्यावेळी या प्रदेशाला गुजरात नाव प्राप्त झाले.

इ. स. १२४१ साली सोळंकी वंशातील भीमदेव मरण पावल्यावर गुजरातेत वाघेल

घराण्याची सत्ता सुरु झाली. सोळंकी राजा कुमारपालने मावसभाऊ अरुणराजाला वाघेरची जहागीर दिली. त्याचा पुत्र लवणप्रसाद जो भीमदेवाचा प्रधान होता, तोच पुढे अनहिलवाडचा राजा झाला. त्याच्या पुढील राजांनी १३ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत गुजरातचे संरक्षण केले. पण कर्णदेवाच्या राजवटीत अल्लाउद्दीन खलजीने गुजरात जिंकले, तेव्हापासून गुजरातवर मुसलमान अंमल सुरु झाला.

खानदेशात लेवा पाटीदारांच्या स्थलांतराचे मुख्य कारण म्हणजे गुजरात, माळवा व राजपुतान्यावरील मुसलमानी आक्रमण व अंमल, तसेच राजपुतान्यावर आपली सत्ता टिकविण्यासाठी सततचा मुघलांबरोबर तसेच आपापसातील संघर्ष हे म्हणता येईल. मुसलमानी आक्रमणामुळे जीव वाचविणे, शील वाचविणे व स्वधर्मरक्षण वा टिकवून ठेवण्यासाठी फक्त लेवा पाटीदारच नव्हे तर गुर्जरांसमवेत अनेक हिंदू जाती-जमाती इतरत्र आस्थलांतरी झाल्यात. उदा. खानदेशात आलेले गुजर कुणबी वा त्यांच्यातील अनाळा, दाले, दोरे, गरी, कडवा, खापरा, लोंडारी किंवा बाड आणि रेवा किंवा लेवा या पशुपालन व कृषिकर्म करणाऱ्या उपजाती; दादर पवारवंशी तिडोले, आलित्याचा रंग देणारे आलकरी, भावसार, कासार, गुर्जरवंशी राजपूत व त्यांच्या पोटजाती, गुजर वाणी, गुजर सुतार, गुजर कुंभार, काठी इत्यादी जातीजमाती या पावागडमार्गे अथवा नर्मदा नदी व नंतर सातपुडा ओलांडून किंवा ब्हाणपूरजवळील तापी नदीच्या जलौढ खोऱ्यातून दक्षिणेकडे खानदेशाचा पूर्व भाग आणि व्हाडाच्या पश्चिम भागात सरकले. ही स्थलांतराची प्रक्रिया बाराव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून पुढे चार/पाच शतके सतत चालू राहिली. ही स्थलांतराची प्रक्रिया फक्त खानदेश-व्हाडातच नव्हे तर सुरक्षित वाटणाऱ्या सर्व ठिकाणी झालेली दिसून येते.

दहाव्या शतकातील प्रतीहारांच्या मांडलिकांनी स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. म्हणूनच पुढे गुर्जरवंशी लहान लहान राज्ये उदयास आलीत हे वर पाहिलेच आहे. यातील राजस्थानात प्रतीहार व चाहमान (चौहान), माळव्यात परमार आणि गुजरातमध्ये सोळंकी ही घराणी विशेष प्रसिद्धीस आलीत. दक्षिणेत राष्ट्रकुटांना कदंब व गंगांशी सतत झगडावे लागले. यातूनच दहाव्या शतकात चालुक्यांचा वारसा सांगणाऱ्या मांडलिकाने स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्याला उत्तर चालुक्य म्हणून ओळखण्यात येऊ लागले. एकीकडे ही प्रमुख घराणी व दुसरीकडे त्यांच्या उपशाखा आणि मांडलिक घराणी यांच्यात चालणारा संघर्ष, हे या काळातील दख्खनच्या इतिहासाचे प्रमुख सुत्र होय. दक्षिणेत चोळांनी पल्लवांचा पराभव करुन साम्राज्य भक्कम केले. या काळातील महत्वाचा सर्वसामान्य बदल झालेला जाणवतो तो म्हणजे प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण होऊन महसूल वसुलीची पद्धत बदलली. ज्या लोकांनी राजे लोकांकडून जमिनीच्या देणग्या (अग्रहार) स्वीकारल्या; त्यांना अनेक क्षेत्रात आर्थिक व न्यायविषयक अधिकार प्राप्त झाले. त्यांचे हक्क व कर्तव्ये याविषयी विस्तृत वर्णने कोरीव लेखांत आली आहेत. त्यातून अनेकवेळा ग्रामसभांचा संदर्भ येतो. लेवा व कडवा पाटीदारांचे गोत्र यातूनच निर्माण झाले असावेत. विविध वंशाचा उदय आणि अस्त जहागिरदारांतील

परस्पर संबंधातून झाला. या पद्धतीत सामंत वर्गाचे प्राबल्य अवास्तव वाढले. त्यामुळे विशेषतः दूरवरच्या प्रदेशात अनेक लहान लहान राज्ये वा जहांगिरींची स्थापना झाली. स्थिर शेतीमुळेच त्यांचा उदय झाला हे साहाजिकच आहे. डोंगरमाथ्यांवरील, पठारांवरील व खोऱ्यांमधील राज्यांत आणि सागरी भागात व्यापारवृद्धी हाच प्रामुख्याने राज्यांच्या नवनिर्मितीतील महत्वाचा घटक होता. या बदलांतूनच पुढे अनेक जाति-जमातींचा उदय झाला. त्या जाती मूलतः प्रशासकीय किंवा उद्योजकांचे गट या जाती-जमाती होत्या.[४५]

मुसलमानी अंमल : गुजरातमध्ये मुसलमानी अमलाचे तीन भाग पडतात - १) दिल्लीच्या सुलतानांचा अंमल (इ.स. १२९९-१३९६), २) स्वतंत्र मुसलमानांचा अंमल (१३९७-१५७२) व ३) मोगल बादशहांचा अंमल (१५७३-१७५८), पहिल्या कालखंडात गुजरातवर दिल्लीची सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित झाली नव्हती.

गुजरातवर ११ व्या शतकात चौलुक्यांची सत्ता असताना महमूद गझनीने सोमनाथावर स्वारी केली. तेव्हा त्याने सौराष्ट्र, कच्छ व गुजरातच्या अनहिलवाड-पाटण भागात उच्छाद मांडला, हिंदूंची कत्तल करीत लुटालूट केली. हिंदू मंदिरांचा विध्वंस केला. इ. स. १०२५ मध्ये सोमनाथ मंदिराचा विध्वंस करून अगणित संपत्ती लुटून नेली. त्यावेळी त्याने एवढ्या क्रुरपणे मोठ्या प्रमाणावर केलेल्या नर-संहारामुळे या भागातील जिवंत राहिलेल्या कृषिकर्म करणाऱ्या व इतर समाजांमध्ये एवढी दहशत निर्माण झाली की, त्यातील बऱ्याच समुहांनी खानदेश-वऱ्हाड भाग सुरक्षित वाटल्याने इकडे स्थलांतर करुन स्थायिक झालेत. या समुहांतील एक भाग लेवा पाटीदारांचा होय. भाटांच्या नोंदीनुसार ११ व्या संवतमध्ये म्हणजे १२ व्या शतकात हे लोक या भागात आले आहेत यास दुजोरा मिळतो. काही समूह चांपानेर-पावागडमध्ये तो भाग सुरक्षित वाटल्याने स्थायिक झालेत. तेथे त्यांच्या काही पिढ्या नांदल्या. सोमनाथ मंदिर ११६९ मध्ये अनहिलवाड-पाटणच्या कुमारपाल राजाने पुन्हा बांधले. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस अल्लाउद्दीन खलजीने माळवा व गुजरातवर आक्रमण करुन हिंदू मंदिरे उध्वस्त केलीत, त्याने १२९७ मध्ये सोमनाथ मंदिरही उध्वस्त केले व तुटले. या भागांत लूटमार केली, हिंदूंची कत्तल केली. त्यामुळे हिंदूंमध्ये आणखीनच दहशत निर्माण झाली. त्यातच १३०६ मध्ये अल्लाउद्दीन खलजीच्या सैन्याने पुन्हा या भागावर आक्रमण करुन वाघेल राजा कर्ण यास पायउतार केले. व त्याची पत्नी कमला हिच्याशी अल्लाउद्दीनने विवाह केला. त्यामुळे कृषिकर्म करणारा व इतर समाजांचा समुह पुन्हा चंपानेर-पावागड व खानदेश-वऱ्हाडाकडे स्थलांतरीत झाला. सौराष्ट्र, कच्छ, गुजरात व माळवा भागातील हिंदूंना आता वाईट दिवस आले होते. पंधराव्या शतकाच्या आरंभी अहमदाबादचा सुलतान अहमदशहा यानेही हिंदूंना त्रास दिला. सन १३२५ मध्ये जुनागडचा राजा चुडासमा याने सोमनाथ मंदिर पुन्हा बांधले होते ते १४६९ मध्ये गुजरातचा सुलतान महमद बेगडा असताना पुन्हा फोडले. ह्यावेळी संपत्ती लुटण्यापेक्षा बेगडाच्या मूर्तिभंजक प्रवृत्तीतून त्याने हे

४५ रोमिला थापर, सु. र. देशपांडे, ''भारत,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड १२, पृ. १८१-८२.

मंदिर उध्वस्त केले व मूर्तिपूजकांचा अन्वयित छळ केल्याने या भागातील ब्याच हिंदू जमातींनी स्थलांतर केले. चांपानेर-पावागड भागात त्यावेळी पाटाई रावळ राजा राज्य करीत होता. या पाटाईच्या नावावरून त्याच्या प्रजेस पाटाईदार किंवा पाटीदार नाव पडले असावे. चांपानेर-पावागड भागातील आस्थलांतरी हिंदूंचे नष्टचर्य अजून संपलेले नव्हते. इ. स. १४८४ मध्ये महमद बेगडाने चांपानेर-पावागडवर स्वारी करुन पाटाई राजास मुस्लिम होण्याबाबत आज्ञा केली, तथापि ती न मानल्याने त्याचा शिरच्छेद करण्यात आला.[४६] त्याच्या मुलाने मात्र इस्लाम धर्म स्वीकारला. महमद बेगडाच्या येथील क्रुरपणामुळे पावागड अथवा पावाखंड अथवा पांजणा प्रदेश या भागातील लेवा पाटीदारांनी खानदेश-विदर्भात स्थलांतर केले. पांजणा भागातून आलेत म्हणून यांना पांजणा कुणबी असेही संबोधत असत.

लेवा पाटीदार १२व्या शतकापासून या भागात येत गेले, त्यावेळी सुरुवातीस खानदेशावर यादवांचे मांडलिक राजे निकुंभ यांची सत्ता होती. हे राजे शिवभक्त होते. त्यांच्या राज्यात शांतता होती. स्थापत्य, कला व विद्या अध्ययन यांना या काळात खानदेशात प्राधान्य मिळाले. सोन्हदेव या निकुंभवंशी राजाच्या काळात या भागात जगप्रसिद्ध ज्योतिषी, बीजगणितज्ञ व खगोलशास्त्रज्ञ भास्कराचार्य यांच्या गुणास वाव मिळाला. त्या काळात पाटणे (ता. चाळिसगांव) येथे विद्यादान करण्यासाठी मठ बांधण्यात आला. महेश्वर मंदिर, भामेरच्या जैन गुहा, अंकाईच्या जैनगुहा, पाटणेची हिंदू लेणी, चांगदेवचे चांगदेव मंदिर, मेहूण व कोथळीचे मुक्ताई मंदिर ही याच काळातील. इ. स. १२१६ मध्ये निकुंभांची सत्ता नष्ट पावली. परंतु या भागात गुजरात-माळव्यातून आलेले पाटीदार विसावले. त्यांनी ही भूमी आपली भूमी समजली. या भूमातेची कष्ट करून सेवा करु लागले. तेराव्या शतकात काही काळ चौहानांची सत्ता खानदेशावर होती. इ. स. १२९५ मध्ये अल्लाउद्दीन खलजीने देवागिरीवर स्वारी केली व खंडणी घेऊन परत जातांना त्याने खानदेश लुटला. चौहान घराण्यातील बहुतेक सर्वांचा त्याने अशिरगड घेऊन नाश केला. म्हणजे ज्या महमूद गझनीच्या आक्रमणामुळे पाटीदार लोक खानदेश-व्हाडात आले त्यांना अल्लाउद्दीन खलजीच्या आक्रमणांचा त्रास येथेही सहन करावा लागला. कारण अल्लाउद्दीन अशिरगडकडे परत जाताना ब्हाणपूरच्या खिंडीच्या मार्गातून गेला व याच भागात पाटीदारांनी आपली वसाहत केलेली होती. तरीही त्यांनी मोठ्या धैर्याने या संकटास तोंड दिलेले दिसते. येथून ते दुसरीकडे गेलेले नाहीत.

यानंतरच्या काळातही राजकीय धुमश्चक्री चालूच राहिली. सत्तेसाठी संघर्ष होत राहिले. खानदेशावरील शासकांनी सत्तेच्या संघर्षात प्रजेला छळलेले दिसत नाही. गुजरातचे सुलतान मात्र हिंदूंना छळत असत. क्रुरकर्मा महमूद बेगडाच्या पावागड आक्रमाणामुळे १४८४ नंतर चांपानेर-पावागड भागातून गुजर व लेवा पाटीदार तसेच अन्य समुहांच्या झुंडीच्या झुंडी खानदेश-व्हाडात तसेच इतर इलाख्यांत स्थलांतरीत झाल्यात. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे

४६. वुलस्ली हेग, **केंब्रिज हिस्टरी ऑफ इंडिया**, पूर्वोक्त, पृ. ३१०.

आपला धर्म व शील वाचविणे. त्यांनी इस्लाम धर्म स्वीकारला असता तर त्यांना स्थलांतराची गरज नव्हती.

लेवा पाटीदार समाजातील लोक पावागडला जात नसले तरी जुने जाणकर सांगतात की, पावागडला असलेली महाकालीदेवी ही त्यांची मूळ कुलदेवता आहे. अर्थातच ते जेव्हा चांपानेर-पावागड भागात बाराव्या, तेराव्या, चौदाव्या व पंधराव्या शतकात स्थायिक झाले होते तेव्हा त्यांनी या कुलदेवतेस स्वीकारलेले दिसते. जुने जाणकार व भाट सांगतात की, पावागड भागात लेवा लोकांच्या सुमारे बारा पिढ्या नांदल्या होत्या. एका शतकात तीन-चार पिढ्या गृहित धरल्या तर त्यांच्या विधानात सत्यता असल्याचे जाणवते. **जळगांव गॅझेटिअरमध्येही** हे लोक काही पिढ्या पावागड-चांपानेर भागात राहिले असल्याची नोंद आहे.[४७]

हा पावागड किल्ला बडोद्याच्या पूर्वेस सुमारे ४० कि. मी. प्राचीन माळव्यास जाणाऱ्या नर्मदा नदीच्या जलौढाच्या खोऱ्यातील एक महत्वाचे ठिकाण होते. गडाखालील चांपानेर भाग अतिशय सुपीक आहे. त्यामुळे कृषिकर्म करणाऱ्या पाटीदारांना वसाहतीसाठी हा भाग आवडला नाही तरच नवल. मारूती द्रोणागिरी उचलून घेऊन जात असता त्या पर्वताचा जो एक तुकडा पडला तो हा पावागड होय, अशी दंतकथा आहे. याची उंची सुमारे २,८०० फूट (९३५ मी.) आहे. गडावर महाकाली व भद्रकाळी या दोन देवतांची मंदिरे आहेत. त्या दोन्ही बहिणी आहेत असे सांगत असले तरी दोन्ही भवानीची दोन रुपे आहेत व भवानी ही बहुतेक लेवा पाटीदारांची कुलदेवता आहे. त्यातली भद्रकाली ही मोठी व महाकाली ही धाकटी होय. गुजरात माळव्यातील लोक या देवींच्या दर्शनासाठी मोठ्या संख्येने जात असतात. गडावर दुधिया या नावाचा तलाव आहे. या तलावात स्नान करून देवीदर्शन करण्याचा शिरस्ता आहे. तलावापासून मंदिरापर्यंत २२५ पायऱ्या चढून जावे लागते. ही देवी प्रकृतीने सौम्य असल्याने तिला पशुबली देत नाहीत. हे एक ज़ागृत देवस्थान मानले जाते. लेवा पाटीदारांची ही मूळ कुलदेवता असल्याने तिला पशुबळी निषिद्ध असल्याने लेवा समाजातही पशुबली देण्याची पद्धत नाही. या गडावर खापरा नामक लूटारुंच्या भव्य वाड्याचे अवशेष पाहावयास मिळतात. त्याजवळच विश्वाभित्राचा आश्रम होता असे सांगतात. येथील देवीची स्थापना विश्वाभित्रानेच केल्याचे सांगतात. या गडावरून उगम पावणाऱ्या नदीलाही विश्वामित्री हे नाव आहे. जशी येथील देवी बऱ्याच लेवांची कुलदेवता आहे. तसेच बऱ्याच लेवांचे गोत्र विशेषत: फेगडे, झोपे, जावळे, किनगे, बोंबले, उन्हाळे, येवले, इंगळे, ब्राह्मंदे इत्यादींनी विश्वामित्र गोत्र स्वीकारल्याचे दिसून येते. गडाखाली भक्कम तटबंदीचे सुंदर असे चांपानेर नामक गांव होते. तेथे ८४ मोहल्ले व ५२ बाजार होते असे सांगतात. त्या सर्वांचे अवशेष आजही तेथे विखरून पडलेले दिसून येतात.

---

४७ **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १८३.

इ. स. च्या १५व्या शतकाच्या अखेरीस राज्य करीत असलेल्या पाटाई रावळचे राज्य समृद्ध व प्रगतिशील होते. महमूद बेगडाने त्याचा वध केला हे वर आलेच आहे. याबाबत बहुधा मुस्लिम हितचिंतकांनी खालील आख्यायिका रचलेली दिसते. येथील नवरात्राच्या उत्सवात महाकालीला वाटल्याने ती लेणीलुगडी लेवून स्त्रियांच्या मेळाव्यात प्रकटली असता पाटाई रावळाची नजर देवीवर पडली. तो तिच्या रुपावर लुब्ध झाला. त्यामुळे महाकाली संतापली व तिने राजास शाप दिला की `तुझ्या राज्याची धुळधाण होईल` आणि लगेच चांपानेर नगरला आग लागली. प्रजेने देवीची प्रार्थना केल्याने `मी आता आग शमवते. पण थोड्याच काळात या राज्यावर मुस्लिम राजांची धाड कोसळेल व पापी पाटाई रावळ राजा राज्यभ्रष्ट होईल.` आणि झालेही तसेच, थोड्याच दिवसात म्हणजे १४८४ मध्ये महमुद बेगडाने स्वारी करून पावागडसह पाटाई रावळाचे राज्य जिंकून घेतले. पाटाई मुस्लिम झाला नाही म्हणून प्रथम पाच महिने कारावास व नंतर ठार करण्यात आले. त्याचा मुलगा मात्र नंतर मुस्लिम झाला. त्याला इदारचा अमिर करण्यात आले तसेच निजाम-उल-मुल्क पदवी बहाल करण्यात आली.[४८] वरील कथा महमूद बेगडाच्या क्रौर्याचे उदात्तिकरण करण्यासाठी रचलेली दिसते. हा पाटाई रावळ व त्याची प्रजा मुस्लिम झाली असती तर ना पाटाईचा शिरच्छेद झाला असता, ना येथील स्वाभीमानी प्रजेस स्थलांतरण करावे लागले असते.

पावागड क्षेत्राला सिद्धक्षेत्र मानतात. जैनांचेही ते पवित्र स्थळ आहे. तिथे पार्श्वनायाचे मंदिर आणि रामपुत्र लव-कुशांची पदचिन्हे आहेत. बरेचसे हिंदू देव जैनांनीही स्वीकारले आहेत. हे यावरून दिसून येते. लव कुश शेवटी जैन बनले आणि याच गडावरून निर्वाणाला गेले अशी जैन परंपरा सांगते.

एवढे मात्र नक्की की, महमूद बेगडाने येथे आपली राजधानी स्थापन करुन महमुदाबाद-चांपानेर असे नाव दिल्यावर येथे वाढलेल्या मुस्लिम वसाहतीत हे शहर खूप भरभराटीस आले. येथील तलवारी आणि तलम, रेशमी, रंगीत कापड भारतात व परदेशात प्रसिद्धीस आले. व्यापारी व कारागिरांनी शहर गजबजलेले असे. आखीव बांधकाम, बागा, तलाव, भव्योदात्त व कलापूर्ण मशिदी, राजवाडे असलेल्या चांपानेरची वर्णने पोर्तुगीज प्रवाशांनी लिहिलेली आहेत. इ. स. १५३५ मध्ये मुघल बादशहा हुमायुनाने चांपानेर नष्ट केले व गुजरातची राजधानी असलेले हे शहर धुळीस मिळाले. राजधानी पुन्हा अहमदाबादला गेली. माळव्याचा रस्ता बदलला आणि चांपानेर जंगलात गडप झाले. काळाने सुड उगवला. महमूद बेगडा या मुस्लिम राजाने हिंदू वैभव नष्ट केले त्या मुसलमानांचे वैभव मुसलमानी मुघल सम्राटानेच नष्ट केले.[४९]

पंधराव्या शतकात अहमदाबादचा (गुजरातचा) सुलतान अहमदशहा. (इ. स. १३९१ ते १४४२) व त्याच्यानंतर सुलतानांनी हिंदूंचे मुस्लिमांत धर्मांतर करण्याची मोहिम राबविली;

४८ वुल्स्ली हेग, (लेखक व संपादक), **केंब्रिज हिस्टरी ऑफ इंडिया**, पूर्वोक्त, पृ. ३१०.

४९ रू. र. शाह, ``चांपानेर,`` **मराठी विश्वकोश**, खंड ५, १९७६, पृ. ७६५.

सक्तीही केली. त्यावेळी इ. स. १४४९ मध्ये इराणमधून इमामशहा नामक साधू आला होता. हिंदू लोक त्याला शरण गेले तेव्हा 'माझे अनुयायी व्हा, हिंदूच राहा, मी तुम्हाला धर्मांतरापासून वाचविन' असे अभय दिले. त्याने स्थापन केलेला पंथ सत्पंथ असून त्याने हिंदूंना धर्मांतरापासून वाचविले असे सांगतात. या पंथाविषयी माहिती पुढे सविस्तर दिलेली आहे. ब्याच पाटीदारांनी हा पंथ स्वीकारला तरीही अहमदशहानंतर आलेल्या महमूद बेगडाने उच्छाद मांडल्याने या सत्पंथीयांनीसुद्धा खानदेशात पलायन केलेले दिसते. म्हणजे फैजपूर पंचक्रोशीत आलेले सत्पंथी लेवा पाटीदार हे पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस आलेले दिसतात. आधी आलेल्या लेवा पाटीदारांनी खानदेशात सत्पंथ स्वीकारणे अशक्य वाटते. ज्या मारवाड, अवध व गिरनार प्रदेशात पंधराव्या शतकात परिहारांची वस्ती होती. त्यावर या अहमदशहाने स्वाऱ्या केल्या. त्यामुळे परिहारांची अन्यत्र स्थलांतर केल्याने त्या भागात त्यांची संख्या नगण्य राहिली. हे हिंदू लोक चांपानेर-पावागड भागात आले असावेत. गिरनारवर त्याने दोनदा स्वारी केली व तेथील हिंदू राजाकडून खंडणी घेतली. इ. स. १४१४ मध्ये त्याने गुजरातमधील सर्व हिंदू देवालये पाडण्याचा हुकुम दिला. सिद्धपूरच्या स्वारीत स्वतः हिंदू देवालय पाडून तेथे मशीद उभारली. त्याने माळव्याच्या सुलतानाविरुद्धही चार स्वाऱ्या केल्या. आशावलच्या ठिकाणी अहमदाबाद शहर वसविले.[५०]

लेवा पाटीदार खानदेश-व्हाडात आलेत तेव्हा खानदेशावर इ. स. १३७० ते १५९९ पर्यंत फरुकी वंशी मुसलमानांचे राज्य होते. त्यांच्यातील मलिकराजा (१३७० ते १३९९) याने शिल्पशास्त्राला उत्तेजन दिले व शेतीसुधारणा केली. त्यानंतर आलेल्या मलीक नसीर (इ. स.१३९९ ते १४३७) याने झैनाबाद व ब्हाणपूर शहर बांधले. त्याच्यानंतर आलेल्या मीरान मुबारक (इ. स. १४४१ ते १४५७) याने शांततेने राज्य केले. त्याच्यानंतर त्या अदिलखान (इ. स. १४५७ ते १५०३) याने दीर्घकाळ राज्य केले. रहदारीचे रस्ते निर्धोक केले. त्याने आपल्या राज्यास बळकटी आणली. दाऊदखानाने इ. स. १५०३ ते १५१० पर्यंत राज्य केले. त्यानंतर आलेल्या गझनीखानाचा १५१० मध्येच खून झाला. दुसरा अदिलखान याने इ. स. १५१० ते १५२० पर्यंत राज्य केले. मीरान मुहमदखानाने इ. स. १५२० ते १५३५ पर्यंत राज्य केले. त्याच्यानंतर आलेल्या मुबारीकखानाने इ. स. १५३५ ते १५६६ पर्यंत राज्य केले. याच्या कालावधीत १५६१ मध्ये पीर मुहमदखान नामक मोगल सरदार माळव्यातून परत जात असता खानदेशात घुसला आणि ब्हाणपूर शहर व जवळचा भाग लुटला असता मुबारीकखानाने त्याच्यावर हल्ला करुन पराभव केला व प्रजेस त्याच्या संकटातून वाचविले. दुसरा मीरान मुहम्मद याने १५६६ ते १५७६ पर्यंत राज्य केले. राजा अलीखानने इ. स. १५७६ ते १५९६ पर्यंत राज्य केले. फरुकी राजांमधील बहादुरखान याने १५९६ ते १५९९ पर्यंत राज्य केले. बादशहा अकबराने अशिरगड घेऊन

५० एस. सी. मिश्रा, **दि राईज ऑफ मुस्लिम पॉवर इन गुजरात**, नवी दिल्ली, १९९३;
कमल गोखले, ''अहमदशाह, गुजरातचा,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड १, पृ. ६८३.

फरुकींचे साम्राज्य नष्ट केले.

फरुकी काळात राजकीय घडामोडी बऱ्याच झाल्या तरी इतर राज्यांच्या मानाने येथील प्रजा शांततेत राहिली. या काळात येथे आलेल्या लेवा पाटीदारांना शांतता लाभल्याने ते येथे चांगलेच स्थिरावले. त्यांनी कष्टाने जमिनी केल्या. ते जमिनीचे मालक बनल्याने खानदेश भूमी सोडून जाणे त्यांना आवडले नाही. पूर्वीचे क्षात्रकर्म करणारे तसेच गुजरात-माळव्यात राजे व सामंत तसेच पट्टीदार राहिलेले पाटीदार येथे गुण्यागोविंदाने कृषिकर्म करु लागले व आपले पूर्वीचे क्षात्रतेज विसरले.

फिच व न्यूवेरी नावाचे दोघे युरोपीय प्रवासी इ. स. १५८५ ते इ. स. १६०१ पर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास करून गेले. त्यांनी आपल्या वर्णनात खानदेश अतिशय समृद्ध असल्याचे नमूद केले आहे. त्यात खानदेशात हिवाळा नेमस्त, हवा आल्हाददायक आणि नद्या व ओढे भरपूर, सूपीक जमीन, ज्वारीचे मुबलक पीक, पुष्कळ ठिकाणी वर्षातून तिनदा ज्वारीचा हंगाम, भाजीपाला मूबलक, खानदेशी तांदूळ उत्कृष्ट असल्याचे वर्णन केले आहे. येथील प्रजेत शेतकरी व कुणबी यांचा भरणा विशेष होता. अर्थातच यात लेवा पाटीदार शेतकऱ्यांचा समावेश करावा लागेल. त्यात आणखी म्हटले आहे की, खानदेश संपन्न असून तेथील लोकसंख्याही भरपूर होती. काही काही भागात धान्य, कपाशी, लोकर व साखर विपुल पैदा होई. काही बाजारपेठात सुकी फळे, सूत, जाजमे, खारवी, छापीव खादी, पांढरे कापड, झोरे, पितळी भांडी, हत्यारे व औषधे विक्रीस असत. खानदेशात अबस्ते नावाचे तलम कापड आणि सिरिसाफ व भिरान नावाचे साधारण कापड विकण्यात येई. खानदेशाचे त्यावेळी बऱ्हाणपूर हे मुख्य शहर होते. तेथे अरब देशांमधील लोकांचीही वस्ती होती. तेथे नाना तऱ्हेची कलाकुसरीची कामे हाताने करण्यात येत असत.[५१] त्यानंतर इ. स. १६०९ ते १६१८ दरम्यान हॉकिन्स केर व सर टॉमस रो हे इंग्रज प्रवासी खानदेशात येऊन गेले. त्यांनी खानदेशच्या दुरावस्थेबाबत वर्णन केलेले आहे.

डॉ. विश्वास पाटील यांच्यानुसार (**संशोधक**, सप्टें. १९८४, पृ. १०) ``लेवागुजर लोकांनी अकबर बादशहाच्या कारकिर्दीत अनेक अधिकाराच्या जागा भुषविल्या. याच दरम्यान ते खानदेशात आले असावेत. त्यापूर्वीही कर्णराजाच्या कारकिर्दीत गुजराथेत यवन राजांकडून त्रास झाल्यामुळे अस्ताव्यस्त होऊन उत्तर गुजराथेत गेले असावेत. या पुराणात लेवा पाटीदार ज्ञातीच्या संघाचे जेथे वर्णन केले आहे त्यात गुजराथेतील संघाचा खानदेशातील नवापूर, सुलतानपूर येथे येऊ लागलेल्या लेवा गुजरांच्या संघात समावेश केलेला आहे. सुलतानपूर हे खानदेशच्या राजधानीचे शहर होते व तिथे औरंगजेबचा सुभा रहात होता. त्या शहराच्या जवळच्या प्रान्तात लेवा पाटीदार, लेवा गुजरांची पुष्कळ वस्ती आहे. गुजराथेतील लेवा पाटीदारांच्या जथ्थ्यात नवापूर, सुलतानपूर प्रांतातील लेवा गुजरांचा समावेश असून, गुजराथेतून खानदेशात आलेला लेवा गुजर जातीसंघ गुजराथेतील लेवा पाटीदारांशी

५१ डी. एम. भनसाळी, **संयुक्त खानदेशचा माहितगार**, जळगांव, १९५२.

संबंध्द आहे. यावरून लेवा गुजर हे लेवा पाटीदार जे गुजराथेत आहेत, त्यांचेच वंशज असून चरो-तर व चांपानेर प्रांतातील पुष्कळशा गावातून निघून खानदेश आणि नेमाडात बादशहाकडून मिळालेल्या राजकीय अधिकारांवर आले असता, इकडेच आपल्या ज्ञाती बांधवांसह वसाहती करून राहिले आहेत. लेवागुजरांची जितकी उपनावे आहेत, त्या नावांची बहुतेक गावे गुजराथेत आढळतात. यावरून गुजराथेतल्या त्या त्या भागातून लेवागुजर खानदेश व नेमाड प्रांतात आलेले आहेत हे स्पष्टपणे सिध्द होते.''

खानदेश मुघलांच्या ताब्यात असताना १६३४ मध्ये सुभा बनविण्यात आला. त्यात हल्लीचा खानदेश, व्हाडाचा काही भाग व गाळणा किल्ल्यापर्यंतचा भाग यांचा समावेश करण्यात आला. १६३४ ते १६७० पर्यंतचा काळ म्हणजे खानदेशाचा सर्वोत्कृष्ट भरभराटीचा होता. त्यानंतर मराठे-मुघल संघर्ष, निजामाची सत्ता, मराठ्यांची आपापसात भांडणे, शिंदे-होळकरांची खानदेशातील रस्सीखेच, खानदेशातील बंडाळी व १८१८ नंतर ब्रिटीश अंमल येतो. ब्रिटिश अमदानीत त्यामानाने पुन्हा शांतता लाभली. मात्र तरीही या काळात या भागात स्थिर होऊ लागलेल्या लेवा पाटीदारांना या भागातील जहागिरदारांनी पाळलेल्या अरब फलटणीतील शिपाई तसेच उत्तरेकडील पेंढाऱ्यांचा त्रास झालाच.

लेवा पाटीदारांचे पूर्वज गुर्जर होते असे मानल्यास त्यांची भाषा कोणती होती हे जाणण्याची उत्सुकता लागते. म्हणजे पर्थियातून येताना त्यांची भाषा कोणती असावी असा प्रश्न उभा राहतो. पर्थियन साम्राज्यात पूर्वी पर्थिया (आताचा जॉर्जिया - ज्यात गुर्जिस्तान नामक गुर्जरांचा मूळ प्रदेश होता), इराक, इराण यांचा समावेश होता. या भागावर अरबांनी ६३३ मध्ये आक्रमण करुन अंमल बसविला. त्याआधी तेथे सॅसॅमिडी किंवा सेसॅमियन किंवा सेसॅनियन वंशाचे राज्य होते. म्हणजे ते राजे मुस्लिम नव्हते एवढे निश्चित. त्यावेळी तेथे झरतुष्टाच्या अनुयायांचा प्रभाव होता व ते आधी अवेस्ता व पेहलवी ही भाषा बोलत होते. अवेस्ता ही अगदी संस्कृत सदृश भाषा असल्याने संस्कृतचा उगम इराणमध्ये झाला असे मानण्यास वाव आहे. पेहलवी ही अवेस्ता आणि अरबी यांना जोडणारा दुवा आहे. पर्थियन साहित्य अवेस्ता व पेहलवीमध्ये आहे. ही पारशांची भाषा होती. येथील लोक पूर्वी एकेश्वरवादी होते. तरी ते सूर्य, चंद्र, जल, भू, वायू या पंचमहाभूतांची पूजा करीत होते. त्यांच्या देवतामूर्ती, मंदिरे नव्हत्या, तरी यज्ञयाग व बलिदान यास महत्वाचे स्थान असे.[५२] क्षत्रप रुद्रदामनच्या गिरनार शिलालेखात पार्थियन अधिकाऱ्याला पहलव[५३] म्हणत असल्याचा उल्लेख आधी आलेलाच आहे.

सातवाहनांच्या अस्तानंतर पल्लव दक्षिणेत आलेले आहेत व त्यांनीच संस्कृत भाषा दक्षिणेत नेली असे मानता येईल. या पहलवांच्या मागे इराण व सप्तसिंधूत राहिलेला वंश नंतर पुढे हुणांबरोबर भारतात आला असण्याची शक्यता दिसते. इस्लामच्या आक्रमणामुळे

५२ मा. श्री. माटे, ''इराणी संस्कृती'' **मराठी विश्वकोश**, खंड २, पृ. ५९२.
५३ बा. वी. मिराशी, ''पल्लव वंश,'' **मराठी विश्वकोश**, खंड ९, पृ. ३०५.

इराणी भाषेवर अरबीचा फार प्रभाव पडला, तरीही इराणी भाषाच (अवेस्ता व पहलवीचा प्रभाव असलेली फार्सी सदृश्य इराणी भाषा) इराणने चालू ठेवली. आजची इराणी भाषा आणि फार्सी व प्राचीन इराणी (अवेस्ता) भाषा यामधील दुवा म्हणजे पेहलवी भाषा असून अर्वाचीन इराणीचे स्वरूप बाह्यत: कसेही दिसत असले तरी ती निश्चितपणे इंडो-युरोपियन कुटुंबातील एक महत्वाची भाषा आहे ही गोष्ट भाषाशास्त्राने सिद्ध केली आहे.[५४]

खानदेश - व्हाडातील लेवा पाटीदार जर गुजरातमधून आलेले आहेत. तर त्यांची मातृभाषा गुजराती का नाही याचे उत्तरही असे की, गुजरातची भाषा, संस्कृती व व्यक्तिमत्व ही आपले वेगळे अस्तित्व दाखवू लागली ती जयसिंह व त्यानंतरच्या कुमारपाल या चौलुक्यवंशी सोळंकीच्या काळात, म्हणजे १२ व्या शतकात. आणि खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदार तर महमद गझनीच्या क्रूर आक्रमणापासूनच दहशतीमुळे अकराव्या शतकातच गुजरातेतून स्थलांतराला लागला होता. कर्नल टॉडच्या मते दुसऱ्या ते पाचव्या शतकात हुणांबरोबर भारतात गुर्जर, अहिर, जाट, इत्यादी टोळ्या आल्यात. त्यामुळे त्यांना आर्य म्हणण्यापेक्षा सिथियन वंशाचे म्हणणे अधिक संयुक्तिक राहील. डॉ. रा. गो. भांडारकर, विल्यम स्मिथ, विल्यम क्रूक, इत्यादी शास्त्रज्ञांनी हे मत मान्य केले आहे.[५५] स्मिथ म्हणतो - 'हे बाहेरून आलेले लोक हिंदू धर्माच्या सर्वग्राही शक्तीला बळी पडून फारच लवकर पूर्णपणे हिंदू बनले. ज्यांना सरदारकीचा मान मिळाला, त्यांचा त्यावेळच्या हिंदू वर्ण-व्यवस्थेत क्षत्रिय म्हणून समावेश केला गेला. इतर सामान्य लोकांना गुजर हे नाव मिळाले.' विल्यम क्रुक याने याविषयी केलेले प्रतिपादन असे - 'वैदिक काळातले क्षत्रिय व मध्य युगातील राजपूत यांच्यामध्ये इतकी भिन्नता दिसून येते की, त्यांचा कोणताही संबंध जोडणे शक्य नाही. हे आता पुराव्याने सिद्ध झाले आहे की, ब्याच राजपूत घराण्यांची उत्पत्ती शक किंवा कुशाण लोकांपासून किंवा श्वेत हुणांपासून झाली आहे. हुणांशी संबंध असलेल्या गुर्जरांनी हिंदू धर्म स्वीकारला आणि त्यांच्या प्रमुखांपासून उच्च राजपूत घराणी उदय पावली. त्या लोकांना जेव्हा राजवैभव प्राप्त झाले आणि त्यांनी जेव्हा हिंदूंचा धर्म आणि त्यांची समाजव्यवस्था यांचा स्वीकार केला, तेव्हा त्यांचा संबंध **महाभारत** व **रामायण** यांतील प्रमुख वीरांशी जुळवण्याचा प्रयत्न औघानेच करण्यात आला. त्यामुळेच सूर्य व सोम यांच्यापासून राजपूत घराण्यांची उत्पत्ती झाली या अद्भूत कल्पनेविषयीच्या आख्यायिकांचा समावेश त्यांच्या वृत्तांतात आला. परकीयांचा स्वधर्मात करून घेतलेला हा समावेश सोयिस्कर अशा दंतकथांनी छपविणे आवश्यक होते. म्हणून आर्य ऋषींच्या नेतृत्वाखाली शुद्धिसमारंभपूर्वक अग्निकुले उत्पन्न करण्यात आली या कथेचा उद्भव झाला. परमार, परिहार, चालुक्य व चौहान या चारच घराण्यांची उत्पत्ती यज्ञकुंडातून झाली असल्याचे सांगण्यात येते.

महामहोपाध्याय वा. वि. मिराशी यांच्यानुसार भारतात यवन, शक, पल्हव, कुशाण,

५४ ना. गो. कालेलकर, "पेहलवली भाषा," **मराठी विश्वकोश**, खंड ९, पृ. ११४२.
५५ घ. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ७, पृ. ७६६.

हूण (हुणांबरोबरच गुर्जर टोळ्या आलेल्या आहेत हे वर पाहिलेच आहे), इत्यादी अनेक परकी जमातींची आक्रमणे झालीत. कालांतराने त्यांनी भारतीय धर्म व संस्कृती स्वीकारली. भारतीय संस्कृती सर्व समावेशक असल्याने त्यांचे परकीयत्व लोच पावले. विदिशेजवळ तक्षशिलेच्या यवनराजाचा दूत हेलिओडरस याने उभारलेला गरूडध्वज आहे. त्यावरील लेखात तो आपला भागवत (भगवान विष्णूचा उपासक) असा निर्देश करतो. **मनुस्मृतीत** (१०, ४३. ४४) म्हटले आहे की, कांबोज, यवन, पल्हव, दरद, खश, इत्यादी लोक पूर्वी क्षत्रिय होते. पण संस्कार न झाल्याने त्यांना वृषलत्व प्राप्त झाले. परकीय आक्रमकांमध्ये हूण हे प्रसिद्ध आहेत. भारतात आल्यावर त्यांनी व त्यांच्याबरोबर आलेल्या जमातींनी हिंदू धर्म स्वीकारला. हूण मिहिरकूल हा शिवोपासक होता. हुणांनी (मिराशी गुर्जरांनाही हूणच संबोधतात) भारतात राज्ये स्थापल्यावर ते हळूहळू भारतीयात मिसळून गेले आणि पुढे त्यांची गणना राजपुतांच्या श्रेष्ठ कुळांत होऊ लागली. त्यांचे शरीरसंबंध भारतातील उच्च कुळांशी झाले. उदा. कलचुरी आपणांस चंद्रवंशी म्हणवत. त्या कुळातील महाप्रतापी कर्ण नुपतींचा विवाह हूण राजकन्या आवल्लदेवी हिच्याशी झाला होता. आणि त्यांचा पुत्र यश:कर्ण हा पित्यानंतर गादीवर आला तेव्हा हे हूण भारतीय क्षत्रियात गणले जात होते.[५६]

सुप्रसिद्ध इतिहासकार एम. एस. कोम्मिस्सरीएट म्हणतो - 'But even more important, for the purpose of our narrative, than the Huns, were the associated tribes of foreign barbarians - the Gurjars, Ahirs, Jats, etc.3 (F.N. 3 - The Original home of the Gurjars was in Gurjistan in Persia, the modern Georgia. They were thus the Iranian origin. As for the Abhiras, it is intereesting to note that, according to the **Paikuli** insoription, they were already in India by the end of the 3rd century A.D. - E.Herrield, **Paikufi**, 126) that accompanied them into India. According to recent researches, there is a little doubt that the famous Rajput clans of mediaeval India - the Parrmars, the Chauhans, the Parihars and the Chaulukyas - were developed out of the foreign Huns and Gurjar hordes that poured into India during the fifth and sixth centuries A.D."[५७]

एवढेच नव्हे तर गुजरातमध्ये (सौराष्ट्रात) वलभी राजधानी असलेले मैत्रक म्हणजेच मैत्रक राजवंशाचा संस्थापक भट्टारक हा मिहिरकूलवंशी (हूण) किंवा परकीय गुर्जर जमातींपैकी होता.[५८]

मात्र मानववंशशास्त्रज्ञ रिस्ले याने आणि पं. गौरीशंकर ओझा. यांनी टॉड, भांडारकर, स्मिथ व क्रुक यांच्या मतांचे खंडन करून राजपूत आर्यवंशी क्षत्रिय असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. असे असले तरी इतिहाससंशोधकांनी आता हे मान्य केले आहे की, राजपूतांची परमार, परिहार, चालुक्य व चौहान ही घराणी अग्निकुलोत्पन्न नसून सूर्य, सोम व यादववंशीय

५६ वा.वि. मिराशी, ``राजपुतांचा इतिहास,'' **मराठी विश्वकोश,** खंड १४, पृ. ७०६.
५७ एम. एस. कोम्मिस्सरीएट, **ए हिस्टरी ऑफ गुजरात,** व्हा १, लॉंगमन्स, ग्रीन ॲण्ड कं. लि. १९३८, पृ xxxvii - xxxviii.
५८ किता, पृ. xxxix.

आहेत. पुराणांवरून असे दिसते की, यादव वंश हा सोमवंशाची एक शाखा आहे. चंद भाटाने राजपुतांच्या ज्या प्रसिद्ध ३६ राजघराण्यांची नावे दिली आहेत, त्यांचा त्याने सूर्य, सोम व यादववंशीय म्हणूनच उल्लेख केला असून अग्निकुलाचा उल्लेखही केलेला नाही. अग्निकुले म्हणून मानलेल्या चारही घराण्यांचा त्याने सूर्य, सोम किंवा यादव वंशातच समावेश केलेला आहे. तसे पाहिले तर राजपूत ही जातवाचक संज्ञा इ. स. १६ व्या शतकापूर्वीच्या साहित्यात किंवा अभिलेखात आढळत नाही, अरबी व फारसी भाषांमधील साहित्यातही राजपूत या संज्ञेचा प्रयोग त्यापूर्वी केलेला नाही. मूळ **राजतरंगिणी** ग्रंथातही त्याचा उल्लेख नाही;[५९] मात्र **राजतरंगिणीच्या** शेवटच्या परिशिष्टात राजपूत जातीचे नाव प्रथमच आले आहे व हे परिशिष्ट अकबराच्या काळात लिहिले गेले असल्याने ते संभवनीय आहे.

चि. वि. वैद्य यांनी तर म्हटले आहे की, अग्निकुलांची आख्यायिका कवीच्या कल्पनेची सृष्टी आहे; इतकेच नव्हे, तर तो कवीच्या उक्तीचा भ्रांत अर्थ समजून त्यावर उभारलेली आहे. चि. वि. वैद्य यांनी तर याबाबत पुढीलप्रमाणे विवेचन केली आहे.[६०] "वसिष्ठाने अग्नीतून क्षत्रियांची चार कुले निर्माण केली, ही कथा पृथ्वीराजाचा भाट कवी चंद याने **पृथ्वीराजरासो** या महाकाव्यात प्रथम प्रसृत केली. राक्षसांनी किंवा म्लेंच्छांनी पृथ्वीला जेव्हा त्रस्त केले, तेव्हा वसिष्ठाने आपल्या अग्निकुंडातून एकामागून एक असे चार वीर पुरूष निर्माण केले. त्यांना परमार, चालुक्य, प्रतीहार व चाहमान ही नावे मिळाली. काव्याचा नायक पृथ्वीराज हा चाहमानांचा वंशज होय. रासोबरोबर ही कथा लोकप्रिय झाली आणि कालांतराने सर्व राजपुतांनी ती सत्य म्हणून मान्यही केली. या चारही कुलातील वंशजांनीही तिला मान्यता दिली. या चार घराण्यांना आपली वंशपरंपरा सूर्यसोमांशी नेऊन भिडविता येत नाही. ती कुळे केवळ अग्न्यूत्पन्नच आहेत, अशी लोकांची समजूत आहे, आणि तीमुळे ही चारही कुळे बाहेर देशातून आली असून, ब्राह्मणांशी अग्निशुध्दि-संस्काराच्या अवगुंठनाखाली त्यांचा क्षत्रियांत समावेश केला, या कल्पनेला निमित्त मिळाले आहे.''

पण सर्व राजपूत लोक आर्यवंशीय क्षत्रिय आहेत व सर्व राजपूत लोक सिथियन वंशाचे आहेत, ही दोन्ही मते एकांतिक वाटतात. कारण वर्णसंकरामुळे कोणताही वंश शुद्ध राहिलेला नाही. शक, कुशाण, यवन, हूण हे सर्व परकीय लोक भारतीय समाजात मिसळून गेले आहेत. त्यांच्यातील शूर लोक हिंदूंच्या क्षत्रिय वर्णात सामील झाले असतील. त्यांच्यावर शुद्धिसंस्कार करण्यात आला आणि अबू पर्वतावरील यज्ञातून चार पुरूष निर्माण झाले, ही कथा रचली गेली, ही कल्पना संभवनीय वाटते. कारण प्राचीन काळी अशा प्रकारे परकीय लोकांना आपल्या समाजात सामावून घेण्याची प्रवृत्ती होती. याव्यतिरिक्त काही आदिवासी

५९ पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ७, पृ. ७६७७ व पं. गौरीशंकर ओझा, **राजपुताने का इतिहास**.

६० चिं. वि. वैद्य, **मध्ययुगीन भारत**.

लोकांच्या नेत्यांनीही स्वपराक्रमाने राज्ये स्थापन केली आणि ते स्वतःला क्षत्रिय म्हणवून घेऊ लागले. राजस्थानातील चारण व भाट आपल्या स्वामींची स्तवने गाऊन त्यांना उच्चकुलोत्पन्न ठरविण्यात कुशल होते. त्यांनी भिन्न भिन्न राजांचा प्राचीन राजवंशांशी संबंध जुळवून दिला. अशा रीतीने प्राचीन क्षत्रियांचे वंशज, परकीय आक्रमक आणि आदिवासी राजे यांचे संमिश्रण होऊन मध्ययुगीन क्षत्रिय निर्माण झाले आहेत असे विल्यम क्रुकने प्रतिपादले आहे.[६१] विल्यम क्रुकच्या या म्हणण्यात बरेच तथ्य वाटते. कारण खानदेशातील नंदूरबार व चोपड्यास सहा-सातशे वर्षांपासून येऊन स्थायी झालेले भाट हे राजस्थानातील भाटांचेच वंशज आहेत. आणि लेवा पाटीदार हे मूळ गुर्जरत्ता भागातील गुर्जर वंशी असल्याने आणि मुसलमानी आक्रमणांच्या काळात, या भाटांच्याच स्थलांतरकाळात स्थलांतरीत झालेले असल्याने त्यांनी लेवा पाटीदारांच्या वंशावळी लिहिताना उच्चकुलोत्पन्न क्षत्रियांशी (सूर्यवंशी रामपुत्र लवाशी) संबंध जोडलेला दिसून येतो. हे लोक स्तुतीप्रिय असून आपल्या केलेल्या स्तुतीमुळे ते भाटांना भरभरून देत राहिले. भाटांना या भागात पूर्वी मांगटे म्हणत असत. लेवा पाटीदार लोक या भाटांची चांगली बडदास्त ठेवित असत.

मानववंशशास्त्रज्ञ आर. ई. एन्थोवेन (**कास्टस् ॲण्ड ट्राइब्ज ऑफ बॉम्बे स्टेट,** खंड २, पृ. १३४), गॅझेटिअरकार जेम्स एम. कॅम्पबेल (**गॅझेटिअर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, गुजरात पॉप्युलेशन,** व्हा. ९, पार्ट १ व २) तसेच नेल्सन (**बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर,** १९१०, पृ. १२४) यांनी प्रतिपादित केले आहे की, गुजरातमधील लेवा पाटीदार (कुणबी) हे गुर्जर वंशीय आहेत व त्यास समाजशास्त्रज्ञ श्री. देविसिंह चौहान आणि **लोकसत्ताचे** माजी संपादक टी. व्ही. पर्वते यांनी दुजोरा दिला आहे.[६२]

यावरून लेवा पाटीदार हे गुर्जरवंशी शाखांमधील म्हणजेच परकी वंशीय आहेत हे अनुमान लावता येते. पुराणांशी संबंध लावल्यास सूर्य, सोम, यादव वा अग्निकूली आर्य असो किंवा परकी वंशाचे मानल्यास पर्थियन वा सिथियन असो, एवढे मात्र निश्चित की, सहाव्या-सातव्या शतकापासून अगदी सोळाव्या-सतराव्या शतकांपर्यंत या गुर्जरवंशी स्थायी झालेल्यांमधून परमार, परिहार किंवा प्रतीहार, चाहमान किंवा चौहान, चौलुक्य किंवा चालुक्य, कलचुरी, गेहलोत, रावळ, इत्यादी वंशांनी क्षात्रतेज दाखविल्याने प्रस्तूत लेखकाच्या मते यांचे पूर्वज निश्चितच क्षत्रिय ठरलेले आहेत.

गुर्जर कुलांचा सखोल अभ्यास केल्यास दिसून येईल की, पूर्वी मराठा, रजपूत, गुजर, पाटीदार यांचे पूर्वज हे ५व्या, ६व्या शतकात हिंदुस्थानात हुणांबरोबर आलेले गुर्जर होय. भारतात आल्यावर त्यांच्या शाखा, पोटाशाखा पडत गेल्या व त्यावरूनच वंश, जाती, पोटजाती पडत गेल्या. लेवा पाटीदार ही त्यातलीच एक.

६१ पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश,** खंड ७, पृ. ७६७-६८.

६२ **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर,** १९७४, पृ. २२७ व **जळगांव जिल्हा गॅझेटिअर,** १९९४, पृ. १८३.

इरावती कर्वे यांच्या मते गुर्जर जमातीवरून ज्यांना नाव मिळाले असे तीन प्रदेश आज आढळतात. पंजाबमध्ये गुजरानवाला व गुजरात (गुर्जरत्ता) असे दोन जिल्हे आणि महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडील गुजरात राज्य. गुजर नावाच्या अंतर्विवाह करणाऱ्या जाती आज पंजाबपासून महाराष्ट्रापर्यंत पसरल्या आहेत.[६३] हिमालयाच्या पायथ्याजवळच्या प्रदेशात मुसलमान गुजर आहेत. ते म्हशी पाळून दुभत्याचा व्यवसाय करतात (मूळात गुर्जर टोळ्या या चरवाह म्हणजे Pastoral असल्याने गाई-म्हशी पाळणे व दुभत्याच्या व्यवसाय करणे हा त्यांचा मुख्य धंदा होता). दिल्लीजवळच्या प्रदेशात शेतकरी गुजर आहेत. शिवाय याच भागात गुजर नावाची भटकी जमातही आहे. ही जमात अकबरापासून ज्ञात आहे. उत्तर महाराष्ट्रात (जळगांव व धुळे जिल्ह्यांत) गुजर नामक शेतकरी (पाटीदार) आहेत. त्यांच्यात इरावती कर्वे यांना `पढयार` नावाचा एक गट आढळला. `पढयार` हे कुळनाम `प्रतीहार` पासून बनले असले पाहिजे.[६४] एन्थोवेनच्या मते पाठारे प्रभू मधील `पाठारे` शब्द `प्रतीहार` पासून निघाला असावा. रजपुतांमध्ये गुजर नावाचा एक वंश आहे आणि महाराष्ट्रात गुजर ही एक जैनधर्मीय व व्यापार करणारी जात आहे. मराठ्यांमध्ये गुजर आडनावाचे घराणेही आहे.

भारतात चार वेगवेगळ्या भाषिक प्रदेशांवर गुर्जर जमात विखुरली त्या त्या प्रदेशात ती जमात एक स्वतंत्र गट म्हणून राहिली, निरनिराळे व्यवसाय करू लागली आणि जातिव्यवस्थेच्या निरनिराळ्या उच्चनीच स्थानांवर बसली. पुढील आकृतिवरून हे अधिक स्पष्ट होईल.

गुर्जर जमात
- महाराष्ट्र
  - मराठा रजपूत कुळे
  - गुजर शेतकरी[६५]
  - गुजर व्यापारी
- राजस्थान
  - रजपूत कुळे
- दिल्ली
  - गुजर शेतकरी
  - गुजर भटकी जमात
- पंजाब - हिमाचल
  - मुसलमान गुजर

महाराष्ट्रातील गुजर शेतकऱ्यांबरोबर गुर्जर वंशीय लेवा पाटीदार खानदेश-वऱ्हाडात आले असावे असे एक मत आहे.

---

६३ डॉ. इरावती कर्वे यांना अंतर्विवाही पोटभेद (Endogamous Groups) असे म्हणायचे असेल. असे पोटभेद एकमेकांमध्ये विवाह करीत नाहीत.

६४ डॉ. इरावती कर्वे, **हिंदू समाज एक अन्वयार्थ**, १९७५, पृ. ५१. तथापि **जळगांव गॅझेटिअर** १९९४ ची मराठी आवृत्ती काढतांना ``लोक`` प्रकरणाचे सहयोगकर्ता लेखक डॉ. न. ब. पाटील आणि त्यांचे बरोबर प्रस्तुत या ग्रंथाचे लेखक (नि. रा. पाटील) यांनी तपशिलवर सर्वेक्षण केले असता त्यांना पढयार गट आढळला नाही. बहुधा त्यांना पाटीदार म्हणायचे असेल.

६५ प्रस्तुत लेखकाच्या मते यात लेवा पाटीदारही समाविष्ट असावेत.

लेवा पाटीदारांची वंशावळी ठेवणारे भाट चोपड्याला स्थायिक झालेले आहेत. गुजरांचीही वंशावळी तेच ठेवतात. लेवा पाटीदारांच्या स्थलांतरणाचा क्रम ते थोड्याफार फरकाने रेवे गुजरांच्या क्रमाप्रमाणेच दाखवितात. आणि १८८० मध्ये प्रकाशित **खानदेश गॅझेटिअर** मध्येही रेवे गुजरांचा क्रम मि. जे. पोलन (सी. एस.) याने तसाच दाखविला आहे. त्यावरून त्याने भाटांच्या मुलाखतींवरूनच माहिती संकलित केली असावी. चोपड्याच्या भाटांच्या मुलाखती **जळगांव गॅझेटिअर** (मराठी आवृत्ती) चे काम चालू असताना १९९१-९२ मध्ये घेतल्या असता एका भाटाने लेवा पाटीदार (लेवा कणबी) हे सुद्धा लहू राजाचे वंशज सांगितले, तर एका भाटाने ते रामपुत्र लवाचे वंशज सांगितले. जेव्हा मुलाखतींवर आधारित माहिती देण्यात येते तेव्हा ती तंतोतंत खरी मानता येत नाही. पोलनच्या बाबतीतही तेच झाले असल्याने त्याने **खानदेश गॅझेटिअरमध्ये** दिलेली लेवा गुजरांची माहिती तंतोतंत खरी मानता येणार नाही.

लेवा पुराण नामक ग्रंथानुसार (१९१८ मध्ये प्रकाशित) लेवा वंश सोमवंशीय असल्याचे अनुमान काढले आहे.[६६] त्यानुसार त्यांचे मूळ गोत्र काश्यप असून (येथे गोत्र म्हणण्यापेक्षा प्रवर म्हणणे अधिक संयुक्तिक राहील) सोमवंशीय (चंद्रवंशीय) राजा बळी याचा पुत्र लेहक यापासून लेवा आणि बळीचा भाऊ भद्र याचा मुलगा कँटभ याच्यापासून कडवा या शाखा उत्पन्न झाल्या आहेत. मथुरेच्या पश्चिमेस लेहकपूर नामक गाव असून तेथे लेवा वंशाची वसाहत होती. विक्रम संवताच्या सुमारे २०० वर्षे पूर्वी (इ. स. पू. च्या तिसऱ्या शतकात) सिकंदराने पंजाबवर स्वारी केली तेव्हा तेथील राजाच्या मदतीकरिता गेलेल्या मथुरेच्या सैन्यात लेहकपुरातील लेवावंशी सैनिकही होते. गुजरातमध्ये अजय नामक राजाने लेवा वंश वसविला असेही या ग्रंथात नमूद केले आहे. चिनी प्रवासी युआन च्यांग हा इ. स. ६४० मध्ये लिहितो की, गुजरातमध्ये वृथनगर (वडनगर) या सुंदर भागात लेवा व कडवा लोकांची सुखी वसती होती. लेवा शाखेतून लेवा गुजर व लेवा पाटीदार आणि कडवा शाखेतून कडवा पाटीदार व कडवा गुजर अशा उपशाखा निर्माण झाल्या असाव्यात.[६७]

उपरोक्त परिच्छेदातील **लेवा पुराणानुसार** माहिती सत्य मानल्यास याच प्रकरणातील तळटिप क्रमांक ३५ला अनुसरुन मालवगणाबाबत जी माहिती दिली आहे. त्याच्याशी लेवा पाटीदारांचा संबंध जोडता येईल. मात्र यासाठी अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे. पंजाबात इ. स. पू. च्या ५ व्या, ४ थ्या शतकापासून स्थित असलेले हे मालव कोण याबाबत संशोधनाची दिशा ठरवावी लागेल. तूर्त उपलब्ध साधनसामग्रीनुसार लेवा पाटीदार हे गुर्जरवंशीय टोळ्यांपासून उत्पन्न झाले आहेत असे मानूनच हा वास्तव इतिहास दिला आहे. नवीन पुरावे येतात तसा इतिहासही बदलत असतो.

लेवा गुजर स्वतःस लहू राजाचे वंशज मानतात. हा लहू राजा कोण ? हे इतिहासात ज्ञात नाही. वास्तव इतिहासात लहू राजाविषयी आधार नाही. आपण रणथंभोर (रणथंभोर

६६ **जळगांव गॅझेटिअर, १९९४, पृ. १८७.**
६७ कित्ता, पृ. १८७.

हे राजस्थानात असून रणथंभोरचा किल्ला दुर्गम आहे) येथून आल्याचे ते सांगतात.[६८] रणथंभोर येथून काही राजपूत टोळ्यांनीच त्यांना जुनागडला हाकलून लावले. राजपूत जातवाचक संज्ञाच मुळी १६व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात अस्तित्वात आलेली दिसते. **राजतरंगिणी** ग्रंथातही राजपुतांचा उल्लेख नाही. मात्र **राजतरंगिणीचे** शेवटचे परिशिष्ट १६ व्या शतकात अकबराच्या कालावधीत लिहिले असल्याने फक्त त्यात राजपूत जातवाचक संज्ञेचा उल्लेख आलेला आहे.[६९] त्यामुळे राजपुतांनी हाकलेले असे म्हणणे उचित होणार नाही. एवढे मात्र नक्की की, रणथंभोर येथून त्यांना कोणीतरी हुसकले. मग त्या गुर्जरांमधीलच दुसऱ्या टोळ्या असू शकतील. जुनागडहून ते अहमदाबादला आल्यावर त्यांच्या पाच पिढ्या तेथे नांदल्या. तेथूनही त्यांना पावागड व चंपानेर भागात हुसकून लावण्यात आले. तेथे त्यांनी छत्तीस उपनगरांचे शहर बसविले. या बालेकिल्ल्यातूनही छप्पी राजाने त्यांना स्थानभ्रष्ट केल्यामुळे ते नर्मदेच्या खोऱ्यातील निलगड भागात विखुरले. तेथे विभारसी भिलारो किंवा विभारसी तडवीचे राज्य होते. येथे तडवी म्हणणेही उचित ठरणार नाही कारण तडवी जमातच मुळी भिल्लांपासून १७ व्या शतकात निर्माण झाली. औरंगजेबाने सातपुड्यातील भिल्लांना बाटविले. त्यांना तडवी (तरवी = वाटाड्या) हे नाव प्राप्त झाले. उपरोक्त छप्पी राजा कोण याला इतिहासात आधार नाही. निलगडहून हे लोक नेमाडच्या (निमार) च्या पूर्वेस आले. आणि करगुंदच्या भोवताली ३२ ठिकाणी वस्ती करुन राहू लागले. कालांतराने करगुंद येथून २००० बैलगाड्यांच्या तांड्याने निघून त्यांनी खानदेशात प्रवेश केला. त्यातील काही थाळनेर डोंगराच्या अलिकडे व काही असीरगडजवळील तापी खोऱ्यात आले. हे स्थलांतर ११ व्या शतकातील असावे. चोपड्याच्या भाटांच्या नोंदीनुसार गुजर नंदुरबारमार्गे १२३४ च्या सुमारास खानदेशात आले.[७०] मात्र यात तफावत असू शकेल. इ. स. १२१९ मध्ये जामनेरच्या देशमुखीचे अधिकार गवळी कुटुंबाकडून लेवा गुजरांकडे (गरी गुजर) हस्तांतरीत झाले होते. त्यावरून लेवा गुजर १२१९ च्या आधी खानदेशात आले हे सिद्ध होते.

येथे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते की, लेवा गुजर ज्या निमार (नेमाड) व करगुंदच्या भोवताली वसती करून राहिले असा उल्लेख करतात त्या भागात आजही लेवा पाटीदारांची वसती बऱ्याच प्रमाणावर आहे तर गुजर मात्र आढळत नाहीत. त्यावरून पोलनला भाटांनी लेवा गुजरांची माहिती दिली का लेवा पाटीदारांची असा संभ्रम निर्माण होतो.

बहुधा रणथंभोर येथून त्यांना हुसकण्याचा किंवा त्यांनी रणथंभोर सोडण्याचा क्रम वेगळा असू शकतो. कारण लेवा पाटीदार अथवा लेवा गुजरांचे स्थलांतरणास कारणीभूत ठरले आहेत ते मुसलमानी आक्रमक आणि इ. स. १३०२/३च्या सुमारास दक्षिणेकडून यादवांची सत्ता नष्ट करून माळवा, लाट, आनर्त प्रदेश काबीज करीत हिंदूंच्या कतली व

६८ कित्ता, पृ. १८७.

६९ पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ७, पृ. ७६७.

७० **खानदेश गॅझेटिअर**, १८८०, पृ ६३.

लुटालुट करीत अल्लाउद्दीन खलजी व त्याची सेना उत्तरेकडे आली. चितोडकर स्वारी करण्यापूर्वी त्याने रणथंभोर येथे हिंदूंच्या कत्तली करुन हा किल्ला ताब्यात घेतला. त्यावेळीच स्वधर्म व जीव वाचविण्यासाठी हे लोक दक्षिणेस जुनागड, अहमदाबाद, बडोदा परिसरात स्थलांतरीत झाले असावे हे अधिक संयुक्तिक वाटते. परंतु ते गृहित धरले तर ते खानदेशात १२१९ च्या आधी किंवा १२३४ च्या सुमारास आले या विधानास छेद बसतो.

खानदेशातील लेवा गुजर हे अहमदाबाद व बडोदा चरोतरमधील मानले जात असून ते प्रामुख्याने रावेर, जामनेर, एरंडोल, एदलाबाद व यावल (यावल मधील दोन-चार गावे) मधील तापी नदीच्या काठी असलेल्या गावात आढळतात.[७१] तापी काठची गाळाची जमीन व मुबलक पाणी त्यामुळे वसाहतीसाठी हे ठिकाण त्यांना अगदी आदर्श वाटले. लेवा गुजर तापीकाठी स्थायिक झाल्यावर लेवा पाटीदारांना तापीकाठची जागा उरली नाही म्हणून लेवा गुजरांना लागून असलेल्या भागात जंगल साफ करुन त्यांनी वसाहती केल्या. म्हणूनच लेवा पाटीदारांचे जीवन लेवा गुजरांपेक्षा अधिक खडतर आहे. त्यांच्या वसाहतींच्या स्थानांवरून लेवा पाटीदार लेवा गुजरांच्या किंचित नंतर आलेले असावेत.

लेवा गुजर व लेवा पाटीदार निमाडातील करगुंद येथून खानदेशात आलेत. निमाडातील वसाहतींचा क्रम महादेवशास्त्री जोशींनुसार पुढीलप्रमाणे आहे - निमाडाला पूर्वी अनुप देश असे म्हणत. त्यात खांडवा व खरगोण जिल्ह्यांचा समावेश होता. येथे मूळचे रहिवासी कोरकू, भिल्ल व वंजारी हे आदिवासी होत. त्यानंतर तेथे राजपूत आलेत. राजपुतांनंतर नार्मदिय, नागर व उत्तर भारतीय ब्राह्मण आलेत. त्यानंतर परमार, लाड, जैन, अग्रवाल हे व्यापारी व त्यानंतर बडगुजर, रेवे (लेवा गुजर व लेवा पाटीदार), यादव, केकरे या पोटजाती आल्यात.[७२] म्हणजे याचाच अर्थ असा की, लेवा गुजर व लेवा पाटीदार हे खानदेशात एकाच वेळेस किंवा थोड्या अंतराने आलेले असावे. परंतु लेवा पाटीदारांची स्थलांतरण प्रक्रिया अकराव्या शतकापासून पंधराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत सतत चालू असावी, त्यामुळे १,००० वा १,४०० किंवा २,००० गाड्या भरून एकाच वेळी स्थलांतर झाले हे विधान चुक ठरेल. एका गाडीत सरासरी ५ माणसे धरलीत तर फक्त ५,५०० ते ६,००० माणसेच आलीत असे गृहीत धरावे लागेल व १९५१ पर्यंत वैद्यकीय सुविधा फारशा नसल्यामुळे त्या आधी झालेल्या जनगणनांच्या लोकसंख्या वाढ फरक प्रमाण (Decadal Variation) १९५१ पूर्वीच्या दशकांमध्ये सरासरी ५ ते ६ राहिले. म्हणजे शतकात सरासरी ५५ टक्के लोकसंख्या वाढली असे गृहीत धरल्यास पंधराव्या शतकाअखेरची मानलेली लोकसंख्या २० व्या शतकाअखेर ६०/६५ हजारांपर्यंतच जाते. परंतु २००१ च्या जनगणनेनुसार या भागातील लेवा पाटीदार लोकसंख्या निश्चितच सहा लाखाच्या आसपास आहे.

एकंदरीत असे अनुमान काढता येते की, गुजर, राजपूत, मराठे, पाटीदार, कुर्मी

७१. कित्ता, पृ. ६३-६४.
७२ पं. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ५, पृ. १०७.

इत्यादी तत्सम जाती, त्यांच्या शाखा व पोटजाती या सर्वांचे पूर्वज म्हणजे गुर्जर वा हूण, शक, कुशाण वंशीय आहेत. व ते १ ल्या ते ५ व्या शतकांदरम्यान इराणमार्गे हिंदुस्थानात आले आहेत.

अंतर्विवाहीपणा (Endogamy) :- एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत खानदेश-व्हाडात गुण्यागोविंदाने नांदणाऱ्या लेवा पाटीदारांमध्ये काही शुल्लक कारणांवरून भांडणतंटे झाल्याने मतभेद होऊन रेवे किंवा सावदेकर, नवघरे किंवा गाडेगावकर, कंडारकर आणि थोरगव्हाणे या अंतर्विवाही पोटशाखा निर्माण झाल्या हे प्रकरण एक मध्ये पाहिलेच आहे. या पोटशाखांनी आपापसात बेटीव्यवहार करणे बंद केले. आता वीस-पंचवीस वर्षापासून सावदेकर, गाडेगावकर व कंडारकर यांच्यातील हा अंतर्विवादी भेद नष्ट होत चालला आहे. थोरगव्हाण्यांशी मात्र अद्याप बेटीव्यवहार करीत नाहीत. पूर्वी संयुक्त खानदेशात रावेर व यावल तालुके नव्हते तर मुघल व मराठा काळात सावदे हे परगण्याचे (जिल्ह्याचे) ठिकाण होते. तद्वतच सध्याच्या जळगांव तालुक्याचे मुख्यालय नशिराबादला आणि भुसावळ तालुक्याचे मुख्यालय वरणगावला होते. त्यावेळी सावदे परगण्यावरून या भागातील लेवा पाटीदारांना सावदेकर अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती. शं. वि. पाटील यांच्या मते सावद्याच्या आग्नेयेस सुमारे तीन-चार कि. मी. वर असलेल्या थोरगव्हाण गावच्या लेवा पाटीदारांचे इ. स. १८४६ मध्ये पाण्याच्या शुल्लक कारणावरून भांडण झाल्याने थोरगव्हाणे लेवा पाटीदार सावदेकरांमधून फुटून निघाले व त्यांनी त्यांच्याशी बेटीव्यवहार संबंध तोडले.[७३] तथापि काही जुन्या जाणकारांच्या मते हे कारण खरे नाही. त्यांच्या मते पूर्वी लेवा पाटीदार पूर्ण शाकाहारी होते व अभक्ष्य भक्षण करणारांना तसेच अपेय (मद्यपान) प्राशन करणारांना वाळीत टाकत. थोरगव्हाणे हे स्वत:स क्षत्रिय मराठे समजून मांसाहार करू लागल्याने ती अंतर्विवाही पोटशाखा निर्माण झाली. तथापि प्रस्तूत लेखकाच्या मते हेसुद्धा अर्धसत्य वाटते व याचा संबंध १८४६ च्या किरकोळ पाणीतंट्याऐवजी सावदा, रावेर, यावल भागात ब्रिटिशांनी नवीन महसूल सर्वेक्षण अंमलबजावणी करण्याचे ठरविले व त्यात शेतांच्या परिसीमा खुणांनी निर्धारित करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी मोठे दगड व बैलगाड्या मोफत पुरविण्याबाबत १८४९ मध्ये महसुल आयुक्ताने निर्गमित केलेल्या आदेशाला स्थानिक शेतकऱ्यांनी (या भागात बहुसंख्येने असलेल्या लेवा पाटीदार व गुजर यांनी, तद्वतच त्यांच्याबरोबर मराठे, कुणबी यांनी) तीव्र विरोध केला. आयुक्ताच्या आदेशानुसार सावदा, यावल, रावेर, चोपडा भागात महसुल सर्वेक्षणाच्या अंमलबजावणीचा प्रारंभ होताच शेतकऱ्यांनी १८५२ मध्ये पुन्हा संघटित निषेध केला. महसुल अधिकारी जे. एफ. डेव्हिडसन याचा मुक्काम यावलला तंबूत असताना दोन-तीन हजार शेतकऱ्यांनी तंबूला घेराव घातला. सरकारी आदेशानुसार परिसीमा आखण्यास व सर्वेक्षण करण्यासाठी सरकारला मजूर व साधनसामग्री पुरविण्यास त्यांनी नकार दिला. पुढच्या दिवशी डेव्हिडसनवर मोठा जमाव चाल करून आला आणि त्यांनी सर्वेक्षण अधिकारी परत न गेल्यास त्यांचा तंबू पाडण्याची धमकी दिली. डेव्हिडसनने धुळ्याला कलेक्टर व

७३ शं. वि. पाटील, पूर्वोक्त, पृ. २०४.

धरणगावला भिल्ल पलटणीचा अधिकारी मेजर मोरीस यास पलटणीसह पाचारण केले. कलेक्टर एल्फिन्स्टन याने पुणे घोडदळ व धरणगावचे प्रथम व द्वितिय दर्जाचे सेनादल मुलकी अधिकारी हॅवलॉक व बोसवेल यांना यावलला पाठविले. मुलकी अधिकाऱ्यांनी सर्वेक्षण तहकुब करण्याचे आदेश दिल्यावर मोर्चा पांगला. त्यानंतर हॅवलॉक, मोरीस व बोसवेल हे सर्वेक्षण चमूचह तापीपार गेले. काही दिवसांनंतर डेव्हिडसनने रणगांव (थोरगव्हाणजवळील तापीकाठचे शासकीय विश्रामगृह असलेले सुंदर गाव) तेथे तंबू ठोकून असताना सिव्हिल इंजिनियर मि. बेल व सर्वेक्षण अधिकारी मि. वॅडिंगटन आणि मि. बेकर या अधिकाऱ्यांची जमवाजमव केली. त्यामुळे सावदा-फैजपूरच्या शेतकऱ्यांनी संघटना उभी केली आणि त्यांच्या शिष्टमंडळाने सर्वेक्षण थांबविण्याचे मागितलेले लेखी आश्वासन डेव्हिडसनने न दिल्यामुळे सुमारे १५,००० आक्रमक शेतकऱ्यांनी ``हर हर`` आणि ``सर्वेक्षण नको`` अशा घोषणा करीत रणगावचा तंबू नष्ट केला. इंग्रज अधिकारी घोड्यावरून पळून गेले, मामलेदार व महालकारीही पळून गेले. त्यावेळी धरणगाव छावणीला मुक्कामी असलेल्या खानदेश कलेक्टर मॅन्सफिल्ड (एल्फिन्स्टननंतर आलेला) याने शासन आदेशाचे अनुपालन करण्यास्तव मालेगावचे सेनादल बोलावले व मे. मोरीस यास भिल्ल पलटणीसह पाठविले. तथापि सावदा-फैजपूरच्या शेतकऱ्यांचा असंतोष शमला नाही. त्यांनी मामलेदार व अधिकाऱ्यांचे आदेश धुडकावले. जमीन महसुल देण्यास नकार दिला व लोकपंचायत स्थापन करून समांतर शासन यंत्रणा संघटित केली व यंत्रणेची अवज्ञा करणाऱ्यांना शिक्षा ठोठावल्या.[७४] आंदोलन चिरडण्यासाठी कलेक्टर मॅन्सफिल्ड, कॅप्टन विंगेट व मेजर मॉरिस फैजपूरला दि. १६ डिसेंबर १८५२ ला मोठ्या पहाटे सेना घेऊन आले. फैजपूरच्या म्होरक्यांना मोठ्या पहाटेच पकडले, तसेच सावद्यास ५९ पुढाऱ्यांना पकडण्यात आले. त्यामुळे जनता गांगरली, शिघ्र कारवाईने जनआंदोलन बंद पडले. मॅन्सफिल्डने सावद्याला दरबार भरवून शासकीय आदेशाच्या अनुपालनाची तसबीज केली.[७५] या भागात बहुसंख्येने लेवा पाटीदार शेतकरी आहेत व या भागातील सर्व जातींच्या उपरोक्त पंचायत प्रमुखांनी त्यात हिस्सा घेऊन समांतर शासन यंत्रणा स्थापन केली होती. लेवा पाटीदारांचा पंचायत प्रमुख मूळ थोरगव्हाणचा देशमुख जो यावलला स्थित होता. ब्रिटिशांनी जो लेवा पाटीदारांच्या फुटीमध्ये Great dispute चा शब्दप्रयोग केला आहे तो वरील जनआंदोलनाशी संबंधित असणे बरेच संभवनीय आहे. म्हणजेच ब्रिटिशांच्या 'divide and rule' तत्त्वामुळे सावदेकर आणि थोरगव्हाणे हे अंतर्विवाही पोटभेद निर्माण झाले असावेत.

जामनेर तालुक्यात गाडेगाव नामक गाव आहे. या गावाचे तसेच व वरणगाव तालुक्यातील (भुसावळ तालुका) व सावदा तालुक्यातील (परगणा) काही गावांचे लोक सुमारे १५० वर्षांपूर्वी पंढरपूर यात्रेला गेले होते. गाडेगावच्या यात्रेकरुंबरोबर एक महिला यात्रेकरूही

७४ **खानदेश गॅझेटिअर**, १८८०, पृ. २६१-६२, ४६९.

७५ अधिक माहितीस्तव कित्ता, पृ. २६१-६२ आणि **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १११-१२ आणि डॉ. किं. का. चौधरी यांचा जळगाव जिल्ह्याचा आधुनिक काळाचा इतिहास पहावा.

होती, तसेच इतर समाजातील वारकरीही होते. आषाढी एकादशीनंतर शेतीची कामे असल्याने बहुसंख्य लेवा पाटीदार यात्रेकरू परत फिरले. आषाढी एकादशीनंतर येणाऱ्या पौर्णिमेला चंद्रभागा स्नानाचे महत्व सांगितले जाते. गाडेगावची लेवा पाटीदार महिला यात्रेकरू व काही लेवा पाटीदार यात्रेकरू या स्नानासाठी थांबल्याने व इतर समाजातील वारकऱ्यांबरोबर राहिल्याने वाद निर्माण झाला व त्यातून नवघरे (म्हणजे नऊ कुटुंबे) बाहेर काढली गेलीत आणि अशा प्रकारे त्यांच्याशी बेटीव्यवहार तोडण्यात आला.[७६] अशा प्रकारे नवघरे हा अंतर्विवाही गट निर्माण झाला. गेल्या २०-२५ वर्षांपासून नवघऱ्यांशी बेटीव्यवहार सुरु झाला आहे. अशाच काही किरकोळ कारणास्तव कंडारी येथील लेवा पाटीदारांशी बेटीव्यवहार तोडण्यात आले होते. त्यांना कंदारकर संबोधण्यात येई. आता त्यांच्याशीही पुन्हा बेटी व्यवहार सुरू करण्यात आला आहे.

बदलत्या परिस्थितीत समाजोन्नती होण्यासाठी जुने बुरसटलेले विचार टाकून, पूर्वीचे सनातनी मतभेद विसरून लेवा पाटीदारांमधील थोरगव्हाण्यांनी एक होऊन लेवा पाटीदारांबरोबर बेटीव्यवहाराबाबतही चालणे ही काळाची गरज आहे. समाजसुधारकांनी त्यासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष -

१) पौराणिक कथांवर आधारित इतिहासाशी लेवा पाटीदारांचा संबंध जोडणे मोठे धाष्टर्याचे ठरेल.

२) लेवा पाटीदारांचे पूर्वज म्हणजे ``गुर्जर टोळ्यां`` मधील लोक होत.

३) गुर्जरांचे मूलस्थान पर्थिया (= पर्शिया) मधील, गुर्जीस्तान (सध्याचे जॉर्जियामधील गुर्जानी, Gurjaani) हे होय.

४) पूर्वी ते रानटी टोळ्यांच्या स्वरूपात वावरत होते.

५) जरथुष्ट्राच्या शिकवणीनुसार ज्या रानटी टोळ्यांना चरवाह (Pastord) बनविले त्यात गुर्जर टोळ्यांचाही समावेश असावा. ते पुढे चरवाह स्वरूपात अर्ध रानटी टोळ्या म्हणून वावरू लागले.

६) हिंदुस्थानात ते २ऱ्या ते ५ व्या शतकापर्यंत हुणांबरोबर आलेत.

७) हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी ते एकेश्वरवादी, सूर्योपासक, तद्वतच पंचमहाभूतांची पूजा करणारे असावेत. हिंदुस्थानात आल्यावर ते हिंदू झालेत.

८) गुर्जर, राजपूत, पाठारे प्रभू व लेवा पाटीदार यांचे पूर्वज गुर्जर हेच होत.

९) गुर्जरांमधील ``प्रतीहार`` पासून पाटीदार झालेत.

१०) ६व्या शतकाआधी प्रतीहार हे प्रथम प्रांताधिकारी किंवा मंत्री म्हणून कार्यभार सांभाळत.

७६ श्री. जगन्नाथ हिरामण पाटील, माजी शिक्षक, लोक विद्यालय, पाडळसे यांच्या मुलाखतीवरून

११) हरिश्चंद्र या प्रतीहाराने ६ व्या शतकात प्रतीहारांचे राज्य स्थापन केले. ९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात नागभट २ याने राजधानी अवंतीहून कनोजाला हलविली. ९व्या शतकाच्या अखेरीस महापराक्रमी राजा भोज व त्यानंतर १०व्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्याचा पुत्र महिंद्रपाल यांच्या कारकीर्दीत प्रतीहारांचे साम्राज्य विंध्यापासून हिमालयापर्यंत आणि पश्चिम समुद्रापासून पूर्व समुद्रापर्यंत विस्तारले होते. या काळात गुर्जर हे सप्तसिंधू, गुर्जस्ता (राजस्थान), गुजरात, माळवा या भागात विस्तारले. यातील राजस्थान, गुजरात व माळवा भागात पाटीदार मोठ्या संख्येने आहेत.

१२) गुजरात-माळव्यातून जे लेवा पाटीदार खानदेश-व्हाडात स्थलांतरित झालेत त्यांच्या स्थलांतराची प्रमुख कारणे :-

अ) अकराव्या शतकातील महमद गझनीच्या स्वाऱ्या, हिंदू देवळांची नासधूस व लुटालूट, हिंदूंची कत्तल.

ब) दिल्ली सुलतानांच्या अमदानीत अल्लाउद्दीन खलजीचे गुजरातवर आक्रमण, लुटालूट व हिंदूंची कत्तल.

क) पंधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात गुजरात सुलतान अहमदशहा याची व नंतरच्या सुलतानांची जुलमी राजवट, हिंदूंचे सक्तीने धर्मांतर, हिंदूंचा छळ, अहमदशहा व त्याच्या नंतरच्या सुलतानांच्या काळात बरेच लेवा पाटीदार चांपानेर-पावागड भागात स्थलांतरित झाले होते.

ड) शेवटचे स्थलांतर पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महमद बेगडा याने चांपानेर -पावगडवर स्वारी करून हिंदूंची कत्तल केली त्यावेळी म्हणजे इ. स. १४८४ च्या सुमारास झाले.

१३) अहमदशहाच्या काळात काही लेवा पाटीदारांनी आपले जीव, धर्म व शील वाचविण्यासाठी कृष्णभक्त इमामशहा याचे अनुयायित्व पत्करून ते सत्पंथी झालेत.

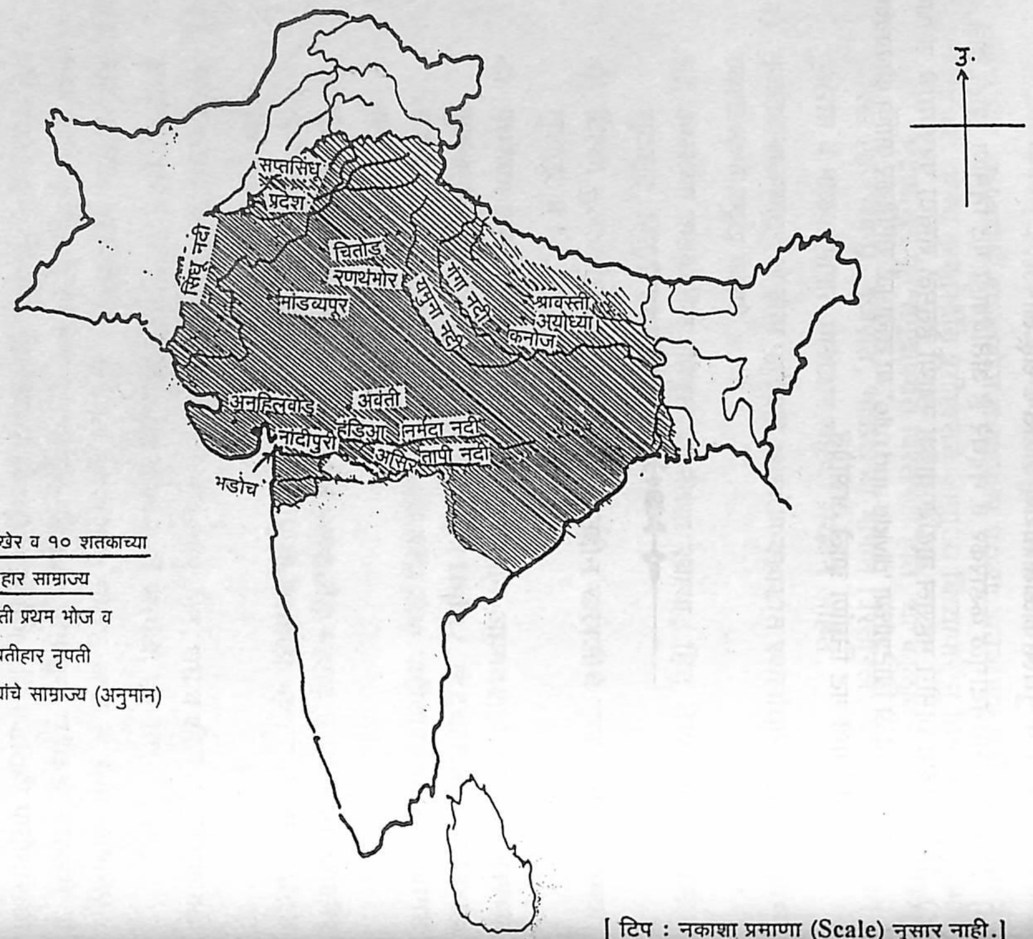
१४) लेवा पाटीदार राजपिपला - सुरत - नंदुरबार - नांदेड असे न येता चांपानेर - पावागडहून नर्मदा खोऱ्यातून खरगोण - निमाड भागातून पूर्वेकडे सरकले व असिरखिंडीतून दक्षिणेकडे खानदेशात उतरले. खरगोण - निमाडातही पाटीदारांची वसती मोठ्या प्रमाणावर आहे.

१५) ते नर्मदा उतार असलेल्या सोनगड किंवा हंडिआहून दक्षिणेकडे जाणाऱ्या व पूर्वी दक्षिणापथ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मार्गाने एदलाबादपर्यंत आले असावेत. एदलाबाद केंद्रस्थान मानल्यास सुमारे ६० कि. मी. पश्चिमेस गिरणा नदीच्या पूर्व काठापर्यंत आणि आग्नेयेकडे सुमारे ६० कि.मी. वरील अजिंठ्याच्या पायथ्यापर्यंत म्हणजे रोहिनखेडपर्यंत विखुरले.

१६) खानदेशात फारुकी ही मुसलमानी राजवट असूनही फारुकी हे शांतताप्रिय असल्यामुळे या काळात व मुघल काळात ते येथे शांततेने राहू लागले.

१७) किरकोळ मतभेदांमुळे कंडारकर व नवघरे हे अंतर्विवाही गट निर्माण झाले होते.

१८) ब्रिटिशांच्या जमीन महसूल वाढविण्याच्या स्वार्थी हेतूमुळे सावदा परगण्याचे सर्वेक्षण करण्याच्यावेळी ब्रिटिशांच्या 'divide and rule' या तत्त्वामुळे सावदेकर आणि थोरगव्हाणे हे अंतर्विवाही गट निर्माण झाले असावेत.

९व्या शतकाअखेर व १० शतकाच्या सुरुवातीचे प्रतीहार साम्राज्य

= प्रतीहार नृपती प्रथम भोज व त्याचा पुत्र प्रतीहार नृपती महिंद्रपाल यांचे साम्राज्य (अनुमान)

[टिप : नकाशा प्रमाणा (Scale) नुसार नाही.]

प्रकरण ३

लेवा गणबोली व लेवा गण प्रदेश

लेवा गणबोली

खानदेश-व्हाडाचे विशेषत: पूर्व जळगाव व पश्चिम बुलढाणा भागाचे लोभस आगळेपण जाणवते ते तेथील व्हाडी-खानदेशी बोलीभाषेमुळे. खानदेश - व्हाडातील मनमिळावूपणा, मिलनसार, तडजोडी व सर्वसमावेशक वृत्ती येथील बोलीभाषेत सहज आढळते. या भागात बऱ्याच बोलीभाषा बोलल्या जात असल्या तरी खानदेशची प्रमुख वैशिष्ट्यांनी नटलेली व साऱ्या प्रदेशाला जोडणारी लोकभाषा आहे अहिराणी. या भाषेत मराठी, गुजराथी, हिंदी व मुसलमानी भाषेतील शब्द वापरलेले दिसून येतात.[१] त्या भाषांच्या व्याकरण विशेषांचा परिणाम देखील अहिराणीवर आहे व तिचे स्वरूपच तिची समावेशक वृत्ति दर्शविते. मात्र समावेशकता असूनही अहिराणीचे आपले स्वतंत्र असे अस्तित्व व व्यक्तिमत्व आहे. ही भाषा व तिने निर्माण केलेली अहिराणी संस्कृती पुरातन असल्याचा दावा संशोधक करतात.

लेवा पाटीदार जी भाषा बोलतात ती अहिराणीही नाही आणि व्हाडीही नाही तर ती आहे अहिराणी आणि व्हाडीचे मिश्रण. त्यामुळे लेवा पाटीदारांच्या बोलीभाषेचा आढावा घ्यायचाच झाला तर या दोन्ही भाषांचा आढावा घ्यावा लागेल. ह्या भागातील लेवा पाटीदारांबरोबरच इतर बलुतेदार समाजही ही भाषा बोलतो.

अहिराणी[२] - आभीर हा अतिप्राचीन लोकसमूह असून भारतात आर्यपूर्व आभीरांची वस्ती होती. आर्यांच्या आगमनानंतरच आभीरांवर आर्यांची जीवनपद्धती आणि आचारविचारांचा परिणाम झाला. काही संशोधक आभीरांना परकीय मानत असले तरी यदुनाथ सरकार, ज्ञानकोशकार केतकर आणि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव सारखे संशोधक त्यांना मूळ भारतीय मानतात. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकरांनी आभीरांना द्रविडवंशीय म्हटले आहे. प्राचीन ऐतिहासिक संदर्भ साहित्यात टॉलेमीने (इ. स. १५०) आभीरांना अबिरीय म्हटले आहे. **वायुपुराणात** त्यांना अभीर म्हटले आहे. यदुनाथ सरकारांच्या मते आभीर लोक मूळचे वायव्य प्रदेशातील हेरात आणि कंदाहार यांच्या दरम्यानच्या `अबिरवन` येथून आलेले आहेत. टॉलेमी म्हणतो की, सिंधु नदीच्या पश्चिमेस वायव्य भारतात हे लोक राहतात. शक आक्रमकांनी भारतावर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळेला किंवा थोडे दिवस आधी आभीर भारतात आले आणि हिस्सार जिल्ह्यामध्ये त्यांनी आपली आद्यवसाहत स्थापन केली. तदनंतरच्या काळामध्ये हे लोक उत्तर व पश्चिम भारत तसेच दक्षिणेकडील काही भागात वसाहती करुन राहू लागले. इ. स. च्या ३ ऱ्या शतकात आभीर लोक सध्याच्या खानदेशमध्ये येऊन स्थायिक झाले असावेत. अनहिलवाड येथील चालुक्य राजाने अवंती देश जिंकल्यावर रेवा

१. श्री मधुकरराव चौधरी, ``प्रिय अमुचा खानदेश हा,`` **सोन्याचा पिंपळ**, दि जळगाव पिपल को. ऑप. बँक लि. सुवर्णमहोत्सव स्मृतिग्रंथ, १९८४, पृ. ८७.

२. डॉ. कि. का. चौधरी, ``संस्कृती``, **जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. ७३८-३९च्या आधारे.

नदी ओलांडून आभीरांचा प्रदेश जिंकून घेतला. त्यावरून त्याआधी खानदेशात आभीरांची राजवट असावी. १४ व्या शतकातही आभीरांची तुकडी खानदेशात आल्याचे दिसते. खानदेशावर वाकाटक, बदामीचे चालुक्य, सैंद्रक, कलचुरी, राष्ट्रकुट व यादवांची सार्वभौम सत्ता असतानाही खानदेशचे प्रत्यक्ष अधिपती होते आभीर. आभीर पासून अहीर असा अपभ्रंश होऊन या लोकांना अहीर हे नाव प्राप्त झाले. व्यवसायांनुसार अहिरांमध्ये पोटजाती निर्माण झाल्या.

अहीर जनसमुहाची वाणी म्हणजेच अहिराणी. उगम काळापासून अलिकडील काळापर्यंत अहिराणी ही बोली भाषेच्या स्वरुपात टिकून राहिली आहे. या बोली भाषेत ग्रंथसंपदा नसल्याकारणाने तिचे स्वरूप कसे कसे बदलले याबाबत निश्चित काही सांगता येत नाही. मात्र महाराष्ट्रातील प्रमुख बोली भाषांमध्ये अहिराणीचा समावेश आहे. अहीर लोक पशुपालन आणि कृषि व आधारित व्यवसाय करीत असल्याकारणाने ग्रामीण भागात ही बोली बऱ्याच प्रमाणात बोलली जाते.

अहिराणी बोलीभाषेत काळपरत्वे बदल होत जाऊन सांप्रत काळातील अहिराणीत अधिकाधिक मराठी शब्द आलेले दिसतात. इतिहासकार वि. का. राजवाडेंच्या मते शके १५० ते ४०० च्या काळात अहिराणीचा उगम झाला. डॉ. केतकर व चांदोरकर हे सुद्धा अहिराणीस मराठीपेक्षा वेगळी व प्राचीन मानतात. केतकरांनी **महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशात** म्हटले आहे की, ``खानदेशी अथवा अहिराणी भाषा जरी गुजराथीसारखी किंवा मराठीसारखी भासते, तरी ती मागधी, सौराष्ट्री, शौरसेनी, महाराष्ट्री, पैशाची इ. प्राकृत भाषांपासूनच निघाली आहे.``

महानुभाव वाङ्मय व **ज्ञानेश्वरी** सारख्या ग्रंथांमध्ये बरेच अहिराणी शब्द आढळतात. मात्र संस्कृत, प्राकृत व मराठीच्या प्रभावाने अहिराणीचे स्वरूप बदलत गेले. अहिराणीतील बहुसंख्य शब्दांचा संस्कृतमध्ये उगम झालेला आहे. मात्र बऱ्याच शब्दांची व्युत्पत्ती कशी झाली याबाबत निश्चित भाष्य करता येत नाही. कदाचित मूळ द्रविडीयन भाषांचा अहिराणीवर प्रभाव पडला असावा.

अहिराणीतील बरेच लोकसाहित्य मौखिक परंपरेने चालू राहिले आहे. अहिराणी लोकसाहित्यात पुष्कळ गाणी, म्हणी, उखाणे, कूटरचना, कथा, लोकगाथा, ओव्या व लग्नात म्हणायची गाणी यांचा समावेश आहे. **कानबाईच्या वह्या** हा तर खास अहिराणी अभिजात काव्याचा खजिना होय. अहिराणी ही भाषा मूळ अहिरांची असली तरी इतर समाजानेही ती उचलली.

लेवा गणबोली - लेवा पाटीदार समाज हा आस्थलांतरी असला तरी त्याची भाषा अहिराणी नसून अहिराणीसदृश व्हाडी-खानदेशी आहे. ज्या गुर्जरांसमवेत लेवा समाज खानदेशात आला त्या गुर्जर समाजाची बोलीभाषा मात्र गुजरी किंवा अहिराणी आहे. अहिराणींबरोबरच ``खानदेशी`` (व्हाडी व अहिराणीशी साम्य असलेली) भाषाही लेवा पाटीदार ज्या भागात राहतात त्या म्हणजे जळगाव जिल्ह्याच्या पूर्व भागात आणि बुलढाणा

जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात बोलली जाते. ब्याच वेळा अहिराणीचाही खानदेशी भाषा म्हणून उल्लेख केला जातो. खानदेशाच्या महान कवयित्री बहिणाबाई चौधरी ह्यांनी या व्हाडी-खानदेशी भाषेत काव्यरचना केली आहे, असा उल्लेख अलिकडे पुण्या-मुंबईच्या साहित्यिकांच्या लेखनात होताना आढळतो. अहिराणी व खानदेशी यांच्यात अनेक दृष्टींनी फरक आहे. खानदेशीचे साम्य अहिराणीपेक्षा व्हाडीशी जास्त आहे. तिचे मूळ शब्द मराठी भाषेतीलच, व्याकरणही मराठी भाषेचेच, परंतु लोकगंगेत पडलेले हे शब्द उच्चारासाठी अधिक सोपे, सुटसुटीत व त्यामुळे मृदू मुलायम झालेले दिसतात. त्यामुळेच ही व्हाडी—खानदेशी बोली मोठी मुलायम, कर्णमधूर व लडीवाळ आहे. बहिणाबाईचे काव्यालंकार ह्या लोकभाषेमुळे अधिकच उठावदार व रसाळ वाटतात. अमृताशी पैजा जिंकणाऱ्या मराठीपासूनच हिची व्युत्पत्ती झालेली असल्याने तर असे म्हणावेसे वाटते - `भाषांसु मधुरा दिव्या वैदर्भी - कण्हदेशीम् ।`.

लेवा पाटीदारांची भाषा व्हाडीशी सदृशच का ? ती अहिराणीशी सदृश का नाही याचे उत्तर असे शोधता येईल की, ज्या ब्हाणपूरच्या नजिकच्या खिंडीतून म्हणजे पावागड सोडल्यावर खरगोण, निमार, खंडवा या नर्मदेच्या खोऱ्यातील भागातून हे लोक सातपुड्याच्या ब्हाणपूरनजिकच्या खिंडीतून खानदेश-व्हाडात आलेत त्या खिंडीच्या नजिकच्या प्रदेशात घाटोळी व्हाडी बोलणारांचे प्रमाण बरेच आहे. मेळघाट प्रदेशामुळे या बोलीस घाटोळी असे नाव पडले असावे. आता या भागात हिंदीचा प्रसार झाला असला तरी घाटोळी बोली बोलणारांचे प्रमाणही बरेच दिसून येते. या घाटोळी व्हाडीचा प्रभाव त्या भागातून स्थलांतर करणाऱ्या लेवा पाटीदारांवर नक्कीच पडला असावा.

तसं पाहिलं तर खानदेश व व्हाडातील लेवा पाटीदार बोलतात ती व्हाडी-खानदेशी बोलीभाषा ही लेवा पाटीदारांची गणभाषा असे मानावयास काहीच हरकत नाही. भौगोलिक दृष्ट्या पृथक अशा निरनिराळ्या भागात एकाच भाषेचे निरनिराळे प्रकार दृष्टीस पडत असले तरी लेवा पाटीदारांचे मुख्य वसाहतीकरण (colonization) ज्या भागात झाले आहे त्या म्हणजे पूर्व खानदेशाचा पूर्व भाग आणि व्हाडातील बुलढाणा जिल्ह्याचा पश्चिम भाग यांत येणारे तालुके - जळगांव, भुसावळ, यावल, रावेर, एदलाबाद, मलकापूर, मोताळा व नांदुरा ह्यांच्यामध्ये ब्राह्मण व वाणी शुद्ध मराठी बोलतात, तर मराठे, गुजर व अहिर अहिराणी बोलतात. रावेरमधील गुजर गुजरी भाषा बोलतात. असे असूनही खानदेश संस्कृतीत पूर्णपणे समरस झालेले लेवा पाटीदार मात्र व्हाडी-खानदेशी बोलतात आणि म्हणूनच तिला लेवा पाटीदारांची गणभाषा संबोधायला काहीच हरकत नाही.[३] आपण वर पाहिलेच आहे की, या व्हाडी-खानदेशी बोली भाषेवर अहिराणी व व्हाडी मराठीचा प्रभाव आहे. हे जरी खरे असले तरी तिच्यावर घाटोळी व्हाडी या बोलीभाषेचा तसेच झारपी, गोवारी व्हाडी आणि कोष्टी व्हाडी या गणभाषांचाही थोडाफार प्रभाव पडलेला दिसतो.

३. य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे यांच्या **महाराष्ट्र ज्ञानकोश**, खंड ५, मधील प्रस्तावनेच्या आधारे.

हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी यांच्या पूर्वजांची भाषा संस्कृत सदृश भासणारी अवेस्ती ही होती. हिंदुस्थानात आल्यावर इकडील भाषांचा प्रभाव त्यांच्या बोलीभाषेवर पडला. गुर्जरत्रा भागात मारवाडी, गुजरातमध्ये गुजराती व माळव्यात मालवा, निमाड-व्हाडात घाटोळी व्हाडी व खानदेशात अहिराणी अशा भाषा प्रवासांमुळे लेवा पाटीदारांची आजची भाषा व्हाडी-खानदेशी म्हणजेच लेवागण बोली झाली असावी.

भरतखंडात अनेक व्यवसाय आनुवंशिक पद्धतीने काही विशिष्ट संघांमध्ये चालू ठेवण्याची प्रथा फार प्राचीन काळापासून पडली असून या वहिवाटीमुळे काही स्वतंत्र जातीही अस्तित्वात आल्या आहेत. मात्र लेवा पाटीदारांसाठी अशा व्यवसाय आनुवंशिक पद्धतीचा अपवाद आहे आणि तरीसुद्धा हे लोक बोलत असलेली व्हाडी-खानदेशी भाषा ही गणभाषा ठरते. महाराष्ट्रात अशा जाती अथवा गण जरी सामान्यत: मराठीच बोलत असले तरी त्यांची राहणी व सवयी यांवरून काही शब्दांचे उच्चार करण्याची विशिष्ट लकब त्यांच्यामध्ये उद्‌धृत होते. अनेक शब्द त्यांच्यात तयार होतात. त्यापैकी काही शब्द इतके वैशिष्ट्यपूर्ण असतात की ते त्या गणातील लोकांसच परिचित असतात. अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द निरनिराळ्या जातीत रूढ असून अत्यंत अन्वर्थकही असतात, परंतु त्यांचा वाङ्‌मयामध्ये क्वचित समावेश होतो. कारण वाङ्‌मयीत भाषाही शिष्ट व सुशिक्षित लोकांचीच भाषा सामान्यत: असून तिला शिक्षणामुळे एक प्रकारचे ठरीव व एकसुत्री वळण येते व लेखक वर्गही सामान्यत: नागर राहणीशी विशेष परिचित असल्यामुळे व सामान्य जनतेशी त्यामानाने कमी परिचित असल्यामुळे त्याच्या लेखनात या अनागर गणभाषेचा क्वचितच संबंध येतो व त्यामुळे या बोलीतील शब्द किंवा विशेष लकबी फक्त या जातींपुरत्या रूढ होऊन त्यांना सार्वत्रिक स्वरूप न येता विशिष्ट समाजनिबद्धता येते. हीच स्थिती थोड्याफार फरकाने व्हाडी-खानदेशी गणबोली भाषेची झालेली आहे.

डॉ. ग्रिअरसनने आपल्या **लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया** मध्ये बहुतांश प्रादेशिक बोलीभाषा तसेच गणभाषांची माहिती दिलेली आहे. त्याने या ग्रंथात खानदेशी अहिराणी व व्हाडीचीही माहिती दिलेली असली तरी लेवा पाटीदार बोलत असलेल्या व्हाडी-खानदेशी या गणभाषेची माहिती दिलेली नाही.[४] कदाचित खानदेश व व्हाडातील लेवा पाटीदारांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत नगण्य असल्याने ग्रिअरसनने या भाषेची दखल घेतली नसावी.

लेवा पाटीदार समाजाशी ज्या ज्या जाती-जमातींचा व्यवसायांमुळे घनिष्ट संबंध येतो त्या त्या जाती-जमातींचीही व्हाडी-खानदेशी ही बोलीभाषा झालेली दिसून येते. महाराष्ट्रात इतरत्र नष्ट होत चाललेली बलुतेदारी पद्धत या समाजाने आतापर्यंत टिकवून ठेवली आहे. स्वत:च्या पोटाला चिमटा देऊन बलुतेदारांना भरभरून धान्य देणाऱ्या व जगविणाऱ्या लेवा पाटीदार समाजाबरोबर घनिष्ट संबंध येणाऱ्या या भागातील पुजाऱ्यांव्यतिरिक्त गुरव, न्हावी,

४. जी. ए. ग्रिअरसन, **लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया**, व्हा ७; व्हा ९-भाग ३, दिल्ली, १९६८.

चांभार, कुंभार, सुतार, लोहार, धोबी, पूर्वीचे महार, इत्यादी पूर्वीच्या बलुतेदार जाती-जमातींनी व्हाडी-खानदेशी ही लेवांची गणभाषा बोलीभाषा म्हणून स्वीकृत केली आहे.

व्हाडी-खानदेशीचा उच्चार विशेष - या गणभाषेत घाटोळी व्हाडी, झारपी (एलिचपूर) व व्हाडी कोष्टी बोलींप्रमाणे `ड` चा `ळ` होतो - उदा. घोळा (घोडा), इत्यादी. तद्वतच `ळ` चा उच्चार `य` होतो. उदा. गुय (गुळ), पोया (पोळा, पोळ्या), डोया (डोळा), जोय (जवळ), इत्यादी. `ण` बद्दल नेहमी `न` येतो. उदा. पानी (पाणी), पन (पण). ब्याचदा `व` बद्दल `य` येतो. उदा. येळ (वेळा), येळा (वेडा).

दीर्घस्वर विशेषतः अन्त्य दीर्घस्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात. उदा. मी अथवा मि, माही अथवा माहि, माह्या.

पुणेरी भाषेत जेथे `ए` अन्त्य स्वर येतो तेथे या गणभाषेत `अ` घालतात. उदा. सांगल सांगितलं, त्यानं, भुकेनं; `इ` बद्दल `ए` होतो. उदा. देल (दिले), इ. आद्य `ए` चा उच्चार `ये` असा करतात. उदा. येक (एक), येळका (एडका), इ. `अव` चा उच्चार `ओ` होतो. उदा. जोय (जवळ : यात `जव` चा `जो` आणि `ळ` चा `य`); `अवि` चा उच्चार `ओय` होतो. उदा. उळोयला (उडविला : यात `ड` चा ळ आणि `अवि` चा `ओय`), इस्तो (विस्तव). ब्याचदा `आ` अन्त्य स्वराठिकाणी `ए` होतो. उदा. कशाले (कशाला ?). ! ब्याचदा स्त्रिलींगी `ग` या उद्गारवाचक शब्दाचे रूप `व` असे होते. उदा. अव (अग), हाओ व (हो ग), नही व (नाही ग); अचंबावाचक `आई ग` ! शब्दाचे रूप `माय व ।` असे होते.

या बोलीत अनुनासिकांचा उच्चार अर्धवट न करता अगदी स्पष्ट करतात. उदा. तूं चा तून. `ल` आणि `न` हे वर्ण भविष्यकाळी एकमेकांबद्दल येऊ शकतात. उदा. मी मारीन, मी मारील, तो मारीन, तो मारील (तो मारेल या अर्थी). ब्याचदा आद्य `वी` चा उच्चार `इ` होतो. उदा. इस (वीस).

नामे - अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर तो ऱ्हस्व करण्याची लकब या बोलीत आहे. म्हणून वर सांगितलेच आहे. तिचा परिणाम असा झाला आहे की, नपुंसकलिंगी अनेकवचनी जे `ए` कारान्त रूप असते ते ब्याच ठिकाणी अ कारान्त होते आणि असे अकारान्त रूप झाले म्हणजे त्याचे विशेषण साहजिकच पुल्लिंगी अनेकवचनात राहते. उदा. चांगले मानसं. अशा रितीने पुल्लिंग व नपुंसकलिंग यांमध्ये घोटाळा केलेला दिसतो. हा फरक मराठी व गुजराथी या दोन भाषांमध्ये प्रामुख्याने आढळतो, हिंदीत तो तसा फरक नाही. तेव्हा या दोहोंमधील दुवा व्हाडीप्रमाणे ही भाषाही सांधते. नामे व सर्वनामांचे काही विभक्तिप्रत्यय मराठीप्रमाणेच, काही व्हाडीप्रमाणे तर काही अहिराणीप्रमाणे वा काही चमत्कारिक होतात. म्हणून खाली तुलनात्मक सर्वनामे दिली आहेत.

	क्हाडी-खानदेशी		अहिराणी		क्हाडी	
	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	मी	आम्ही	मी	आम्हू, आमू	मी	आम्ही
द्वितीया व चतुर्थी	मले	आम्हाले	मले, माले, मल्ये	आम्हले, आमले	मला	आम्हाला
तृतीया	मीन	आम्हीन	मिन, मावरी, आम्ही	आम्हनावरी, आमुन	मी	आम्ही
पंचमी	माह्यावून	आमच्यावून	मनपान, मानाथीन, मनाथीन	आम्हनपान, आम्हनथीन	माझ्याहून माझ्यावून	आमच्याहून आमच्यावून
षष्ठी	माह्या, माही, माहे	आमचा, आमची, आमच	मन्ह, मना, मनी, माह्य	आम्हना, आम्हनी, आमन	माझा, माझी, माझे, माहा, माही, माहे	आमचा, आमची, आमचे
सप्तमी	माह्यात	आमच्यात	मनमा, मनामा	आम्हनामा	माझ्यात, माह्यात	आमच्यात
प्रथमा	तू	तुम्ही	तू	तुम्हू	तू	तुम्ही
द्वितीया व चतुर्थी	बुले	तुम्हाले	तुले	तुम्हले	तुला	बुम्हाला
तृतीया	तून	तुम्हीन	तू, तुवरी, तुनी	तुम्हू, तुम्हनी, तुम्ही	तू	तुम्ही
पंचमी	तुह्यावून	तुमच्यावून	तूनपान, तुनुथीन	तुमपान, तुमुनाथीन	तुझ्याहून	तुमच्याहून
षष्ठी	तुह्या, तुही, तुहे	तुमचा, तुमची, तुमच	तुम्हन, तुना, तुनी	तुमनी, तुमना	तुझा, तुझी, तुझे	तुमचा, तुमची, तुमचे
सप्तमी	तुह्यात	तुमच्यात	तुमा	तुमनामा	तुमच्यात	तुमच्यात

व्हाडी-खानदेशी

	एकवचन	**अनेकवचन**
प्रथमा	तो, ती, ते	ते, त्या
द्वितीया व चतुर्थी	त्याले तिले	त्याहिले त्याहिले
तृतीया	त्यानं, तिनं	त्याहिन
पंचमा	त्याच्यावून तिच्यावून	त्याहिच्यावून
षष्ठी	त्याचा, त्याची, त्याच, तिचा, तिची, तिच	त्याहिचा, त्याहिची, त्याहिच
सप्तमी	त्याच्यात, तिच्यात	त्याहिच्यात

ब्याचदा स्त्रीलिंगी प्रथमा एकवचन `ती` ऐवजी `ते` सुध्दा वापरतात. उदा. ``ते आली`` (ती आली).

प्रश्नार्थक सर्वनाम कोणचे विभक्ती प्रत्यय खालील प्रमाणे होतात -

प्रथमा	कोन	कोन
द्वितीया व चतुर्थी	कोन्हाले	कोन्हाले
तृतीया	कोन्ह	कोन्ह
पंचमी	कोन्हावून	कोन्हावून
षष्ठी	कोन्हाचा, कोन्हाची, कोन्हाचं	कोन्हाचा, कोन्हाची, कोन्हाचे, कोन्हाचं
सप्तमी	कोन्हात	कोन्हात

प्रश्नार्थक सर्वनाम `काय` ह्याची पंचमीची रुपे काव्हून, काहून, काम्हून किंवा क्वचित प्रसंगी काबर अशी होतात.

क्रियापदे :- पुणेरी भाषेतील क्रियापदांची सामान्य रुपे शिष्टांच्या वापरांत आहेतच. त्याशिवाय जी रुपे प्रामुख्याने वापरात आहेत ती ही : मी म्हणीन, मी असीन. द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष यांची एकवचनाची रुपे सारखीच होतात - तूं आहे, तो आहे; तूं गेला, तो गेला: त्याचप्रमाणे भूतकाळातील द्वितीयपुरुष आणि तृतीयपुरुष यांच्या अनेकवचनाची रुपे सारखीच होतात. उदा. तुम्ही गेले, ते गेले. वर्तमानकाळची प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाची असणे किंवा हो धातुची रुपे : मी आहे, मी आहो, मी आय अशी होतात. आज्ञार्थाची द्वितीयपुरुषी एकवचनाची रुपे यकारान्त होतात. उदा. जांय, खाय, पाहाय. ब्याचदा अशा आज्ञार्थी रुपामागे `जो` प्रत्यय लावतात. उदा. जाय जो, खाय जो, पाहाय जो, कर जो; काही वेळा खाऊन घे, करुन घे, पाहून घे अशी आज्ञार्थी रुपे करी घेय जो, खाई घेय जो, पाही घेय जो अशीही होतात. काही तीन अक्षरी क्रियापदे दोन अक्षरी ईकारान्त होतात. उदा. पुणेरी भाषेत `पाहा` या आज्ञार्थी क्रियापदाचे व्हाडीत `पाहून घे` असे होते तर लेवा गणबोलीत `पाही घे` असे; `कर` चे व्हाडीत `करुन घे` तर लेवा गणबोलीत `करी घे` असे होते. तद्वतच पुणेरीत `गळाला` चे व्हाडीत `गळून गेला` असे तर लेवा गणबोलीत `गयाला` किंवा `गई गेला` असे दोन्ही प्रकारे होते. `जळाला` चे `जळून गेला (व्हाडी)` चे `बई गेला` किंवा `बयाला` असे होते. ब्याचदा दोन अक्षरी शब्दात अन्त्याक्षर `ढ` असेल आणि आद्य अक्षर आकारी असेल तर `ढ` चा `ळ` होतो व `ळ` च्या आधी `हा` अतिरिक्त लागून तो आज्ञार्थी शब्द तीन अक्षरी होतो. उदा. काहाळ (काढ), वाहाळ (वाढ), इत्यादी. रितीभूत-काळाचा उपयोग भूतकाळामध्ये होतो. `ओ` कारान्त रुपेही क्वचित आढाळतात. उदा. मी निजलो, मी देखलो, इ. अकरणरुपात इ च्या ऐवजी `ये` हे अक्षर येते. उदा. तो जायेना, तो देयेना, तो घेयेना. कोकणीप्रमाणे अन लागूनही रुपे होतात. उदा. धाडलन, सांगितलन.

धातुसाधित नामे पुणेरी मराठीप्रमाणे आहेत. परंतु त्यांची रुपे निराळ्या तऱ्हेने होतात. या, आ, आय मूळ धातूला लागून सामान्यरूप होते, व मग इतर प्रत्यय लागतात. उदा. चारायले किंवा चाऱ्याले; राखायले किंवा राख्याले, करायले, कराले किंवा कऱ्याले. पुणे-साताऱ्याच्या कुणबाऊ भाषेतल्यान्ताला ज्या प्रमाणे शान जोडून करुनशान असे शब्द होतात तसेच या भाषेत सन हा शब्द वापरण्याची वहिवाट आहे. उदा. करीसन (करुनशान), घीसन (घेऊन शान), धाडीसन (धाडूनशान), मारीसन (मारुनशान), इत्यादी.

या भाषेत काही घाटोळी भाषेतील शब्द आढळतात. उदा. भेटणे (मिळणे), वावर (शेत), पोऱ्या (मुलगा), पोरगी (मुलगी), फोतर (फोलपट), डावले (करंडा), पारीस (सहाण), घळली किंवा घडली (घडौली), पावशी (विळी), गोऱ्हा (वासरू), आकू (कुत्रा), राइ (मोहरी), हाड्या (कावळा), अढाऊ (लुच्चा), चबरा (वडवड्या), धकणे (चालू होणे), वरपणे (भुरके मारणे, ओरपणे), इ. झारपी व व्हाडी गोवारी प्रमाणे त्याने ला त्यान आणि दिल ला देल म्हणतात.

काही विशेष शब्द जे इतर बोलीभाषांमध्ये आढळत नाहीत - मंगन (मग), हाओ (होय), अढी किंवा अठी (येथे), तढी किंवा तठी (तेथे), कुढी, कुठी (कोठे), गेलता (गेला होता), आलता (आला होता), बारे (अजून), हेड रे (शिविवाचक हट रे), इत्यादी. या भाषेत सुद्धा ला बी म्हणतात. उदा आम्ही बी (आम्ही सुद्धा).

काही अवजारांची नावे - इय्या (विळा, विळी, कोयता), फुव्हान (पराणी), रुम्हन (लहान वेळू), शिंगाळ (गाड्याला आडोशासाठी लावतात ते) इत्यादी.

महिलांच्या शिव्याही विचित्र असतात. उदा. हेला, मेला, पांढा, टेंपा, शिंगाळा, इत्यादी. त्यात पश्चिम महाराष्ट्रातील बहुजन समाजातील महिलांच्या बोलण्यात जो कडकपणा असतो तो नसतो. म्हणजेच लेवा पाटीदार महिलेच्या शिवीतसुद्धा मृदूपणा असतो.

व्हाडी-खानदेशी या गणबोलीचा नमुना (ग्रामीण लेवा पाटीदार शेतकरी व बहुजन समाजातील एक शहरवासी यांचे संभाषण) -

शेतकरी - ``या सायेब बसा गाळ्यावर. एस.टी चुकली का ? पाय दुखतीन पायी चाल्लत``. (या साहेब, बसा. बैलगाड्यावर. एस. टी. चुकली वाटत ? पायी चाललात तर पाय दुखतील.)

शहरवासी - ``हो यायला जरा उशीर झाला. चुकली खर. बरं, कसं काय चालले आहे तुमचं ?``

शेतकरी - ``काय इचारता ? काही खरनी. दिवस काही चांगले नी.`` (काही विचारू नका. दिवस फार वाईट आहेत.)

शहरवासी - ``का हो ?``

शेतकरी - ``काय करव, काही कयत नी. पोर लग्नाची झाली आय. वय वाहाळताय. बारे कुढी जमत नी.`` (काय कराव, काही कळत नाही. मुलगी लग्नाला आली आहे. वय वाढत आहे. अजून कुठे जमत नाही.``)

शहरवासी - ``का, स्थळ आली नाहीत काय ?``

शेतकरी - ``तस नी काही. दोन-चार स्थळबी आले. पसंतबी पळले. पन काही जमलनी. दिशाले चांगली आहे न हो पोर.`` (तस नाही काही. दोन-चार स्थळही आले होते आणि पसंतसुद्धा पडली होती. परंतु काही जमतं नाही. मुलगी दिसायला चांगली आहे हो.)

शहरवासी - ``मग !``

शेतकरी - ``मंगन काय ? अहो जरासी नौकरी असली की, भारी भरता पोऱ्हाइचे बाप. तोंड फाळीसन गह्यरा हुंडा मांगता.`` (मग काय ? मुलाला लहानसी नोकरी असली तरी मुलाचे बाप भाव खातात आणि तोंड फाडून खूप मोठा हुंडा मागतात.)

शहरवासी - ``मग चांगले स्थळ असेल तर काहीतरी तसवीज करून जमवून टाका.``

शेतकरी - ``आता त तुम्ही पाहाताचाय की दोन वर्स पानी बी पळल नी अन हंगामबी झाला नी. इहीर आटली, ऊस बयाला अन बाग सोळी देना पळला. आमचीच खायाची मारामार. कुटून आन्याचा येवढा हुंडा. कोन्ही उभ बी करत नी.``
(तुम्ही पाहातच आहात की, दोन वर्षे पाऊसच पडला नाही आणि हंगामही झाला नाही. विहीर आटली, ऊस जळून गेला आणि केळीची बाग सोडून द्यावी लागली. आमचीच ओढाताण आहे. कोटून आणायचा एवढा हुंडा. कोणी उसनवारीही करीत नाही.)

शहरवासी - ``मुलं काय करतात ?``

शेतकरी - ``मोठा झालाय एमए फैजपूरऊन, पन घरीच आय. आन लहाना खिरोद्याले बीएडले आय. पोन्ह कुठी लागतीन त बर होई जाईन. सायबान इरवडे कालेज काहाळलेत म्हनून शिकले तरी पोन्ह. नाही त झाले असते ढोरकी.
(मोठा फैजपूरहून एम. ए. झाला आहे. परंतु अद्याप नोकरी नाही; आणि लहान खिरोद्याला बी. एड. करतो आहे. मुलं नोकरीला लागतील तर बर होईल. साहेबांनी या भागात कॉलेज काढलीत म्हणून मुलं शिकलीत तरी ! नाही तर गुरं चारायला लागली असती.)

शहरवासी - ``उद्या साखर कारखान्याच इलेक्शन आहे ना ?``

शेतकरी - ``हाओ हो ! कोन्हाले मत देयाच ? दोन्ही बी आपलेच. मारवाड्यान चांगली लाई देली दोन्हीत. सायबाले अन दादासायबालेबी कोन सांगीन ?``
(होय हो ! कोणाला मत द्यावे हा पेच आहे. दोन्हीही आपलेच ! मारवाड्यानें दोघांमध्ये चांगली जुंपवली. साहेबांना आणि दादासाहेबांना कोण सांगेल ?)

शहरवासी - ``तरीही मत तर द्यावच लागेल.``

शेतकरी - ``देऊ इकडच्याइले अर्धे अन तिकडच्याइले अर्धे. कोन्हीबी येवो मंगन. कोन्हीबी आल त आपल काम काही करनार नी.``
(देऊ या पार्टीच्या पॅनलला अर्धे आणि त्या पार्टीच्या पॅनलला अर्धे. मग कोणीही निवडून येवो. कुणीही आले तरी आपली कामे काही करणार नाहीत.)

शहरवासी - ``मग जाणार ना ?``

शेतकरी - ``जाऊ काल्दी फैजपूरले. मत बी दिवू अन बजार बी करू. ते म्हनत होती, लुगड घी या नावावर.``
(जाऊ उद्या फैजपूरला. मतही देऊ आणि बाजारही करू. सौ. म्हणत होती की, लुगड घेऊन या उधारीवर.)

शहरवासी - ``जा बाबा मजा आहे तुमची.``

शेतकरी - ``नाही हो ! आपल्याले काय ? देवाच नाव घेवव अन गूपचूप बसव. आपून भले की आपल काम भल. बराय रामऽऽ राम.``
(नाही हो ! आपल्याला काय करायच आहे. देवाचे नाव घेऊन गप बसाव. आपण भले व आपल काम भल. बर आहे. राम राम)

शहरवासी - ``राम राम``.

लेवा गणबोलीतील काही प्रचलित शब्द -

वास्तुविषयक - सरा (तुळई), खंबा (खांब), उमरट (उंबरठा), वटा (ओटा), वसरी (ओसरी), दरजा (दरवाजा), न्हानी (न्हाणीघर, मोरी), फळताळ (फडताळ, बाल्कनी), आसारी (गज), गोखला (कोनाडा), फाटूक (फाटक), धाब (गच्ची), सांग (शिडी), इ.

कृषिविषयक - इय्या (विळा), खुरपी (खुरपे), कुऱ्हाळ (कुऱ्हाड), कोयप (कोळपे), तिफन (पाभर), लढ किंवा गाळ (बैलगाडा), दमनी (बैलगाडी), जूपन (जोखड), रुम्हन (वखर दाबण्याचे अवजार), शेंबी (वखराच्या पासाची माती काढण्याचे अवजार), वाळग (गुरे बांधण्याची व चारा ठेवण्याची जागा, प्लॉट), वळांग (काटेरी कुंपण), झोपाटा (वाळग्याचे काट्यांचे फाटक), शिंगाड (गाड्याचा अडसर), गोऱ्हा (वासरु), वगार (रेंडकू), टेंप (दांडका), इ.

घर संसारविषयक - चुल्हा (चूल), बघून (पातेले), बळगी (लाकडी भांडे), मुसयली (मुसळ), ठेसनी (लाकडी मुसळ), पावशी (विळी), बटलोई (लहान निमुळते तोंडाचे तांब्याचे पाणी तापवण्याचे भांडे), संशा (पाणी तापवण्याचा तांब्याचा बंब), खोबरी (कढी किंवा वरण करण्याचे मातीचे भांडे), चाटू (डाव - हा लाकडीही असतो व लोखंडीही), सांडस (पकड), धळली (घडोळी), पोयपाट (पोळीपाट), तावा (तवा), झिलप्या (लाकडाच्या छिलक्या, सरपण), पयखाट्या (कपाशीच्या वाळलेल्या झाडांचे सरपण), पोथरनी (पथुरणी, अंथरूण), झावर (वाकळ), दुळली (दुरडी), इ.

आहार - भाकर (भाकरी), पोयी (पोळी), दाय किंवा वरन (डाळ किंवा वरण), संबार (चटणी), ठेसा (ठेचा), लोसन (लसुण), लोळगा (रोडगा, रोटक), कऱ्होळे (कडबोळे),

कैरी (लोणचे), इ.

उपरोक्त लेवा गणबोलीतील व्याकरण-नियम, शब्द व संभाषण इ. सर्व प्रतीकात्मक आहे. खरे तर साहित्य म्हणून संशोधनाची आवश्यकता आहे. या भाषेवर पाडळसे येथील वैद्य देवराम ब्हाटे, भुसावळचे प्राध्या. चोपडे आणि जळगावच्या प्राध्यापिका नारखेडे यांनी बरेच संशोधन केल्याचे समजते.

लेवा गण प्रदेश

ज्या भागात लेवा पाटीदार लोक राहतात अथवा ज्या भागात लेवा गण बोली बोलली जाते त्या भागास लेवा गण प्रदेश म्हणावयास हरकत नाही. पूर्वी सप्तसिंधू प्रदेशात मालव गण म्हणजे मालव लोक राहत त्यावरून त्या प्रदेशास मालवा म्हणत. हेच लोक मध्य प्रदेशातील पश्चिम भागात येऊन स्थायिक झाल्यावर त्या प्रदेशास माळवा हे नाव पडले आहे.; त्याचप्रमाणे या प्रदेशास लेवा गण प्रदेश संबोधण्यास हरकत नाही. हा गणप्रदेश स्थूलमानाने उत्तरेस २१°२०` उ. अक्षांश, दक्षिणेस २०°१०`उ. अक्षांश, पूर्वेस ७६°३०` पू. रेखांश व पश्चिमेस ७५°०० पू. रेखांशच्या दरम्यान मोडतो. स्थूलमानाने त्याच्या चतु:सीमा तापी नदीपासून उत्तरेकडे यावल व चोपडा तालुक्यांची सातपुड्याचा पायथ्यापर्यंतची सीमा, उत्तरेकडे यावल व रावेर तालुक्यात खानापूर पर्यंतच्या सातपुड्याचा पायथा, खानापूरपासून पूर्वेकडे रावेर व मुक्ताईनगर तालुक्यांच्या मध्य प्रदेशास लागून असलेली सीमा, मुक्ताईनगर व जळगाव जामोद तालुक्यांची पूर्णा नदीपर्यंतची सीमा, मलकापूर व नांदूरा तालुक्यांच्या उत्तरेस पूर्णा नदी, नांदूरा व मोताळा तालुक्यांच्या पूर्व सीमा, मोताळा तालुक्याची अजिंठा पायथ्याची दक्षिण सीमा, मोताळा तालुक्यातील रोहिनखेड ते बोदवड, बोदवड ते जामनेर तालुक्यातील नेरीपर्यंत, नेरी ते जळगाव तालुक्यातील गिरणेकाठील धानोरे पर्यंत व धानोऱ्याच्या उत्तरेस गिरणा नदी तापी संगमापर्यंत. याच्या बाहेरही पाल (रावेर ता.), एरंडोल तालुक्यातील साळवे, निशान बु।।, टहाकळी आणि चाळीसगाव तालुक्यातील हातले व वाघळी ही गावेही आहेत. पुढील तक्त्यात लेवा गण प्रदेशातील लेवा पाटीदार आणि त्यांच्याबरोबर राहणाऱ्या इतर जाती जमातींची गावे, त्यांचे अक्षांश-रेखांश, १९८१ नुसार क्षेत्रफळ व १९९१ नुसार लोकसंख्या दिली आहे.

तक्ता

लेवा गण प्रदेशातील गावे, अक्षांश-रेखांश, क्षेत्रफळ व लोकसंख्या (लेवा पाटीदार + इतर)

तहसिलं	गाव	अक्षांश-रेखांश	क्षेत्रफळ (हेक्टर)	लोकसंख्या (१९९१) एकूण	पुरुष	महिला
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
जळगाव	१) जळगाव शहर (a)(b)	२०°५५'उ., ७५°३०'पू.	६,२२९.००	२,४२,१९३	१,२७,०२२	१,१५,१७१
	२) आसोदे (a)	२०°५५'उ., ७५°३०'पू.	३,००१.००	१२,४४५	६,४८१	५,९६४
	३) भादली बु. (a)	२०°५५'उ., ७५°३०'पू.	१,१५४.००	६,६०४	३,४०७	३,१९७
	४) शेळगाव	२१°०५'उ., ७५°४० पू.	१,०८५.००	१,२१५	६३१	५८४
	५) कडगाव (a)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.	२,२५१.००	३,१७४	१,६३५	१,५३९
	६) तरसोद	२०°५५'उ., ७५°३०'पू.	८४६.००	१,९९३	१,०२२	९७१
	७) नशिराबाद (a)	२०°००'उ., ७५°४०'पू.	४,६९२.००	२२,४७६	११,५८४	१०,८९२
	८) निमगाव (a)	२०°१०'उ., ७५°४१'पू.	७००.००	४८३	२४१	२४२
	९) बेळी	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.	८०३.००	९७१	५१२	४५९
	१०) खिर्डी	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.	३६५.००	१५२	७३	७९
	११) कानळदे	२१°१०'उ., ७५°३०'पू.	२,०८१.००	६,४६४	३,३६५	३,०९९
	१२) ममुराबाद (a)	२०°००'उ., ७५°५०'पू.	२,७२३.००	६,३०९	३,२२७	३,०८२
	१३) विडगाव	२१°०५'उ., ७५°३०'पू.	६८३.००	१,९१६	९९०	९२६
	१४) आवार	२१°०५'उ., ७५°३०'पू.	२९४.००	६३८	३३९	२९९
	१५) तुरखेडा	२१°०५'उ., ७५°३०'पू.	२८०.००	४६४	२४०	२२४
	१६) जळगाव खु.	२०°००'उ., ७५°४०'पू.	६४८.००	१,८१६	९२४	८९२
एरंडोल	१७) साळवे	२१°००'उ., ७५°१५'पू.	९२०.४२	५,९५०	३,०२५	२,९२५
	१८) निशान बु.	२१°००'उ., ७५°१५'पू.	५७६.००	७७५	३९३	३८२
	१९) टहाकळी	२१°००'उ., ७५°२५'पू.	५१४.००	१,२९५	६४१	६०४
अमळनेर	२०) नांदेड	२१°००'उ., ७५°१५'पू.	२,३११.००	५,८१६	२,९९६	२,८२०
चाळीसगाव	२१) हातले	२०°३५'उ., ७५°००'पू.	९४२.००	१,५६०	७८३	३,२७२
	२२) वाघळी	२०°३०'उ., ७५°०५'पू.	२,३३०.००	६,७२३	३,४५१	१,८९१
जामनेर	२३) आंबिलहोळ (a)	२०°५०'उ., ७५°४५'पू.	३४४.८८	५२०	२६७	२५३
	२४) गाडेगाव (a)	२०°४०'उ., ७५°३५'पू.	१,२७८.००	१,३०७	६६३	६४४
	२५) नेरी बु. (a)	२०°३०'उ., ७५°४०'पू.	१,३७५.१२	३८८७	१,९९६	१,८९१
	२६) नेरी दिगार (a)	२०°३०'उ., ७५°४०'पू.	५९२.००	३,७१५	१,८८५	१,८३०
भुसावळ	२७) भुसावळ (a) (b) (c)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.	१,३८८.००	१४५,१४३	७५,४१६	६९,७२७
	२८) भुसावळ नगरीय समूह (a)(b)(c)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.	२,४४०.००	१,५९,७९९	८३,४०५	७६,३९४

तक्ता - चालू

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	२९) कंडारी (c)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.,	१,१४२.००	१४,६५६	७,९८९	६,६६६
	३०) साकेगाव (b)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.,	१,८६१.००	५,८७९	३,०१८	२,८६१
	३१) फेकरी (a)	२१°०५'उ., ७५°४५'पू.,	३४२.००	४,५३१	२,४६३	२,०६८
	३२) साकरी (a)	२१°०५'उ., ७५°४५'पू.,	९२६.००	३,८५५	२,००४	१,८५१
	३३) खडके (a)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.,	६२६.००	४,८५१	२,६००	२,२५१
	३४) किन्ही (a)	२०°५५'उ., ७५°४५'पू.,	७२७.००	३,२०२	१,६४२	१,५६०
	३५) कन्हाळे बु.	२०°५५'उ., ७५°४५'पू.,	३२१.००	१,५६२	७९२	७७०
	३६) शिंधी	२०°५०'उ., ७५°४५'पू.,	८५५.००	१,६९८	८७८	८२०
	३७) गोजोरे	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.,	८५१.००	१,९०८	९५७	९५१
	३८) वराडसीम	२०°४५'उ., ७५°४०'पू.,	२,०६८.००	५,८४३	२,९१९	२,७२४
	३९) सुनसगाव (a) (b)	२०°४५'उ., ७५°३५'पू.,	१,१५३.००	२,१९९	१,१४७	१,०५२
	४०) बेलव्हाळ (a)	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.,	२५४.००	९३९	४९३	४४६
	४१) खेडी	२१°००'उ., ७५°३५'पू.,	३२३.००	५२३	२७१	२५२
	४२) बोदवड	२०°५५'उ., ७६°००'पू.,	२,२३३.००	१७,४७१	८,९७१	८,५००
	४३) विल्हाळे (a)	२०°५५'उ., ७५°५०'पू.,	२,५९३.००	१,८८५	९५२	९२३
	४४) वरणगाव (a) (b)	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	२,३३०.००	३३,६४४	१७,६८८	१५,९५६
	४५) जाटगाव	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	३५५.००	७६३	३९४	३६९
	४६) मन्यारखेडे	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	२२०.००	६९६	३५६	३४०
	४७) हातनूर	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	७३७.००	१,२३१	६४७	५८४
	४८) तपत कटोरे बु.	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	२४४.००	८४८	४४२	४०६
	४९) तपत कटोरे खु.	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	१२९.००	७३७	३८८	३४९
	५०) अंजनसोंडे (a)	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	५२६.००	१,२४९	६५१	५९८
	५१) फुलगाव (b)	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	८६१.००	३,१२२	१,५५७	१,५६५
	५२) सुसरी (a)	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	८०५.००	१,५५१	८३८	७१३
	५३) आचेगाव	२०°५५'उ., ७५°५५'पू.,	४४९.००	१,४२५	७१४	७११
	५४) गोळेगाव बु.	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.,	२८५.००	२४६	११७	१२९
	५५) गोळेगाव खु.	२०°५५'उ., ७५°४०'पू.,	१६८.००	७९१	४१९	३७२
	५६) पिंपळगाव बु.	२०°५५'उ., ७५°५०'पू.,	७६०.००	१,९८७	१,०१२	९७५
	५७) पिंपळगाव खु. (b)	२०°५५'उ., ७५°५०'पू.,	९७६.००	१,७२१	८८०	८४१
	५८) तळवेल	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	१,३६४.००	५,३६७	२,७६३	२,६०४
	५९) दर्यापूर	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	३०६.००	५१९	२९१	२२८
	६०) काहूर खेडे	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	४६८.००	१,०५४	५२९	५२५
	६१) येणगाव	२०°५५'उ., ७६°००'पू.,	९९१.००	२,४८४	१,२५६	१,२२८
	६२) वझरखेडे (a)	२०°५५'उ., ७५°५५'पू.,	८७४.००	१,९३१	९९३	९३८
	६३) हरणखेडे	२०°५०'उ., ७६°१०'पू.,	५८८.००	१,४४९	७३२	७१७
	६४) घाणखेडे	२०°१०'उ., ७६°०५'पू.,	४५६.००	१,१६०	५९२	५८८
	६५) कोल्हाडी	२०°५५'उ., ७६°०५'पू.,	१,०२१.००	१,९६०	१,००१	९५९

लेवा गणबोली व लेवा गण प्रदेश

तक्ता - चालू

(१)	(२)		(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	६६)	आमदगाव	२०°५५'उ., ७६°००'पू.,	७७३.००	१,१५३	५६६	५८७
	६७)	नाडगाव	२०°५५'उ., ७६°००'पू.,	६६८.००	२,८७६	१,५२९	१,३४७
	६८)	कन्हाळे खु.	२०°५५'उ., ७५°४५'पू.,	३०७.००	६६८	३५५	३१३
	६९)	जामठी (b)	२०°२५'उ., ७६°००'पू.,	२८८.००	२,०२६	१,०१७	१,००९
यावल	७०)	यावल (a) (b)	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३१३.००	२८,७४१	१४,८२२	१३,९१९
	७१)	न्हावी (a)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.,	८५५.५४	११,५०३	६,१०२	५,४०१
	७२)	बोरखेडे बु.	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	५६६.००	८०५	४२०	३८५
	७३)	बोरखेडे खु. (b)	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३०९.१९	१,०७०	५१९	५५१
	७४)	फैजपूर (a)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	४२५.००	२१,३२२	११,१४४	१०,१७८
	७५)	पिंपरूड	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	१८८.१९	१,३७५	७३४	६४१
	७६)	आमोदे (a)	२१°०५'उ., ७५°४५'पू.,	५१७.२१	६,८१७	३,५१६	३,३०१
	७७)	बामणोद (a)	२१°००'उ., ७५°४५'पू.,	६८६.७८	७,११७	३,६९१	३,४२६
	७८)	विरोदे (a)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	१४५.२९	१,९२०	९९२	९२८
	७९)	चितोडे (a)	२१°०५'उ., ७५°४०'पू.,	८४.१८	१,७३८	९२१	८१७
	८०)	वढोदे प्र. सावदे (b)	२१°०५'उ., ७५°४५'पू.,	२३५.९४	२९५	१५१	१४४
	८१)	पाडळसे (a)	२१°०५'उ., ७५°१०'पू.,	५२४.०९	६,१७६	३,१७३	३,००३
	८२)	पिळोदे बु. (b)	२१°०५'उ., ७५°१०'पू.,	३६७.४७	१,३९३	७३५	६५८
	८३)	कोसगाव	२१°०५'उ., ७५°१०'पू.,	१६८.३६	१,१४६	५५४	५९२
	८४)	अंजाळे	२१°०५'उ., ७५°०५'पू.,	४८९.२८	२,८२४	१,४४३	१,३८१
	८५)	राजोरे	२१°०५'उ., ७५°०५'पू.,	९३.०८	१,२९५	६५४	६४०
	८६)	चिखली बु.	२१°०५'उ., ७५°०५'पू.,	११९.०२	१,३७०	६८३	६८७
	८७)	चिखली खु.	२१°०५'उ., ७५°०५'पू.,	१०४.४१	१,१०५	५५०	५५५
	८८)	सांगवी बु. (a)	२१°१०'उ., ७५°३५'पू.,	४२८.१७	४,६९३	२,३७९	२,३१४
	८९)	अट्रावल (b)	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३१४.०५	३,९९३	२,००९	१,९८४
	९०)	भालोद (a) (b)	२१°१०'उ., ७५°४५'पू.,	५२९.३५	७,८३१	४.००१	३,८३०
	९१)	हिंगोणे (a) (b)	२१°१०'उ., ७५°४५'पू.,	१,०८०.५५	५,८८६	३,०१७	२,८६९
	९२)	डोंगरकठोरे (a) (b)	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	१,२५४.५७	४,४७४	२,२८६	२,१८८
	९३)	हंबर्डी (a)	२१°१०'उ., ७५°५०'पू.,	१५८.२४	२,२०५	१,१५१	१,०५४
	९४)	सातोद (a)	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३८.०४	१,७५५	८९६	८५९
	९५)	कोळवद	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३५६.५४	३,१८८	१,६३२	१,५५६
	९६)	वड्री	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३२७.४०	१,६६९	८०९	८६०
	९७)	कोरपावली	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	३३१.०४	२,८५१	१,४३९	१,४१२
	९८)	महेल खेडी	२१°१०'उ., ७५°३५'पू.,	५६.२५	१,२०३	६१०	५९३
	९९)	दहिगाव	२१°१५'उ., ७५°३५'पू.,	४६७.४३	५,०२७	२,६१३	२,४१४
	१००)	सावखेडेसीम	२१°१५'उ., ७५°३५'पू.,	१,११७.७८	३,३११	१,७०१	१,६१२
	१०१)	साकळी (a)	२१°१०'उ., ७५°३०'पू.,	९५६.३१	७,६४५	३,८३७	३,८०८

तक्ता - चालू

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	१०२) शिरसाड	२१°१०'उ., ७५°३०'पू.,	६७६.६६	२८४३	१,४३३	१,४१०
	१०३) किनगाव बु.	२१°१५'उ., ७५°२५'पू.,	१७८.०७	६,४२०	३,२५३	३,१६७
	१०४) किनगाव खु.	२१°१५'उ., ७५°२५'पू.,	१८९.८०	२,८३८	१,४३६	१,४०२
	१०५) मालोद	२१°१५'उ., ७५°२५'पू.,	२५३.३४	१,५३७	७७६	७६१
	१०६) डांभूर्णी (b)	२१°०५'उ., ७५°३०'पू.,	८८२.६५	५,४२०	२,५५७	२,४६७
	१०७) चुंचाळे	२१°१५'उ., ७५°१५'पू.,	४४३.९६	२,०३५	१,०४०	९९५
	१०८) नायगाव (b)	२१°१५'उ., ७५°२०'पू.,	३५७.७५	४,७२९	२,४०८	२,३२१
	१०९) मोहराळे	२१°१०'उ., ७५°४०'पू.,	६८९.६१	२,१६९	१,०९८	१,०७१
रावेर	११०) विवरे बु.	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	१,६०८.००	५,८०२	२,९८४	२,८१८
	१११) विवरे खु.	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	१,२८४.००	३,५८५	१,८५९	१,७०६
	११२) कुसुंबे बु.	२१°१५'उ., ७५°५५'पू.,	५२७.६६	१,७५८	८९४	८६४
	११३) कुसुंबे खु. (a)	२१°१५'उ., ७५°५५'पू.,	३८८.२७	१,६२७	६९०	९३७
	११४) उटखेडा	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	६४०.००	२,४४१	१,२५२	१,१८९
	११५) खानापूर	२१°१५'उ., ७६°०५'पू.,	७९२.६१	३,७६६	१,९४९	१,८१७
	११६) कर्जोद	२१°१५'उ., ७६°०५'पू.,	८३७.२९	२,५४१	१,२९७	१,२४४
	११७) अहिरवाडी	२१°१५'उ., ७६°१५'पू.,	७३३.३४	३,५५५	१,८१४	१,७४१
	११८) सावदे (a)	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	२०७.००	१७,६७४	९,१७९	८,४९५
	११९) चिनावल	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	१,३६८.५२	९,६३४	५,१८४	४,४५०
	१२०) कुंभारखेडा	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	५४९.९५	२,७५०	१,४२५	१,३२५
	१२१) वाघोदे बु.	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	१,०५९.००	६,७२५	३,४४२	३२८३
	१२२) वाघोदे खु. (b)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	४४३.१०	१,५९०	७८७	८०३
	१२३) खिरोदे प्र. यावल (a)	२१°१०'उ., ७५°५०'पू.,	१,७८१.६८	५,७८८	२,९३५	२,८५३
	१२४) रौझोदे	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	६२७.२१	४,३३८	२,३१२	२,०१६
	१२५) कळमोदे	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	५०१.०२	१,९७९	१,०४१	९३८
	१२६) सावखेडे बु.	२१°१५'उ., ७५°५०'पू.,	९१८.५०	२,१२०	१,१०४	१,०१६
	१२७) पाल	२१°२०'उ., ७५°५०'पू.,	२,४९५.८९	५,६५२	२,९४३	२,७०४
	१२८) निंभोरे बु.	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	१,३११.००	८,८३२	४,५४३	४,२८९
	१२९) खिर्डी बु.	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	३१४.००	३,७८४	१,९३०	१,८५४
	१३०) खिर्डी खु.	२१°१०'उ., ७५°५५'पू.,	२७९.००	३,२८८	१,६७८	१,६१०
	१३१) थोरगव्हाण (b)	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	१,०८९.००	४,०५६	१,९६६	२,०९०
	१३२) मांगी (b)	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	२३२.००	४३२	२४०	१९२
	१३३) सुदगाव (b)	२१°००'उ., ७५°५०'पू.,	३२९.९३	५१५	२६१	२५४
	१३४) मस्कावद बु. (a)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	३८८.९७	२,३६९	१,२४१	१,१२८
	१३५) मस्कावद खु. (a)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	२०३.५९	८१६	४१०	४०६
	१३६) उघळी बु.	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	५२६.०८	१,२२३	६१०	६१३

तक्ता - चालू

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	१३७) उघळी खु.	२१°००'उ., ७५°५५'पू.,	४५६.३३	१,३५९	६८०	६७९
	१३८) सुनोदे	२१°०५'उ., ७५°५५'पू.,	४५६.३३	१,२८४	६५५	६२९
	१३९) रावेर	२१°१०'उ., ७६°००'पू.,	२२३.००	२३,९२०	१२,३६५	११,५५५
	१४०) गाते (b)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	२६८.०५	२,३०७	१,१९५	१,११२
	१४१) चुनवाडे (b)	२१°०५'उ., ७५°५०'पू.,	१७३.६३	१,३६४	६७८	६८६
एदलबाद (मुक्ताईनगर)	१४२) एदलाबाद (मुक्ताईनगर) (a) (b)	२१°००'उ., ७६°००'पू.,	२,११७.१८	१४,०४४	७,३१३	६,७३१
	१४३) कोथळी (a)	२१°००'उ., ७६°००'पू.,	७०२.१४	२,१९५	१,१२९	१,०६६
	१४४) सालबर्डी	२१°००'उ., ७६°००'पू.,	३७४.८७	१,४४८	७४९	६९९
	१४५) चांगदेव	२१°००'उ., ७६°००'पू.,	१,३०७.३७	३,९३२	१,९९४	१,९३८
	१४६) मेहूण	२१°०५'उ., ७५°५५'पू.,	३७२.४५	६९४	३६५	३२९
	१४७) निमखेडी बु.	२०°४०'उ., ७५°५५'पू.,	४७२.५९	२,३४३	१,१९५	१,१४८
	१४८) निमखेडी खु.	२०°४०'उ., ७५°५०'पू.,	४७२.५४	१,९८१	१,०३३	९४८
	१४९) चारठाणे (a)	२१°००'उ., ७६°१०'पू.,	३,८५८.६८	२,०३२	१,०८४	९४८
	१५०) रुईखेडे	२०°५५'उ., ७६°०५'पू.,	१,६४२.७९	२,९३९	१,४९३	१,४४६
	१५१) हिवरे	२१°२५'उ., ७६°१०'पू.,	३४१.००	५७३	३०८	२६५
मलकापूर	१५२) दुधलगाव बु.	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	१,०००.००	१,७९९	८९५	९०४
	१५३) दुधलगाव खु.	२१°१५'उ., ७६°०५'पू.,	४०३.००	७४०	३६९	३७१
	१५४) नरवेल	२०°५५'उ., ७६°१०'पू.,	१,७१२.००	३,८८०	२,०४७	१,८३३
	१५५) झोडगा	२०°५५'उ., ७६°१५'पू.,	९८५.००	२,५०६	१,२७०	१,२३६
	१५६) तांदुळवाडी प्र. मलकापूर	२०°५५'उ., ७६°१५'पू.,	१८८.००	१,३४३	६९१	६५२
	१५७) तालसवाडा (a)	२०°५५'उ., ७६°१५'पू.,	७७९.००	१,२८१	६५७	६२४
	१५८) म्हैसवाडी (a)	२१°००'उ., ७६°१५'पू.,	६३९.००	१,७३५	८८३	८५२
	१५९) दसरखेड	२१°००'उ., ७६°१५'पू.,	८१९.००	१,२४९	६४३	६०६
	१६०) विवरा	२०°२५'उ., ७६°५०'पू.,	९१९.००	१,४३४	७१६	७१८
	१६१) धरणगाव	२०°५५'उ., ७६°१५'पू.,	८७७.००	३,४०७	१,७२९	१,६७८
	१६२) अनुराबाद	२०°५५'उ., ७६°१५'पू.,	५९९.००	१,२७४	६३८	६३६
	१६३) कुंड बु.	२०°५०'उ., ७६°१०'पू.,	४६५.००	१,२४५	६५३	५९२
	१६४) कुंड खु.	२०°५०'उ., ७६°१०'पू.,	४६७.००	१,२०७	६२१	५८६
	१६५) निंबारी	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	८३४.००	९२७	४७८	४४९
	१६६) माळेगाव प्र. मलकापूर	२०°४५'उ., ७६°००'पू.,	५७९.००	१,४५६	७३१	७३५
	१६७) जांभूळधाबा	२०°४५'उ., ७६°१०'पू.,	१,०३६.००	२,०१४	१,००७	१,००७
	१६८) लोणवाडी प्र. मलकापूर	२०°५०'उ., ७६°०५'पू.,	७२४.००	१,३८७	७१९	६६८
	१६९) आळंद (a)	२०°५०'उ., ७६°०५'पू.,	७४९.००	१,०८८	५६४	५२४
	१७०) हरणखेड (a)	२०°५०'उ., ७६°००'पू.,	२८१.००	१,४५६	७३०	७२६

तक्ता - चालू

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	१७१) वडजी	२०°४५'उ., ७६°००'पू.,	८३७.००	१,५०८	७३८	७६६
	१७२) दाताळा	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	१,६०९.००	६,२१५	३,१३७	३,०७८
	१७३) सिराढोण	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	३३१.००	१,१७४	५७४	६००
	१७४) मोरखेड खु.	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	३६४.००	२९७	१५५	१४२
	१७५) वरखेड	२०°४५'उ., ७६°२०'पू.,	१,२५८.००	२,३५८	१,२१६	१,१४२
	१७६) निमखेड	२०°४०'उ., ७६°२०'पू.,	८२७.००	१,११७	५५७	५६०
	१७७) मलकापूर	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	५१२.००	५१,३११	२६,२२१	२५,०९०
	१७८) मोताळा	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	१,००७.००	६,०७७	३,०८७	२,९९०
	१७९) बोराखेडी	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	४८३.००	२,६८६	१,३६३	१,३२३
	१८०) पुन्हई	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	६९०.००	९९१	४९९	४९२
	१८१) तरोडा	२०°३०'उ., ७६°२०'पू.,	९९३.००	३,१२०	१,६५४	१,४६६
	१८२) आडविहीर	२०°४०'उ., ७६°१५'पू.,	८६७.००	१,९३१	९५८	९७३
	१८३) खरबडी (a)	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	६३७.००	२,४६३	१,२७५	१,१८८
	१८४) वाडी	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	५८५.००	४८८	२५२	२३६
	१८५) पिंपरीगवळी	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	७२९.००	२,९००	१,४९८	१,४०२
	१८६) माकोडी	२०°४५'उ., ७६°०५'पू.,	४७१.००	२,५३५	१,२४१	१,२९४
	१८७) जहागिरपूर	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	४०१.००	१,२१७	६२८	५८९
	१८८) टेंभी	२०°४५'उ., ७६°०५'पू.,	३५६.००	३४८	१६७	१८१
	१८९) दामाडी (a)	२०°४५'उ., ७६°१०'पू.,	७६८.००	१,७९३	८८९	९०४
	१९०) तळणी (a)	२०°४५'उ., ७६°१०'पू.,	१,०९३.००	२,५२९	१,२८५	१,२४४
	१९१) शेलापूर खु.	२०°४५'उ., ७६°१०'पू.,	७९२.००	२,४३४	१,२३६	१,१९८
	१९२) शेलापूर बु.	२०°४५'उ., ७६°१०'पू.,	३४६.००	१,८५९	९६४	८९५
	१९३) शेलगाव बाजार	२०°४५'उ., ७६°०५'पू.,	३६१.००	१,८२०	९०८	९१२
	१९४) सावरगाव जहागिर	२०°४५'उ., ७६°०५'पू.,	७०२.००	१,२६७	६२८	६३९
	१९५) निपाणा (a)	२०°४५'उ., ७६°०५'पू.,	८८५.००	१,२३३	६०४	६२९
	१९६) माळेगाव	२०°४५'उ., ७६°२५'पू.,	१,१९३.००	१,४५६	७३१	७३५
	१९७) चिंचखेड खु.	२०°४५'उ., ७६°००'पू.,	५३१.००	३१८	१७३	१४५
	१९८) तालखेड	२०°४०'उ., ७६°१०'पू.,	१,१५८.००	२,३७३	१,२०६	१,१६७
	१९९) चिंचपूर	२०°२५'उ., ७६°३०'पू.,	३७९.००	९०७	४७७	४३०
	२००) वरूड (a)	२०°४०'उ., ७६°१५'पू.,	७६७.००	८२६	४२०	४०६
	२०१) नादूरा शहर	२०°५०'उ., ७६°३०'पू.,	३४४.००	३१,८३५	१६,३३०	१५,५०५
	२०२) नांदुरा बु.	२०°५०'उ., ७६°३०'पू.,	१,१४२.००	११७	६५	५२
	२०३) नांदुरा खु.	२०°५०'उ., ७६°३०'पू.,	४३५.००	३७	१७	२०
	२०४) चांदुर बिसवा	२०°५०'उ., ७६°१०'पू.,	१,२४२.००	५,६७२	२,९०३	२,७६९
	२०५) दिघी	२०°४५'उ., ७६°३०'पू.,	७८६.००.	२,०१८	१,०२०	९९८
	२०६) फुली	२०°४५'उ., ७६°३०'पू.,	६४७.००	१,४५२	७५५	६९७

तक्ता - चालू

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
	२०७) मेंढळी	२०°४०'उ., ७६°२५'पू.,	७०७.००	१,९८९	५८३	६०६
	२०८) शेंबा बु.	२०°४०'उ., ७६°१५'पू.,	३७६.००	२,३२५	१,१६२	१,१६३
	२०९) सिरसोडी	२०°४५'उ., ७६°२०'पू.,	५४१.००	१,०५९	५५१	५०८
	२१०) टाकरखेड	२०°४५'उ., ७६°१५'पू.,	७८६.००	२,७३७	१,४०८	१,३२९

टिप :- i) a) अशी खूण असलेल्या गावांमध्ये नवघरे अथवा गाडेगावकरांचीही वसती आहे.

b) अशी खूण असलेल्या गावांमध्ये थोरगव्हाणे यांचीही वसती आहे.

c) अशी खूण असलेल्या गावांमध्ये कंडारकर यांचीही वसती आहे.

ii) जळगांव शहरात मेहरूणचा समावेश आहे.

iii) खेड्यांचे क्षेत्रफळ १९८१ च्या जनगणनेनुसार आहे.

iv) शहरांचे क्षेत्रफळ १९९१ च्या जनगणनेनुसार आहे.

v) उपरोक्त गावांमध्ये लेवा पाटीदारांशिवाय इतर जाती-जमातींचीही आकडेवारी समाविष्ट असून सरासरी ५० टक्के आकडेवारी लेवा पाटीदारांची मानण्यास हरकत नसावी (लेखकाच्या मते).

vi) १९९१ नंतर भुसावळ तहसिलचे विभाजन करण्यात आले. नव्याने स्थापण्यात आलेल्याा बोदवड तहसिलमध्ये बोदवड जवळील गावे समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

vii) १९९१ नंतर एरंडोल तहसिलचे विभाजन करण्यात आले. नव्याने स्थापण्यात आलेल्या धरणगाव तहसिलमध्ये लेवा पाटीदारांची वसंती असलेले अमळनेर तहसिलमधील नांदेड आणि एरंडोल तहसिलमधील निशान व साळवे ही गावे समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

viii) १९९१ मध्ये मलकापूर तहसिलचे विभाजन करण्यात आले आणि मोताळा व नांदुरा हे दोन नवीन तहसिल निर्माण करण्यात आले. उपरोक्त तक्त्यातील क्र. १५२ ते क्र. १७७ पर्यंतची लेवा पाटीदारांची गावे मलकापूर तहसिलमध्ये; क्र. १७८ ते क्रं. २०० पर्यंतची लेवा पाटीदारांची गावे मोताळा तहसिलमध्ये आणि २०१ ते २१० पर्यंतची गावे नांदूरा तहसिलमध्ये समाविष्ट आहेत.

ix) गाव क्र. २७ (भुसावळ शहर) ची आकडेवारी गाव क्र. २८ (भुसावळ नगरीय समुह) मध्ये समाविष्ट आहे.

लेवा पाटीदारांची १९११ नंतर स्वतंत्र गणना केलेली नसल्याने लेवा पाटीदारांची वसती असलेल्या गावांमध्ये सरासरी ५० टक्के लोक लेवा पाटीदार आहेत असे गृहीत

धरल्यास १९९१ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्यात सुमारे ४,९१,२२८ व बुलढाणा जिल्ह्यात सुमारे ५८,५२२ लोक लेवा पाटीदार असावेत असे अनुमान काढता येईल म्हणजे जळगाव जिल्ह्यात जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या १५.४१% आणि बुलढाणा जिल्ह्यात जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ३.१०% लोक लेवा पाटीदार असावेत. आणि दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी केल्यास दोन्ही जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या १०.८३% लोक लेवा पाटीदार असावेत.

निष्कर्ष

१) खानदेशी बोलीभाषा म्हणजे अहिराणी बोलीभाषा असे जे समीकरण महाराष्ट्रात सर्वत्र झालेले आहे ते अर्धसत्य असूनं लेवा पाटीदार महाराष्ट्रातील खानदेश-व्हाडाच्या ज्या भागात वसती करून आहेत त्या लेवा गण प्रदेशातील बोलीभाषा ही स्वतंत्र बोलीभाषा आहे.

२) या बोलीभाषेवर अहिराणी व व्हाडी या बोलीभाषांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडला आहे. त्याशिवाय तिच्यावर घाटोळी-व्हाडी, झारपी, गोवारी-व्हाडी आणि कोष्टी-व्हाडी या बोलीभाषांचाही थोड्या प्रमाणावर प्रभाव पडला आहे.

३) या भागात लेवा पाटीदार राहात असल्याने त्यास लेवा गण प्रदेश व या भागात बोलली जाणारी व्हाडी-खानदेशी ही बोली भाषा लेवा पाटीदारांची बोली भाषा असल्याने तिला लेवा गणबोली म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

४) लेवा पाटीदार या शेतकरी समाजावर अवलंबून असलेल्या या लेवा गण प्रदेशातील बहुतेदारांचीही हीच लेवा गणबोली आपली बोलीभाषा झालेली आहे.

प्रकरण ४

कुळे व कुलदेवता

प्रस्तावना

लेवा पाटीदार समाजातील लोकांना आपली गोत्रे सांगता येत नसत. गोत्राची प्रथा या दोन-तीन दशकांत रूढ झाल्याचे दिसते. पूर्वी त्यांची गोत्रे त्यांचे पुरोहित ब्राह्मण सांगत असत. लेवा गुजरांप्रमाणेच यांची अंबिक, अत्री, भारद्वाज, गर्ग्य, गौतम, जामदग्न्य, काश्यप, कौशिक, कौशल्य, प्रयाग आणि वसिष्ट ही अकरा गोत्रे असावीत असे **जळगाव गॅझेटिअरमध्ये** केलेले विधान अर्थसत्य वाटते. दुधलगावचे श्री. शंकर विठोबा पाटील, आणि इंदुरचे श्री. वासुदेव एच. पाटील यांनी लेवा पाटीदारांच्या बहुतेक कुळांची गोत्रे शोधून काढली आहेत. ती शं. वि. पाटील यांच्या पुस्तकात सविस्तर दिलेली आहेत.

गोत्र :- गोत्राचे अनेक अर्थ आहेत - गायीचा गोठा, गायींचा कळप, मेघ, पर्वतश्रेणी, पर्वतशिखर, किल्ला, समूह, इत्यादी. **छांदोग्योपनिषदात** कुटुंब याअर्थी गोत्र शब्द आलेला आहे (४. ४. १). यावरून व त्याचा पुढे एकाच वंशातले लोक असा अर्थ केला गेला. गो = भूमि व त्र = संरक्षक, यावरून भूमिसंरक्षक वर्ग असाही कोणी गोत्र शब्दांचा अर्थ करतात. यावरून आपल्या भूमीच्या बाहेरची म्हणजे दुसऱ्या गोत्रातील मुलगी करणे किंवा पळवून आणणे, हाच पुरुषार्थ होय अशा कल्पनेमुळे गोत्राबाहेर लग्न करण्याची प्रथा रूढ झाली असावी. **बोधायनानुसार** विश्वामित्र, जगदग्नी, भारद्वाज, गौतम, अत्री, वसिष्ठ व कश्यप हे सात व आठवा अगस्त्य या ऋषींच्या अपत्यांना गोत्र असे नाव असून ती असंख्य आहेत.

या आठ ऋषींना गोत्रकृत्, गोत्रकार, वृद्ध, स्थवीर किंवा वंश्य असे म्हटलेले आहे. प्रत्येक वंशातील कर्तबगार पुरुषापासून स्वतंत्र गोत्र निर्माण झाले. सुत्रकाळात गोत्राला अनेक बाबतीत महत्व प्राप्त झाले. सगोत्र विवाह निषिद्ध मानले जाऊ लागले. प्रेताला उदक देतांना गोत्राचा उच्चार करू लागले. चौलकर्मात गोत्राच्या रुढीप्रमाणे शेंडी ठेवू लागले. संध्यादिमध्ये गोत्रोच्चार करणे, श्रौतकर्मात यजमानाने गोत्राचा उच्चार करणे याला महत्व आले.

धर्मशास्त्र व पुराणे यांच्या गोत्रकल्पनेत फरक दिसतो. धर्मशास्त्रात ऋषींची अपत्ये गोत्रे होत असे सांगितले आहे, तर पुराणात क्षत्रिय राजे गोत्रकार होते व त्या क्षत्रिय गोत्रकार राजांच्या वंशात पुढे ब्राह्मणही समाविष्ट झालेत. श्रीकृष्ण व पांडव ज्या सोमवंशात जन्मले त्यात पुढे मधू, यदू, वृष्णी वीर झालेत. वृष्णीवरून वृष्णी स्वतंत्र गोत्र झाले. ज्यावेळी स्वतःच्या गोत्राचा विसर होतो त्या वेळी पुरोहिताचे गोत्रप्रवर स्वीकारले जाते.

पूर्वी गुरुगोत्रे स्वीकारून 'मी अमुक गुरुंचा शिष्य आहे' असे सांगत. सांप्रत एका गोत्रातील लोक म्हणजे एका वंशातील लोक अशी समजूत आहे ती खरी नाही.

प्रवर :- लेवा पाटीदारांमध्ये प्रवर अजिबात पाहात नाहीत. केवळ ज्ञान असावे म्हणून थोडी माहिती देत आहे. प्रवर म्हणजे गोत्रांचे पूर्वज. ते एक, दोन, तीन व पाच असतात. एखाद्या गोत्राचे तीन प्रवर असले तर ते प्रपितामह, पितामह व पिता असे असतात. प्रवर हा शब्द संप्रदाय-प्रवर्तक ऋषींच्या नावाचा वाचक असून ते संप्रदाय श्रौतकर्मासंबंधीचे होते हे उघड आहे. गोत्र हा जसा विद्यावाचक शब्द आहे, तसा प्रवर कर्मसंप्रदायवाचक आहे.

सुत्रकारांनी विशिष्ट गोत्रांचे विशिष्ट प्रवरऋषी सांगितले आहेत. पराशर गोत्राचे वसिष्ठ, शाक्त्य व पाराशर्य. वैशांचे भालंदन, वात्सप्र व मांक्तिल हे तीन प्रवर आहेत. प्रवरांचा संबंध गृहकृत्यांशी जोडलेला असला, तरी मुख्यतः त्यांचा संबंध दर्श व पूर्णमास या इष्टींशी येतो.

प्रवर म्हणजे त्या कुळातील पूर्वज ही कल्पना चूक असावी. प्रवर हे पिता, पुत्र व नातू यांची नामे दर्शवितात हा समज बरोबर नाही. उदा. कुंडिन गोत्राचे प्रवर वसिष्ठ, मित्रावरण व कुंडिन असे आहेत. यांच्यापैकी मित्रावरण हा वसिष्ठांच्याही पूर्वकाळचा आहे. तेव्हा तो त्याचा मुलगा होऊ शकत नाही. अशी अनेक उदाहरणे आहेत.

यावरून गोत्र व प्रवर यांनी रक्तसंबंध दर्शविला जातो हे खरे नसल्याचे कळून येईल. प्रवर हे कुलातील पूर्वज नसून, निरनिराळ्या वैदिक शाखांचे अध्वर्यू असावे. लेवा पाटीदारांमध्ये प्रवरांना विशेष महत्व दिले जात नाही. आवश्यकता भासल्यास गुरुच्या किंवा पुरोहिताच्या प्रवरांची नावे घेतली जातात.

पिंड :- पिंड म्हणजे भाताची मूद, सपिंड म्हणजे जवळचे नातेवाईक. हे जवळचे नातेवाईक मृत व्यक्तीला पिंडदान करतात म्हणून ते सपिंड मानले जातात. समान रक्तगटात विवाह केल्याने वंशात गुणवत्ता घटते, संतती सदोष असू शकते, म्हणून सपिंड विवाह वर्ज्य होय.[१] तथापि लेवा पाटीदारांमध्ये मामेबहिणीशी सहसा विवाह करीत नसले तरी असा विवाह करणे निषिद्ध मानत नाहीत, जसे आते-बहीण व मावस बहिणीशी विवाह निषिद्ध मानतात. लेवा पाटीदारांमध्ये गोत्र-प्रवरांपेक्षा कुळाला अधिक महत्व दिले जाते. गुर्जरांपासून निर्माण झालेली ही अंतर्विवाही (Endogamous) शाखा असल्यामुळेच कुळांना महत्त्व दिले जाते. म्हणजेच सकुळ विवाह कोणत्याही परिस्थितीत करीत नाहीत आणि मामेबहीण ही सकुळात मोडत नाही. त्यांचे गोत्र व प्रवर एक येत नाही. म्हणजेच सकुळ, सगोत्र व सप्रवर ठरत नाही. म्हणून मामेबहिणीशी विवाह करणे निषिद्ध मानत नसावेत, मात्र मराठ्यांप्रमाणे मामेबहिणीला अग्रक्रमही देत नाहीत.

कुल :- लेवा पाटीदारांमध्ये विवाह जुळविताना गोत्र, प्रवर व पिंडीपेक्षा कुलाला महत्व दिले जाते. हे लोक अंतर्विवाही असल्याने सकुळ विवाह मुळीच करीत नाहीत.

कुल = गोळा करणे, एकत्र येणे, या धातूवरून कुल शब्द बनलेला आहे. आप्तसंबंधाने एकत्र आलेले, एका रक्ताचे व संबंधी असे जेवढे लोक असतील, त्या सर्वांचे मिळून कुल

१. शं. वि. पाटील, पूर्वोक्त, पृ. ५३.

बनते. मराठीत कुल शब्दाला घराणे असा प्रतिशब्द आहे. कुलीन, कुलस्त्री, कुलवधू, इत्यादी शब्दांवरून कुल शब्दाचा मूळ अर्थ शुद्धवंश असा असल्याने विवाहसंस्था दृढमूल झाल्यावर कुल शब्द अस्तित्वात आला. ऋग्वेदात कुलपा चा अर्थ गृहरक्षक अथवा गृहपती असा होतो (१०-१७९-२). लेवा पाटीदार समाजाने क्षत्रियांची पितापुत्र परंपरा स्वीकारली आहे. कुल अतिशय प्रिय असल्याने कुलाच्या प्रतिष्ठेकडे विशेष लक्ष असते. कुलात उत्पन्न झालेल्यांना कुलीन, महाकुलातील वंशास महाकुलीन कुळे म्हणतात.

कुळे :- आडनावे म्हणजे कुलनामे असे असले तरी सर्वच आडनावे कुलनामे किंवा कुळे नसतात. उदा. पाटील, महाजन, चौधरी, देशमुख, ही लेवा पाटीदारांमधील आडनावे कुळे नाहीत. या आडनावांची ही स्वतंत्र कुळे असतात. पूर्वी लेवा पाटीदारांची कुळे हीच आडनावे असत्त. परंतु, कालांतराने काहींना वतने, हुद्दे, पदव्या मिळाल्याने त्यांची आडनावे बदललीत, कुळे मात्र तीच राहिलीत. यांची कुळे बहुतेक एकारान्ती असून काही अपवाद वगळता तीन अक्षरी आहेत. लेवा पाटीदारांची आडनावे (कुळे) खाली दिली आहेत.

१) **पदवी, हुद्दा किंवा वतनांवरून पडलेली :-** देशमुख, पाटील, महाजन, चौधरी, (ही फक्त आडनावे आहेत. कुळे नाहीत. यांची स्वतंत्र कुळे आहेत.)

२) **धंद्यावरून पडलेली :-** वाणी, अत्तरदे, नाले, कोळंबे (कुळंबिकी = शेती करणारे), जावळे (जावळ काढणारे).

३) **गावांवरून व स्थळांवरून :-** सावदेकर (मात्र हे असोदे, भादलीस आहेत), भोरटक्के (भोरटेक वरून पण हे सावद्यास आढळतात), वाघोदे (वाघोडवरून - हे भुसावळ भागात आढळतात), चोपडे, धाबकर, येवले (नासिक जिल्ह्यातील येवले नाव कसे चिकटले हा संशोधनाचा विषय), टेकाडे (टेकडीवरून), बोरावले (बोरावलवरून), वराडे, नेमाडे (नेमाडवरून), वारके (वारखेडवरून), भालोदे, इ.

४) **रंगावरून :-** काळे.

५) **प्राणिवाचक :-** कोल्हे, होले.

६) **वृक्ष व वनस्पतीवरून :-** गाजरे, धांडे (ज्वारीच्या ताटास खानदेशात धांडा किंवा तोटा म्हणतात), जंगले, बोरले, इ.

७) **वस्तू व पदार्थांवरून :-** लोखंडे, सुपे, गुळे, गुळवे, रोटे, लढे (खानदेशात बैलगाड्यास लढ किंवा लढे म्हणतात), करांडे.

८) **व्यंगात्मक :-** नकले, फिरके, उन्हाळे, फेगडे, रोठे, रडे, बोंबले, टोके, धंडारे, बेंडाळे, बोंडे, लोंढे, कुरकुरे, फाल्गुने (फाल्गुन मासावरून), टोंगळे, ठोंबरे.

९) **गुणवाचक :-** जयताडे, भोळे, ब्राह्मंदे, झोपे.

१०) **इतर :-** सरोदे, तळेले, ठोंबरे, झांबरे, नेहते, नाफडे, फालक, भंगाळे, बढे, किनगे, किरंगे, नारखेडे, कोलते, भारंबे, वाळके, भिरूड, खाचणे, रिधोरे, इंगळें, पाचपांडे, खडसे, खर्चे, ब्हाटे, बोरोले, ढाके, डहाके, वायकोळे, खडके, बराटे, आटाळे, चिरमाडे, बर्डे, इत्यादी.

श्री. शं. वि. पाटील आणि श्री. वासुदेव हरी पाटील यांच्या मते उपरोक्त कुळांमधील खालील कुळे गुजरातमधून आलेली असून त्या कुळांच्या पुढे त्यांचे गुजरातमधील मूलग्राम दिले आहे. राणे-रेलवाड, लोखंडे-मणिपूर, वारके-वैजलपूर, वाणे (वाणी) - बालवाडे, कोलते-बारडोली, धंडारे-धुंडके, बोरोले-पावागड, फेगडे-अहमदनगर, वराडे-अहमदाबाद, गाजरे-अनक-वाडू, रोठे-अहमदाबाद, पाटील (पाडळसे)-सुरत, कोल्हे-भडोच, फालक-हिरापूर, खर्चे-आनंदपूर, रिधोरे-खोडबारा, सरोदे-अनकवाडू, भारंबे-चांपानेर, नेहते-मणिपूर, बेंडाळे-आनंदपूर, पाटील (भादली)-नांदोड; ढाके, डहाके-डोलपूर, नेमाडे-अनकवाडू, झांबरे-सागबारा, वारके (इदगांव)-मणिपूर, खाचणे-नवसारी, भंगाळे-चांपानेर, फिरके-पावागड, भोळे-अनकवाडू, ठोंबरे-मेहसाणा, सुपे-आनंदपूर, सरोदे-अनकवाडू, ब्हाटे-मणिपूर, तळेले-पावागड, पाचपांडे-पावागड, धांडे-मणिपूर, झोपे-कडवीर, येवले-आनंदपूर, इंगळे-अनकवाडू, फेगडे-अनकवाडू, होले-मणिपूर, भिरूड-अहमदाबाद, जंगले-रिझोदा, वाघोदे-पालनपूर, बोंडे-वेळदे, नाले-बडोदे, अत्तरदे-नवसारी, चोपडे-पावागड आणि कोळंबे-पावागड.

कुलदेवता

ग्रामदेवतेप्रमाणेच प्रत्येक कुळाची विशिष्ट अशी उपास्य देवता असते, तिला कुलदेवता असे म्हणतात. ही कुलदेवता कुळाचे रक्षण करते अशी धारणा असते. कुटुंबातल्या प्रत्येक मंगलप्रसंगी कुलदेवतेचे स्मरण किंवा पूजन करतात. वर्षातल्या ठराविक दिवशी कुलदेवतेला महानैवेद्य करण्याची प्रथा आहे. तो दिवस म्हणजे त्या कुलदेवतेचे काम्यव्रत करण्याचा दिवस. लेवा पाटीदारांमधील रोटाचा सण, देवाचा दिवस किंवा कानबाई पूजा हा त्यातलाच प्रकार होय.

लेवा पाटीदारांमधील बहुतेकांचे कुलदैवत हे खंडोबा सांगितले जाते, तथापि कुलदैवत पार्वती वा उमेच्या रुपातील विविध देवता सांगितल्या जातात. त्यातील काही प्रमुख देवतांची थोडक्यात माहिती देत आहे. श्री वासुदेव एच. पाटील व श्री. शं. वि. पाटील यांची संकलित कुलदेवता यादी खालीलप्रमाणे

कुळ	कुलदेवता	कुळ	कुलदेवता	कुळ	कुलदेवता
१) सरोदे	खंडेराव-म्हाळसा	१९) रोटे	—"—	३७) झांबरे	रेणुकादेवी (भवानी)
२) राणे	—"—	२०) होले	—"—	३८) नाफडे	—"—
३) धंडारे	—"—	२१) इंगळे	—"—	३९) मिरूड	—"—
४) बेंडाळे	—"—	२२) अत्तरदे	—"—	४०) लढे	—"—
५) कोल्हे	—"—	२३) तळेले	महालक्ष्मी	४१) ब्हाटे (करांडे)	—"—
६) भारंबे	—"—	२४) चोपडे (कोळंबे)	—"—	४२) कुरांडे	—"—
७) येवले	—"—	२५) कोलते	—"—	४३) नेमाडे	—"—
८) लिधोरे	—"—	२६) पाचपांडे	—"—	४४) नेमाडे	निंबादेवी (निमआयदेवी)

कुळे व कुलदेवता

कुळ	कुलदेवता	कुळ	कुलदेवता	कुळ	कुलदेवता
९) पाचपांडे	—"—	२७) ढोंबरे	—"—	४५) व्हाडे	
१०) खडसे	—"—	२८) नेहते	कालंका भवानी	४६) धांडे	—"—
११) बोरोले, बोरले	—"—	२९) बटे	—"—	४७) डहाके	—"—
१२) वाघोदे	मनुदेवी	३०) नारखेडे (नकले, टेकाडे)	—"—	४८) बोंडे	जोगेश्वरी
१३) फेगडे	—"—	३१) भोळे		४९) भंगाळे	दुर्गामाता
१४) फालक	—"—	३२) फिरके	—"—	५०) वायकोळे (वानकुले)	—"—
१५) वारके	—"—	३३) किरंगे	—"—	५१) खाचणे	—"—
१६) झोपे (बोंबले, जावळे)	—"—	३४) वाणी	—"—	५२) लोखंडे	अंबिका - एकविरा
१७) किनगे (उन्हाळे)	—"—	३५) सुपे	कालंका-आशापुरी	५३) गाजरे	भवानी
१८) जंगले	—"—	३६) नाले	आशापुरीदेवी		—"—

खंडोबा - बहुसंख्य जनतेचे कुलदैवत. याला मल्हारी, मल्हारीमार्तंड, म्हाळसाकांत, मैलार, मैराळ अशी नावे आहेत. यांच्याइतके लोकप्रिय दैवत महाराष्ट्रात दुसरे नाही. याची बारा स्थाने १) जेजूरी, २) निमगाव, ३) पाली (सातारा), ४) नळदुर्ग (धाराशिव), ५) शेगुड (नगर), ६) सातारे (औरंगाबाद), ७) माळेगाव (नांदेड), ८) मैलारपूर (बिदर), ९) मंगसुळी (बेळगाव), १०) मैलारलिंग (धारवड), ११) देवरगुड्डु (धारवाड) व १२) मंण्मैलार (बेल्लारी), औरंगजेबाने जेजूरीच्या खंडोबास अमजतखान (= पवित्र पुरुष) असे नाव दिले होते. मुसलमानही मल्लूखान म्हणून त्यास भजतात. धनगर-रामोशांपासून ब्राह्मणांपर्यंत समाजाच्या सर्व थरात त्याची उपासना होती. कृतयुगात मणिचल पर्वतावर धर्मपुत्र सप्तर्षींचे तपात मणी व मल्ल राक्षस विघ्ने आणत. त्यांच्या विनाशासाठी शिवाने मार्तंड भैरवाचे रूप घेतले. त्या दोघांचाही वध केला. त्यांच्या विनंतीवरून शिवाने मल्हारीमार्तंड नाव धारण केले. तद्वतच मणीचे शीरास आपल्या पायाजवळ जागा दिली व मणीचे अश्वारुढ रुपास आपल्या समोर जागा दिली. मार्तंड भैरवाची स्वयंभू लिंगे पालीपेंबर (सातारा) व मैलारपूर पेंबर (बिदर) येथे आहेत. खंडोबाला म्हाळसा व बाणाई अशा दोन भार्या आहेत. म्हाळसेवरून त्याला म्हाळसाकांत असेही म्हणतात. पुष्कळशा लेवा पाटीदारांची कुलदेवता ही म्हाळसा असल्याने ते लोक येथे येत असतात. म्हाळसेला मोहिनीचा अवतार समजतात. ही म्हाळसा म्हणजे पार्वतीचे दुसरे रूप.

खंडोबाच्या परिवारात कुत्र्याला स्थान आहे. खंडोबाच्या चार आयुधांपैकी खड्ग हे विशेष महत्वाचे आहे. वाघ्या व मुरळी खंडोबाचे सेवेकरी असून वाघ्या स्वतःस खंडोबाचे कुत्रे व मुरळी स्वतःस खंडोबाच्या उपासनेतील देवदासी समजतात. खंडोबाच्या उपासनेत हळदीच्या चूर्णाच्या भंडाराला फार महत्व आहे.

चौदाव्या शतकाच्या आधीपासून खंडोबाच्या मूर्ती अस्तित्वात असाव्या असे दिसते.

खंडोबाचे साऱ्या महाराष्ट्रात कुलदैवत स्वीकारण्याचे प्रस्थ वाढले नेमका त्याच काळात पाटीदार समाज खानदेश-व्हाडात स्थिरावू लागला होता. तेव्हापासून कौटुंबिक कुळाचार पाळण्यासाठी प्रचलित दैवत म्हणून इतर समाजांबरोबरच लेवा पाटीदार समाजानेही खंडोबाचा कुलदैवत म्हणून अंगीकार केलेला दिसतो.

खंडोबाचा कुळधर्म :- ज्यांचे कुलदैवत खंडोबा, त्यांचे देव्हाऱ्यात त्याचा टाक असतो. त्यांच्या घरात चंपाषष्ठीच्या निमित्ताने खंडोबाचे पंचरात्र सुरु होते. षष्ठीच्या दिवशी कुळधर्म होतो. त्या दिवशी खंडोबाला महानैवेद्य दाखवितात. त्यात टोंबरा (जोंधळे शिजवून दही-मीठ घातलेला पदार्थ), कणिकेचा रोडगा, वांग्याचे भरीत, पातीचा कांदा व लसूण हे पदार्थ असतात. गव्हाच्या ओंब्या, हुरडा, तीळ व गुळ एकत्र कांडून त्यांचा दिवा करतात. त्यात फुलवात लावतात. महानैवेद्य दाखविण्यापूर्वी तळी भरतात. एका ताम्हनात नागवेल पाने, पैसा व सुपारी, भंडार व खोबरे हे पदार्थ ठेवून येळकोटचा उद्‌घोष करीत ताम्हन तीनदा उचलण्यास तळी भरणे म्हणतात. ताम्हन उचलताना प्रत्येक वेळी भंडार भरलेली खोबऱ्याची वाटी मोडतात. मग दिवटी-बुधली घेऊन आरती करतात. जेजुरीच्या दिशेने चार पावले जाऊन देवाला ओवाळतात. भंडार उचलून पुनश्च जागेवर येतात. लाक्षणिक अर्थाने याला 'जेजुरीला जाऊन येणे' म्हणायचे. दिवटी दुधाने विझवतात. ही दिवटी-बुधली नवे जोडपे जेजुरीला देवदर्शनास जाई तेव्हा बदलत. लग्नमूंजीसारखे मंगल कार्य झाल्यानंतर देवदर्शनाला जाणे, वाघ्या-मुरळीचे जागरण करणे या गोष्टी काही कुटुंबात कुळधर्म म्हणून पाळत. (ही माहिती रा. चि. ढेरे यांचे **खंडोबा**, ग. ह. खरे यांचे **महाराष्ट्राची चार दैवते** (१९५८) व पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचे **तीर्थरूप महाराष्ट्र** (१९७५) यावर आधारित आहे.)

वरील तक्त्यात आपण पाहिलेच आहे की, सरोदे, राणे, धंडारे, बेंडाळे, कोल्हे, भारंबे, येवले, लिधोरे, पाचपांडे, खडसे, बोरोले कुळांची कुलदेवता खंडेराव-म्हाळसा म्हणजे खंडोबाची म्हाळसा आहे. तथापि लोक म्हाळसा वगळून टाकतात व फक्त खंडोबा असेच म्हणतात.

उपरोक्त कुळांची कुलदेवता तुळजापूरची भवानीसुध्दा सांगण्यात येते.

मनुदेवी - हे सुद्धा पार्वती अथवा उमेचेच रूप असावे. मनुदेवी, मानाबाई तथा मनुबाई ही खानदेश भागात असलेल्या बहुजन तसेच भिल्ल व तडवी समाजाचीही कुलदेवता आहे. मनुदेवीचे मनापुरी हे ठिकाण (२०°१०' उ. ७५°२४'पू.) यावलच्या वायव्येस २२ कि. मी., शिरपूर-रावेर-ब्ऱ्हाणपूर महामार्गावरील किनगाव पासून १० कि. मी. उत्तरेस आहे. येथे अडगावहून जाता येते. मनापुरीपर्यंत सातपुड्याच्या डोंगराचे एक टोक आलेले असून या रमणीय खंदराच्या (gorge) एका लहान नदीच्या पावसाळी धबधब्याखाली जवळच मनुदेवीचे मंदिर आहे. या मंदिराच्या अगदी वरील बाजूस असलेल्या डोंगराच्या कड्यावर आभीर राजवटीतील किल्लावजा वास्तूचे अवशेष म्हणून मोठमोठ्या विटा आहेत. त्यावरून हे स्थान प्राचीन आहे हे सिद्ध होते. जवळच मूळ हेमाडपंती शैलीच्या मंदिराचे अवशेष

दिसून येतात. या देवीचा कुळधर्म कसा करावा हे लोकांना माहिती नसले त
संख्येने लोक येथे जायला लागले आहेत. दात्यांच्या पैशातून हल्ली येथे आधु
बांधण्यात आले आहे. हे उत्तम पर्यटन केंद्र ठरू शकेल.

महालक्ष्मी - हे पार्वतीचे रूप आहे. ही करवीरक्षेत्री असली तरी पती काशीविश्वेश्वर काशीस असतो. प्रचंड असुरसैन्य असलेल्या कोल्हासुराच्या उच्छादामुळे करवीर भागातील महिलांच्या विनंतीवरून पार्वतीने अंबा उर्फ महालक्ष्मीचे रूप धारण करुन कोल्हासुराचा वध केला म्हणून करवीरनगरीस कोल्हापूर हे नाव प्राप्त झाले. ऋषी-मुनी व भाविक जनांच्या विनंतीवरून ती करवीरनिवासीनी झाली. दुसऱ्या एका आख्यायिकेनुसार देव-दानव युद्धात देवांचा पराभव होत असता ते ब्रह्मदेवासमवेत विष्णू व शिवाकडे आले असता ब्रह्मा, विष्णू, महेश, इंद्र यांच्या मुखातून तेजोवलये बाहेर पडली व त्यातून महालक्ष्मी निर्माण झाली. तिने महिषासुरास ठार मारून दानवांचा पराभव केला. भाद्रपदात गणपतीउत्सवाबरोबर या महालक्ष्मीचाही सण करतात. महाराष्ट्रात करवीर, मुंबई, बिबळेवेढे, कळेशी, आदिवरे, कुडाळ, वाई तसेच गोमंतकात बांदिवडे, मांद्रे येथे महालक्ष्मीची क्षेत्रे आहेत. ही अनेक जणांची कुलस्वामिनी आहे. ही सौभाग्यदेवता असल्यामुळे ज्यांची कुलदेवता आहे त्या घरातील स्त्रिया मंगळवारी अथवा शुक्रवारी उपवास करतात. नवरात्रात अष्टमीला तिच्या नावाने जोगवा मागून त्या तांदुळाचा भात करून सवाष्ण ब्राह्मणांना बोलावून कुळधर्म पाळतात. ही प्रथा लेवा पाटीदारांमध्ये नाही. आश्विन वद्य अष्टमीलाही कोकणात हिचा कुळधर्म पाळतात.

कालंका भवानी :- हे पार्वतीचेच रूप आहे. पंजाबमधील अंबाला जिल्ह्यातील अंबाल्यापासून ६४ कि. मी. वरील कालीदेवीचे प्राचीन स्थान. कालिका या नावाचे अपभ्रष्ट रूप आहे. हे हिमालय पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी सुमारे ७३० मी. उंचींवर दिल्ली - अंबाला रेल्वे मार्गावर वसले आहे. येथून कालका-सिमला रेल्वे फाटा सुरु होतो. पार्वतीच्या शरीरातून कौशिकी देवी निघाल्यामुळे पार्वतीचे कृष्णवर्णीय शरीर येथे कालिकादेवीच्या रुपाने स्थिरावले आहे अशी स्थानिक समजूत आहे. (**विश्वकोश,** खंड ३, पृ. ७८०)

हिलाच काळी असेही म्हणतात. हिंदू पुराणातील शिवपत्नी आदिशक्ति पार्वतीचा एक उग्र अवतार वा रूप काली. या नावाबाबत तसेच तिने शुंभ-निशुंभ, शंखचूड, दारकासुर महिषासुर, इ. अनेक दैत्यांना मारल्याबाबतच्या विविध कथा पुराणांतून आहेत. काल म्हणजे शंकर, त्याची पत्नी म्हणून काळी, शंकराच्या कंठातील विषापासून तिची उत्पत्ती झाली म्हणून काळी, पार्वतीचे स्वतःच्या शरीरापासून कोश टाकल्यामुळे काली कौशिकी, इत्यादी नावाबाबतच्या अनेक कथा आहेत. **कालितंत्रात** शवारूढ, चतुर्भूज, नरमुंडमाळाधारी असे तिचे रूप वर्णिले आहे. तिला नरबळी व पशुबळी देण्याची प्रथा होती.

खानदेश निवासिनी पाटणादेवी (चाळीसगाव जवळ) ही कालीचेच रूप असल्याने व हे भास्कराचार्यांचे स्थान, विद्यापीठस्थान तसेच शक्तिपीठ असल्याने ज्यांची कुलस्वामिनी कालका भवानी, काली आहे त्यांनी पाटणे येथे कुळाचार व कुळधर्म करण्यास काहीच हरकत नसावी.

निंबादेवी (निमजायदेवी) :- हीसुद्धा पार्वतीचेच रूप असावे. प्रस्तूत कुलदेवतेची पुराणकथा व आख्यायिका लेखकास ज्ञात नसल्यामुळे येथे देता आली नांही. काही नेमाडे कुळांची कुलदेवता निंबादेवी असल्याचे सांगितले जाते. अपभ्रंशाने तिला निमजाय असे म्हणतात. निमजाय अथवा निंबादेवीचे खानदेशातील स्थान सावदा-मस्कावद मार्गावर सावद्याहून तीन कि. मी. वर व यावल तालुक्यामधील दुसखेडा या तापीनदीकाठी वसलेल्या गावात आहे. दुसखेडा गावात बहुतांश वसती लेवे गुजरांची आहे. गुजर आधी येवून तापीकाठी वसले व त्यानंतर आलेले लेवे पाटीदार गुजरांच्या गावांजवळ तापीपासून थोड्या अंतरावर वसले. लेवा पाटीदार व लेवा गुजरांची निंबादेवी कुलस्वामिनी राहिली. ज्यांची ही देवी कुलदेवता आहे ते कडूलिंबाची पूजा करतात व कडूलिंबाचे झाड जाळत नाहीत.

आशापुरी :- ही सुद्धा उभा वा पार्वतीचेच रूप आहे. गुजरातमधील अनेकांची विशेष करून कडवा पाटीदार व लेवा पाटीदारांची ती कुलस्वामिनी आहे. हिची वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या नावाने पूजा करतात. माघ महिन्यात यांत्रेकरूंचे संघ आशापुरी देवतेच्या देवालयात भवाई नामक नृत्य करतात. मुलांसाठी केलेले नवस फेडतात. भाद्रपद शुद्ध अष्टमीला आशापुरीची मोठी यात्रा भरवितात.

रेणुकादेवी :- रेणुकादेवीची महाराष्ट्रात तीन स्थाने आहेत. एक यवतमाळ जिल्ह्यात माहूरगडावर, दुसरे परभणी जिल्ह्यात गंगाखेड तालुक्यात राणी सावरगाव येथे व तिसरे नाशिक जिल्ह्यात चांदवड येथे, तद्वतच गुजरातमध्ये मातृगया येथेही रेणुकादेवीचे स्थान आहे. काशीचा राजा रेणू यास भोगावती राणीपासून झालेली मुलगी रेणुका. हिचा विवाह जमदग्नीशी झाला. त्यांचा पुत्र परशुराम. जगदग्नी - रेणुकेच्या अनेक कथा पुराणात आहेत. कार्तवीर्य क्षत्रिय राजाने जमदग्नीजवळील कामधेनुच्या अभिलाषेने त्याच्याशी युद्ध करून त्यास ठार मारले व कामधेनू घेऊन गेला. तपश्चर्या आटोपल्यावर परशुरामाला ही गोष्ट कळल्यावर संपूर्ण पृथ्वी निक्षत्रिय करण्याची प्रतिज्ञा केली. तत्पूर्वी पित्याचे देहावर अंत्यसंस्कार करणे आवश्यक असल्याने कोरी भूमी शोध असे रेणुकाने सांगितले व सती जाण्याची इच्छा प्रकट केली. परशुरामाने एका दुरडीत जमदग्नी काया व दुसऱ्या दुरडीत रेणुकेस घेऊन कृष्णामलकी या ठिकाणी (सध्याचे माहुर) येऊन जगदग्नीचे अंत्यसंस्कार केले. येथून पावनगंगा म्हणजे पैनगंगा उगम पावले. या क्षेत्रात कृतयुगात आमलीग्राम, त्रेतायुगात सिद्धपूर, द्वापारयुगात देवनगर व कलियुगात मातापूर, अपभ्रंशाने माहूर हे नाव पडले. हे दत्तात्रेयाचे क्षेत्र आहे. जगदग्नीच्या अंत्यसंस्काराचे पौरोहित्य दत्तगुरुंनी केले. अंत्यसंस्कारासाठी परशुरामाने येथे मातृतीर्थ (मोवाळे) निर्माण केले. जमदग्नीच्या चितेस अग्नी दिल्यावर सती जाताना परशुरामास `तू मागे वळून पाहू नकोस` असे रेणुकाने सांगितले, तथापि दु:खाने न राहवल्याने परशुरामाने ज्वालांकडे पाहिले. रेणुका पूर्ण बाहेर येणार होती. परंतु परशुरामाने पाहिले तेव्हा तिचा चेहरा व अर्धा भागच वर आला व म्हणून येथे रेणुका मातेचा तांदळा आहे. चैत्र शुद्ध प्रतिपदा, चैत्री पौर्णिमा, दत्तजयंती, पौष वद्य

एकादशी आणि चंद्र-सूर्य ग्रहणाच्या वेळी माहुरगडावर मोठा उत्सव असतो. रेणुकेचे एकविरा, यल्लमा, भगवती, मरीआई ही सगळी स्वरुपे आहेत. रेणुका कुलस्वामिनी असलेल्यांकडे नवरात्र बसविण्यात येते व चैत्री, पौषी किंवा श्रावणी पौर्णिमेस कुळधर्म करण्यात येतो. मंगलकार्य झाल्यावर दर्शनासाठी जाण्याच्या यात्रेस ओहर यात्रा म्हणतात.

जोगेश्वरी तथा योगेश्वरी :- हिचे स्थान बीड जिल्ह्यातील आंबेजोगाई येथे आहे. येथील हेमांडपती मंदिरात योगेश्वरीची मूर्ती नसून तांदळा आहे. तिची त्रिकाळ पूजा होते. पहिली पूजा गुरवांची, दुपारी पूजेनंतर महानैवेद्य व सायंकाळी प्रदोषपूजा व शेजारती असा नित्यक्रम असतो. नवरात्रात मोठा उत्सव होतो व अखेरच्या दिवशी होम हवन असते. दसऱ्याला देवी सीमोल्लंघन करते. मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमीपासून पौर्णिमेपर्यंत दुसरा उत्सव असतो. पौर्णिमेला होम व देवीची पालखी निघते. देवीची उपासना कुमारीच्या स्वरूपात करतात. याबाबत पुराणकथा अशी - देवीचे माहेर कोकणात. परळी वैजनाथाचे योगेश्वरीबरोबर विवाह ठरविले. माहेरचे व्हाड लग्नासाठी परळीला निघाले असता मुक्काम जयंती नदीकाठी आंबेजोगाईस पडला. देवीच्या मनात वैजनाथाबरोबर विवाह करावयाचे नव्हते. म्हणून या मुक्कामाहून ती पुढे जायला तयार नव्हती. लग्नाचा मुहूर्त टळून गेला. देवीस आनंद झाला व येथेच तिचे वास्तव्य झाले. योगेश्वरी ही देशस्थ व कोकणस्थ घराण्यांची कुलस्वामिनी आहे. खिरोद्याच्या बोंड्याचीही ती कुलस्वामिनी आहे. आंबेजोगाईचे योगेश्वरी मंदिर यादव सेनापती खोलेश्वराने बांधले आहे. या मंदिरातील मोराच्या ओसरीवर कृष्णदयार्णवांचा निवास होता. **योगेश्वरीमाहात्म्य** ग्रंथात देवीबाबत विस्तृत माहिती आहे. आंबेजोगाईशी मुकुंदराज, दासोपंत, जयरामस्वामी वडगावकर, शिवरामस्वामी कल्याणीकर, समर्थ रामदास, चक्रधरस्वामी आदी मराठी सारस्वतांचा घनिष्ठ संबंध आलेला आहे.

आंबेजोगाईप्रमाणेच पैठणजवळ ५ कि. मी. वर गोदावरी, बेलगंगा व वर्धा नद्यांच्या त्रिवेणी संगमावरही हिचे स्थान आहे. खिरोद्यास योगेश्वरीचे लहान मंदिर कुळधर्म पाळण्यासाठी बांधण्यात आले आहे.

योगेश्वरी ही सप्तमातृकांपैकी एक असून ती चतुर्भुज व त्रिनेत्र आहे. तिचा एक हात अभय मुद्रेत व दुसरा वरदमुद्रेत असतो. वृषभ वाहन असून बेलाच्या झाडाखाली निवास असतो. गौरवर्ण देवीच्या मुकुटात चंद्रकोर असते. **मत्स्यपुराणानुसार** मात्र लोंबती जीभ, डोक्यावर जटाजूट व गळ्यात कवळ्यांची माळ असा पेहराव असतो.

दुर्गामाता - दुर्गेची उभा, गौरी, पार्वती, चंडी, चामुंडा, काली, कपालिनी, भवानी, विजया, इत्यादी देवीची अनेक नावे व रुपे आहेत. भिन्न भिन्न देवींना पुराणकारांनी एकरूप केले व दुर्गेला शिवाच्या पत्नीपदावर बसविले.

दुर्गासप्तशतीत दुर्गेची महाकाली, महालक्ष्मी व सरस्वती ही तीन प्रमुख रुपे आढळतात. लेवा पाटीदारांमधील भंगाळे, वायकोळे व खाचणे कुळांची स्वामिनी दुर्गादेवी सांगितली जाते.

अंबिका एकविरा :- हिंदू संहितेतील अंबिका ही रुद्राची बहीण असे **वाजसेनीय संहितेत** (३.५७) सांगितले आहे. याज्ञवल्काने हिला विनायकाची माता मानले असून पुराणातही हिला रुद्रपत्नी म्हटले आहे. (**भागवत** पु. ३-१२-१३). पूर्वजन्मी ती दक्षकन्या सती असून पुढच्या जन्मी हिमाचल पत्नी मेना हिच्या उदरी अवतार घेतला अशी कथा आहे. तलाव खोदण्यापूर्वी हिची पूजा करतात.

तुळजा भवानी :- स्कंद पुराणात महिषासुरमर्दिनीच्या अवतारांची कथा आहे. कृतयुगातील कर्दम ऋषीची व त्याची पत्नी अनुभूतीचे वास्तव्य तुळजापूर येथे होते. येथे मंदाकिनीच्या काठी आश्रम बांधून अनुभूती तापसी जीवन जगू लागली. तिने उग्र तपश्चर्येस प्रारंभ केला. कुकूर नामक दैत्य तेथे आला असता अनुभूतीच्या सौंदर्याने तो दुष्ट मोहित झाला व त्याने अनुभूतीला स्पर्श केला. अनुभूतीने ध्यानभंग होऊन भगवतीची प्रार्थना केली. भगवती आदिशक्तीने प्रकट होऊन महिषासुररुपी कुकुराचा वध केला. येथील पर्वताचे जुने नाव यमुनाचल. तुळजापूरचे जुने नाव चिंचपूर. तुळजापूर हे महाराष्ट्रातील शक्तिपीठांपैकी एक आहे.

ही तुळजाभवानी महाराष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या भोसले कुलाचीच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्राची कुलस्वामिनी मानली जाते. ही तुळजाभवानी म्हणजे महाराष्ट्राचे क्षात्रतेज. येथील पुजारी आणि भोपे कदम आडनावाचे पाटील आहेत.

तुळजाभवानीचे अकराव्या-बाराव्या शतकातील हेमांडपती मंदिर पाहण्यासारखे आहे. येथे कल्लोळ, गायमुख, मेकावती, पापनाशी, नागझरी ही तीर्थे आहेत. त्याशिवाय भारतीबुवा मठ, गरीबनाथबुवा मठ, वाकोजीबुवा मठ, हमरोजीबुवा मठ, अरुणबुवा मठ, मातंगीदेवी स्थान व रामवरदायिनी ही स्थाने आहेत.

लेवा पाटीदारांमधील गाजरे कुळाची कुलस्वामिनी भवानी आहे. तथापि बहुसंख्य लेवा पाटीदार आपली कुलदेवता अलग अलग असली तरी कुलस्वामिनी तुळजापुरची भवानी आणि वणीची सप्तशृंगी सांगतात.

सप्तशृंगी :- महाराष्ट्रातील शक्तिपीठांपैकी एक. हे स्थान चांदवड डोंगररांगेत सप्तशृंग नामक डोंगरावर असल्याने हे नाव प्राप्त झाले. देवी **सप्तशती** या देवीमाहात्म्य वर्णन करणाऱ्या ग्रंथात हिच्या अवतरणाची कथा साद्यंत निवेदन केली आहे. या दुर्गावर निवास करणाऱ्या दुर्गेस अठरा हस्त असल्याने ते शक्तिपीठ मानले जाते. वाहन सिंह असून ती महिषासुराचा वध करीत आहे. पुष्कळसे खानदेशातील लेवा पाटीदार सप्तशृंगीला येतात.

महाकाली तथा पावादेवी :- पावागड हे ठिकाण देवीक्षेत्र म्हणून मानले जाते. खानदेश-व्हाडात आलेले लेवा पाटीदार हे आपली मूळ कुलदेवता ही पावागडची पावादेवी तथा महाकाली देवी असल्याचे सांगतात. पावागडावर महाकाली व भद्रकाली या दोन देवतांची मंदिरे आहेत. या दोन्ही बहिणी आहेत असे समजतात. त्यांतली भद्रकाली ही थोरली व महाकाली धाकटी होय. पावागडावर लोक जातात ते विशेष करुन महाकालीच्या दर्शनासाठी.

गडावर दुधिया नामक तलावात स्नान करुन २२५ पायऱ्या चढून मंदिरात जातात. या देवीला पशुबळी देत नसल्याने ती सौम्य आहे. हिलाच भवानी, कालंका भवानी असेही संबोधतात.

पार्वतीची कुलदेवतेच्या रुपातील बारा रुपे - (द्वादश देवी विग्रह)

``कांचीपुरे तु कामाक्षी वलये भ्रामरी तथा ।
केरले तु कुमारी सा अम्बा ऽऽनर्तेषु संस्थिता ॥
करवीरे महालक्ष्मी । कालिका मालवेषु सा ।
प्रयागे ललितादेवी विन्ध्ये विन्ध्यनिवासिनी ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गयायां मङ्गलावती ।
वङ्गेषु सुन्दरीदेवी नेपाले गुह्यकेश्वरी ॥
इति द्वादश रूपेण संस्थिता भारते शिवा ।
एतासां दर्शनादेव सर्व पापैः प्रमुच्यते ॥
अशक्तो दर्शने नित्यं स्मरेत् प्रातः समाहितः ।
तथाप्युपासकः सर्वैरपराधैर्विमुच्यते ॥``

भगवती महाशक्ती ही कांचीपूरात कामाक्षी, मलयागिरीत भ्रामरी (भ्रमराम्बा), केरळात कुमारी (कन्याकुमारी), आनर्त देशात (गुजरात) अंबा, करवीरात (कोल्हापूरात) महालक्ष्मी, माळव्यात (उज्जैन) कालिका, प्रयागात ललिता (अलोपी), विंध्यगिरीवर विंध्यवासिनी, वाराणसीत विशालाक्षी, गयेत मंगलावती, बंगालमध्ये सुंदरी आणि नेपाळात गुह्यकेश्वरी या नावाने निवास करते.

लेवा पाटीदार समाज ज्या आनर्त (गुजरात) व मालव (माळवा - उज्जैन) भागातून आला आहे. तेथील पार्वतीची रूपे अंबा, कालिका व विंध्यवासिनी असल्याने तीच लेवा पाटीदारांची कुलदेवता आहे. महाराष्ट्रातील तुळजाभवानी, महालक्ष्मी, सप्तशृंगी, योगेश्वरी (जोगेश्वरी) आणि इतर स्थानिक कुलदेवता लेवा पाटीदार इकडे स्थलांतरित झाल्यानंतरच स्वीकृत केलेल्या आहेत असे दिसून येते. या कुलदेवतासुद्धा पार्वतीचीच रुपे आहेत. यावरून शक्तिरुपी पार्वती हीच लेवा पाटीदारांची मूळ कुलदेवता असावी.

मुंजोबा :- मुंजोबा हे लेवा पाटीदारांचे प्रमुख दैवत आहे. मुंज झाल्यावर पुढे विवाहापूर्वी सोजमुंज करण्यात येते. परंतु या दरम्यानच्या काळात तो जर मरण पावला तर त्याला मुंजोबा म्हणतात. लेवा पाटीदारांमध्ये मुलाचे कर्णवेध हा मूंजसारखाच प्रकार आहे व कर्णवेधानंतर आणि लग्नाआधी म्हणजे कुमार मरणारास मुंजोबा म्हणतात. त्यांचे आत्म्याचे सांत्वनाप्रीत्यर्थ त्याची देव मानून पूजा करतात.

अट्रावल (ता. यावल) येथे मुंजोबाचे स्थान प्रसिद्ध असून तेथे यात्राही भरते. या मुंजोबाच्या ठिकाणी मान (नवस) देऊन कर्णवेध कार्यक्रम करतात.

ज्याच्या घरचा मुंजोबा असेल अशांच्या घरी कुळधर्म म्हणून पाच घागऱ्यांची पूजा करतात. तर काहींच्याकडे मुंजोबाचा टाक असतो. त्याचे ठाणे पिंपळावर असते. श्रावणी शनिवारी कुमारास जेवण देऊन कुळधर्म करतात. ज्या घरात मंगलकार्य असेल तर सांत्वनाप्रीत्यर्थ मुंजोबाच्या ठिकाणी नागवेलीच्या पानांचे विडे ठेवण्याची प्रथा लेवा पाटीदारांमध्ये आहे. मुंजोबाच्या पिंपळाला पार बांधून त्यावर गोट्यास शेंदूर लावून मुंजोबाची स्थापना करतात. अट्रावलशिवाय बऱ्याच गावी मुंजोबाची ठिकाणे आहेत.

जाईचा देव :- मोताळा तालुक्यात मलकापूर-बुलढाणा राज्य महामार्गावर रोहिनखेड घाट पायथ्याशी राजूरजवळील डोंगरातील स्थान हे दत्तगुरूचे स्थान मानले जाते व महानुभव पंथी लोक आपला कुळाचार व कुळधर्म पार पाडण्यासाठी येथे येतात.

प्रकरण ५

सण व उत्सव

लेवा पाटीदार हा सुद्धा हिंदू घटक असल्याने उत्सवप्रिय आहे. त्यामुळे हिंदूंचे सर्व म्हणजे गुढीपाडवा, रामनवमी, हनुमानजयंती, अक्षयतृतिया, आषाढी व कार्तिकी एकादशी, नागपंचमी, पोळा, हरतालिका, गणेशचतुर्थी, दसरा, दिवाळी, संक्रांत, महाशिवरात्री, होळी इत्यादी सर्व सण साजरे करतो, तरी शेतकरी समाज असल्याने पोळा, दसरा, संक्रांत, होळी, अक्षय-तृतीया हे सण व उत्सव विशेष करून साजरे करतो. आखाळ (आंषाढ) व रोटाचा उत्सव हे यांचे लौकिक उत्सव तर भुलाबाईचा उत्सव यांच्या मुलींचा लौकिक उत्सव. त्यांची सर्वांची थोडक्यात माहिती खाली देत आहे.

रोटाचा सण - खानदेशात त्यातल्या त्यात लेवा पाटीदार समाजात रोटाच्या सणास विशेष महत्व असते. रोटाचा सण म्हणजे काय हे या लोकांना सांगता येत नसले तरी सणाचे व्रत अगदी काटेकोरपणे पाळतात. लेवा पाटीदारांचा हा कुळाचार आहे. हा सण श्रावण महिन्यात येतो. हा सण उत्तरेकडून आला असावा. ब्राह्मणांमध्ये त्याला रोटक असेही म्हणतात. हे एक काम्य व्रत असून याला बिल्व रोटक असेही नाव आहे. खरे तर श्रावण मासातील शुद्ध पक्षातील पहिल्या सोमवारी किंवा श्रावणी शुद्ध प्रतिपदा सोमवारी आल्यास त्या तिथीला या व्रताचा आरंभ करतात. हा शिवाचा सण आहे. व्रत कार्तिक शुद्ध त्रयोदशीपर्यंत करण्याची प्रथा आता कोणी पाळत नाही. चतुर्दशीला उपवास करावा, घटस्थापना करून पंचरत्ने घालावीत, घटाला पांढरे वस्त्र लपेटावे, अष्टदल व उमेसह शिवाची प्रतिमा काढावी, रात्री पंचामृताने पूजा करावी, लोखंडी तव्यावरचे पाच रोटके (रोडगे) नैवेद्य दाखववावा, त्यातील दोन ब्राह्मणास दान, एक नैवेद्यासाठी आणि दोन स्वत:साठी ठेवावे अशी प्रथा होती. त्याऐवजी आता खानदेशात नागपंचमीनंतर येणाऱ्या पहिल्या रविवारीच रोटपूजा करतात. खानदेशात मात्र रोटपूजेचा समज वेगळा असून त्याला ग्रामदेवतेच्या उत्सवाचे स्वरूप दिले जाते. प्रत्येक गावाची एक ग्रामदेवता असते. ही ग्रामदेवता प्रत्येक शेताची रक्षणकर्ती मानली जाते. रोटपूजेलाच काही जण चक्रपूजा असे म्हणतात. नाशिक जिल्ह्यातील खानदेश भागात तिला कानबाई म्हणतात. या सणात नारळ धुऊन त्याची कलशावर स्थापना करतात. कलशाच्या गळ्यात ऐपतीप्रमाणे दागिने टाकतात. त्यावर नथ अडकवून वर खण पांघरवितात. त्याच दिवशी सवाई मापाने गहू दळून त्याचे रोट करतात. एका वर्षी सण टळला तर दुसऱ्या वर्षी हे रोट दुप्पट करतात. कानबाईला दाखविलेला नैवेद्य कुटुंबातले लोकच खातात. नागपंचमीनंतर येणाऱ्या पहिल्या रविवारी म्हणजे या सणाच्या दिवशी घरातील सर्वच जण उपवास करतात. त्यादिवशी उपवास सोडल्यावर अन्न अजिबात वाया जाऊ देत नाहीत किंवा थोडेतरी शिल्लकही ठेवता येत नाहीत. देवी बसते त्या घरी रात्री महिला रोटाची गाणी म्हणतात. त्यात आयुरारोग्य व भरभराटीसाठी प्रार्थना केलेली असते. उदा. ``रोटदेवा भाकर दे, आयुक्ष दे । माझे वावर फुलू दे ।।`` ही गाणी म्हणतांना पूर्वी

महिला पिंगा व फुगड्या खेळत असत. रोटाचे अन्न वाया जाऊ नये म्हणून काळजी घेतातच. त्यासाठी सासरवाशिणी भीती व्यक्त करणारी गाणी गातात. उदा. ``कुत्र्यानं रोट खाल्ले व माय, खाल्ले व माय । नवरा मले मारीन व माय, मारीन व माय ।।``

दुसऱ्या दिवशी जलाशयात, नदीत बोळवण करतात व लाह्या, खोबरे, काकडीचा प्रसाद वाटतात. कानबाईच्या मिरवणुकीत महिला भाग घेतात. क्वचित पुरुषही भाग घेतात. कानबाई पुढे टिपऱ्या घेऊन नाचतात. विसर्जनानंतर पूजेचा नारळ धुवून घरी आणतात. हा नारळ पिढ्या न पिढ्या या सणासाठी वापरतात. (आता ही प्रथा आढळत नाही.)

या रोटाचा `उगत भान्या` नावाचा आणखी एक प्रकार आहे. नवस केलेला असेल तरच तो करतात. याचा गहू शनिवारी दळतात व रविवारी सूर्य उगवण्यापूर्वीच त्याचे रोट बनवून देवीला नैवेद्य दाखवितात व खाऊन संपवितात. कानबाईला कानूबाई-राणूबाई असेही म्हणतात.

रोटपूजेसारखीच रंबाई पूजा असते. रंबाई ही खानदेशातील एक प्रमुख देवता आहे. तिचा पूजासोहळा सात दिवस चालतो. बहुधा हे रंभातृतीया चे काम्य व्रत असावे. प्राचीनकाळी रंभेने सौभाग्यप्राप्तीसाठी हे व्रत केले म्हणून याला हे व्रत मिळाले. मार्गशीर्ष शुद्ध तृतीयेला व्रताचा आरंभ करतात. दर महिन्याच्या तृतियेला व्रत करतात असे वर्षभर करतात.

पोळा :- बळीराजाचा म्हणून लेवा पाटीदार शेतकऱ्यांचा मुख्य सण. या दिवशी बहुतेक सर्व शेतकरी कुटुंबे उपवास करतात. सकाळी बैलांना स्वच्छ धुवून म्हणजे त्यांची आंघोळ घालून शिगांना हिंगूळ, रंग लावून व बाशिंग बांधून सजवितात. ऐपतीनुसार झुलही चढवितात. बैलजोडीस पोळा फोडल्यानंतर स्वतःच्या दारी (लेवा पाटीदारांना दारी म्हटलेले आवडत नाही ते घरी म्हणतात) पुरणपोळीचा नैवेद्य भरवतात. त्यास बैल जेवले असे म्हणतात. पोळा फोडणे म्हणजे मानकऱ्यांच्या बैलजोडीने (मालकाने) सर्व प्रथम राहून मंदिराजवळील मानाचा नारळ स्वीकारणे होय. नंतर दुसऱ्यांच्या घरी बैलांना जेवू घालतात. बैल जेवल्यानंतर शेतकरी कुटुंब उपवास सोडते. बैल जेवतेवेळी धरधनीण बैलांची यथासांग पूजा करते. घरातही त्याआधी कुंभाराने आणलेल्या पाच बैलांच्या प्रतिमांची देव्हाऱ्याखाली मांडणी करून पूजा करतात. कुंभाराला मोठा मोबदला देतात. या प्रतिमांना शिवाचे प्रतिनिधी संबोधतात. या प्रतिमा नीट राखून ठेवतात व खोपडीबारस (कार्तिक शुद्ध द्वादशी) च्या दिवशी खोपडीत ठेवतात. काही गावांना पोळयाच्या दिवशी बैलांच्या शर्यती खेळतात.

भुलाबाई :- लेवा पाटीदारांच्या मुलींमध्ये भुलाबाईचा उत्सव प्रसिद्ध आहे. भुलाबाई म्हणजे भिल्लिणीच्या रुपात भिल्लरूपी शंकरास भुलवायला निघालेली पार्वती होय. ती भुलाबाई झाली म्हणून शंकराला भुलोबा म्हणू लागले. खानदेशात व विदर्भातील लेवा पाटीदार राहत असलेल्या भागात भुलाबाईचा विशेष प्रचार आहे. हा उत्सव भाद्रपद पौर्णिमेपासून कोजागिरी पौर्णिमेपर्यंत चालतो. भाद्रपद पौर्णिमेला घरोघरी भुलाबाई व भुलोबा या दोघांच्या मातीच्या मूर्ती सजवलेल्या मखरात किंवा कोनाड्यात बसवितात आणि कोजागिरी पौर्णिमेला रात्रभर जागवून वद्य प्रतिपदेला त्याचे पाण्यात विसर्जन करतात. दररोज संध्याकाळी मुली भुलाबाईपुढे फेर धरून गाणी म्हणतात व कसलीतरी खिरापत करून तिचा तिला नैवेद्य

दाखवितात. यांच्या पूजेला शिव-शक्तीची पूजा म्हटले जाते. भुलाबाईचा हा सोहळा भोंडल्याप्रमाणे असतो व हदग्याच्या गाण्यांप्रमाणेच त्याची गाणी असतात. हा लोकोत्सव असल्याने त्याचा संबंध पर्जन्य व अन्नधान्याची समृद्धी याच्याशी असतो. पर्जन्य व अन्नधान्याच्या समृद्धीसाठी त्यात भुलाबाई-भुलोबाची आराधना असते. घटस्थापनेनंतर वाढत्या दिवसाप्रमाणे गाण्यांचा व खिराफतीचा वाढता क्रम असतो.

भुलाबाईच्या गाण्याचा एक नमूना :-

पहिली ग भुलाबाई देवा देवा साजे
घातिला मंडपा खेळ खेळ खंडोबा
खंडोबाच्या नारी बाई वणी वणी अवसनं
अवसनेचं पाणी तस गंगेच पाणी
गंगेच्या पाण्यान वैरिला भात
जेविला कंथ लोकिला रांध
हनुमंत बाळाचे लांब लांब झोके
भुलाबाई झोके अवस्नर फुगे
भाऊ भाऊ केकती माथा फुले झळकती
झळकतीच एकच पान दुरून भुलाबाई नमस्कार

हा सण व्हाडातून खानदेशाकडे आलेला असल्यामुळे भुलाबाईची ही गाणी व्हाडी किंवा घाटोळी दिसून येतात.

देवाचा दिवस :- हा रोट पूजेसारखाच कुळाचार असतो. लेवा पाटीदारांच्या कुळाचारामधील हा प्रमुख भाग होय. प्रत्येक घराण्याचे स्वतंत्र कुलदैवत असते. त्या घराण्यातील सर्व कुटुंबे वर्षातून एकदा ठराविक दिवशी एकत्र येऊन सामुहिकरीत्या हा कुलदैवत पूजनाचा विधी पार पाडतात. घराण्यातील कुटुंबापैकी एका कुटुंबाच्या घरात या दैवताची स्थापना केलेली असते. या दिवशी घराण्यातील सर्व कुटुंबे एकत्रित कुलदैवत पूजा करून एकत्रित भोजन करतात. प्रत्येक दैवताचे अन्न ठरलेले असते. तेच पदार्थ त्या दिवशी करतात. त्यांना सांकेतिक नावे दिलेली असतात. विधींनाही सांकेतिक नावे दिलेली असतात. लेवा पाटीदारांमधील `देवाचा दिवस` या कुळाचार विधीबाबत संशोधन होणे जरूर आहे.

शिलांगन (दसरा) :- हा सण सर्वत्र साजरा करीत असले तरी लेवा पाटीदारांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने साजरा करतात. आश्विन शुद्ध दशमीला येणाऱ्या विजयादशमीच्या सणास हे लोक शिलांगन (सीमोलंघन) असे म्हणतात. लेवा पाटीदार लोक अपभ्रंशाने त्यास शिलांगन असे म्हणतात. हा नवरात्राच्या समाप्तीचा दिवस. या दिवशी सीमोल्लंघन, शमीपूजन, अपराजितापूजा व शस्त्रपूजा ही कृत्ये करावयाची असतात.

कृषिकर्म करणारा लेवा पाटीदार शेतकरी वेळात वेळ काढून संध्याकाळी नवीन कपडे करून आपल्या मुलांसह दक्षिण दिशेची वेस ओलांडून म्हणजे सीमोल्लंघन करून थोडी आपट्याची पाने तोडून व पाच न निसवलेल्या ज्वारीच्या ताटांची (ज्वारीच्या ताटास खानदेशात

ज्वारीचे तोटे किंवा धांडे असे म्हणतात.) समुळ उपटलेली मोळी घरी घेऊन येतो. घरी आल्यावर गृहप्रवेश करण्याआधी सौभाग्यवती किंवा सवाष्णी पंचारतीने त्यास आणि त्याने आणलेल्या शमीच्या पानांना आणि ज्वारीच्या ताटांना ओवाळते, पूजा करते. ही ज्वारीची ताटे व आपटे आणणे यास हे लोक `सोनं चोरून आणल` असे म्हणतात. पूर्वी क्षत्रिय सीमोल्लंघनाच्या दिवशी लढाईवर जात आणि वैऱ्याची संपत्ती लुटून आणत. त्याचेच हे प्रतीक मानता येईल. हे लोक सीमोल्लंघन गावाची दक्षिणेकडील वेस ओलांडून सोनं चोरून आणतात. आर्य लोक उत्तरेकडून आले व त्यांनी दक्षिणेकडील द्रविडांचा मुलूख जिंकला, लुटला ह्याचे हे पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीचे प्रतीक आहे. यावरून लेवा पाटीदारांचे पूर्वज आर्य क्षत्रिय होते व ही क्षात्रपरंपरा त्यांच्या सणात जाणवते. रावण दक्षिणेकडे होता म्हणून हे लोक दक्षिणेकडील वेस म्हणजे सीमा ओलांडून सोनं चोरून आणत असतात. असा अन्वयार्थ काढता येईल. हल्ली सर्वत्र शमीची पाने वाटण्याची प्रथा आहे. परंतु लेवा पाटीदारांमध्ये लहानाने (वय व मानाने) मोठ्या घरी जाऊन राम राम करण्याची पूर्वापार प्रथा आहे.

दसऱ्याच्या दिवशी शस्त्रपूजा करतात. या दिवशी लेवा पाटीदार शेतकरी आपल्या सर्व औजारांची पूजा करतो, विशेषत: नांगराची पूजा करतोच करतो. हे औजार बलरामाने शस्त्र असल्याने व लेवा पाटीदार पूर्वीचे क्षत्रिय असल्याने ते या शस्त्रांची पूजा करतात.

हा दिवस सर्व शुभ कार्यांना प्रशस्त मानतात. दशमी श्रवण नक्षत्राने युक्त असेल तर अतिशुभ मानतात. दसऱ्याला साडेतीन मुहूर्तांपैकी एक मानले जाते. या दिवशी लेवा पाटीदार शेतकरी शेती खरेदी, ट्रॅक्टर व बैलखरेदी यांना वास्तुनिर्मिती वा सोने खरेदीपेक्षा अधिक महत्व देत असतो.

इतर समाजांमध्ये रेड्याला दैत्य मानून त्याचा या दिवशी बळी देण्याची प्रथा होती. कदाचित पूर्वी लेवा पाटीदारांमध्येही ती असावी, परंतु आता कोहळ्याला दैत्य समजून दक्षिण वेशीवर कापून ठेवण्याची प्रथा होती. ही प्रथाही गेल्या तीन-चार दशकांपासून बंद पडली आहे.

तस पाहिलं तर हा सण फार प्राचीन काळापासून चालत आलेला दिसतो. रामचंद्राने रावणावर याच दिवशी विजय मिळवून वध केला व याच दिवशी अर्जुनाने अज्ञातवासातून बाहेर येऊन शमीच्या झाडावर लपवलेले गांडीव धनुष्य व शस्त्रास्त्रे धारण केलीत.

प्रारंभी दसरा हा एक कृषिविषयक लोकोत्सव होता. पावसाळ्यात पेरलेल्या शेतातले पहिले पीक घरात आल्यावेळी शेतकरी हा उत्सव करीत. नवरात्रात घटस्थापनेच्या दिवशी घटाखालच्या रोपांना उपटून देवाला वाहतात. या गोष्टी या उत्सवाचे मूळ कृषिस्वरूप व्यक्त करणाऱ्या आहेत. कित्येक ठिकाणी शेतातल्या भाताच्या लोंब्या तोडून त्या प्रवेशद्वारावर तोरणासारख्या बांधतात; लेवा पाटीदार शेतकरी चोरून आणलेलं सोन म्हणजे ज्वारीच्या ताटांची मोळी दरवाजासमोर ओसरीत वर टांगून ठेवतात किंवा ओसरी नसल्यास धाब्यावर किंवा गच्चीवर व्यवस्थितपणे ठेवतात. ही प्रथादेखील त्यांचे या सणाचे कृषिविषयक स्वरूपच

व्यक्त करते. पुढे या सणाला धार्मिक स्वरूप दिले गेले आणि इतिहासकाळात तो राजकीय स्वरुपाचा सण ठरला. ही जतन केलेली मोळी भाऊबीज व खोपडी बारसच्या दिवशी खोपडी बनविण्यासाठी उपयोगात आणतात. ह्याच खोपडीत भाऊबीजेच्या दिवशी बहीण भावाला ओवाळते. त्यादृष्टीने या सोन्यास अनन्यसाधारण महत्व असून लेवा पाटीदारांचे ते वैशिष्ट्य आहे.

खोपडी बारस :- कार्तिक शुद्ध द्वादशीला संध्याकाळी पाच ऊस किंवा ज्वारीची ताटे (धांडे) यांची खोपडी उभारतात. त्यात तुळशीची कुंडी व लंगडादेव (श्रीकृष्ण) ठेवतात. या दिवशी तुळशीचे लग्न झाले असे मानतात म्हणून खोपडी बारसनंतर विवाहाचे मुहूर्त धरतात.

संक्रांत (मकरसंक्रांत) :- सूर्य ज्या दिवशी मकर राशीत प्रवेश करतो त्या दिवसाला हे नाव आहे. ही संक्रांती पौष मासात येते. जुन्या ग्रहलाघवी पंचांगाप्रमाणे मकरसंक्रांती १४ जानेवारीला येते. एक सण व एक पुण्यपर्व या दोन्ही दृष्टींनी या दिवसाला महत्व आहे. हा उत्तरायणाचा आरंभदिन असतो. म्हणून या संक्रांतीला अयन संक्रांती असेही म्हणतात. लेवा पाटीदारांत तिला `उतरन` असे म्हणतात.

या संक्रांतीचा पुण्यकाळ, ती दिवसा असेल, तर पुढील ४० घटका व रात्री असेल, तर दुसऱ्या दिवशी असतो. त्या काळात नद्यांचे स्नान व दान विशेष पुण्यप्रद असल्याने तापीपरिसरातील लेवा पाटीदार तापी नदीवर स्नानास जातात. पूर्वी बैलगाड्यांनी तापीवर जात असत. हेमाद्रीनुसार ``धेनुं तिलमयी राजन् दद्याद्यश्चोत्तरायणे । सर्वान्कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ।।`` (जो मनुष्य उत्तरायणात (मकरसंक्रांतीला) तिलमय धेनूचे दान करतो, त्याला सर्व इच्छित गोष्टी प्राप्त होतात व तो परम सुख पावतो.). म्हणून तिळगूळ वाटतात. तीळगुळास लेवा पाटीदार `ती लह्यन` असे म्हणतात.

पुराणानुसार या दिवशी पितृश्राद्ध करावे असे सांगितले असल्याने सर्वच लेवा पाटीदारांच्या घरी पितृश्राद्ध करतात (आग्यारी टाकतात).

मकरसंक्रांती हा सण बहुतेक सर्व लेवा पाटीदार साजरा करतात. या दिवशी मुली माहेरी येतात. पूर्वी मुलीला माहेरी आणत असत. स्त्रिया ब्राह्मणाला ऊसाच्या गंडेऱ्या, हळकुंडे, कापूस, द्रव्य, इ. वस्तू दान देतात. हा सुगडाचाच प्रकार म्हणता येईल. नव वधूकडून बहुधा माहेरी तेल, जिरे, कापूस व मीठ हे जिन्नस सुवासिनींना वाटण्याची प्रथा आहे. त्या दिवशी तिला हलव्याचे दागिने घालून सजवतात. जावयाला तिळगुळ व अहेर पाठवतात. गुळाच्या पोळ्या करणे, नटून हळदीकुंकू करून वस्तू लुटणे हे प्रकार महिला करतात. पुरुष एकमेकांना तिळगुळ देवून ``तिळगुळ घ्या गोड गोड बोला`` असे म्हणतात.

संक्रांतीचा सण अत्यंत प्राचीन आहे. आर्य लोक ध्रुवप्रदेशात वास्तव्य करीत होते. तेव्हापासून हा सण प्रचारात असावा. त्या प्रदेशात सहा महिने रात्र व सहा महिने दिवस, अशी वर्षाची विभागणी असे. ही सहा महिन्याची प्रदीर्घ रात्र संपून उत्तरायणाच्या प्रारंभ दिवशी जेव्हा सूर्याचे किरण पृथ्वीवर पडत, तेव्हा त्यांना आनंदाचे व उत्साहाचे भरते येत

असे. मग त्या प्रीत्यर्थ ते तो दिवस सण म्हणून साजरा करीत. तेव्हापासून हा सण प्रचारात आहे. लेवा पाटीदार हा सण पूर्वापार मोठ्या उत्साहाने साजरे करीत असल्यामुळे ते आर्यवंशी आहेत हे निर्विवाद होय.

काही विद्वानांच्या मते उत्तरायणाचा आरंभ हाच पूर्वकालीन वर्षारंभाचा दिवस असावा. कारण याच दिवसात शिशिर ऋतूचा प्रारंभ होतो.

संक्रांतीला देवता मानून तिचे चित्र प्रत्येक पंचांगात दिलेले असते. प्रत्येक वर्षी तिचे वाहन, आयुध, तिलक, ज्योती, वय, अवस्था, भूषण, भक्षण, भोजनपात्र व नाव वेगवेगळे असते. ती कोणत्यातरी दिशेने येते, कोणत्यातरी दिशेने जाते व कोणत्यातरी दिशेला पाहते. संक्रांती ज्या वस्तूंचा स्वीकार करते, त्या वस्तूंचा नाश तरी होतो किंवा त्या महाग तरी होतात. असे सांगितलेले असते. ती ज्या दिशेकडून येते त्या दिशेला समृद्धी होते व ज्या दिशेला जाते त्या दिशेला उत्पात करते असे सांगितले जाते.

संक्रांतीने संकरासुर या दैत्याचा वध केला आहे. हा सण म्हणजे स्नेहवर्धनाचा सण. `तिळगुळ घ्या गोड बोला` हा मंत्रही लेवा पाटीदारांमधील सामाजिक स्नेहवृत्तीची इच्छाच सुचवितो.

होळी :- हा एक लोकोत्सव, लौकिक पातळीवरील सण आहे. होळीचे प्रांतपरत्वे विविध आविष्कार होतात. पुराणातील होलिकादहन कथा सांगण्याचे येथे प्रयोजन नाही. होळीत आंबा, माड, पोफळ, एरंडा सारख्या वृक्षांचे व वृक्षशाखांचे दहन करण्याची प्रथा आहे. प्रत्येक गावाची होळीची जागा ठरलेली असते. मुले उपरोक्त वृक्षशाखांबरोबरच कपाशी व तुरीच्या वाळलेल्या झाडांच्या मोळ्या वाळग्यांमधून (वाळगे = शेतकऱ्यांची गुरेढोरे बांधण्याची, चारा व सरपण ठेवण्याची जागा) चोरून आणतात. सर्व लेवा पाटीदार होळीच्या दिवशी पुरणपोळ्या करतात. होळीला पुरणपोळीचा नैवेद्य दाखवितात. महिला होळीची पूजा करताना होळीच्या निखाऱ्यावर हरभरे भाजून प्रसाद म्हणून वाटतात. होळीत तमाशाचे फड गाजविण्याची, भांग, अफू, मद्य यासारखी उत्तेजके घेऊन अश्लिल व अर्वाच्च गाणी गाण्याची किंवा शिवीगाळ करण्याची तसेच होळीशेजारी गंजीफा, पत्ते, सोंगट्या खेळण्याची चाल सर्वत्र असली तरी लेवा पाटीदार मद्य सेवन करीत नाहीत. लेवा पाटीदार मुले होळीहून परततांना ``होई रे होई, पुरनाची पोई, सायबाच्या ढुंगनात बंदुकची गोई`` असे जे अर्वाच्च बोलतात ते बहुधा स्वातंत्र्य संग्रामात इंग्रजांना उद्देशून म्हणत असावे व तेव्हापासून ही प्रथा पडली असावी. खंडेराव-म्हाळसा हे बऱ्याच लेवा पाटीदारांचे कुलदैवत. फैजपूरला खंडेराव-म्हाळसा मंदिर आहे. होळीच्या दिवशी येथे मोठी यात्रा भरते. ती पंचक्रोशीत प्रसिद्ध असून तीन-चार दिवस चालते. या यात्रेत व गावात होळीच्या व दुसऱ्या दिवशी २०/२५ तमाशाचे फड लागतात.

अखजी (अक्षय तृतीया) :- लेवा पाटीदारांचा हा महत्वाचा सण, अखजी म्हणून ओळखला जातो. वैशाख शुद्ध तृतीयेला येणारा हा सण ग्रामीण कृषी जीवनाशी निगडित आहे. बहिणाबाईने लेवा गणबोलीत रचलेल्या कवनांत अखजीचे महत्व सांगितले आहे. या

दिवशी बहुतेक लेवा पाटीदारांमधील नूतन सासुरवाशिणी माहेरी येतात. कुंभाराच्या घरून नवीन मातीची घागर आणून ती पाण्याने भरून पितरांचे श्राद्ध करण्याची प्रथा या लोकांत आहे. त्यास `घागर भरणे` असे म्हणतात.

बहुतेक लेवा पाटीदार शेतकरी आपल्या कृषिकामासाठी वर्षाच्या मोबदल्यात (ज्यास `साल` असे म्हणतात) दिवसाला दोन्ही वेळचे जेवण, न्याहारी व चहा, एखादा जोड कपडे व जोडा (बुट) देऊन सालदार ठेवत असतात. या दिवशी सालदाराचे जुने साल संपते व नवीन सुरू होते. जुने साल संपताना शेवटचे म्हणजे अखजीचे जेवण घेऊन सालदार दोन-चार दिवस विश्रांती घेतो.

अक्षय तृतीयेबद्दल श्रीकृष्ण युधिष्ठिरास सांगतो :-

अस्यां तिथौ क्षयमुपैति हुतं न दत्तं
तेनाक्षयेति कथिता मुनिभिस्तृतीया ।
उद्दिश्य दैवतपितॄंक्रित मनुष्यै -
स्तच्चाक्षयं भवति भारत सर्वमेव ।।

अर्थ :- या तिथीस केलेले दान व हवन क्षयाला जात नाही, म्हणून हिला मुनींनी अक्षय्य तृतीया असे म्हटले आहे. देव आणि पितर यांना उद्देशून या तिथीस जे कर्म केले जाते, ते सर्व अक्षय्य होते. त्यावरून या तृतीयेचे नाव अक्षयतृतीया पडले

या तिथीस महत्त्व येण्याचे कारण म्हणजे हा कृतयुगाचा प्रारंभदिन आहे. कालविभागाचा कोणताही प्रारंभदिवस भारतीयांना नेहमीच पवित्र वाटतो. लेवा पाटीदार शेतकरी शेतकामाची सुरुवात ह्याच दिवसापासून करीत असल्यामुळे या लोकांत या सणास विशेष महत्व आहे.

या तिथीस स्नानदानादी महत्त्व सांगितले गेलें असल्याने तापी परिसरात राहणारे लेवा पाटीदार बैलगाड्यांनी तापी स्नानास जात असत व ब्राह्मणांना विपुल शिधादान करीत असत.

या दिवशी बहुतेक सर्वसामान्य लेवा पाटीदारांच्या घरी ऐपतीनुसार शेव, सांजोऱ्या; तीळ, डाळी व सोजीचे लाडू, करंजी हे फराळ्याचे गोड-धोड पदार्थ करीत असतात. काही श्रीमंताघरी दराबा (त्याला दल असेही म्हणतात) नामक पदार्थही करतात. हा गव्हाची सोजी व रवा, साजूक तूप व पिठी साखर मळून तयार केलेला पदार्थ अतिशय चवदार असून तो बहुत करून लेवा पाटीदारांमध्येच करत असतात.

लेवा पाटीदार मुली चैत्रमासातही गौरीची पूजा करीत व त्यानिमित्त हळदीकुंकवाचा कार्यक्रम करीत. या गौरीला मखरात न बसवता दोल्हाऱ्यात बसवत. चैत्र वद्य प्रतिपदेपासून अक्षय तृतीयेपर्यंत तिची गाणी म्हणून पूजा करीत. गौरी ही शिवाची चिच्छक्ती असून, आध्यात्मिक दृष्टीने तिला शिवरूप आत्म्याची ब्रह्माकार वृत्ती मानले आहे त्याचेच हे द्योतक. या चैत्रगौरीचे अक्षय्य तृतीयेच्या दिवशी नदीत वा पाण्यात विसर्जन करीत असत.

आरवजीचे बहिणाबाईचे गाणे सर्वश्रुत आहे. ते खाली उद्धृत करीत आहे.

आरवजीचा आखणीचा, मोलाचा सन देखा जी

निंबावरी निंबावरी, बांधला छान झोका जी
माझा झोका माझा झोका, चालला भिरभिरी जी
माझा झोका माझा झोका, खेळतो वाऱ्यावरी जी
गेला झोका गेला झोका, चालला माहेराले जी
आला झोका आला झोका, पलट सासरले जी
झाला सुरू झाला सुरू, पहिला माझा पिंगा जी
फुगड्यांचा फुगड्यांचा, चालला धांगडधिंगा जी
दारोदारी दारोदारी, रवेयाची एक छाई जी
घरोघरी घरोघरी, मांडल्या गवराई जी
सन सरे आस उरे, आरवजी गेली व्हयी जी
सांग सई सांग सई, आरवजी आता कही जी

'घागर भरणे' वा पितृश्राद्धाच्या वेळी पितरांना तृप्त करण्यासाठी नेहमी श्राद्धाच्या वेळी केल्या जाणाऱ्या पदार्थांबरोबरच खानदेशी उडदाचे वडे व गव्हाची खीर करतातच.

माहेरी यायला व राहायला सासुरवाशीण किती अधीर असते हे खालील मुलींच्या गाण्यांवरून दिसून येईल.

``आखजीचा सण आला, मुऱ्हाई घरी आला ।।धृ।।
किती दिस रहासील सांग सये माहेराला ।।
पंचमीला झोका खाऊ, पोळ्याची मौज पाहू ।।
गाडी जूंपून येईन ग दसऱ्याला ।।
होळी बाईला निवद दावू, पाडव्याच्या गुढीवर तांब्या ठेवू ।।
जगदंबेच्या यात्रा पाहू पुनवेला, मग जाऊ आपल्या सासरला ।।

या दिवशी किंवा अखजीच्या दिवसांमध्ये मुले पूर्वी लगोऱ्या, विटीदांडू, सुरपारंब्या हे मैदानी खेळ खेळत. त्याशिवाय मंदिराचा कोपरा, चावडीची आडोशाची बाजू, पारावरची जागा किंवा मुलांची एकत्र बसण्याची जागा येथे करमणुकीसाठी गंजीपत्ता खेळत.

आखाळ :- हा लेवा पाटीदारांमधील खास उत्सव. आखाळ म्हणजे आषाढ अमावस्या. ह्या दिवशी किंवा आषाढाच्या शेवटच्या आठवड्यात खानदेशी उडदाचे वडे, भजे, गुलगुले, तळलेले पापड, ताक कढी व खानदेशी शेंगदाण्याची चटणी असे झणझणीत जेवण करतात. त्या दिवशी पूर्वी महिला आखाडाची गाणी म्हणत. आता ही प्रथा राहिली नाही. लेवा लोक चातुर्मास पाळतात. चातुर्मासात ते कांदा-लसूण खात नसल्याने त्याआधी साजरा करावयाचा हा उत्सव एवढेच याचे महत्त्व सांगता येईल.

प्रकरण ६

विधी आणि संस्कार

संस्कार

भरतभूमी मधील महाराष्ट्रातील हिंदुधर्मियांप्रमाणे थोड्याफार फरकाने खानदेश - व्हाडातील लेवा पाटीदारांचे धार्मिक जीवन संस्कार नामक विविध धार्मिक विधी आणि परंपरांच्या भोवती गुंफलेले आहे.[१] संस्कार म्हणजे यज्ञयागादी विधिद्वारे केलेली शुद्धिक्रिया. स्त्रिया आणि पुरुष ह्यांच्यामधील सुप्तशक्तींना मूर्त स्वरूप देण्यास्तव त्याचप्रमाणे त्यांच्या आतंरिक परिवर्तनाचे बाह्य प्रतीक म्हणून संस्कार आवश्यक मानले जातात. उपनयनासारख्या काही संस्कारांनी आध्यात्मिक तद्‌वतच सामाजिक हेतू साध्य होतात. त्यामुळे वेदाभ्यासाची द्वारे खुली होतात, आणि संस्कार करून घेणाऱ्या व्यक्तीस विशिष्ट सामाजिक अधिकार प्राप्त होऊन तीवर कर्तव्यपूर्तीचे बंधन घातले जाते. गुजरातमधून खानदेशात आल्यावर लेवा पाटीदारांनी उपनयन संस्कार विधी टाकून दिलेले दिसतात. येथें मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते की, खेडा आणि भडोच मधील लेवा पाटीदार हे स्वतःस द्विज समजत असून ते उपनयन संस्कार करून जानवे परिधान करित असतात.[२] त्यामुळे खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदारांनी कसलाही न्यूनगंड मनात न ठेवता उपनयन संस्कार करून जानवे परिधान करण्यास कोणतीही हरकत नसावी. आणि खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदार हे आणंद, बोर्साद, नडियाद या खेडा जिल्ह्यातील चरोतर मधून इकडे आलेले आहेत हे आता सर्वमान्य झालेले आहे. शिवाय लेवा पाटीदारांचे पूर्वज हे गुर्जरच होते व गुर्जरांच्या चौलुक्य, परमार, परिहार (प्रतीहार) व चाहमान या पुढे राजपूत म्हणून गणल्या गेलेल्या शाखांनी क्षात्रतेज जागविले असल्याने आणि आताही ब्रह्मभूषण परमपूज्य मोरेदादा महाराज यांनी दिंडोरीप्रणित **श्री स्वामी समर्थ सेवा व अध्यात्मिक विकास मार्ग,** विशेषांक, १९९९ यात पृ. २४२ वर लेवा पाटीदारांची गणना भारतातील आज प्रचलित असलेले क्षत्रिय यात केलेली आहे (क्रमांक २४). ते क्षत्रिय ठरत असल्याने क्षत्रियांच्या अधिकारानुसार उपनयन करण्यात काहीच हरकत नसावी (हे प्रस्तुत लेखकाचे मत आहे).

मनोवैज्ञानिकदृष्ट्यादेखील संस्कारांचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. जीवनात आपणास नवीन भूमिका वठवायची आहे, तसेच धर्माचरण विषयक पालन आपणास करावयाचे आहे, असे त्या व्यक्तींच्या मनावर बिंबविले जाते. त्याद्वारे आत्मोन्नतीचा मार्ग खुला होतो. नामकरण, अन्नप्राशन आणि निष्क्रमण ह्यांसारखे विधी व संस्कार प्रायः सामाजिक समारंभ स्वरुपाचे होत. त्यामुळे प्रेम आणि वात्सल्याची अभिव्यक्ती तसेच आनंदोत्सव साजरे करण्याची संधी

१. विधी आणि संस्कारबाबतची यादी डॉ. कि. का. चौधरी यांच्या ''विधी आणि संस्कार'' **महाराष्ट्र,** मार्ग पब्लिकेशन्स, १९८५, पृ. ७९-८२ यातून घेतली आहे.

२. आर. ई. एन्थोवेन, **कास्टस् ॲण्ड ट्राईब्ज ऑफ बॉम्बे स्टेट** (पुनर्मुद्रित), खंड २, १९७५, पृ. १३७.

प्राप्त होते. गर्भाधान, पुंसवन आणि सीमांतोन्नयन यांसारख्या संस्कारांना पौराणिक आणि प्रतीकात्मक महत्त्व आहे. धर्मशास्त्रानुसार विवाह हा संस्कार असून त्याद्वारे दोन भिन्न व्यक्तिमत्वांचे मीलन होते. या मीलनातून वंशवृद्धी साध्य करून आत्मसंचय, आत्मत्याग आणि परस्पर साहचर्यामधून दोघांचा आत्मोद्धार करणे हा विवाह संस्काराचा मूळ हेतू असतो.

संस्कार व ते साजरे करावयाचा क्रम ह्याबद्दल **वेद** आणि **गृह्यसूत्रांमध्ये** नियम घालून दिलेले आहेत. तथापि विविध स्मृतिकारांच्या संस्कारांच्या संख्येबद्दल एकवाक्यता नाही. धर्मशास्त्रानुसार खालील सोळा संस्कार मात्र अनिवार्य मानलेले असले तरी कालक्रमानुसार बरेच संस्कार अस्तंगत झाले असून स्मृतिग्रंथांनी विहित केलेल्या पद्धत्यांनुसार हे सगळेच संस्कार अगदी ब्राह्मणवर्गीय देखील करीत नाहीत. **गौतम धर्मसुत्रानुसार** ४८ संस्कार सांगितले आहेत. खाली नमूद केलेल्या महाराष्ट्रात परंपरा असलेल्या सोळा संस्कारांपैकी लेवा पाटीदारांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या संस्कारांची माहिती या प्रकरणात विस्ताराने देत आहे. तरीही मर्यादा आहेतच.

१) ऋतू-संगपन (प्रथम ऋतूप्राप्तीची शुद्धी)
२) गर्भाधान (पूंबीज-रोपण विधी)
३) पुंसवन (पुत्रप्राप्तीस्तवं गर्भारपणात केलेला विधी)
४) सीमांतोन्नयन (गर्भारपणात केलेला विधी)
५) जातकर्म (नवजात अर्भकाचे कानात शुभ मंत्रोपचार)
६) पाचवी आणि सटवाई (अर्भकांचे रक्षण व त्याच्या ललाटाची रेषा शुभ व्हावी म्हणून केलेली पूजा)
७) नामकरण (बारसे)
८) कर्णवेध (कान टोचणे)
९) अन्नप्राशन (मुलाचे प्रथम भोजन, उष्टावण)
१०) चौल, चुडाकर्म, जावळ (प्रथम केशकर्तन)
११) विद्यारंभ (अध्यायनाचा प्रारंभ)
१२) उपनयन, मूंज (व्रतबंध)
१३) समावर्तन, सोडमूंज
१४) विवाह
१५) चतुर्थीकर्म
१६) अंत्येष्टी

या संस्कारांपैकी आता थोडेच संस्कार उरले आहेत. उदा. विवाह होण्याचे वय मुलांच्या आणि मुलींच्या बाबतीत पुष्कळच वाढल्याने तसेच बालविवाहास कायद्यानेही बंधन आल्यामुळे गर्भाधानासारखा प्रथम रजोदर्शनानिमित्त एकेकाळी समारंभाने होणारा संस्कार आता कोणी

करीत नाही. पुंसवनाचा विधी तसेच गर्भवतीच्या व गर्भाच्या स्वास्थासाठी सीमान्तोन्नयन विधी सुद्धा आता कोणी करीत नाही. पण गर्भवतीला डोहाळे लागल्यावर तिच्या इच्छा पूर्ण करण्यात सहसा कसूर होत नाही. नामकरण आणि चौल मात्र वेदमंत्राविना स्नेहसंमेलनाच्या स्वरूपात साजरे केले जातात. बऱ्याच वेळा दोन अथवा अधिक संस्कार एकत्रच साजरे करतात. उदा. चौल, उपनयन व सोडमूंज त्याच दिवशी उरकून घेतात.

प्रत्येक शुभ संस्काराचा प्रारंभ गणपतीपूजन, पुण्याहवाचन, मातृकापूजन आणि नांदिश्राद्ध या विधींनी केला जातो. गणपतीपूजन म्हणजे मूठभर तांदळाच्या ढिगावर एक सुपारी गणपतीचे प्रतीक म्हणून ठेवून आपल्या आगमनाने संकल्पित संस्काराची सिद्धी शुभदायक व निर्विघ्न करण्यास्तव केलेले आवाहन होय. संस्कार करणारी व्यक्ती हात जोडून गणपतीला नमस्कार करून `ओम् महागणपतये नमो नमः । निर्विघ्नम् कुरु ॥` असा मंत्रोच्चार करते.

पुंसवन विधी केल्याने पुत्रप्राप्ती होते अशी श्रद्धा असल्याकारणाने त्यास पुंसवन असे म्हणतात. हा विधी बाईच्या गरोदरपणात तिसऱ्या महिन्यात करीत असत. या विधीमुळे गर्भ-लिंग ठरविणाऱ्या देवता प्रसन्न होऊन पुत्रप्राप्तीचा योग संभवतो अशी धारणा होती.

पहिल्या बाळंतपणासाठी शक्यतो गर्भवतीला माहेरी नेण्याची वहिवाट आहे. पूर्वी लवकर लग्न झाल्याने रजोदर्शनानंतर लगेच गर्भवती राहिल्यास बाळंतपणाच्या त्रासाला तिच्या बालमनावर विपरित परिणाम होऊ नये म्हणून मातापित्यांचा मानसिक आधार प्राप्त व्हावा म्हणून ही प्रथा होती. त्यावेळी आई-वडिलांकडून समारंभपूर्वक आणले जाई. तिला आणण्यासाठी खानदेशात व विशेषकरून लेवा पाटीदार समाजात बैलगाडी पडदा घालून सासरी पाठवीत. माहेरी आणण्यासाठी मुऱ्हाई जात असे. आता मुऱ्हाई जाण्याची प्रथा बंद झाली आहे. आता गर्भारणीस माहेरी पाठवतात ते तिला मानसिक आधार मिळावा म्हणून नाही तर होणारा बाळंतपणाचा, प्रसूतिगृहाचा व इतर खर्च माहेरच्यांवर लोटण्यासाठी. हा एक व्यवहार झाला आहे. असो ते काही असो परंतु त्यानिमित्ताने तरी बाळंतीणीस मायेचा आधार मिळतो. आता डोहाळे जेवणाची प्रथा शहरात रूढ होत आहे. पूर्वी बाळंतपण घरी केले जात असे व सुईणीचे काम बहुधा न्हाव्याची पत्नी करीत असे. तिला एक सामाजिक स्थान होते. आता प्रसूतिगृहाच्या सोयी उपलब्ध असल्यामुळे दवाखान्यात बाळंतपण करण्याचा कल वाढला असला तरी ज्यांची अगदीच ऐपत नाही ते घरीच बाळंतपण करतात.

मुलगा झाल्यास त्याची नाळ छेदण्यापूर्वी त्याच्या बापाने मुखावलोकन करून ``तू वेद आहेस, तू दीर्घायुषी हो`` असे म्हणून मेघाजनन (वृद्धी) होण्यास व्याहर्तींचा उच्चार करणे व गृह्य नाद ठेवणे यासाठी जातकर्म किंवा पुत्रावलोकन विधी आता करीत नाहीत. मात्र लेवा पाटीदारांमध्ये नवजात अर्भकाचे दर्शन घेण्याच्या प्रथेस `रूपदर्शन` असे संबोधतात. त्यावेळी त्याच्या अंथरुणाखाली ऐपतीनुसार पैसे ठेवण्याची प्रथा आहे. प्रथम रुपदर्शन बापाने घ्यावे असा रिवाज आहे.

पाचवी व सटवाई :- हा वैदिक संस्कार नसला तरी सर्व हिंदूंप्रमाणे शिशु जन्मल्यानंतर

पाचव्या व सहांव्या दिवशी पाचवी व सटवाईची पूजा करतात. बालकाच्या जीवनातील हा पहिला लौकिक विधी. पाचव्या व सहाव्या दिवशी अर्भकाच्या ललाटीची रेषा आखली जाते असा समज असून इडा पिडा व भूतबाधा टाळण्यास्तव हा विधी करतात. प्रसूतीच्या पाचव्या दिवशी षष्ठी देवीची पूजा करतात. त्यालाच पाचवीपूजन म्हणतात. षष्ठी ही ब्रह्मदेवाची मानसकन्या व स्कंदपत्नी असून ती मूळ प्रकृतीच्या सहाव्या अंगाने प्रकट झाली म्हणून षष्ठी म्हणत असून ती बालसंरक्षक लोकदेवता मानली जाते म्हणून तिची पूजा करतात. आणखीही एका समजानुसार सोळा मातृकांपैकी षष्ठी ही बालघातक मातृका असून तिने आपले बालघातक स्वरूप सोडून बालसंगोपन करून बाळबाळंतीणीस दीर्घायुष्य व आरोग्य द्यावे म्हणून ही पूजा करतात. षष्ठी शब्दाचा अपभ्रंश होऊन सटवी हा शब्द अस्तित्वात आला आहे. पाचवी पूजेच्या वेळी बाळंतिणीच्या खोलीत बाळाच्या मनगटावर काळ्या दोऱ्यात बांधण्यासाठी सोन्याची अथवा चांदीची सटवीची प्रतिमा, कोरा कागद, लेखणी, पाट, पूजेचे व बाळघुटीचे साहित्य, नैवेद्य इ. वस्तू ठेवतात. कुळाचारानुसार साहित्यात बदल होऊ शकतो. एक दिवा अखंड तेवत ठेवतात. कणिकेचे पाच दिवे, पाच पंचपक्वान्नांचे घास (ज्यास मुटके म्हणतात) व पाच मधुर फळे, पाच खारका, पाच सुपाऱ्या, पाच हळकुंडे सुपात ठेवून यांनी देवीची पूजा करतात. काही पाटीवर सरस्वतीची प्रतिमा काढून तिचीही पूजा करतात. सटवाईस हळदकुंकू लावल्यावर बाळास थोडा वेळ तिच्या समोर ठेवतात. यात पंचक्रोशीनुसार थोडाफार बदल असतो. पाचवीच्या दिवशी बरेच लेवा पाटीदार भजन-कीर्तनाचा कार्यक्रम आयोजित करतात. त्यादिवशी प्रथमच पेढे वाटतात. काही ऐपतीनुसार आप्तेष्ट-मित्र व भाऊबंदांना जेवण देतात. काही चहापान देतात.

बाराव्या दिवशी बारसे करतात त्या दिवशी नाव ठेवतात. या दिवशी घुगऱ्या शिजवून त्या सवाष्णींना वाटतात. बारश्याच्या दिवशी सकाळी बाळ-बाळंतिणीला न्हाऊ घालतात.व न्हाणीपूजन करतात. न्हाणीपूजन केले म्हणजे सुहेर फिटते. लेवा पाटीदार सुहेरला 'इर्दी' ('वृध्दी' चा अपभ्रंश) असे म्हणतात. ज्या कुटुंबांना 'इर्दी' झाली असेल त्यांच्यात सहसा काही कौटुंबिक प्रथा पाळतात.

जावळ काढणे (चौल अथवा चुडाकर्म) :- शिशुच्या डोक्यावरील केस प्रथम काढण्याच्या क्रियेला जावळ काढणे म्हणतात. चुडा म्हणजे शेंडी, चुडा ठेवण्याचा विधी म्हणून चौल असे म्हणतात. या दिवशी नापितास योग्य मोबदल्याबरोबरच जेवण व वस्त्र देण्याची प्रथा होती. गोत्र प्रवरांचे स्मरण करून जावळ काढताना चुडा (शेंडी) ठेवावी. बरेच लेवा पाटीदार जावळ काढण्यासाठी बालकास सव्वा वर्षानंतर खंडोबास नेतात.

जातकर्मापासून चौलकर्मापर्यंतचे संस्कार मुलींच्या बाबतीतही परंतु मंत्राशिवाय करावेत असे **आश्वलायन गृह्यसूत्रात** तसेच **मनुयाज्ञवल्क्य स्मृतीत** सांगितले आहे. मुलींचे पहिले केस अपवित्र समजून अगदी लहानपणीच एकदा कापून टाकण्याची प्रथा आहे. लेवा पाटीदारांमध्ये असे समजत नसले तरी मुलींचे जावळ काढण्याची प्रथा आहे. मुलींचे जावळ काढल्याने

तिच्या केसांना वाढ लागते अशी समजूत आहे.

काहींचे जावळ मानलेले (नवसाने मुलगा झाल्यास) असते. अशांचे जावळ मानलेल्या ठिकाणी, अट्रावलचा मूंजा, तापीवरील अंजाळ्याखालील माणकेश्वर, जेजूरीचा खंडोबा बुलढाण्यातील जाळीचा देव वा इतर ठिकाणी काढतात. त्यावेळी बालकाची आत्या जावळ झेलते. तिला साडीचोळीचा अहेर करतात. आप्तेष्टांना जेवण देतात.

कान टोचणे (कर्णवेध) :- लेवा पाटीदारांमध्ये कान टोचण्याच्या विधीस अनन्यसाधारण महत्व असते. उपनयन संस्कारासारखाच हा विधी करतात. काही कारणास्तव मुलाचे कान टोचायचे राहून गेले असल्यास लग्नाच्या आधी कर्णवेध संस्कार करावाच लागतो.

प्राचीन **सूत्रग्रंथात** या शिशुसंस्काराचा उल्लेख **बोधागुह्यसूत्रात** सापडतो. त्यानुसार मूल जन्मल्यापासून ७व्या किंवा ८व्या महिन्यात मुलाचे कान टोचावे असे सांगितले आहे. बृहस्पतीच्या मते ते १०, १२ किंवा १६व्या दिवशी किंवा ७व्या अथवा १०व्या महिन्यात टोचावे असे आहे. लेवा पाटीदारांमध्ये लहानपणी मुलाला समजू लागल्यावर कान टोचतात. त्यासाठी वयाचे बंधन नाही. मात्र कान टोचण्याचा विधी कुळाचारानुसार या लोकांच्या कुलदैवताचा जो ठराविक दिवस असतो त्या दिवशी करतात. साधारणतः बऱ्याच लोकांच्या कुलदैवताचा हा दिवस होळीनंतरच्या पहिल्या शुक्रवारी असतो. कानाचा (कान टोचण्याचा) दिवस ठरविताना मुलाचा गुरु पाहतात. १२व्या, ८व्या व ४थ्या गुरुत कान टोचत नाहीत. लग्नाप्रमाणेच कर्णवेधाचा मुहुर्त पाहतात. कान टोचण्याचा विधी मोठा असल्यास काक्या, मावश्या, माम्या, आत्या यांना आहेर म्हणून साड्या व कापडे देतात. मुलाचा कर्णवेध करण्याच्या ठराविक दिवसांच्या आधी त्याच कुटुंबात म्हणजे मुलास भाऊ झाला असल्यास किंवा मुलाच्या वडिलांच्या भावास मुलगा झाला असल्यास तो भाऊ व चुलतभाऊ ठराविक वयाचा झाल्यावर दोघातिघांचा कर्णवेध विधी मुहूर्तावर एकाच दिवशी करतात. या दिवशी मुलांना नवीन कपडे परिधान करून वाजत गाजत कुलदैवताकडे नेतात. कर्णवेध विधी पुढीलप्रमाणे करावा.

दिवसाच्या पूर्वार्धात पूर्वेस तोंड करून बसावे व मुलाच्या उजव्या व डाव्या कानाला स्पर्श करून ``भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम..`` हा मंत्र म्हटल्यावर कुशल माणुस वा सोनाराने कान टोचावेत. टोचताना मूल रडल्यास त्याच्या तोंडाला मध लावावे. संस्कार सांगतेसाठी आप्तेष्टांना भोजन घालावे. मुलांच्या बाबतीत हा विधी धार्मिक झाला आहे. मुसलमान पुरुषात कान टोचण्याची पद्धत नसल्यामुळे त्यांना `अविंध` म्हणतात. हिंदूंमध्ये या संस्काराने धार्मिक स्वरूप ग्रहण केल्यामुळे तो अपरिहार्य ठरला असून त्याची अवज्ञा करणे पाप मानले जाऊ लागले. देवल आपल्या स्मृतीत लिहितो की, `ज्या ब्राह्मणाच्या कर्णरंध्रात सूर्याची छाया प्रवेश करीत नाही, त्या ब्राह्मणाच्या केवळ दर्शनानेही पुण्यक्षय होतो. अशा ब्राह्मणास श्राद्धासाठी बोलावू नये, बोलावल्यास ते आसुरश्राद्ध ठरते.`

मुलींचे कर्णवेध धार्मिक नसून कर्णभूषणे परिधान करण्यासाठी करतात. मुलाचा कर्णवेध

केल्यानंतर त्याच्या दोन्ही कानात सोन्याच्या वा चांदीच्या बाळ्या घालण्याची प्रथा लेवा पाटीदारांमध्ये आहे. काही दिवसांनंतर या बाळ्या काढून टाकतात.

खेडा जिल्ह्यातील लेवा पाटीदार आपल्या मुलांची मुंज करीत असल्यामुळे व खानदेशातील लेवा पाटीदार खेडा, भडोच जिल्ह्यातून आलेले असल्यामुळे यांचा कान टोचण्याचा हा विधी (संस्कार) म्हणजे खेडा ज़िल्ह्यातील लेवा पाटीदारांच्या मुंज संस्काराच्या अपभ्रंशित संस्कार असावा. म्हणून लेवा पाटीदारांनी कान टोचण्याच्या दिवशीच मुंज आटोपून यज्ञोपवित परिधान करण्यास हरकत नाही.

उपनयन (मुंज) :- हा अत्यंत शुद्धिसंस्कार आहे. पारशी धर्मग्रंथातही याचे महत्व कथन केले असल्याने पारशांमध्येही हा विधिसंस्कार केला जातो व म्हणून या संस्काराचा उगम इंडो-इराणीयन संस्कृतीमध्ये झाला असावा.[३] पारशी हे पार्थियामधून इराणमार्गे भारतात आले आहेत. अरबांनी इराणवर इ. स. ६३३ मध्ये कब्जा केल्यावर ७ व्या, ८व्या शतकांनंतर पारशी भारतात आले आहेत. त्याआधी याच देशाच्या गुर्जिस्तान नामक भागातून लेवा पाटीदारांचे पूर्वज गुर्जर हे आलेले आहेत. (४ थ्या ५ व्या शतकात) व गुर्जरांपासून पुढे क्षत्रिय राजपूत झालेल्यांमध्ये तसेच खेडा-भडोच भागातील लेवा पाटीदारांमध्ये मुंज संस्काराची प्रथा असल्याने व ते स्वतःस द्वीज मानत असल्याने खानदेश-व्हाडातील आस्थलांतरी लेवा पाटीदारांनीही हा संस्कार करावयास काहीच हरकत नाही. हे प्रस्तुत लेखकाचे मत आधीही नमूद केले असल्याने उपनयन संस्काराची माहिती येथे देत आहे. खेडा जिल्ह्यातील लेवा पाटीदार यज्ञोपवित (जानवे) परिधान करतात त्यामागील कारण असेही सांगत येईल की, गुर्जर लोकांपैकी हरिश्चंद्र नामक ब्राह्मण पुरुषाने गुर्जस्त्ता (राजपुताना) भागात इ. स. ६ व्या शतकात लहानसे राज्य स्थापन केले.[४] त्याची भद्रा नामक राणी क्षत्रिय कुळातील होती. त्यांची मुले स्वतःस गुर्जर प्रतीहार म्हणवित. या हरिश्चंद्र ब्राह्मणापासून उत्पन्न झालेल्या या क्षत्रिय वंशातील खेडा जिल्ह्यातील लेवा पाटीदार स्वतःस द्विज समजून यज्ञोपवित परिधान करीत असावेत.

मुंज ८ व्या, ११व्या किंवा १२व्या वर्षी करतात. प्रारंभी घाणा, गणपतिपूजन, मातृकापूजन आणि पुण्याहवाचन हे उपचार यथास्थित केले जातात. बटूचे शेंडीव्यतिरिक्त सर्व केस न्हाव्याकडून कापून घेतात. बटूचे उटणांनी स्नान घातल्यावर नवीन कपडे परिधान करतात. बटूस आई मांडीवर घेऊन भरविते, नंतर त्याच थाळीत स्वतः अन्नग्रहण करते. (लेवा पाटीदार माता आपल्या मुलांच्या थाळीत ब्याचदा जेवतात. कदाचित यांच्यात पूर्वीकधी काळी उपनयन प्रथा असावी व त्यातूनच ही प्रथा रूढ असावी). मुहुर्तावेळी बटू आणि त्याचे वडील यांच्यात दोन पुरोहित अंतरपाट धरतात. या अंतरपाटावर कुंकुमाने स्वस्तिकचिन्ह काढलेले असते. पुरोहित मंगलाष्टके म्हणतो त्यावेळी आमंत्रित आप्तेष्ट व इतर मंडळी बटू

३. डॉ. कि. का. चौधरी, "विधी आणि संस्कार," **महाराष्ट्र**, मार्ग पब्लिकेशन्स, पूर्वोक्त, पृ. ८०.
४. महादेवशास्त्री जोशी, **भारतीय संस्कृतिकोश**, खंड ३, पृ. ८३.

व वडिलांवर अक्षता टाकतात. मुहुर्तसमयी अंतरपाट काढून बटू वडिलांच्या पाया पडतो. मंगलवाद्ये वाजतात. पानसुपारीने आमंत्रितांचे स्वागत करतात. उपनयन संस्काराचा आता प्रारंभ होतो. होमाग्नी प्रज्वलित करून त्यात तूप, तीळ आणि सात प्रकारच्या समिधा अर्पण करतात. बटू लंगोट व पंचा नेसून ब्रह्मचर्याश्रमाची दीक्षा देण्यास्तव पुरोहितास विनंती करतो. पुरोहित विनंती मान्य करतो. त्यास यज्ञोपवीत परिधान करतो आणि पलाश वृक्षाचा दंडा देऊन ज्ञानार्जनास्तव उपदेश करतो. सूर्याची प्रार्थना करून बटू ही समिधा अर्पण करतो. पुरोहित यज्ञाची सांगता करतो. बटू गायत्रीमंत्र म्हणतो. तद्नंतर गणेशमंदिरात जाऊन गणेशस्तोत्र म्हणतात. कार्यस्थळी परतल्यावर `ओम भवति, भिक्षाम् देहि' अशा शब्दात बटू आईचे आर्जव करतो. आई आशिर्वादासह मिठाई व सोन्याचांदीचे नाणे भिक्षेत घालते. याला भिक्षावळ असे म्हणतात. मेघाजनन या अंतिम विधीमुळे बटूची बुद्धी अध्ययन व वेदाभ्यास करण्यास समर्थ बनते अशी श्रद्धा असल्याने ज्ञान व वैभव प्राप्तीस्तव बटू बुद्धिदेवतेची प्रार्थना करतो. गणपती व वरुणास आवाहन व नमस्कार करून उपनयन सांगता करतात. बटूने आता ब्रह्मचर्याश्रमात पदार्पण केलेले असते. त्याने बारा वर्षे अध्ययन करायचे असते. पूर्वी अध्ययनानंतर समावर्तन विधी करीत पण आता त्याच दिवशी उरकून घेतात. समावर्तनास सोडमूंज म्हणतात. समावर्तन हा गृहस्थाश्रमात प्रदेश करण्याआधीचा विधी असतो. सोडमूंज विधीत मामा बटूस मुलगी देण्याचे नाटक करून हा विधी संपवितात. आज हा विधी केला जात नाही.

विवाह संस्कार

हा एक महत्वाचा संस्कार असून ज्यामुळे विवाहेच्छू तरुण आणि उपवर कन्या हे दोघे ब्राह्मण, इष्टमित्र आणि अग्नी यांच्या साक्षीने पति-पत्नी म्हणून संबद्ध होतात त्या संस्काराला विवाह असे म्हणतात. विवाहाला पाणिग्रहण, उपयम, उद्वाह असेही म्हणतात. मानवी समाजातील सर्व संस्थांमधली विवाहसंस्था मुख्य असून सोळा संस्कारांमध्ये ती केंद्रस्थानी आहे. विवाहामुळे स्त्री-पुरुषांमधील संबंधाचे नियमन होते. तद्वतच अपत्यांचा सामाजिक संबंध -दर्जा ठरतो. कुटुंबसंस्था विवाहसंस्थेवर अवलंबून असल्याने विवाहसंस्कारांवर सामाजिक नीतीचा प्रभाव पडला आहे. विवाहसंस्कारासाठी जेवढ्या गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात, तेवढ्या अन्य कोणत्याही संस्कारात घ्याव्या लागत नाहीत. या संबंधात वधु-वर चारित्र्याबरोबर कुळाचे पावित्र्य व दर्जा विचारात घेतला जातो. त्यावरच दोघांचा संसार श्रेयस्कर व्हायचा असतो. विवाहसंस्कारातील मंत्र पावित्र्यनिदर्शकच आहेत. याव्यतिरिक्त विवाही भेद (अंतर्विवाही = endogamous व बहिर्विवाही = exogamous), सामाजिक दर्जा, अर्थोत्पादनाची क्षमता, निरोगित्व, अव्यंगत्व, अनुवंशिकता, इत्यादी गोष्टी विवाह जुळवितांना निरखून पारखून घेतात.

विवाहसंस्था कुटुंबसंस्थेपुरतीच मर्यादित नसून तिला सामाजिक अनुबंध असतो. गुणी, नीतिमान, चारित्र्यसंपन्न, परोपकारी दांपत्ये समाजोत्कर्षाला उपयोगी पडतात. अनीतिमान

दांपत्यामुळे समाजाचे विघटन होते. विवाहामुळे स्त्री-पुरुषांचा समाजविघातक उच्छृंखलपणा संयत होतो. विवाहसंबंधाने माणसे समाजाशी एकजीव होतात, नातीगोती संबंध वाढून जीवनव्यापकता येते. कर्तव्य निश्चित झाल्याने आत्मौपम्यवृद्धीमुळे पुरुष संयमी, नीतिमान, उपकारक आणि अहिंसक बनतो आणि अलौपम्यवृद्धीचा धडा त्यास पत्नी व अपत्यरुपाने मिळतो. विवाहाचा उद्देश `धर्मप्रजासम्पत्ति : प्रयोजनं दारसङ्ग्रहस्य` म्हणजे धर्म आणि प्रजा, संपत्ती हे विवाहाचे प्रयोजन असल्याचे मिताक्षकाराने (याज्ञ, स्मृ. १.७८ वरील टीका) म्हटले असून आपस्तंबाचेही तेच मत आहे. अक्षतारोपणाच्या मंत्रात वधू-वर एकमेकांकडे ज्या कामना व्यक्त करतात, त्या जितक्या व्यावहारिक आहेत, तितक्याच धार्मिक व नैतिकही आहेत. विवाहेच्छूंनी धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ परस्पर सहकार्याने संपादित करायचे असतात. त्यांच्या पति-पत्नींचे लैंगिक संबंध निष्ठेचे पाहिजेत, असा वेद व धर्मशास्त्रांचा आग्रह आहे. म्हणूनच अन्य धर्मांमध्ये त्यास कराराचे स्वरूप असले तरी हिंदूंमध्ये एक पवित्र संस्कार मानला जातो. करारांच्या अटींचा भंग झाल्यावर करार संपुष्टात येऊन दंपत्ती विभक्त होतात. संसाराने बध्द झालेले वधू-वर दुर्दैवाने दूर झाले, तरीही वियोगाची कारणे निरक्त झाल्यावर एकत्र येऊन पुन्हा नांदतात. विवाह संस्था अतिप्राचीन असून ऋग्वेदातील विवाहसंस्थेचे स्वरूप अतिशयच मंगल व उदात्त आहे.

संगोत्र व सपिंड विवाह निषेध असला तरी सपिंड विवाह मान्यता पावलेले आहेत. आतेभावाने मामेबहिणीशी लग्न करणे हा त्यातलाच प्रकार मानता येईल. यात सकुळ येत नसल्यामुळे कुळांना प्राधान्य देणाऱ्यांमध्ये ही प्रथा निषिद्ध मानता येत नाही.

लेवा पाटीदारांची कुळे हीच बहिर्विवाही गट (Exogamous Groups) आहेत. सुमारे १५० वर्षांपूर्वी खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदार समाज एकसंघ होता व त्यांच्यामध्ये अंत:र्विवाही (Endogamous) भेद नव्हते. दुर्दैवाने सुमारे १५० वर्षांपूर्वी काही किरकोळ मतभेदांमुळे या समाजामध्ये सावदेकर किंवा अस्सल लेवा पाटीदार, गाडेगावकर किंवा नवघरे, कंडारकर आणि थोरगव्हाणे असे चार अंतर्विवाही गट निर्माण झालेत. म्हणजे या गटांनी आपापसात बेटी व्यवहार करण्याचेच बंद केले. त्यांचे रोटी-व्यवहार मात्र चालू राहिले. श्री. शं. वि. पाटील यांच्या मुलाखतीत त्यांच्या मते थोरगव्हाणे, नवघरे, कंदारकर व लेवा पाटीदार हे चार पोटभेद म्हणजे गुजरातमधील लेवा कणब्यांमध्ये असलेले खेड्यांचे गोल[५] (निरनिराळे

५. गुजरातेत विवाहनिर्बंधाची मजल जात अथवा पोटजातीपर्यंतच थांबलेली नाही. अजुनही ही फूट चालूच आहे. प्रत्येक पोटजातीत खेड्यांचे अथवा शहरांचे विवाहसंघही स्थापन झाले आहेत. त्यांस `एकदा` किंवा `गोल` असे म्हणतात. प्रत्येक गोलातील मुलीचे त्याच गोलातील मुलाबरोबर लग्न केले पाहिजे असा निर्बंध आहे. शहरातील लोक खेड्यात मुली द्यावयास तयार नसत, परंतु खेड्यातील मुली करण्यास हरकत नसे आणि खेड्यातील लोकही मुलीस सुख लाभावे म्हणून शहरात देत. याचा परिणाम असा झाला की, खेड्यांतील मुलांस मुली मिळेनाशा झाल्या. या गोष्टीस आळा घालण्यासाठी `गोल` निर्माण करण्यात आले. पण हे गोलही स्थिर स्वरूपाचे नाहीत. खेड्यांच्या संख्येत बदल होत राहातो. एखाद्या मुलास त्याच्या गोलात मुलगी न मिळाल्यास दुसऱ्या गोलातील पंचाच्या परवानगीने त्या दुसऱ्या गोलातील मुलांशी लग्न करता येते. असे झाल्यास गोलातील खेड्यांची संख्या बदलते. यातूनच पंच दंड वसूल करू लागले.

संघ अथवा गोल[५]) केलेले असून एका गोलातील मुलामुलींची दुसऱ्या गोलातील मुला-मुलींबरोबर लग्न केले जात नाहीत. या गोलांच्या मर्यादा निश्चित स्वरूपाच्या नसतात व त्यांत वारंवार बदल होतात असे जे स्वरूप आहे, त्यातलाच प्रकार असावा. परंतु खानदेश-व्हाडासाठी हा निकष खरा वाटत नाही. अलिकडे २०-२५ वर्षात लेवा पाटीदार, नवघरे व कंडारकर यांच्यातील अंतर्विवाही भेद नष्ट झाले असून त्यांचा एक व थोरगव्हाण्यांचा दुसरा असे दोनच अंतर्विवाही गट शिल्लक राहिले आहेत. काळाच्या प्रवाहात ह्या दोन गटांमधील अंतर्विवाही भेद नष्ट होणे आवश्यक आहे.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे लेवा पाटीदारांची कुळे ही बहिर्विवाही गट असल्यामुळे मराठे, राजपुतांप्रमाणेच एकाच कुळात म्हणजे सकुळ विवाह करीत नाहीत. महाराष्ट्रातील उच्चवर्णियांमध्ये सगोत्र, सप्रवर व सपिंड विवाह करीत नाहीत. लेवा पाटीदारांमध्ये गोत्रांचा विचार जरूर करतात, प्रवर पाहात नाहीत. पूर्वी अडाणीपणामुळे बहुतेक लोकांना गोत्र व प्रवरांची माहिती नसे. आता या समाजात शिक्षणांचे प्रमाण खूपच वाढल्याने कुळ गोत्रांचा सखोल विचार करू लागले आहेत. यांच्यात एकपत्नित्वाची (monogamy) प्रथा असून पूर्वीच्या काळी क्वचित बहुपत्नित्व (polygamy) आढळत असे. यांच्यातील पूर्वीची बालविवाहाची (infant marriage) प्रथा बंद पडली असून परिपक्व वयमान गटात (matured age group) विवाह करण्याची प्रथा रूढ झाली आहे.

उच्च कुळातील मुलाने खालच्या कुळातील मुलगी घरात आणणे यास `अनुलोम` विवाह संबोधण्यास हरकत नाही. आणि खालच्या कुळातील मुलाने उच्च कुळातील मुलगी घरात आणणे यास `प्रतिलोम` विवाह संबोधण्यास हरकत नाही. आता उच्चनीच भेद नष्ट झाले असले तरी हुंडा घेऊन मुलगी घरात आणण्याच्या प्रथेस प्रतिलोम विवाह म्हणण्यास हरकत नाही.

लालगंध (सोयरीक) :- विवाहापूर्वीचा महत्वाचा विधी म्हणजे वाङ्‌निश्चय करणे. यालाच लेवा पाटीदार लालगंध, सोयरीक किंवा साखरपुडा असेही म्हणतात. मुलामुलीने पसंती कळविल्यावर व पत्रिकेनुसार गुण जुळून आल्यावर म्हणजे ३६ गुणांपैकी किमान १८ च्या वर गुण जुळल्यास पसंती कळवून विवाह पक्का करण्यासाठी वाङ्‌निश्चयाचा दिवस ठरवितात. लाल गंध किंवा साखरपुड्याचा कार्यक्रम वाङ्‌दत्त वधुपित्याकडे होतो. पुरोहिताद्वारे होम, घाणा, गणपतिपूजन, मातृकापूजन व पुण्याहवाचन विधी थोडक्यात आटोपल्यावर वरपक्षाकडून वाङ्‌दत्त वधूस नवीन साडी नेसवून कुलदेवतांची पूजा करवितात, तद्वतच वराकडूनही पूजा करवितात. यानंतर वराने वधूस व वधूने वरास आंगठ्या घातल्या म्हणजे वाङ्‌निश्चय पक्का झाल्याचे घोषित करतात. या विधीचा सांगता आमंत्रितांना मिष्टान्न भोजन देऊन करतात. पूर्वी वर उपस्थित राहणे आवश्यक मानले जात नसे.

लेवा पाटीदारांमध्ये परिस्थितीनुरूप लालगंध मोठा करतात. काही ठिकाणी तर तीनशेचारशे आमंत्रित असतात. त्याशिवाय वधुपक्षाकडील लोक व भाऊबंद वेगळे असतात. हा सगळा

खर्च वधुपित्याने करावयाचा असतो. यावर आवर घालण्याची आवश्यकता आहे. साखरपुड्याच्या दिवशी लग्नतिथी निश्चित करण्याची प्रथा आहे. या दिवशी काही वरपक्षाकडील मंडळी वराच्या बहिणीसाठी अंगठी व साडीही मागून घेतात.

लेवा पाटीदारांमध्ये सोयरिकीनंतरचा लौकिक विधी म्हणजे बस्ता काढणे किंवा लग्नाचे कपडे काढणे. एखादा दिवस मुक्रर करून १०-१५ आमंत्रित वधुपक्षाकडचे व १०-१५ आमंत्रित वर पक्षाकडचे बस्ता काढण्याच्या कापड दुकानात एकत्र येतात. त्यात वधूच्या पसंतीनुसार शालू, पैठणी व अन्य भारी साड्या व मुलाचे कोट वा सफारीचे कापड व अन्य कपडे खरेदी करतात. वरमाय-वधूमायच्या साड्यांबरोबरच वधूवरांना आजी-आजा असल्यास आजलसाड्यात त्यांच्यासाठी साड्या (पातळ), धोतर, कापडही बस्त्यात काढतात. पूर्वी बस्त्याचा खर्च समसमान वाटून घेत, नंतर दोनतृतिअंश मुलीकडून व एकतृतीअंश मुलाकडून केला जाई. आता मुलीकडच्यांचा खर्च मुलीकडच्यांनी व मुलाकडचा मुलाकडच्यांनी करावा अशी प्रथा सुरू झाली आहे.

पूर्वी वर-वधूच्या दागिन्यांचा खर्चही निम्मे निम्मे करण्याची अगदी आदर्श पद्धत होती. परंतु ह्या ३०-३५ वर्षात मुलीकडच्यांना जास्त खर्च येऊ लागला आहे. इतर समाजांप्रमाणेच या समाजातही हुंड्याचे प्रमाण वाढले आहे. अलिकडे मुलींचे बहुतांश दागिने मुलीच्या बापाने ऐपतीनुसार १०-१५ तोळ्यांपासून मुलगा उच्च शिक्षित व चांगला पगारदार असल्यास ४०-४५ तोळे किंवा त्यापेक्षाही जास्त करण्याची प्रथा रूढ होत आहे. मुलगी उच्च शिक्षित असली तरी हुंडा व दागिने घेत नाही असे नाही. प्रमाण थोडे कमी असते एवढाच फरक. मुलाचा बाप वधूसाठी फक्त मंगळसुत्र, एखादी चेन, सौभाग्य लेणे म्हणून कानातले दागिने व शक्य झाल्यास (घरची परिस्थिती चांगली असल्यास इभ्रत म्हणून) १०-१५ तोळ्यांपर्यंत दागिने करतो. हे सर्व दागिने त्याच्यात घरात येत असले आणि सर्व खर्च घेतलेल्या हुंड्यातून भागविता येत असला तरी सुद्धा वरपिता वधूसाठी फार दागिने करीत नाही. हुंडा न घेणारांचे प्रमाण अत्यल्प आहे म्हणजे ५ टक्केही नाही.

वधुपिता ऐपतीनुसार मुलीच्या नवीन संसारासाठी लागणाऱ्या वस्तू, भांडीकुंडी यांचे आंदण देत असतो. त्यात स्वयंपाकासाठी लागणारी सर्व भांडी, स्वयंपाकघरातील भांडी व वस्तू, मिक्सर, ताट, तांब्या, पेले इत्यादींबरोबर ऐपतीनुसार पाच चांदीचे देव किंवा तांब्याचे देव आंदणात देतात. पूर्वी बंब (संशा), पलंग व गाय आंदणात देत.

लग्न जमल्यानंतर नवऱ्या मुलास व नवऱ्या मुलीस आप्तेष्टांकडे वान धरण्याची (केळवणासाठी बोलावण्याची) प्रथा या समाजात मोठ्या प्रमाणावर असून केळवणाच्या जेवणात मुलाचे वा मुलीचे आखने (पूजा) करून त्यांच्या आवडीचे पदार्थ खाऊ घालतात. यजमानाच्या ऐपतीनुसार मुलीची ओटी भरतात व मुलांस नजराणाही करतात.

वधुपित्याच्या घरासमोर मंडप (मांडव) घातला जाई. आता कंत्राट पद्धतीने भाड्याचा मंडप घालतात. हा तयार मंडप एक दिवसात घालून लग्नानंतर लगेच काढून घेतात. परंतु

पूर्वी जेव्हा भाड्याचे मंडप मिळत नसत त्यावेळी मांडव सवारण्यासाठी सहा/सात दिवस आधीपासून तयारी करीत. गावातील व भाऊबंदांमधील उमदी मुले दिवसरात्र मेहनत घेऊन मांडव सवारत असत. त्यासाठी बल्ल्या (खांब) आणणे, त्या उभारणे, वर ताट्या अथवा घरावरील पत्रांचे छत बांधणे, त्याखाली पांढ्याशुभ्र सयन (मांजरपाट) चे कापड शिवून सारखे ताणून लावणे, या कापडी छताला खालून रंगीबेरंगी कागद व बेगडी झुंबर, फुले-वेलपत्त्या यांनी सजविणे. चहुबाजूंनी रंगीत फेट्यांच्या अर्ध्या घड्या करून कनातीसारख्या किनारी धावटाक्यांनी शिवून लावणे, तद्वतच अशा फेट्यांच्या कनातींनी शुभ्र कापडावर चौरसाकृती खण करणे, पेट्रोमॅक्स बत्त्यांसाठी लोंबकळणाऱ्या कड्या ठेवणे, बल्ल्यांना व लग्नघरच्या दरवाजांना रंगीत बेगडी चिकटविणे, मांडवाचे प्रवेशद्वार सजविणे, बहुल्याच्या खुर्च्या सजविणे, इ. अशी अनेक कामे ही मुले करीत. लग्नघरी त्यांच्यासाठी पिठले पोळी, चटणी-भाकरी इ. च्या पंक्ती बसवित. गावातील विशेषतः भाऊबंदांमधील सर्व लहानथोर या कामी साह्य करीत व हसत खेळत, थट्टामस्करी करीत खऱ्या अर्थाने लग्नाचा आनंद लुटीत. मांडवासाठी लागणारा बहुतांश सामान व चीजवस्तू तसेच बिछाईतसाठी लागणारे जाजम, सतरंजा, गाद्या, चादरी, लोड, तक्ते इत्यादी सामान विकत न आणता खेड्यात ज्याचेकडे असे ते स्वखुशीने पुरवित असत. यात समाजात रुजलेल्या सहकार्याची जाणीव दिसून येते.

लग्नाच्या आधीच्या दिवशी संध्याकाळी वरपक्षाच्या आणि त्याचप्रमाणे वधुपक्षाच्या लग्नघरी तोरणताट्या बांधतात. हा लौकीक विधी लेवा पाटीदार समाजात अत्यावश्यक आहे. लग्नघराच्या अगदी समोरच्या मुख्य दरवाजाला आंब्याचे तोरण व दरवाजासमोर तोरणताटी बांधतात. ही तोरणताटी तुरीच्या झाडांना (खानदेशात यांस तुरखाट्या म्हणतात) तीन-चार दिवस पाण्यात भिजवून ठेवतात व विणता येतील एवढे लवचिक झाल्यावर ताट्या विणतात. त्यांच्यामध्ये आंब्याची पाने गुंफतात. अशाच तोरणताट्या व आंब्याचे तोरण गावातील खंडेराव-म्हाळसा या कुलदैवताच्या देवळासमोर, उपास्यदेवतेचे मंदिर, मारुतीच्या देवळासमोर बांधतात, तोरणताट्या बांधतात त्यावेळी भाऊबंदांना बोलवतात. आमंत्रण देण्याचे काम यजमानाच्या वतीने न्हाव्याकडे असते. उपस्थितांना चहापाणी देतात. तोरणताट्या बांधतात त्यावेळी किंवा आधी कुटुंबातील पाच सवाष्णी स्त्रिया कुटुंबदेवता, गृहदेवता, कुलदेवता, ग्रामदेवता, गावातील मंदिर, मारुती, वेस इ. ठिकाणी नागवेलीच्या पानाचे विडे ठेवून या देवतांना संतुष्ट करतात. तोरणताट्यानंतर आंबोला भात शिजविण्याचा विधी असतो. आंबोला भात म्हणजे ज्वारी कांडून शिजविलेला भात. तोरणताटी सव्वा महिना काढायची नसते.

बेमाथन :- लेवा पाटीदार देवकवादी व चेतनवादी असल्याने देवकांची तथा गाईची पूजा अनिवार्य मानतात. देवक बसविण्याच्या प्रथेस 'बेमाथन' बसविणे असे म्हणतात. बेमायन बसविण्याच्या क्रियेत कुंभारास महत्वाचे स्थान आहे. कुंभाराकडून एक मोठी काळी मातीची घागर (माठ) आणि अठ्ठावीस किंवा वीस मातीचे लोटे आणतात. घागरीत पाच

सवाष्णी पंचधारांनी पाणी ओतून ती भरतात. त्यात पाच महानद्यांचे पाणी भरल्याचे मानतात. माजघरात बेमाथन जवळ चार कोफ्यांवर प्रत्येकी सात किंवा पाच मातीच्या लोट्यांची उतरंड, अशा चार उतरंडी करतात व त्याभोवती सूताचे सात फेरे गुंडाळतात. या चार उतरंडींना व गुंडाळलेल्या सूतास `गौरघर` असे म्हणतात. बेमाथन बसविल्यानंतरच वरास हळद लावतात. उतरंडींच्या मध्यभागी लामणदिवा तेवत ठेवतात. बेमाथन बसविण्याचा विधी वरपक्ष व वधूपक्ष या दोहोंकडे करणे अनिवार्य असते. बेमाथन बसवितांना राशीनुसार ज्या जोडप्याचा ओहर निघत असेल त्या जोडप्याच्या हस्ते बेमाथनची पूजा करतात. पांढ्या कापडाचा पटका हळदीने पिवळा करून त्यात नागवेलीचे पान, शेवया, हळद लावलेली ज्वारी, सुपारी इ. बांधतात व ते माठाच्या गळ्याला बांधतात. माठाखाली आंब्याच्या झाडाखालील मातीचे आळे करून त्यावर माठ ठेवतात. त्या मातीत गहू टाकतात. माठाजवळ आंब्याची डहाळी ठेवतात. यांच्यातील बेमाथन विधीमुळे हे देवकवादी आहेत हे स्पष्ट होते.

सांप्रतकालीन हिंदू विवाह रुढींचे १) वेदमंत्रोच्चाराचा समावेश असलेली गृह्यसूत्रांनी निर्धारित केलेली वैदिक पद्धती, २) वेदमंत्रविरहीत पौराणिक पद्धती आणि ३) लोणावळा धर्मनिर्णय मंडळाने सुचविलेली पुनर्रचित वैदिक पद्धती असे तीन वर्गीकरण करण्यात येत असून लेवा पाटीदार पहिल्या रूढीचा अंगिकार करीत असून पुरोहिताद्वारा विधी करून घेतात.

हळद :- वरास वरपक्षाकडे हळद लावण्याआधी गणपतीपूजन, पुण्याहवाचन, मातृकापूजन, इ. आराधनात्मक विधी थोडक्यात आटोपून विवाहसंस्काराचा प्रारंभ मुलास हळद लावण्याने होतो. त्याची आई, बहीण व नात्यातील बायका त्याला सुगंधी तेलात भिजविलेली हळद लावतात. या रंगतदार समारंभात हळदीची गाणी व वाजंत्री यांसह मुलास समारंभपूर्वक आंघोळ घालतात. मुलास (वरास) हळद लावून झाल्यावर शिल्लक राहिलेली हळद म्हणजे उष्टी हळद. ही उष्टी हळदच मुलीस लावतात.

लेवा पाटीदार समाजात अन्नदानाची प्रवृत्ती अधिक, त्यामुळे लहान गाव असल्यास गावपंगत देतात किंवा ऐपतीनुसार भाऊबंद व आप्तेष्ट - मित्रपरिवारांना जेवण देतात. हे जेवण साधेच पण रूचकर असते. वरण-पोळी, भाजी, भात व भातावर तूप-गुळ किंवा कढी असे जेवण असते. पोळ्या भाऊबंदांमधील स्त्रिया करीत असत व उर्वरित स्वयंपाक गावातील स्वयंपाकी करतात. लग्नाआधी दोन्ही पक्षांकडे पंगती झडतात-हजारोंनी लोक जेवतात. स्वयंपाकासाठी व जेवणासाठी आमंत्रण देण्याचे कार्य न्हाव्याचे असते.

मुलाकडचे चारपाच जण मुलास हळद लावल्यानंतर त्याची उष्टी हळद व सोबत वधूसाठी साडी, पूजेचे साहित्य, मंगळसूत्र, थोडा सुका मेवा, नारळ, खोबऱ्याच्या वाट्या, तांदूळ, पानसुपारीचे सामान, शृंगारसाहित्य इत्यादी वस्तू वधूपक्षाकडे घेऊन येतात. यास लग्नचिठ्ठीचे सामान असे म्हणतात. न्हावी वधुपक्षाकडील भाऊबंदांना लग्नाचिठ्ठी सोडण्यासाठी बोलवतो. लग्न चिठ्ठीचे सोडताना पुरोहित वधूस बोलावून मुलाच्या काकाकरवी समंत्रक

पूजा करून लग्नाचिठ्ठीचे साहित्य व उष्टी हळद वधूपक्षाकडे सूपूर्द करतो. वरपक्षाकडे हळदीचा कार्यक्रम असतो त्याचीच पुनरावृत्ती वधूकडे करतात. वधूला हळद लावताना नारळ व पाच मूठभर तांदळांनी तिची समारंभपूर्वक ओटी भरतात. हळद लावल्यावर मूला-मुलीस नवरदेव-नवरी असे संबोधतात.

लग्नचिठ्ठी सोडण्याच्या विधीनंतर वधुपक्षाकडे पहिले कुवतीनुसार ग्रामभोजन किंवा आप्तेष्ट भोजन दिले जाते. त्याआधी लग्नचिठ्ठी घेऊन येणाऱ्या पाहुण्यांसमवेत पाच तेलोते (माणसे) व पाच गौरन्या (महिला) यांना जेवण देतात. तेलोते व गौरन्या त्या आधी उपवास करतात. तेलोते व गौरन्यांनी घास घेतल्याशिवाय ग्रामस्थ व आप्तेष्ट भोजनास प्रारंभ करीत नाहीत. भोजनास प्रारंभ करण्याआधी ``बोला श्री पुंडलिक वरदा हारि विठ्ठल श्री ज्ञानदेव तुकाराम`` असा घोष करूनच पहिला घास मुखी घेतात. जेवणात काही लोक संतवचनेही म्हणत असतात.

लेवा पाटीदारांच्या लग्नांमध्ये मंगलवाद्ये ही गुरव वाजंत्रींनीच वाजवावीत अशी प्रथा होती. आता बॅण्ड वाजवितात. गुरवांच्या वाद्यांत दोन संबळवाले, दोन सनईवाले (ज्यास पिपाण्यावाले असे म्हणत), एक किंवा दोन भोंग्यावाले व एक किंवा दोन भेरीवाले असा ताफा असे. भेर ही पूर्वीच्या रणभेरीसारखीच असे. यावरून हे पूर्वी क्षत्रिय होते ही सिद्ध होते. वरात निघताना ओवाळणीचे पैसे एकतर न्हाव्याच्या हाती देत किंवा भेरीत टाकत.

वरपक्षाकडील भोजन पंगती उठल्यावर नवरदेव कुलदेवता व गावातील उपास्यदैवतांना नमस्कार करुन वधूपक्षाकडे यावयास निघतो. त्यावेळी `नवरदेव काढण्या`च्या कार्यक्रमात ग्रामस्थ त्यास वेशीपर्यंत सामोरे जातात. वेशीवरील ग्रामदेवतेस संतुष्ट करण्यास्तव पाणी घालतात व वाजत गाजत व्हाड वधुपक्षाकडे निघते. आता भाड्याच्या बस वा मालट्रकने वधुपक्षाकडे व्हाड नेतात. पूर्वी घरोघरच्या बैलगाड्या (दमन्या सजवून) काढत. जास्तीत जास्त बैलगाड्या काढण्याचा प्रघात होता. वधुपक्षाच्या गावी व्हाड आल्यावर ते प्रथम एकतर जानवस घरी उतरतात किंवा एखाद्या जवळच्या मंदिरात उतरतात.

शेवंती (शेवटी) :- वरपक्षाकडील व्हाडाने वधुपक्षाकडील गावाच्या सीमेत प्रवेश केल्यावर सीमांतपूजन करण्याची पूर्वापार चालत आलेली प्रथा असून तिला लेवा पाटीदार शेवंती असे म्हणतात. सीमांतपूजन आता मंदिरात करतात. वधूचे आई-बाप व नातलग वरपक्षाचे स्वागत करण्यास्तव देवळात असलेल्या वराकडे जातात. गणपती आणि वरूण देवतांचे प्रतीक असलेली सुपारी व कलशाची पूजा करतात. विष्णूस्वरूप नवरदेवास आपली लक्ष्मीसारखी कन्या द्यावयाची असते म्हणून वधूचे आई-बाप वराची पूजा करतात, त्यास नवीन पोशाख अर्पण करतात, वराच्या बोटात अंगठी घालतात. वधूची आई वरमातेच्या पायावर पाणी घालते आणि वरमातेचे तसेच वराकडील इतर आप्तेष्ट महिलांचा यथास्थित ओटीभरण विधी करते. यावेळी नवरदेवास कपडे चढवून बाशिंग बांधतात. या विधीत मुलाचा मामा पानसुपारी देतो.

वरप्रस्थान :- यास नवरदेव आणणे असे म्हणतात. नवरदेवास वधूपक्षाकडे मांडवात आणण्यासाठी न्हावी वधुपक्षाकडील मंडळीस आमंत्रित करतो. वरपक्ष वाजतगाजत वधुगृही जातो. प्रवेशद्वारावर पंचारती ओवाळून सुवासिनी त्याचे स्वागत करतात. वधूचे आईवडील नवरदेवास मंडपात समारंभपूर्वक नेऊन चौरंग वा बहुल्याच्या (बोहला) खुर्चीवर बसवतात. शुभ मुहुर्ताचे वेळी पुरोहित मंगलाष्टके म्हणतो.

मंगलाष्टके :- मंगलाष्टके म्हणण्याच्या आधी वधूस बाशिंग बांधतात. लग्न लागण्याच्या प्रारंभी नवरदेव पूर्वाभिमुख उभा राहतो. त्याचे समोर आता स्वस्तिक चिन्ह रेखांकित केलेला अंतरपाट धरण्याची प्रथा सुरू झाली आहे. वराच्या पुढ्यात अंतरपाटाच्या दुसऱ्या बाजूस नव्या मुलीस उभे करतात. पुरोहित मंगलाष्टके पठन करीत असताना वधू-वरांच्या हातात पुष्पहार असतात. शुभमुहूर्ताचा क्षण येताच मंगलाष्टक पठन बंद होते. पुरोहित अंतरपाट उत्तरेकडे ओढून घेतात. मंगलवाद्ये वाजविली जातात आणि आमंत्रित पाहुणे वधू-वरांवर अक्षता टाकतात. प्रथम वधू वरास वरमाला घालते. नंतर वर वधूस पुष्पमाला घालतो. यानंतर वधूवरांनी एकमेकांचे हात हातात घेण्यास `हातोळी` किंवा `हातोई` असे म्हणतात.

कन्यादान :- होमाग्नी प्रज्वलित केल्यावर लाजाहोम विधी होतो. या विधीच्या वेळी पुरोहित वधूच्या पदराची गाठ वराच्या उपरण्यास बांधतो त्यास `गाठजुळा` असे संबोधतात. लाजाहोमाच्या वेळी मंत्रोच्चार करीत असताना वधू होमाग्नीला भाताच्या लाह्या त्रिवार अर्पण करते. लाह्यांचे चौथे आणि अंतिम अर्ध्यदान वधू नवरदेवाचा मंत्रोच्चार थांबल्यावर स्तब्धपणे करते. त्यानंतर ते जोडपे होमाग्नी, भूमाता आणि देवाब्राह्मणांना साक्षी ठेवून अशी शपथ घेते की, आयुष्याच्या अंतापर्यंत सर्व सुख दु:खांमध्ये ते एकमेकांचे साथीदार राहतील. त्यानंतर अग्नीपरिणयन आणि अश्मारोहण विधी पार करतात.

चवरीभवरी (सप्तपदी) :- लेवा पाटीदार सप्तपदीस `चवरी भवरी` असे म्हणतात. सप्तपदीनंतर विवाह संस्कार पक्का व अप्रत्यावर्ती होतो. हा विधी करताना यज्ञवेदीच्या सभोवती सात पाटांवर प्रत्येकी एक अशा तांदळाच्या लहान लहान सात राशी मांडलेल्या असतात. प्रत्येक राशीवर सुपारी ठेवलेली असते. होमाग्नी अर्ध्यदानाने प्रज्वलित केला जातो. पुरोहिताचा सतत मंत्रोच्चार चालू असताना वधू-वर यज्ञवेदीभोवती प्रदक्षिणा घालतात. तसे करताना वर वधूचा हात धरून पुढे चालतो. वधू तांदळाच्या राशीवर प्रथम उजवे पाऊल ठेवून पुढे त्याचप्रकारे सर्व पाऊल ठेवून चालते. प्रत्येक पदाचा स्वतंत्र मंत्र उच्चारला जातो. त्यानंतर ते दोघे होमाग्नीस तूप व लाह्या अर्पण करतात.

सप्तपदीनंतर वधू-वर अचल अशा ध्रुवताऱ्याचे दर्शन घेऊन हात जोडून नमस्कार करतात. विवाह बंधनाचे चिरंतन पालन करण्याच्या या प्रतिज्ञेचे हे प्रतीक होय.

सप्तपदीनंतर फावल्या वेळेत वधू व वर पक्षाकडील मंडळी वधू-वरास नाव व उखाणे घेण्यासाठी अडवितात. नवरदेवाचे बूट लपवितात. कानपिळणीचा कार्यक्रमही करतात.

यानंतर व्हाडी मंडळीस जेवण देतात. जेवणात मान राखला जातो. वधू वरांना जवळ

जवळ जेवायला बसवितात. व्याही व्याही जवळ जेवायला बसतात. (हा व्याहीभोजनाचा लौकिक प्रकार असावा. कारण मुलीला अपत्य होईपर्यंत वधुपित्याने आपल्या मुलीच्या घरी जेवण घेऊ नये असा दंडक होता). वरास धास घेण्याआधी यथास्थित दागिने वगैरे देऊन सत्कार करतात, तद्वतच नवरदेवाच्या ताटाखाली `टेकण` म्हणून काही रक्कम ठेवतात. नवरदेव लग्नात रूसू नये म्हणून बहुधा ही प्रथा पडली असावी. लेवा पाटीदारांच्या लग्नातील आणखी एक विशेषता म्हणजे या जेवणात आंबोला भात, त्यावर थोडे तेल व ताकाची कढी वाढण्याची प्रथा आहे. कांडलेल्या ज्वारीचा हा भात चविष्ट असतो.

यानंतर ब्राह्मणास टोपलीत धान्य देण्याचा म्हणजे `झाल पूजण्याचा,` बलुतेदारांना `अहेर चुकविण्याचा` व वधुबंधूस `सुक्या चुकविण्याचा` विधी होतो. या सर्वांस `मांडव चुकविणे` असे म्हणतात. झालमध्ये ब्राह्मणास शिधा व दक्षिणा असते. सुक्या मध्ये वधूच्या भावास कपडे व वधूस जेवढे दागिने घातले असतील त्या प्रमाणात एका तोळ्यास दीडशे ते दोनशे रूपये या प्रमाणाच्या हिशेबाने सुक्याचे पैसे वधूच्या भावास देतात. बलुतेदारांना त्यांचा मान म्हणून अहेर देतात. न्हाव्यास लग्नात विशेष मान असतो. सर्वांना आमंत्रण देणे, पंगतीत सर्वांच्या कपाळांना गंध लावणे, वरातीत वधू-वरांवर चवरी ढाळणे, इ. अनेक कार्ये न्हावी पार पाडत असल्याने त्यास मानाचा अहेर देण्यात येतो. तोलामोलाचे सोयरे दाखविण्यासाठी सुक्या देण्याची प्रथा पूर्वापार चालू आहे. वधू पक्षाकडून वरपक्षास रूखवत दिले जाते. याच विधीत वरपक्ष वधूपक्षाकडील गावाच्या सामाजिक कार्यासाठी ठराविक रक्कम दान करी.

लग्न बिदा होण्याआधी वधुपित्याकडील गौरघरातील लामणदिव्यावर वधुवर गव्हाची धार सोडून तो विझवितात.

यानंतर लग्न बिदा करतात. लग्न बिदा करतांना वेशीपर्यंत वाजत गाजत वरात काढून वेशीजवळ व्याही एकमेकांच्या तोंडात गुळ भरवितात. आंदण व रूखवत व्हाडाबरोबर देतात.

व्हाड वराकडे परत आल्यावर वधू वरांना प्रथम जानवस घरी बसवितात. तेथून वाजत गाजत वरातीने ग्रामउपास्य दैवताचे मंदिर, कुलदैवत मंदिरात जाऊन पाया पडून स्वगृही येऊन गृहप्रवेश करतात. यात वधू गृहलक्ष्मी म्हणून उजव्या पायाने धान्याचे मापटे उलटे करते. घरात आल्यावर वराच्या घराच्या गौरघरातील लामणदिवा वधुवर त्यावर गव्हाची धार टाकून विझवितात.

वधुपक्षाकडे व वरपक्षाकडे लामण दिव्यावर वर-वधू ज्या गव्हाची धार सोडून लामण दिवा विझवतात. त्या गव्हाची कांडून दुसऱ्या दिवशी दोन्ही पक्षाकडे गुळ, हळद व तूप घालून आंबिल करतात व दोन्ही पक्षाकडील जवळच्या भाऊबंदामधील महिला जेवणात ही आंबिल ओरपतात.

पूर्वी लेवा पाटीदारांमध्ये वरमाता लग्नात वधूगृही जात नसे. वधूचा गृहप्रवेश झाल्यावर

सुनमुख दर्शन विधी होई. त्यावेळी वधूची ओटी भरत. आता वरमाता लग्नाला जात असल्याने सुनमुख दर्शन मंडपातच होतो.

सुनमुखदर्शनानंतर लक्ष्मीपूजन, देवकोत्थापन विधी होतात. वधूपक्षाकडे मंडपोद्‌वासन ह्या विधीनंतर विवाह संस्कारांची सांगता होते.

विवाह संस्कार आटोपल्यावर वरपक्षाकडे वधूवरांनी कुलदैवतांकडे जाण्याआधी सत्यनारायणाची पूजा आयोजित करतात. त्यावेळी वधूपक्षाकडील मंडळीस आमंत्रित करतात. यावेळीही वधूपित्यास ऐपतीनुसार आहेर करावा लागतो. त्यानंतर वधूवर कुलदैवताकडे जातात व त्यानंतर ऐपतीनुसार मधुचंद्र साजरा करण्यासाठी जातात.

पूर्वी सत्यनारायणाची पूजा झाल्यावर एक-दोन दिवसांनी माहेरची मंडळी मुलीस माहेरी आणण्यासाठी जात. मुऱ्हायांना पाहुणचार करुन मुलीची ओटी भरुन सासरी पाठवत. यास `वायने` किंवा `अळलावन`, `मूळलावन` असे म्हणत. (म्हणजे वधूस इकडून तिकडे व तिकडून इकडे आणणे).

हा झाला लेवा पाटीदारांचा प्रचलित विवाह संस्कार. पूर्वी हेच संस्कार तीन प्रकारच्या लग्न प्रकारात म्हणजे १) न्हायाचं (न्हाण्याचे) = दोन किंवा तीन दिवसांचे लग्न, २) वरमायचे किंवा मानाचे = दोन किंवा एक दिवसाचे लग्न व ३) साधे किंवा खळखांबे = आतासारखे प्रचलित एक दिवसाचे लग्न यांमध्ये होत असत. न्हाण्याचे लग्नात वरमाता, वराच्या चुलत्या, आत्या, मावश्या, माम्या यांची वधूपक्षाकडील महिला उटणांनी उष्णोदकाने आंघोळ घालीत. सर्वांना साडी, चोळी देत. दुसऱ्या प्रकारच्या लग्नात वराकडील उपरोक्त महिलांच्या पायावर वधूपक्षाकडील महिला पाणी घालीत. दोन्ही प्रकारच्या लग्नांमध्ये वरपक्षाकडील महिलाच्या पत्रावळी रांगोळ्या - अगरबत्यांनी सजवित, जेवणात पंगतीमधील जेवणाबरोबरच कुरडया, पापड वगैरे वाढत, पानाचे नक्षीदार विडे देत आणि लग्न बिदा होते वेळी वरमाता व वरपक्षाकडील महिलांची वरामागोमाग वरात काढत. त्यावेळी परिट वेशीपर्यंत त्यांच्यासाठी पायघड्या घालत असे. आता या पहिल्या दोन्ही प्रकारच्या पद्धती बंद पडल्या आहेत.

ईर प्रथा :- ही प्रथा आता लोप पावली असली तरी पूर्वी अस्तित्वात होती. ``ईर`` शब्द अहिराणी वा व्हाडी-खानदेशी भाषेतील असून त्याचा अर्थ `वीर` असा आहे. `ईर` बसविणे म्हणजे घराण्यातील मृत व्यक्तीचे (वीराचे) स्मारक उभारणे, तसेच `ईर` काढणे म्हणजे मृत व्यक्तीच्या स्मरणार्थ स्मारक समारंभ आयोजित करणे या अर्थी खानदेशात ``ईर`` ची प्रथा प्रचलित आहे.[६] वर्षातील ठराविक दिवशी भगत त्याची पूजा करतात. ``ईर`` म्हणजे लहानसे स्मारकवजा देऊळ. हा भगत डफ व बासरीच्या वाद्यात घुमतो. लग्नकार्य असल्यास या ईर स्मारकाठिकाणी सन्मानार्थ पाच विडे व सुपाऱ्या ठेवतात. घराण्यातील पाच सवाष्णी

६. डी. जी. पाटील, ``खानदेशातील ईर प्रथा``, **संशोधक**, मार्च-जून १९९९, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, पृ. ३१.

पाया पडून विडे व सुपाऱ्या ठेवतात. पिळोदे बु.।। चा खुशाल बोवा, पाडळसेचा भिलूडबोवा हे ``ईर``चेच प्रकार होत. असे अनेक गावी ईर असतील.

अंत्यक्रिया (अंत्यविधी)[७] :-

अत्येष्टी - देहावसानसुद्धा एक शुद्धिसंस्कार आहे. अंत्य म्हणजे शेवटचा आणि इष्टि म्हणजे यज्ञ. या यज्ञामध्ये हविर्दव्य म्हणजे स्वतः मृत यजमानच असतो. यजमानाच्या मुलाने किंवा बांधवांनी त्यांची आहूती देण्याचा विधी म्हणजेच अंत्येष्टी होय. यालाच पितृमेध असेही नाव आहे.

अंत्यक्रियेला संस्कृतात और्ध्वदेहिक म्हणतात. मृतास स्वर्ग मिळावा यासाठी मरणोन्मुख व्यक्तीचे नातेवाईक **गीता** व धर्मग्रंथाचे पठन करतात. मरणोन्मुख व्यक्तीस जमिनीवर कांबळ अंथरून त्यावर निजवतात. मरणोन्मुख व्यक्तीचे डोके जेष्ठ मुलगा किंवा उत्तराधिकारी आपल्या स्वतःच्या मांडीवर घेतो व मरणोन्मुखाच्या तोंडात गंगोदक व तुळशीपत्र घालतो. यास `मांडी देणे` असे म्हणतात. सर्व नातेवाईकांना बोलावून घेतात. रात्री मृत्यू आल्यास दुसऱ्या दिवशी सकाळी अग्नी देतात. हिंदू धर्मशास्त्रात प्रेत स्मशानात नेण्याआधी मृताचे स्नान करणे अनिवार्य असते. **कात्यायनस्मृतीनुसार -**

धृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सवस्त्रमुपवितिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्ग सुमनोभिर्विभूषितम् ।।

(तूप लावून प्रेताला स्नान घालावे. वस्त्र व यज्ञोपवीत द्यावे. सर्वांगी चन्दन लावावे आणि फुलांनी सजवावे) असे सांगितले आहे.

प्रेत घरातून बाहेर काढण्यापासून या क्रियेचा प्रारंभ होतो. प्रेतवाहनासाठी प्रयोगकार शिबिका सांगतात. शिबिका म्हणजे पालखी होय. सध्या प्रेत पालखीऐवजी तिरडीवरून नेतात. प्रेताची गरम पाण्याने आंघोळ घातल्यावर त्यास नवीन कपडे परिधान करून ते तिरडीवर उताणे निजवितात. सुवासिनी मरण पावल्यास तिला हळद व कुंकू वाहतात. मृताचे तोंड उघडे ठेवून बाकीचे शरीर शुभ्रवस्त्राने गुंडाळतात. मृताच्या तोंडात मोती, तुळशीपत्र आणि मृत व्यक्ती माणूस असेल व त्याची पत्नी जिवंत असेल तर तिचे मंगळसूत्र तोडून त्या मंगळसूत्रातील एक सोन्याच्या पोवळ्याचा मणी अन्यथा सोन्याचा तुकडा घालतात. नूतन विधवेच्या बांगड्या फोडतात, कुंकू पुसतात. प्रेतास पुष्पमाला व पुष्पांजली अर्पण करून नमस्कार करतात व प्रेत स्मशानाकडे नेण्यासाठी उचलतात. प्रेताचे डोके समोरच्या बाजूस करून `राम नाम सत्य आहे` च्या उद्घोषात स्मशानात नेतात. तिरडीच्या चार वाहकांना `खांदे` असे म्हणतात (मृताला खांदा देतात म्हणून त्यांना खांदे असे म्हणतात). हे खांदे मृताचे जवळचे भाऊबंद व जावई असतात. तिरडीसमोर प्रेतदहनासाठी गवरीचा विस्तव मातीच्या कलशातून तिकाटण्यावर ठेवून जेष्ठ पुत्र अथवा उत्तराधिकारी प्रेतयात्रेपुढे चालतो. स्मशानात प्रवेश करण्याआधी तिरडी खाली ठेवतात, खांदे पालट करतात व

७. अधिक माहितिस्तव श्री. वाय. जी. पाटलांचे **लेवा पाटीदार समाज अंत्येष्टीविधी संस्करण** पहावे.

मृताचे पाय पुढे करून स्मशानात प्रवेश करातात. शमीच्या डहाळ्याने चितेसाठी जागा स्वच्छ करून, दर्भाने उदक शिंपडून भूमिप्रार्थना व स्थळशुद्धी करतात. त्रिकोणाकृती मातीचा स्पंडिल म्हणजे ओटा करून विधीपूर्वक क्रव्याद गृहयाग्नी सिद्ध करतात. दर्भमूलाने चितास्थानाच्या उत्तर, दक्षिण व मध्यभागी अनुक्रमे यम, काळ, व मृत्यू नावाच्या तिघा दहनपतीकरिता प्रत्येकी एक अशा तीन रेषा ओढून त्यावर पैसे व तीळ ठेवतात. यानंतर लाकडांची चिता रचून तिच्यावर प्रेत दक्षिणेकडे तोंड करून ठेवतात. घरून शिजवून आणलेल्या भाताची शिते मृताच्या ओठावर ठेवतात. यानंतर तोंडात व दोन्ही नाकपुड्यात, डोळ्यात व कानात तुपाचे थेंब टाकतात. मृताच्या अंगास तुप चोपडतात. आलेली सर्व माणसे उजव्या हाताच्या अंगठ्याने मृताच्या तोंडात उदक धार सोडतात. मोघे मिळाल्यास समंत्रक दहन करताना दोन समिधा घेऊन त्यांनी अग्नी, काम, लोक, व अनुमती या चार मुख्य देवता आणि प्रेत या सर्वांना (सर्वांच्यासाठी वा नावे) प्रेताच्या छातीवर तुपाची आहुती देतात. यानंतर सातूच्या पिठाचे पाच घारगे करून त्यास दहिमिश्रीत तुप लावून प्रेताच्या तोंडावर, मस्तकावर, छातीवर व दोन बाहुंवर प्रत्येकी एक ठेवून जेष्ठ मुलगा वा उत्तराधिकारी मंत्राग्नी देतो. प्रयोगकारांनुसार ``पुसः शिरोदेशे स्त्रियाः पाददेशेऽग्निं प्रज्वाल्य`` असे म्हटले असल्याने पुरुषाच्या प्रेतास मस्तकाकडून व स्त्रीच्या प्रेतास पायाकडून अग्नी देतात. ज्वालाग्नी भडकल्यावर उत्तराधिकारी स्नान करतो व ओल्या अधोवस्त्रानिशी प्रेताच्या पायाशी उभा राहून पाण्याने भरलेले मडके स्वतःच्या खांद्यावर घेतो, वकऱ्या (शोककर्ता) `अश्मा` ने त्या मडक्यास भोक पाडतो व उत्तराधिकारी मागे न पाहता मडक्यातील पाणी सांडत चितेभोवती डावीकडून उजवीकडे अशा तीन प्रदक्षिणा पूर्ण केल्यावर प्रेताच्या पायाच्या बाजूकडे मडके मागच्या मागे टाकून फोडतो व तोंडावर तळहात मारून शंखध्वनी (बोंबा) करतो. मृताच्या आवडीच्या व वापराच्या वस्तू, काठी, चष्मा, वहाणा, व्यसन असल्यास ती वस्तू हे सर्व चितेत टाकतात. प्रेताचे डोके (कवटी) फुटल्यावर अंत्येष्टीची क्रिया करणाऱ्यांसह उपस्थित सर्वजण स्नान करतात. दर्भावर अश्मा ठेवून त्यास अपसव्याने तिलांजली देतात. हा अश्मा मृताचा प्रतिनिधी म्हणून सर्व अंत्यसंस्कार होईपर्यंत काळजीपूर्वक सांभाळण्यात येतो. घरात ज्या ठिकाणी मृत्यू झाला असेल त्या ठिकाणी दिवा लावून ठेवतात.

दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशी मृताचा मुलगा व काही आप्तेष्ट स्मशानात जाऊन रक्षा व अस्थी गोळा करून आणतात. व कोणाचा हात लागणार नाही अशा ठिकाणी बांधून ठेवतात.

लेवा पाटीदार हे वैदिक व पौराणिक असे दोन्ही विधी करणारे असल्याने बहुधा मृतदेहाचे दहन करतात. तथापि यांच्यातील सत्पंथीय व महानुभव पंथीय लोक पंथाचरणानुसार दफनविधी करत असत. आता दहनविधीही करू लागले आहेत. लहान भूल वारल्यास मात्र दफनविधीच करतात. कान टोचण्याआधी मुलगा वारल्यास त्यास मुंजा म्हणतात.

तिसऱ्या दिवशी खांदे उतरविण्याचा लौकिक विधी करतात. तेव्हा ज्यांनी प्रेताला खांदा दिला असेल त्यांच्यासाठी हा विधी असून त्यात कडूलिंबाच्या झुपकेदार डहाळीवर गोमुत्र

शिंपडून त्या डहाळीचे तीन तीन फटकारे खांदे देणाराच्या डोक्यावर मारतात. त्यावेळी बुजुर्ग काहीतरी पुटपुटतात. बहुधा स्मशानातील इडा-पिडा, भूत, बाधा, इ. होऊ नये म्हणून असे करत असावे. त्यादिवशी खांदे व जवळच्या उपस्थित भाऊबंदांसाठी स्वयंपाक करतात. तिसऱ्या दिवसापासून ९ व्या दिवासापर्यंत नातेवाईक, मित्रपरिवार व संबंधी लोक 'दारावर' येतात. म्हणजे मृताचा उत्तराधिकारी व कुटुंबियांचे सांत्वन (condolence) करण्यासाठी येत असतात. १त्या दिवसापासून ९ व्या दिवसापर्यंत भाऊबंद आळीपाळीने मृताच्या कुटुंबियांचा स्वयंपाक करून आणतात हे लेवा पाटीदारांचे खास वैशिष्ट्य सांगता येईल.

दहाव्या दिवशी तीर्थक्षेत्री, नदीकाठी किंवा मंदिरामागे समंत्रक पिंडदान व क्षौर करतात. पिंडाला कावळा शिवला म्हणजे मृताची काहीही इच्छा अपुरी राहिली नाही असे समजण्यात येते. कावळा शिवला नाही तरी मृताच्या अपूर्ण इच्छांबाबत संकल्प करतात. या दिवसानंतर केव्हाही अस्थी व रक्षा विसर्जन करतात. अश्मासही नदीत टाकून येतात. अकराव्या दिवशी मृताचे घरी सुतकातील सर्व कपडे, भांडी इ. धुऊन घरातील सर्वजण पंचगव्य घेतात व शांती करतात. या दिवशी एकोदिष्ट श्राद्ध करतात. मृताला उद्देशून एका पिंडाने हे श्राद्ध करतात. सूतक फिटल्यानंतर करावयाची सोळा मासिक श्राद्धेही अकराव्या किंवा बाराव्या दिवशी करतात. मृताला पितृलोक प्राप्त होण्यासाठी बाराव्या दिवशी सपिंड श्राद्ध करतात. वास्तविक हे श्राद्ध वर्षअखेरीस करावयाचे असते. परंतु घरात मंगलकार्ये करण्यास अडथळा येऊ नये म्हणून ते बाराव्या दिवशीच करतात. अकराव्या-बाराव्या दिवसांच्या श्राद्धानंतर पुरोहिताद्वारा समंत्रक गंध मोकळा करतात. म्हणजे सुतक फिटले असे मानतात. तेराव्या दिवशी मुख्य शोककर्ता घरातील सर्वांचे क्षेम राहावे याकरिता पुरोहिताकरवी शांती करून मृताचे श्राद्ध करतो. त्यात अकरा पितरांना शांतिस्तव जेवू घालतात आणि ज्ञातीबांधव व इष्टमित्रांना उत्तरक्रियेच्या जेवणास बोलावतात.

लेवा पाटीदार वर्षातून किमान साडेतीन वर्षश्राद्ध करतात. पितृपक्षातील महालय एक, तिथीनुसार येणारे वार्षिक श्राद्ध दुसरे (त्यास लेवा पाटीदार पळली तीथ असे संबोधतात), अक्षयतृतीयेला घागर भरण्याच्या विधीत तिसरे. या तिन्ही वेळी पितरास बोलावून शांतिप्रीत्यर्थ जेवू घालतात, तद्वतच मकरसंक्रांतीच्या दिवशी अर्धे श्राद्ध म्हणजे त्या दिवशी फक्त दूधभात आग्यारीवर टाकतात. या दिवशी पितरास जेवणास बोलावत नाही.

realpatidar.com

प्रकरण ७

उपासना पंथ

लेवा पाटीदार समाजात प्रामुख्याने वारकरी, महानुभाव, सत्पंथ व स्वामीनारायण हे चार पंथ आढळून येतात. या पंथांवरूनसुध्दा लेवा पाटीदारांच्या स्थलांतरणाचा ढोबळमानाने क्रम लावता येतो. लेवा पाटीदार समाज खानदेश-व्हाडात आला त्यावेळी सुरूवातीच्या आस्थलांतरींचा गुजरातेतील वैष्णव संप्रदाय असावा. खानदेश-व्हाडातील सुरूवातीच्या स्थलांतराच्या वेळेस किंवा त्यानंतरच्या कालावधीत संत नामदेव (इ. स. १२७० ते १३५०) व संत ज्ञानेश्वर (इ. स. १२७५ ते १२९६) या वारकरी संप्रदायाच्या संतांमुळे सारा महाराष्ट्र वारकरीमय झालेला होता. प्रत्येक समाजास भक्तिमार्गासाठी पंथ लागतोच. महाराष्ट्रातील बहूजन समाजाने वारकरी संप्रदायाचा स्वीकार केलेला होताच. काळाच्या ओघाबरोबर चालायचे तर बहुजन समाजाचा संप्रदाय स्वीकारणे लेवा पाटीदारांना अपरिहार्य होते. म्हणून इकडे आल्यावर बहुतांश लेवा पाटीदारांनी वारकरी संप्रदायाचा स्वीकार केला. या संतद्वयीच्या किंचित आधी चक्रधर स्वामींनी (इ. स. ११९४ ते १२७४) महानुभाव पंथाचा या भागात जोरदार प्रचार व प्रसार केलेला असल्यामुळे काही लेवा पाटीदारांनीही महानुभाव पंथाचा स्वीकार केलेला आहे. सत्पंथाचा प्रसार इकडचा नसून सत्पंथी लोक सत्पंथ स्थापनेच्यानंतर खानदेश-व्हाडात आलेले असावेत म्हणजेच ते पंधराव्या शतकाच्या शेवटी खानदेश-व्हाडात आले असावेत. स्वामीनारायण पंथाचा उगमच मुळी २००-२२५ वर्षांपूर्वी झालेला असल्याने लेवा पाटीदारांमधील इकडे स्थायी झालेल्यांपैकी काहींनी १९व्या शतकात या पंथाचा स्वीकार केलेला दिसतो.

वारकरी संप्रदाय[१]

महाराष्ट्रातील सर्व धार्मिक भक्तिसंप्रदायांमध्ये या वैष्णव वारकरी संप्रदायाला मध्यवर्ती स्थान आहे. याचे पंढरपूरचा विठोबा हे उपास्य दैवत. तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात प्रसार पावलेल्या या संप्रदायाची सुरुवात इ. स. च्या सहाव्या शतकापासून झाली असावी असे तज्ञांचे मत आहे.[२] पुंडलिक, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखामेळा, गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, कान्होपात्रा, जनाबाई इ. सारख्या समाजातील सर्व थरांमधील संतश्रेष्ठींनी आपल्या वाङमयाच्या रूपाने महाराष्ट्राला गौरव प्राप्त करून देण्याबरोबर मोठे संतपीठ व ज्ञानपीठ उपलब्ध करून दिले आहे. अशा या सर्व समावेशक पंथाच्या प्रवाहाबरोबर नव्याने आलेला व भक्तिमार्ग पंथ शोधणारा लेवा पाटीदार समाज न आला तरच नवल! वारी करणारा तो वारकरी व हे लोक आषाढी, कार्तिकी, माघी व चैत्री या पंढरपूरच्या वाऱ्या करतात, गळ्यात तुळशीची माळ घालतात म्हणून त्यांना `वारकरी`, `माळकरी` असेही

१ वारकरी संप्रदायाच्या अधिक माहितीस्तव शं. वि. पाटील यांचे १) **वारकरी पंथाची चैतन्य संप्रदाय परंपरा**, १९९२ व २) **वारकरी पंथाचा इतिहास** (कालसूचीसह), १९९५ ही पुस्तके पाहावीत.

२ डॉ. त्रिं. ना. वाळूंजकर, ``धर्म``, **महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर : महाराष्ट्र : भूमि व लोक**, १९९६, पृ. २८०.

म्हणतात. जो पंढरपूरला जातो तो पंढरपूरचा वारकरी व त्याच्या उपासनेचा मार्ग तो वारकरी पंथ. लेवा पाटीदार समाजास या गंगेच्या प्रवाहात आणले ते ज्ञानेश्वर भगिनी नाथपंथी. मुक्ताबाई व तिचा हटयोगी शिष्य चांगदेव यांनी. या दोन्ही गुरूशिष्यांचे वास्तव्य तर लेवा गण प्रदेशाच्या केंद्रस्थानी-मेहूण, कोथळी व चांगदेव येथे.

संप्रदायाच्या परंपरेप्रमाणे वारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानदेवाने घातला असे मानले जात असले तरी त्याचा अर्थ या संप्रदायाचा प्रवर्तक ज्ञानदेव नव्हता, तर त्याने संप्रदायास वैचारिक अधिष्ठान देऊन व्यवस्थित स्वरूप दिले. ज्ञानदेवाच्या आधी देखील हा संप्रदाय अस्तित्वात असून पुंडलिकास संप्रदायाचा प्रवर्तक मानले जाते. पुंडलिकाचा काळ इ. स. ५०० च्या पुढे असावा असे अभ्यासकांचे मत आहे. वारकऱ्याचे नामदेव महाराजांनी पुढील प्रमाणे वर्णन केले आहे.

आजी महासुखे सृष्टी भरली भाग्यवंती। जाळीसे विकृती पापतापा।।
चालिले देखोनी वैष्णव जगजेठी। उभविती वैकुंठी गुढीया देव ।।
आले आले रे हरीचे डिंगर। वीर वारीकर पंढरीचे ।।
ज्यांची चरणधुळी उधळे गगनपंथे। ब्रम्हादिकां तेथे जाली दाटी।।
एकमेका पुढे लवविती माथे। म्हणती आम्हां ते लागो रज।।
भक्तिप्रेम भाव भरलें ज्यांच्या अंगी। नाचती हरिरंगी नेणती लाजू।।

तुकाराम महाराजांनी या भक्तिसंप्रदायाचे मंदिर कसे उभारले गेले याचे अतिशय सुंदर वर्णन संत बहिणाबाईच्या अभंगात आहे.

संतकृपा झाली। इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेवें रचिला पाया। उभारिले देवलयां।।
नामा तयाचा किंकर। तेणे केला हा विस्तार।।
जनार्दन एकनाथ। खांब दिला भागवत।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

यात ज्ञानदेवे रचिला पायाचा अर्थ तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान दिले असा आहे.

संप्रदायाच्या इतिहासाचे स्थूलमानाने खालीलप्रमाणे विभाग पाडता येतील

(१) पुंडलिक ते ज्ञानदेवापर्यंतचा काळ.
(२) ज्ञानदेव ते नामदेव यांचा काळ.
(३) भानुदास व एकनाथ यांचा काळ,
(४) तुकारामाचा काळ, आणि
(५) तुकारामानंतरचा काळ,

या पैकी पुंडलिकाच्या कालासंबंधी फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. पुंडलिक हा मातृपितृभक्त, तद्वतच विठ्ठलाचा भक्तश्रेष्ठ होता व त्याच्या भावार्थासाठी पांडुरंग त्याच्याकडे येऊन वीटेवर उभा राहिला, ही परंपरेने चालत आलेली कथा ज्ञानदेवादी सर्व संतांनी

वर्णिली आहे. तुकोबा म्हणतात -

``पुंडलीक भक्तराज। तेणे साधियले काज। वैकुंठीचे निज। परब्रम्ह आणिले ।।``

पुंडलिकाची कथा **पद्मपुराण व स्कंदपुराणात** आहे.

ज्ञानेश्वरापूर्व काळात विठोबाचे असंख्य भक्त होते, मंदिर होते, विठ्ठलाची पूजाअर्चाही व्यवस्थित चालू होती. वारीची पध्दती कोणी घालून दिली हे ज्ञात नाही. तरी ज्ञानेश्वरपूर्वकाळीही अव्याहत सुरू होती. इ. स. च्या सहाव्या शतकात विठ्ठलाची प्रसिध्दी झाली होती. त्याआधी २/३ शे वर्षे देवस्थान असावे व पुंडलिकाचा काळ त्याच्याही आधीचा असावा. पंढरपूराबाबत दोन शिलालेख व एक ताम्रपट उपलब्ध आहे. ताम्रपट अविधेय या राष्ट्रकूट नृपतीच्या काळातील असून अविधेयाचा काळ इ. स. ४४० ते ४५५ असा आहे. ताम्रपटात अविधेयाचे पंधरावे शासन वर्षाचा उल्लेख असल्याने ताम्रपट ४५५ चा आहे हे सिध्द होते. त्यानुसार पांडरंग पल्ली (काही संशोधक यास पंढरपूर मानतात) गाव जवळच्या काम्यक व जाऊली (यास संशोधक सातार्‍यातील जावळी मानतात) भार्गवगोत्री शंभू नामक ब्राम्हणास वैश्वदेव व अग्निहोत्र अनुष्ठानाकरिता दान देण्याचा उद्देश आहे. यात जाऊली म्हणजे जावळी गृहीत धरल्यास पांडरंगपल्ली म्हणजे पंढरपूर मानता येणार नाही. पंढरपूर देवळातील दोन शिलालेखांमधील एक शिलालेख शके ११११ (इ. स. ११८९) व दुसरा १२ व्या-१३ व्या शतकातील आहे. यातील पहिल्या शिलालेखानुसार विठ्ठलमंदिर विठ्ठलाने शके ११११ म्हणजे इ. स. ११८९ मध्ये बांधले असा उल्लेख आहे.[३] म्हणजे पूर्वीच्या ठिकाणीच सध्याचे मंदिर उभारले गेले आहे असा अर्थ लावता येईल. दुसर्‍या १२ व्या १३ व्या शतकातील शिलालेखात देणगीदारांची नावे व स्थळे नमूद केली आहेत.

ज्ञानदेव व नामदेव यांचा काळ - १३ व्या शतकाचा उत्तरार्ध व १४ व्या शतकाचा पूर्वार्ध हा यांचा काळ. वारकरी संप्रदायाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिला गेला आहे. त्यावेळी वारकरींचे स्फूर्तिस्थान असलेल्या ज्ञानदेवाच्या प्रभावळीत गोरोबा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, सेना न्हावी, परिसा भागवत, जनाबाई, चोखामेळा इत्यादी संतमंडळी होती. या सर्व अठरापगड जातीच्या संतांनी आपल्या अभंगवाणीने विठ्ठलमहिमा गाजविला.

ज्ञानदेवांचे स्फूर्तिस्थान मात्र नाथसंप्रदाय होते. आपली सांप्रदायिक परंपरा त्यांनी **ज्ञानेश्वरी** च्या शेवटी दिली आहे (१८-१७५२-५९). नाथसंप्रदाय योगमार्गाचाच पुरस्कर्ता असून त्यात भक्तिमार्गाला स्थान नव्हते. निवृत्तीनाथ हे नाथसंप्रदायी तर ज्ञानदेवांचे गुरू. या दोघांनी योगसाधनेबरोबर भक्तिसाधनेलाही महत्व दिले. ज्ञानदेवांची सांप्रदायिक कामगिरी चतुर्विध होती - (१) सुसंगत व तर्कशुध्द तत्वज्ञान दिले, (२) सुक्ष्म नीतिमिमांसा केली, (३) धार्मिक अनुभवांचे मुल्यमापन केले आणि (४) लोकजागृती करून संप्रदायाची प्रवाही व अकृत्रिम संघटना बांधली.

३. डॉ. शं. गो. तुळपुळे, **प्राचीन मराठी कोरीव लेख**, पुणे, १९६३, पृ ८५-९२, क्र. १७. आणि शां. भा. देव, **महाराष्ट्र - गोवे शिलालेख ताम्रपट**, १९८४, पृ. २३६-३९, क्र. ४९५-९६, पृ. २४२-४३, क्र. ५०२.

ज्ञानदेव व नामदेव हे एकमेकांचे जिवलग सखे होते. दोघांचा संगम ज्ञानभक्तीचा ठरला. नामदेवाने कीर्तनभक्ती करून महाराष्ट्रात विठ्ठलभक्तीचा खूप प्रसार केला व पुढे गुजरात, राजस्थान व पंजाब या प्रदेशालाही तो केला. देवाच्या दरबारात कोणी उंच नाही, कोणी नीच नाही; तर ह्रदयात भक्तिप्रेम करणारे सर्वच सारखे व देवाचे लाडके, असे निस्संदिग्ध शब्दांत त्यांनी सांगितले. त्यामुळे पंढरपूर हे सार्वजनिक क्षेत्र ठरले. **ज्ञानेश्वरी** ही आधुनिक गीता ठरली.

भानुदास व एकनाथ यांचा काळ - ज्ञानदेव निर्वाणानंतर सुमारे १०० वर्षांनी भानुदास (एकनाथाचे पणजे) पैठण येथे जन्मले. ते सुर्योपासक असले तरी घराण्यात विठ्ठलभक्त परंपरा होती. विजयनगर सम्राटाने हलविलेली पांडूरंगाची मूर्ती भानुदासांनी भक्तिसाधनेने ती पंढरपूरला परत आणल्याची कथा आहे. पुढे एकनाथ महाराजांनी भागवत धर्माच्या मंदिराला भागवताच्या रूपाने भक्कम आधार दिला. एकनाथाच्या काळी (शके १४५५ ते १५२१ = इ. स. १५३३ ते १५९९) महाराष्ट्रात स्वराज्याचा लोप झाला होता. महाराष्ट्र मुसलमानी सत्तेच्या टाचेखाली गेला होता. हिंदू धर्मसंस्कृतीची दैना उडाली. नाथांचे पैठण निजामशहाच्या अमलाखाली होते. तीर्थस्थानांचा विध्वंस करणे, मंदिरे पाडून त्या जागी मशिदी उभारणे, यात्रोत्सवांवर प्रतिबंध यात मुस्लिम सत्ताधिकाऱ्यांना आनंद वाटे. हिंदू समाजाची अंतर्गत परिस्थिती ही पार बिघडली होती. लोक धर्मतत्व विसरून शुद्र देवतांच्या नादी लागले होते. धार्मिक पुढारी ब्राम्हण वर्गही कमालीचा स्वार्थी व पोटार्थी बनला होता. अशा बिकट परिस्थितीला तोंड देऊन एकनाथांनी वारकरी संप्रदायाच्या पुनरूज्जीवनाचे कार्य केले. हे शैथिल्य व दैन्य एकनाथांनी नाहीसे केले, देवधर्म अभिमानाचा उल्हास संचरविला आणि त्यातूनच पुढे पन्नास वर्षांनी स्वराज्यस्थापनेच्या प्रयत्नांचे फळ येऊन त्याचा परिपाक महाराष्ट्रातील जनतेस भोगावयास मिळाला.

लेवा पाटीदारांचे शेवटचे मोठे स्थलांतर झाले ते क्रुरकर्मा महमद बेगडाच्या कारकिर्दीत. त्यानंतर लगेच ४०/५० वर्षानंतरच्या काळात एकनाथांचे धर्मसंप्रदाय जागृतीचे म्हणजे वारकरी संप्रदायातून विठ्ठल भक्तिमार्ग प्रसार व संप्रदाय बांधणीचे कार्य जोमात सुरू होते आणि याच काळात लेवा पाटीदार समाजाने अनिवार्यतेने इकडे आल्यावर मोठ्या प्रमाणावर वारकरी संप्रदायाचा मोठ्या प्रमाणावर स्वीकार केला.

एकनाथांचा वाङ्मयसंभार प्रचंड आहे. **एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, रूक्मिणीस्वयंवर, हस्तामलक, शुकाष्टक, स्वात्मसुख, आनंदलहरी, गीतासार, चतु:श्लोकी भागवत,** इ. ग्रंथांशिवाय त्यांनी भारूडे व अभंगे रचिली. या सर्व ग्रंथांतून नाथांनी भागवत धर्माचे सुबोध स्पष्टीकरण निरनिराळ्या पध्दतीनी केले आहे.

मराठी भाषेला तत्कालीन परिस्थिती अतिशय प्रतिकूल होती. राजभाषा फारसी आणि ग्रंथभाषा संस्कृत होती. पंडीत मराठी भाषेचा उपहास करीत. या सर्व परिस्थितीत नाथांनी मोठ्या धैर्याने मराठीचाच पुरस्कार केला. लोकजागृतीच्या कार्यासाठी कीर्तन हे अत्यंत

प्रभावी साधन, हे जाणून नाथांनी कीर्तनाच्या मर्यादा घालून दिल्या. त्यांनी स्वतःही कीर्तनांद्वारा भक्तिमार्गाचा व पंढरीच्या वारीचा जोरदार प्रचार केला. पंढरीच्या वाटेबाबत ते सांगतात- ``करा करा लागपाठ। धरा पंढरीची वाट।। पुंडलिकाची पेठ। सोपी आहे सर्वांशी।।`` आणि फलस्वरूप लेवा पाटीदार समाजास आयता उपासना संप्रदाय मिळाला. कीर्तनातून मनःशांतिबरोबर करमणूक आणि मराठी भाषाही लोकसंपर्कासाठी हाती लागली. यातूनच प्रस्तुत लेखकाच्या मते लेवा पाटीदारांची अपभ्रंश मराठी बोली भाषा तथा व्हाडी-खानदेशी बोलीभाषा किंवा लेवा गणबोली निर्माण झाली असावी.

तुकारामाचा काळ (१६०८-१६४९) :- एकनाथांच्या कैलासवासानंतर नऊ वर्षांनीच तुकाराममहाराज देहूस जन्मले असे श्री बहिरट-भालेराव म्हणतात[४]-भागवत धर्म मंदिराची इमारत श्री तुकोबा रूपी कळस चढल्यामुळे पूर्ण झाली. श्रीतुकोबानंतर त्यांच्याइतका उंचीचा थोर पुरूष वारकरी संप्रदायात झाला नाही. म्हणून त्यांना कळसाची उपमा यथार्थतेने साजते. ``तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।`` असे तुकोबांचेच पुरेपुर आत्म प्रत्ययाचे उद्‌गार आहेत. त्यात गर्व नसून स्वाभिमान व स्वानंदाची परिसीमा आहे. ती त्यांच्या इतर अभंगवाणीतूनही दृगोचार होते.

तुकोबांनी परमार्थाच्या शिकवणीबरोबर व्यवहारधर्मही सांगितला. त्यांनी आपले सर्व सामर्थ्य धर्मक्षेत्रात भक्तिधर्माचे साम्राज्य रूढ करण्यासाठी खर्च केले. भक्तिप्रेमाच्या आड येणाऱ्या सर्व वेडगळ व भ्रामक समजुतींचे उच्चाटन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांना अधोगतीला जाणाऱ्या जनांचा कळवळा होता. हे सारे लोक विठ्ठलाच्या साम्राज्यात येतील, तरच स्वानंदाचे धनी होतील, अशी त्यांची धारणा होती. विठ्ठल, पंढरपूर, नाममाहात्म्य, कीर्तनरंग, वारी, भक्तिरहस्य, आत्मसूख, इ. विषयांवर तुकोबांचे विपुल अभंग आहेत. हे अभंग स्पष्ट, निस्संदिग्ध व रोकड्या प्रचितीचे आहेत. वारकरी संप्रदाय मंदिराच्या कळसावर **तुकोबाची गाथा** विराजमान आहे.

तुकारामोत्तर काळ - तुकोबांच्या निर्वाणानंतर संप्रदाय चालविण्याच्या योग्यतेचे जे काही पुरूष निर्माण झाले त्यामध्ये निळोबांचे नाव अग्रगण्य आहे. निळोबा हेसुध्दा साक्षात्कारी संत होते. ते स्वतःला तुकोबांचे अनुग्रहीत म्हणवीत. त्यांची अभंगवाणी प्रौढ व रसाळ आहे. त्यांनी वारकरी संप्रदायाची धुरा समर्थपणे वाहिली. निळोबांनंतरच्या ३०० वर्षात वारकरी संप्रदायामध्ये शंकरस्वामी शिरूरकर, मल्लापा वासंकर, हैबतराव बाबा, सखाराममहाराज अमळनेरकर, वासुदेव देहूकर, चातुर्भास्येमहाराज, साखरे महाराज, विष्णुबुवा जोग, दादामहाराज सातारकर, केशवराव देशमुख, व्यंकट स्वामी, लोहिया महाराज, प्रा. शं. वा. दांडेकर, इ. अनेक कर्तबगार संत व कीर्तनकार मंडळी होऊन गेली. त्या सर्वांनी कीर्तन, प्रवचन, संघटना, यांच्याद्वारे व शिष्यपरंपरा निर्माण करून तिच्याद्वारे संप्रदायाच्या कार्याचा प्रवाह आजतागायत चालू ठेवला.

४ भा. पं. बहिरट व प. ज्ञा. भालेराव, **वारकरी संप्रदाय : उदय व विकास.**

वारकरी संप्रदायाची कास धरून चालणारा पापभीरू लेवा पाटीदार तग धरून राहिला. या समाजात कीर्तनकारांची वाण नाही. त्यातील मागील काही वर्षातील काही लेवा पाटीदार कीर्तनकारांची प्रतीकात्मक यादी खालीलप्रमाणे सांगता येईल.[५] - श्री जगन्नाथ महाराज अंजाळेकर यांनी पुढीलप्रमाणे यादी सांगितली. - झेंडूजी महाराज बेडीकर, धनाजी महाराज भुसावळकर, नागोजी महाराज तळवेलकर, तोतारामबुवा गाडेगावकर (मुख्य गादीचे मालक), झेंडूजी बुवा आसोदेकर (मालक-खानदेशवाडा), लक्ष्मणबुवा कुंडगावकर, पंढरीबुवा सांगवीकर, डिगंबर बुवा चिनावलकर, विठ्ठलबुवा हंबर्डीकर, जगन्नाथ बुवा अंजाळेकर, श्रीधरबुवा शेळगावकर, राजाबुवा शेळगावकर, सोनुबुवा न्हावीकर, नारायण बुवा फैजपूरकर, मुकुंदबुवा असोदेकर, अरूणबुवा बोरखेडेकर, रामचंद्रबुवा सांगवीकर, मोतीराम बुवा पिळोदेकर, नारायणबुवा न्हावीकर, सोनूबुवा पाडळसेकर, बारसुबुवा तळवेलकर, सोनुबुवा तपतकठोरेकर, प्रभाकरबुवा मस्कावदकर, काशीरामबुवा मस्कावदकर, नारायणबुवा डोंगरकठोरेकर, उखर्डूबुवा थोरगव्हाणकर, तुकडूमास्तर विरोदेकर, धनाबुवा बामणोदकर, तोतारामबुवा खिरोदेकर, तुकाराम बुवा गाडेगावकर, हरीबुवा एदलाबादकर, हरीबुवा आचेगावकर, बारसुबुवा सुसरीकर, संजयबुवा सुसरीकर, किशोर महाराज तळवेलकर, सुरेशबुवा पिंपळगावकर, सुरेश महाराज तळवेलकर, माधवबुवा पिळोदेकर, नामदेवबुवा पिळोदेकर, बाबुरावबुवा भालोदकर, लक्ष्मणबुवा गाडेगावकर, सुखदेवबुवा गाळेकर, चितोडेकर महाराज, वासुदेवशास्त्री एनगावकर, नंदकिशोरबुवा एनगावकर, शरद महाराज शेलापूरकर, पुरूषोत्तम बुवा शेलापूरकर, यादवमहाराज आडविहीरकर, सोपानमहाराज खरबडीकर, मुकुंदमहाराज एनगावकर, तोताराम महाराज गाडेगावकर, मोतीराम महाराज एनगावकर, काशीराम महाराज आडविहीरकर, निवृत्तीमहाराज शेलगावकर, खुशालबुवा दुधलगावकर, शंकरबुवा डिघीकर, निवृत्तिबुवा एनगावकर, गोविंदबुवा एनगावकर, कोल्हे महाराज फैजपूरकर, विठ्ठल महाराज मस्कावदकर (ह.मु. उल्हासनगर) इत्यादी. ह्या वारकरी संप्रदायातील पंढरीच्या श्री विठ्ठल उपासकांनी लेवा पाटीदार समाजास विठ्ठलभक्तिमार्गात कीर्तन, भजनांद्वारा मार्गदर्शन, मदत व सहकार्य केले. विठ्ठलमहाराज मस्कावदकर मुंबईसारख्या शहरांतून विठ्ठलभक्ती प्रसारकार्य करीत आहेत. ते दरवर्षी मुंबई परिसरातील हजारो भाविकांना सेवाभावी वृत्तीने पंढरपूर व महाराष्ट्रातील व बाहेरील तीर्थस्थानांना नेत असतात. तुकारामबीजच्या दिवशी देहू येथे लाखो वारकरी जनसमुदायासमोर दरवर्षीच्या कीर्तनाच्या मान विठ्ठल महाराजांना मिळाला आहे.

तत्वज्ञान- ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत व तुकोबाची **अभंगगाथा** ही वारकरी संप्रदायाची प्रस्थानत्रयी होय. ज्ञानेश्वर अग्रणी असल्याने इतर सर्व संतांनी त्यांच्याच पाऊलावर पाऊल ठेवून ग्रंथरचना केली आहे. त्यांनी ज्ञानदेवांचेच तात्विक विचार आपापल्या भाषेत निरनिराळ्या स्वरूपात सांगितले आहे. शुध्द भक्तिमार्गी पंथ असल्याने भक्ती हा मूळ सिध्दांत म्हणून

५. श्री. जगन्नाथ महाराज अंजाळेकर यांनी दिलेल्या यादीनुसार; व श्री. शं. वि. पाटील पूर्वोक्त, पृ. १९४.

स्वीकारून या संप्रदायाने आपल्या तत्वज्ञानाची उभारणी केली आहे.

वारकरी संप्रदायाच्या तत्वज्ञानात परमात्मा, जीव, मानवी जीवन, जगत आदींबाबतचे सखोल तत्वज्ञान ओतप्रोत भरलेले आहे. त्याचे हे पीठ नसल्यामुळे येथे देता येणे शक्य नाही.

सांप्रदायिक आचार :- अधिष्ठात्री देवता विठ्ठल असून ती विश्वालाच गवसणी घालणारी परम प्रेमरूप देवता आहे. मातापिता, बंधुभगिनी, ही सर्व प्रेमाची जिव्हाळ्याची नाती तिच्या ठिकाणी एकवटली आहे. असा विठ्ठल `युगे अठ्ठावीस विटेवरी उभा` आहे. तो भक्ताची वाट पाहात असतो. त्याच्या अलिंगनासाठी उतावीळ असतो. `रामकृष्णहरी`, हा संप्रदायाचा मंत्र आहे. हृदय रमविणारा राम, आकर्षित करणारा कृष्ण व विठ्ठलरूप परमात्मा म्हणजे हरी. या मंत्राला सोवळे-ओवळे, स्थळ-काळ, जाति-वित्त-कुळ, यांचा प्रतिबंध नाही. तुळशीची माळ, गोपीचंदनाच्या मुद्रा व बुक्का आणि खांद्यावर पताका ही वारकऱ्याची बोधचिन्हे होत. तुळशीमाळ ज्येष्ठ वारकऱ्याकडून घ्यायची असते. विधी साधाच. गुरू माळ देतांना शिष्याकडून पुढील नियम पाळण्याची शपथ घेतो. (१) सत्यवचन, (२) परस्त्री मातेसमान मानणे, (३) अपराधाबाबत भगवंताने क्षमा करण्याबाबत कळकळीची प्रार्थना करणे, (४) निरामिष आहार सेवन करणे, (५) वर्षातून एकदा तरी पंढरी, आळंदी वारी करणे, एकादशी व्रत करणे, (६) रोज नेमाने `रामकृष्णहरी` चा १०८ वेळा माळजप करणे, (७) **ज्ञानेश्वरी**च्या ओव्यांचे वाचन करणे व **हरीपाठाचे** अभंग म्हणणे आणि (८) प्रपंचातील वाट्यास आलेली नित्यकर्मे श्री विठ्ठलस्मरणात प्रामाणिकपणे पार पाडणे.

आषाढी-कार्तिकीस पंढरपूर व आळंदीस वाऱ्या येतात. दोन वाऱ्या वारकरी संप्रदायात चालतात. पंढरीची सर्वात महत्वाची वारी म्हणजे आषाढ शुध्द एकादशी ही होय. आळंदीच्या वारीचा दिवस कार्तिक वद्य एकादशी हा आहे. आषाढी वारीत ज्ञानेश्वर महाराजांची पालखी आळंदीहून पंढरीस येते. आषाढी-कार्तिकी या वाऱ्यांना प्रत्येक फडावर दशमी ते पौर्णिमा भजने व कीर्तने होतात. रात्रौ हरिजागर असतो. पौर्णिमेस सर्व दिंड्या पंढरपुरापासून जवळ असणाऱ्या गोपाळपुरी जातात. तेथे काल्याच्या लाह्या एकमेका मुखी घालून वारीची सांगता करतात. यावेळी स्पृश्यास्पृश्य भेद मानला जात नाही. आळंदीच्या वारीस पंढरीहून नामदेव, पुंडलिक इ. संतांच्या पालख्या व दिंड्या जातात. भजन, कीर्तन, हरिजागर सोहळे होतात. कार्तिक वद्य त्रयोदशी ज्ञानेश्वराचा समाधिदिन. तेथे अभंग म्हणतात. काला होतो. देहू, पैठण, त्र्यंबकेश्वर, सासवड, इ. संतक्षेत्री त्या त्या संतांच्या पुण्यतिथींना नियमाने जाणारे वारकरीही आहेत. पंढरपूर आणि त्र्यंबकेश्वर येथे लेवा पाटीदार वारकऱ्यांनी बांधलेल्या धर्मशाळा असून त्यास वाडे असे म्हणतात.

वारकरी संप्रदायाचे उप संप्रदाय :-

(१) चैतन्य संप्रदाय - यात रामकृष्णहरी षडअक्षरी मंत्र असून दुसऱ्याचा `ॐ नमो भगवते वासुदेवाय` हा द्वादशाक्षरी मंत्र आहे.

(२) स्वरूप संप्रदाय - याचा 'श्रीराम जय राम जय जय राम', हा त्रयोदशाक्षरी मंत्र आहे.

(३) आनंद संप्रदाय - याचा 'श्रीराम' हा त्र्यक्षरी किंवा 'राम' हा द्वक्षरी मंत्र आहे.

(४) प्रकाश संप्रदाय - याचा 'ॐ नमो नारायणाय' हा मंत्र आहे.

वारकरी संप्रदाय हा मानवी जीवनात ईश्वरी प्रेमाची अनुभूती घेऊन जीवन खऱ्या अर्थाने समृध्द करण्याचा भक्ती हा सुलभ मार्ग सांगणारा संप्रदाय आहे. हिंदू धर्माच्या निरनिराळ्या अवस्थांतून परिणाम होत होत तो प्रस्तूत अवस्थेला आला आहे. भागवत धर्माला आलेले ते एक मधुर व परिपक्व फळ आहे.

लेवा पाटीदारांची वसती असलेले एकही गाव असे नसेल की तेथे वारकरी संप्रदायाची परंपरा नाही. सकाळी मोठ्या पहाटे उठल्यावर प्रातर्विधी - स्नान आटोपून शेतात जाण्याआधी हा शेतकरी वर्ग मंदिरात जाऊन दोन चार भजने म्हणतोच. रात्री झोपण्याआधीही तो भजन कीर्तनास जात असतो. टाळ मृदंगाच्या सूरात संध्याकाळी अभंग कानावर पडले नाही तर ते गाव लेवा पाटीदारांचे नाही असे समजावे. ''तोहा विठ्ठल बरवा, तोहा माधव बरवा। सर्व सुखाचे आगर, बाप रखुमा देवीवर'' म्हटल्याशिवाय लेवा शेतकऱ्यास झोपच येणार नाही.

महानुभाव संप्रदाय [६]

महाराष्ट्रात महानुभाव संप्रदायाचा उदय १३ व्या शतकात झाला. या पंथाचा संस्थापक चक्रधर स्वामी होय. तो भडोचच्या विशाल देव नामक गुजराती ब्राम्हण प्रधानाचा पुत्र होय. महाराष्ट्रात मुसलमानी आक्रमणांनी निर्माण केलेली सामाजिक, राजकीय व धार्मिक दुरावस्था, त्याचप्रमाणे वैदिक कर्मकांड व चातुर्वर्ण्य व्यवस्थांविरूध्द सर्वत्र उफाळून येत असलेला सामाजिक व धार्मिक असंतोष या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रात महानुभाव पंथाचा उदय व प्रसार झाला. वारकरी संप्रदाय जसा वैष्णव आहे, तसाच हाही आहे. मात्र दोन्ही संप्रदायांचे तत्वज्ञान, उपास्य दैवत व उपासना मार्ग भिन्न भिन्न आहे.

गोविंद प्रभूकडून चक्रधराने शक्तिस्वीकार करून शिष्यत्व पत्करले. सालबर्डीला बारा वर्षे राहिल्यानंतर भारतभ्रमण केले. या संचारात त्यांस अनेक शिष्य-शिष्यिणी मिळाल्या-त्यांना त्याने स्वतःच्या चिंतनातून मिळालेले तत्वज्ञान उपदेशिले व विशिष्ट आचारधर्मही सांगितला. तेथूनच या पंथाचा आरंभ झाला. डॉ. वि. भि. कोलते म्हणतात-परमेश्वराच्या वास्तव स्वरूपाची ओळख करून देऊन जनतेला मुक्तीचा खरा मार्ग दाखविणे, हे चक्रधराचे अवतारकार्य म्हणून थोडक्यात सांगता येईल.

शंकराचार्यांचे अद्वैत तत्वज्ञान विवर्तवादावर व रामानुजाचे विशिष्टाद्वैत परिणामवादावर आधारलेले होते. चक्रधराच्या तत्वज्ञानाची पायरी याच्या पुढची आहे. तो ईश्वराला पूर्णपणे स्वतंत्र मानतो आणि अद्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत खोटे ठरवून द्वैताचा पूर्ण स्वीकार करतो.

चक्रधराचा परमगुरू चांगदेव राऊळ. याला प्रत्यक्ष दत्तात्रयाने वाघाच्या रूपाने एक पंजा

६. अधिक माहितिस्तव डॉ. वि. भि. कोलते यांचे महानुभाव पंथावरील संशोधन ग्रंथ पाहावेत.

मस्तकावर ठेवून पर आणि अवर शक्ती प्रदान करून बोध दिला अशी संप्रदायात कथा आहे. त्यामुळे दत्तात्रेयाला महानुभाव पंथाचे आदिकारण मानतात. चांगदेव राऊळाचा परमशिष्य ऋध्दिपूरचा गुंडम राऊळ अथवा गोविंद प्रभू, आणि गुंडम राऊळाचा शिष्य चक्रधर अशी परंपरा आहे. चक्रधर हा चांगदेव राऊळाचा अवतार आहे असे संप्रदायात मानले जाते. संप्रदायाबद्दल ``या मार्गासी श्री दत्तात्रय प्रभू आदिकारण'' असे चक्रधर म्हणतो.

महानुभाव लोक द्वैती तत्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते आहेत हे वर आलेच आहे. ब्रम्हा, विष्णू, महेश या गौण देवता मानल्या आहेत. त्यांच्या कल्पनेनुसार दत्तात्रेय, श्रीकृष्ण, चक्रपाणी (चांगदेव राऊळ), गोविंद प्रभू (गुंडम राऊळ) आणि चक्रधर हे पाच ईश्वराचे अवतार होत. यांनाच संप्रदायात पंचकृष्ण असे मानातात. श्रीकृष्ण हे या पंथाचे आदि दैवत, परब्रम्हाचा साक्षात अवतार. महानुभाव संप्रदायाचे जीवन तत्वज्ञान थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे :-

तत्वज्ञान - चक्रधराने जीव, प्रपंच, देवता व परमेश्वर हे पदार्थ स्वतंत्र व अनादि अनंत मानले आहेत. यापैकी प्रत्येक पदार्थ इतरांपासून स्वतंत्र असून त्या दोहोंचे ऐक्य कधीच होत नाही. या चक्रधराच्या भूमिकेमुळे त्याला पूर्ण द्वैत असे म्हणणे योग्य ठरेल.

जीव - जीव हा बध्दमुक्त आहे. तो अनादिकालापासून अधिद्येने बध्द असला तरी मुक्त होऊ शकतो व ईश्वराचा आनंद उपभोगू शकतो. ईश्वराचे ठिकाणी विरूध्द धार्मित्व आहे, म्हणून तो अविक्रीय असून सर्वकर्ता आहे, निर्गुण असून माया संबंधाने सगुण होतो. जीवाचे ध्येय अच्यूत पद प्राप्ती हे आहे. ती प्राप्ती म्हणजे ईश्वर सान्निध्यात जीवाने अखंड आनंद उपभोगित चिरकाल राहणे.

प्रपंच - याचे कारणप्रपंच व कार्यप्रपंच असे भेद असून पहिला अव्यक्त आणि नित्य व दुसरा व्यक्त आणि अनित्य असतो.

देवता - जीवाप्रमाणे देवताही जातिस्वरूपाने एक, पण वास्तवात अनेक आहेत. विविध देवतांच्या उपासना, तीर्थयात्रा, स्पृश्यास्पृश्यता, हिंसा, स्त्रियांचा विटाळाशीपणातील विटाळ मानणे या गोष्टी संप्रदायाने निषिद्ध मानल्या आहेत. महानुभावांच्या मंदिरात मूर्तीच्या ऐवजी चौरस आकाराच्या ओट्यांना पवित्र मानून त्याची पूजा करतात. त्याचप्रमाणे साधक भगवी वस्त्रे टाकून `शाह पोष` म्हणून काळ्या रंगाचा पोशाख करतात. प्रेताचे दहन न करता पुरतात. या सर्व पध्दतीमुळे इस्लामी राजवटीत महानुभाव पंथीयांना धार्मिक छळ होत नसे.

परमेश्वर - महानुभावांनुसार ईश्वर मुख्य व ब्रम्ह गौण आहे. ब्रम्ह ईश्वराच्या अंतर्गत असणारा भाग आहे. ईश्वर हा अनादि, नित्य, अव्यक्त, स्वयंप्रकाश, सर्वव्यापक, ज्ञानमय, आनंदमय, सर्वसाक्षी व सर्वकर्ता आहे. जीवाच्या उध्दारासाठी तो (१) अवरदृश्यावतार, (२) परदृश्यावतार व (३) अभयदृश्यावतार घेतो. दत्तात्रय, क्षीकृष्ण व चक्रधर हे अभयदृश्यावतार आहेत.

चक्रधरस्वामीच्या वचनांचा संग्रह असलेला केसोवासकृत **सिध्दांत पाठ सूत्र** हा या पंथाचा प्रमाण ग्रंथ आहे. याखेरीज **भगवतगीता** आणि **भागवत** यांनाही प्रमाण ग्रंथ म्हणून

पंथात मानले जाते. याखेरीज चक्रधरांचे चरित्र असलेला **लीळाचारित्र** (माहिम भट), **दृष्टांत पाठ** (केशीराज वास), **शिशुपालवध** (भास्कर भट्ट बोरीकर), **एकादश स्कंध, ज्ञान प्रबोध** आणि **श्रीकृष्ण लीलेचे** वर्णन असलेला ढवळे (महादंबा) हे या पंथाचे धार्मिक ग्रंथ आहेत. त्याशिवाय **उध्दवगीता** (भास्कर भट्ट बोरीकर), **वच्छाहरण** (दामोदर पंडीत), **रूक्मिमी स्वयंवर** (नरेंद्र), **सैहाद्र वर्णन** (राघवो पाध्ये तथा रवळोव्यास), **ऋध्दिपूरवर्णन** (नारायण बास), **चक्रधर सिध्द** (गोपाळ पंडित, अनरज बास) व **स्मृतिस्थळ** (नागदेवाचार्य) हे सुध्दा धार्मिक ग्रंथ अनेक शतके अंधारातच होते आणि याचे कारण म्हणजे हे सर्व धार्मिक वाङ्मय महानुभाव पंथाच्या आचार्यांनी परकीय आक्रमाणापासून सुरक्षित राहावे म्हणून गुप्त लिपीत लिहून ठेवले होते. परंतु अलिकडील काळात डॉ. वि. वि. कोलते, नेने, य. खु. देशपांडे या महानुभाव पंथाच्या अभ्यासकांनी केलेल्या अपार प्रयत्नांमुळे हे वाङ्मय मराठी वाचकांना उपलब्ध झाले आहे.

महानुभाव संप्रदायाच्या प्रमुख तीर्थक्षेत्रांमध्ये फलटण, माहूर आणि ऋध्दिपूर यांचा समावेश होतो. सातारा जिल्ह्यातील फलटण हे चांगदेव राऊळचे जन्मस्थान, माहूर वास्तव्यस्थान व ऋध्दिपूर ही कर्मभूमी म्हणून ही तिन्ही ठिकाणे संप्रदायाची प्रमुख क्षेत्रे मानली जातात. याखेरीज पैठण, डोंबेगाव आमि बेलापूर या गावांचाही चक्रधराच्या जीवनाशी संबंध आला होता म्हणून याही स्थानांची पंथाच्या प्रमुख तीर्थक्षेत्रात गणना होते.

महानुभावांच्या साती ग्रंथ मालिकेतील शेवटचा व महत्त्वाचा प्रख्यात काव्य ग्रंथ **ऋध्दिपूरवर्णन** (रचना शके १४१८ = इ. स. १४९६) याचा कर्ता पंडित नारायण व्यास बहाळिये हा बहाळचा होता. बहाळ गाव चाळीसगाव तालुक्यात आहे.

भालोद, सांगवी, फैजपूर, सावदा, बामणोद, वाघळी, कनाशी या लेवा पाटीदार राहत असलेल्या गावांमध्ये महानुभाव मठ आहेत. भालोद मठ व ओटा पंचक्रोशीत प्रसिध्द आहे.

चिखली ता. मधील श्रीक्षेत्र जाळीचा देव, पोस्ट मढ येथे महानुभावाचे तीर्थक्षेत्र असून बहुतेक महानुभाव पंथीय लेवा पाटीदार आपला कुळधर्म आचरणासाठी येथे जात असतात.

स्वामीनारायण संप्रदाय

हा वैष्णव भक्तिपंथ उध्दव संप्रदाय नावानेही ओळखला जातो. याची स्थापना सहजानंद यांनी केली. त्यांचे जन्मनाव हरिकृष्ण असे होते. त्यांचा जन्म इ. स. १७८१ मध्ये अयोध्येजवळील छवैया येथे झाला. वडिलांचे नाव धर्मदेव व आईचे नाव भक्तिदेवी होते. लहानपणीच गृहत्याग करून ते परमार्थाकडे वळले. भारतभ्रमणात त्यांनी निरनिराळ्या क्षेत्रात तपस्या केली व एका योग्याकडून योगसाधना पूर्ण करून (शिकून) घेतली. सात वर्षे भ्रमंती केल्यावर हरिकृष्ण सौराष्ट्रातील लोज गावी आला. तेथे त्याला रामानंदी संप्रदायाचे मठपती रामानंद स्वामी भेटले. त्याने रामानंदाचे शिष्यत्व पत्करून रामानंदी संप्रदायाची दीक्षा घेतली. रामानंद स्वामींनी त्याचे नाव सहजानंद असे ठेवून आपल्या शिष्यवर्गाचे प्राचार्यपद दिले. गुरूच्या निर्वाणसमयी सहजानंदानी त्यांच्याकडून दोन आशीर्वाद

मागितले - (१) मला माझी सर्व जबाबदारी परमेश्वरावर लक्ष केंद्रित करून पार पाडता यावी व (२) आश्रमातले किंवा मठातले सेवक व साधक यांची सुखदु:खे मग ती प्रारब्धाने आलेली असोत किंवा अकस्मात आलेली असोत, ती मी सोसावी म्हणजे त्यांच्या जीवनाशी मला समरस होता येईल. रामानंदांच्या मृत्यूनंतर सहजानंद रामानंदी संप्रदायाच्या गादीवर बसले.

त्यावेळी रामानंदी संप्रदाय शिथिल व विस्कळीत झाला होता. संप्रदायाच्या मठांमध्ये सर्वत्र बजबजपुरी माजली होती. साधू बेदरकार व मुजोर बनले होते. विषयभोगांना चटावले होते, अन्नसत्रात जेवायचे, सुस्त पडून रहायचे व एकमेकांचे हेवेदावे करायचे. सहजानंदांनी संप्रदायाला नवे वळण द्यायचे ठरविले. शिष्यांना पंथात सामील करून घेताना कठोर नियम घातले. दीक्षा घेणाऱ्या शिष्याला दीक्षित होण्यापूर्वी पाच प्रतिज्ञा घ्याव्या लागत - (१) चोरी करणार नाही, (२) व्यभिचार करणार नाही, (३) मांसाहार करणार नाही. (४) दारू पिणार नाही. (५) नीचाकडून भिक्षा घेणार नाही.

पंथातील साधूंनाही नियम घालण्यात आले. गटानें रहावे, मुक्काम स्थळी **भागवत** कथा निरूपण करावे, हिवाळ्यात निरनिराळ्या दिशांना संचारावे, अनवाणी चालावे; पाने, फुले, फळे, तोडू नये. विना अंथरूणाने जमिनीवर झोपावे, अध्यात्मचिंतनात निमग्न असावे.

स्वामीनारायण हा या पंथाचा आराध्यदेव. सहजानंदांनी कच्छ, गुजरात व काठेवाडात संप्रदाय वाढवून त्यास शिस्त लावली. सहजानंदांचे व्यक्तिमत्त्व तेजस्वी असल्याने लोक त्यांना उध्दवाचा अवतारही मानतात व या पंथास उध्दव संप्रदाय असेही म्हणतात. सहजानंदांच्या नावावर अनेक चमत्कार प्रसिद्ध आहे. सहजानंदांनी दाखविलेल्या चमत्कारामुळे जोगन बागी नामक कुख्यात दरवडेखोराने दरवडेखोरी सोडून तो सहजानंद स्वामींचा एकनिष्ठ सेवक बनला.

इ. स. १८३० मध्ये गदरा येथे सहजानंदांचा मृत्यू झाला. मिळालेल्या अपार धनातून त्यांनी मठ व मंदिरे निर्माण केलीत. या पंथाचे कित्येक लाख अनुयायी झाले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे खोजा जातीच्या बहुसंख्य लोकांनी स्वामीनारायण पंथ स्वीकरून पंथास अपार धन दिले. मोम्ना कणबी, गवंडी, मोची हेही बहुसंख्येने पंथाचे अनुयायी झालेले आहेत. कच्छ भागातील लेवा कणबीही मोठ्या प्रमाणावर या संप्रदायाचे अनुयायी झालेले आहेत.

सुमारे १७५/२०० वर्षांपूर्वी सहजानंदांचा स्वामीनारायण संप्रदाय खानदेशात आला. न्हावी, सावदा, सातोद, कोळवद, सांगवी, कठोरा, हिंगोणे इ. ठिकाणी स्वामीनारायण पंथाचा प्रसार झाला असून तेथे स्वामीनारायण मंदिरे बांधण्यात आली आहेत. सावद्याचे स्वामीनारायण मंदिर १००/१२५ वर्षांपूर्वीचे असून मोठे आहे. या मंदिरात पापपुण्य दर्शविणारी सुंदर तैलचित्रे चितारली आहेत.

स्वामीनारायण पंथातल्या मठ, मंदिरांतली उपासना पुष्टिमार्गी पध्दतीने चालते. मात्र संयमावर विशेष भर दिलेला असल्यामुळे पंथियांनी पुष्टिमार्गातला शृंगार वगळला आहे.

तत्वज्ञान :- सर्वाविर्भावकारण अक्षराधिपती पुरूषोत्तम म्हणजेच स्वामीनारायण हा उपास्य

होय. परब्रह्म श्रीकृष्ण हा क्षराक्षराहून पलिकडे आहे. अभीष्ट सिध्दीसाठी देवनिंदा, हिंसा यांचा बहिष्कार करून पुरूषोत्तमाला शरण जाणे हेच जीवाचे परम कर्तव्य होय. भगवंत उपासना हेच भक्तीचे सर्वश्रेष्ठ साधन होय. परमात्म्याशी समीपता हीच मुक्ती होय. निरतिशय परमानंदस्वरूप बनून देशकालातीत झाल्याशिवाय मुक्ती शक्य नाही. त्यासाठी भगवंताच्या स्वरूपात अखंड चित्तवृत्ती ठेवावी लागते. अनेक जन्माचे सुकृत उदित झाले तरच जीवाची चित्तवृत्ती भगवंताच्या ठिकाणी स्थिर होऊ शकते.

उपास्य पुरूषोत्तम हा कारूण्य, सौशिल्य, वात्सल्य व औदार्य या गुणांचा पुतळा आहे. या पंथाचा संबंध विशिष्टाद्वैत मताशी आहे. म्हमून त्या मताचा या पंथाच्या तत्वज्ञानावर प्रभाव आहे. पुष्टिमार्गातील विलासीपणा कमी करून आणि इंद्रिय मनोनिग्रहावर भर देऊन सहजानंदानी भक्तीचे निर्मळ स्वरूप प्रतिपादिले.

सहजानंदपूर्वकाळात सौराष्ट्रातील बेदिलीचा फायदा कोळी, वाघरी व काठी लोक लुटमारी करिता करीत. ते व्यसनाधीन झालेले होते. राजपूत लोकांमध्ये लहानपणीच मुलींना दुधाच्या भांड्यात बुडवून मारून टाकण्याचा रिवाज होता. त्यास 'मुलीला दूध पाजणे' म्हणत. हे सर्व प्रकार बंद करावयास लावून सहजानंदांनी फार मोठी सामाजिक सेवा केली. स्वामीनारायण संप्रदायात समाजातील दलित, शोषित, पीडित, तिरस्कृत व बहिष्कृत लोकांचा भरणा मोठा असून पाटीदार व तत्सम बहुजनसमाजातील लोकांची संख्या जास्त आहे.

पंथाचे वाङ्मय - सहजानंद व त्यांच्या शिष्यपरंपरेतले नित्यानंद, मुक्तानंद, ब्रम्हानंद, निष्कुलानंद, प्रेमानंद व देवानंद या कवींचे ग्रंथ व हजारो पदे या पंथाचे वाङमय होय. **वचनामृत** हा या पंथाचा वेदतुल्य ग्रंथ. त्यात सहजानंदांची वचने आहेत. **शिक्षापत्री** या ग्रंथात संप्रदायाची मार्गदर्शक सूत्रे आहेत. त्यामुळे अनुयायी याचे नित्यपाठ करतात. सहजानंदांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे, चारित्र्याचे आणि उपदेशाचे सारसवैस्य यात आहे.

प्रस्तुत पंथाचे साधू व ब्रह्मचारी असे दोन प्रकार आहेत. ते सफेद व लाल टिळा लावतात. भिक्षेत मिळालेले सर्व पदार्थ एकत्र करून खातात. शिखा-यज्ञोपवित धारण करतात. कमंडलू बाळगतात. गळ्यात तुळशी माळा घालतात. स्त्रीसंभाषण व स्त्री-पुरूष यांना मंदिरात एकत्र येणे यास मनाई आहे. मृत्यूनंतर मृतास न्यायला खुद्द सहजानंद गोलोकातून येतात अशी सांप्रदायिकांची श्रध्दा आहे. सहजानंद, बलराम व पुरूषोत्तम या तीन आचार्यांमुळे पंथाच्या तीन शाखा झाल्या आहेत.

मंदिरे :- ज्या गावात संप्रदायाचे लोक राहतात तेथे स्वामीनारायणाचे एखादे मंदिर असतेच. गदरा, वडताल व अहमदाबाद येथील मंदिरे विशाल व उत्तुंग आहेत. या मंदिरांमध्ये लक्ष्मी-नारायण, राधा-कृष्ण, नर-नारायण, कृष्ण-बलदेव, सहजानंद, त्यांचे आईबाप आणि याशिवाय शिव, गणेश, सूर्य, हनुमान, इ. देवतांच्या मूर्ती असतात. जळगाव जिल्ह्यात स्वामीनारायण पंथीयांची सावदा, सातोद, कोळवद, सांगवी, डोंगरकठोरे, इत्यादी ठिकाणी मंदिरे आहेत. त्यांचे मुख्य ठिकाण ते वडताल मानतात.

सत्पंथ संप्रदाय

हा गुजरातमधीळ प्रमुख उपासना पंथ, महाराष्ट्रातही काही भागात आढळतो. इ. स. १४४९ मध्ये इमामशहा नायक साधू इराणमधून गुजरातेत आला. हा या पंथाचा प्रवर्तक होय. शं. वि. पाटील यांच्या मते इमामशहाचा जन्म सन १४५२ मध्ये पंजाबात उंच मुलतान गावी झाला व त्याचे मूळ नाव सैय्यद अब्दुल रहिम असे होते.[७] गुजरातमध्ये मतियांमधील वैष्णव मतिया व पिराणा मतिया तद्वतच मोम्ना कणबी जे स्वतःस लेवा पाटीदार अथवा लेवा कणबी म्हणवून घेतात. सत्पंथी संप्रदायाचे अनुयायी आहेत.

पंथ निर्मितीबाबत अशी आख्यायिका सांगितली जाते की, सुमारे ५/६ शे वर्षांपूर्वी (बहुधा पंधराव्या शतकाच्य मध्यात) गुजरातमधून नियमित काशीस जाणाऱ्या लेवा कणब्यांचा मुक्काम एके दिवशी अहमदाबादच्या दक्षिणेस सुमारे १५-१६ कि. मी. वर असलेल्या गीरमथा गावी पडला. त्यावेळी इराणमधून आलेल्या इमामशहा या अवलियाचे वास्तव्य गीरमथा गावाजवळील एका टेकडीवर होते. या यात्रेकरूंच्या जथ्यास इमामशहाने सांगितले की, जर तुम्ही माझे ऐकाल तर काशीला जाण्याचे श्रम न घेताच तुमचा हेतू येथल्या येथेच तडीला जाईल. कित्येकांनी त्याच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देता काशीस चालते झाले, दुसरे कित्येक त्याच्यावर विश्वास ठेवून तेथेच राहिले. त्यांना काशीचे दर्शन, गंगेत स्नान व ब्राम्हणभोजनाचे श्रेय तेथल्या तेथे मिळाले. ह्या चमत्काराचा परिणाम होऊन त्यांनी इमामशहास आपला गुरू मानले. या संबंधाने दुसरी हकीकत सांगतात की, त्यांच्यावर जबरीने मुसलमान होण्याचे संकट आले होते, ते टाळण्यासाठी त्यांनी इमामशहाला आपला गुरू केले.[८] हे विधान संयुक्तिक व सत्य वाटते. कारण इमामशहा येण्याआधी १४४२ मध्ये अहमद शहा सुलतान वारला. परंतु त्याने व त्याच्या नंतर येणाऱ्या सुलतानांनी विशेष करून महमद बेगडा (कुरकर्मा सुलतान) याने हिंदूंच्या मनात मोठी दहशत निर्माण केली होती, सक्तीच्या धर्मांतरासाठी अनेकांना जिवे मारले, मंदिरे फोडली, मुर्तिभंजन केले, मालमत्ता लुटली, महिलांची अब्रू लुटली. त्यामुळे स्वधर्म वाचविणे, जीव वाचविणे तद्वतच मालमत्ता, महिला शीलधर्म वाचविण्यासाठी काही जणांनी इमामशहाचे अनुयायित्व स्वीकारून हिंदू धर्म न सोडता धर्मांतराच्या कचाट्यातून सुटका करून घेतली. त्यांनी हिंदू राहून सत्पंथाचा स्वीकार केला. तथापि हे लोक संपूर्ण शाकाहारी राहून कटाक्षाने मद्यपान टाळतात. अहमदाबाद व कच्छ भागात बहुतांश लोक लेवा कणबी असल्याने त्यांना सत्पंथाचा स्वीकार करावा लागला असे दिसते. तथापि त्यांनी केवळ धर्म वाचविला. तरीही क्रुरकर्मा महमद बेगडाच्या दहशतीमुळे त्यांनी आपले जीव वाचविण्यासाठी पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात खानदेश भागात स्थलांतर केलेच. त्यांना जर सुरक्षितता वाटली असती तर त्यांनी स्थलांतर केलेच नसते.

७. शं. वि. पाटील, **लेवा पाटीदारांचा इतिहास**, पृ. १४०, अधिक माहितीसाठी या ग्रंथामधील पृ. १४०-१४३ पहावे. तद्वतच पंथाविषयी सविस्तर मराठीतून माहिती सौ. ज्योति सुरेश पाटील यांच्या **श्री. सत्पंथ संप्रदाय : स्वरूप व कार्य** या ग्रंथात दिली आहे; श्री नाटू देवराम महाजन यांचा **संत्पंथ विजय**, १९२६ ही पाहावा.

८. आर. ई. एन्थोवेन, **कास्टस ॲण्ड ट्राईब्ज ऑफ बॉम्बे स्टेट**, पृ. १५०.

इमामशहाचे पाच मुख्य शिष्य होते. त्यांनीच प्रसार केला. त्यांची नावे अशी - (१) हजर वेग, (२) भाभाराम, (३) नागाकाका, (४) साराकाका, (५) जिजाबाई अथवा चिचीबाई (भामारामाची बहीण)

इमामशाही पंथाची मुख्य गादी इराण येथे आहे. तिचे प्रतिवर्षी मोठा उरूस भरतो. इमामशहाचे शिष्य मुख्यत्वे ब्राम्हण, वाणी, लेवा व कुणबी, राजपूत हेच आहेत. इमामशाही शाखेच्या गादीवरील महंत ब्रह्मचारी असतो व तो लेवा पाटीदार असतो. सांप्रत खानदेशात लेवा पाटीदारांची वस्ती असून त्यातील काही सत्पंथाचे अनुयायी आहेत. फैजपूर (ता यावल) येथे सत्पंथी लोकांचे मंदिर आहे. **भगवदगीता, भागवत, रामायण** इ. ग्रंथ सत्पंथी लोक पवित्र मानतात. सत्पंथीय लोकांच्या गुरूमंत्र `शिवोऽहम` (मी शंकर आहे) असा आहे व ते त्या मंत्राचा जप करतात. शंकराचार्यांनाही ते मानतात. मौजीबंधन, शिखासूत्र, चार वर्ण, चार आश्रम हे या पंथाला मान्य आहे. या पंथाचे बहुतेक सर्व अनुयायी हिंदूच आहेत. या संप्रदायाचे **सतवचन, ब्रह्मप्रकाश** इ. अनेक ग्रंथ आहेत.[९] हे लोक **अथर्ववेदास** अनुसरत असून त्यावरून सत्य बोलणारे म्हणून सत्पंथी म्हणवितात.[१०] ते पिराणा, अहमदाबाद, नवसारी व ब्हाणपूरच्या पिरांना भजत व तेथील यात्रा करीत. इमामशहाची धर्ममते ज्यात ग्रंथीत केली आहेत असा **शिक्षापत्री** नामक ग्रंथ त्यांचा पवित्र ग्रंथ होय. तो मुखोदगत करणारांना काका असे म्हणतात. विशिष्ट शाखेचे काका धर्मविधी चालवितात. आता ब्राह्मण धर्मविधी चालवितात. पूर्वी ते प्रत्येक महिन्याचा शुध्द द्वितीयेचा दिवस पवित्र मानत. व हा दिवस शुक्रवारी आल्यास उपवास करतात. पूर्वी ते मृतांना पुरत. आता बरेच सत्पंथी दहन करू लागले आहेत. इ. स. १८८० मध्ये गुजरातमधील निर्मलदास नामक साधूने सत्पंथीयांना (मतिया व मोम्ना कणबींना) ते लेवा कणबी-पाटीदार असल्याचे बिंबवून त्यांच्या काही मुसलमान सदृश विधी बंद करवून रामानंद तथा दादू पंथाचे अनुयायी बनविले आहे. खानदेशातही १९२२ मध्ये भोरगांव पंचायतने ९१ कुटुंबांना जातिबहिष्कृत केले.[११] तथापि भोरगाव पंचायत सभेत अल्पसा दंड करून या पध्दती बंद करण्याचे सांगून जातीत सामावले.[१२]

चांगदेव-मुक्ताबाई मार्ग (नाथ संप्रदाय)

लेवा पाटीदारांचा उपरोक्त चार उपासना पंथांबरोबरच आणखी एक उपासना मार्ग दाखविता येईल आणि तो म्हणजे चांगदेव-मुक्ताबाईचा नाथ संप्रदायी उपासना मार्ग. या गुरू-शिष्याच्या जोडीस अलग करता येणार नाही. दोघांची समाधिस्थानेही जवळ जवळ एक कि. मी. अंतरावर. चांगदेवाचे स्थान चांगदेव गावी तर मुक्ताबाईचे स्थान मेहूणला. म्हणून स्थाने चांगदेव मुक्ताबाई नावानेच प्रसिध्द आहेत. हटयोगी चांगदेव व आत्मज्ञानी मुक्ताबाई या संतांची तपशिलवार माहिती याच ग्रंथातील **लेवा पाटीदारांचे तीर्थस्थान व पर्यटन केंद्र : चांगदेव-मुक्ताबाई** नामक प्रकरणात दिली आहे.

९. य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे, **सुलभ विश्वकोश.**
१०. आर. ई. एन्थोवेन, पूर्वोक्त, पृ. १५१.
११. शं. वि. पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १४२.
१२. **जळगांव गॅझेटिअर,** १९९४, पृ. १८४.

प्रकरण ८

सामाजिक संगठन व हुंडा समस्या

भोरगाव पंचायत

पंचायत ही एक प्राचीन संस्था असून या संस्थेचे किमान पाच सदस्य असतात, म्हणून तिला हे नाव मिळाले आहे. भारताच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक जीवनात पंचायतीला फार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कोणतेही सार्वजनिक कार्य पार पाडण्यासाठी पंचायत स्थापण्याची प्रथा होती. ग्रामपंचायत व जातपंचायत हे पंचायतीचे प्रमुख प्रकार होत. भोरगाव पंचायत ही जातपंचायत आहे.

पूर्वी प्रत्येक जातीची एक पंचायत असे व ती त्या जातीच्या सामाजिक जीवनाचे नियमन करीत असे. अशा पंचायतीत दहा ते पंधरा सदस्य असून त्यातील एकाला सरपंच मानले जाई. त्यास कुटुंबनायक, पंचायत प्रमुख अथवा देशमुख असेही म्हणत. लग्नसंबंध, काडीमोड, इत्यादी बाबतीत पंचायतीची अनुमती घ्यावी लागे. प्रत्येक जातीचे काही नियम असत व त्या नियमांचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीला जातपंचायत शिक्षा करीत असे. अशा मनुष्याला बहुधा जातिबाह्य ठरवले जाई व त्याच्याशी कोणीही कसलाही संबंध ठेवीत नसे. जातिबाह्य व्यक्तींच्या सेवेस बलुतेदारसुद्धा जात नसत. अशा मनुष्याला गावात व समाजात जगणेच कठीण होई. मग प्रायश्चित म्हणून पंचायतीसमोर माफी मागून, दंड भरून वा समाजभोजन देऊन तो या शिक्षेतून सुटका करून घेई. त्याला तीर्थयात्रा करायला भाग पाडीत. आदिवासी समाज जीवनातही पंचायतीला अनन्यसाधारण महत्व असते.

जुन्या काळी पारशांमध्येही पंचायत व्यवस्था होती. पंचायत हेच त्यांचे सामाजिक न्यायालय असे. ज्या भागातून पारशी भारतात आलेत त्याच भागातून त्यांच्या पूर्वी लेवा पाटीदारांचे पूर्वज म्हणजे गुर्जर आलेले असल्याने इकडे आल्यावरही त्यांनी पंचायतीचे महत्व कायम ठेवले.

लेवा गुजर व लेवा पाटीदार खानदेशात आलेत त्यावेळी खानदेशावर यादव व त्यांचे मांडलिक निकुंभवंशी राजे राज्य करीत होते. लेवा लोक इकडे आल्यावर व स्थिरस्थावर झाल्यावर यांचे पंचायत प्रमुख नेमण्यात आलेत. म्हणजे तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी जातप्रमुखास देशमुखी दिली. (यामागील हेतू हा असावा की, सामाजिक तंटे व भाऊबंदकीचे संपत्तीविषयक तंटे उद्भवल्यास पंचायत प्रमुखाने म्हणजे देशमुखाने पंचांच्या मदतीने ते सोडवून राज्यात शांतता कायम ठेवावी). देशमुखी हे एक वतन आहे. देश म्हणजे परगणा व त्याचा मुख्य तो देशमुख. त्यास समाज व दरबारात मान असे. गावसभेत पाटील व परगणा सभेत देशमुखांना पहिला मान मिळत असे. शेतीच्या उत्पन्नात वाढ व्हावी, नवीन जमिनी लागवडीखाली आणाव्यात, उत्तेजनार्थ खंड माफ करावा हे अधिकार देशमुखांना असत. पीक-आणेवारी ठरविणे, सरकारी व सावकारी जुलूम न होऊ देणे, इनाम व मिरासी हक्क देणे, इत्यादी

कामे देशमुख आपल्या अधिकारात करीत असे. देशमुख वतनदारास शाश्वत अधिकारी म्हणत. देशमुखांच्या स्वतःच्या अधिकारदर्शक मुद्रा (बव्हंशी नांगर) असत. ते राजसत्तेच्या आश्रयाने काम करणारे असले तरी राज्याचे सेवक नसत.

इ. स. १२१९ मध्ये जामनेरच्या देशमुखीचे राजसत्तेकडून गवळी कुटूंबाकडे असलेले अधिकार काढून ते लेवा गुजराकडे हस्तांतरित करण्यात आले होते.[१] याच सुमारास किंवा त्यानंतरच्या काळात यावलची देशमुखी थोरगव्हाणच्या देशमुखाकडे आली असावी. हा देशमुख लेवा पाटीदार होय. व त्याच्याकडेच लेवा पाटीदार जात पंचायतीचे प्रमुख पद देण्यात आले असावे. तेंव्हापासूनच लेवा पाटीदार जात पंचायतीचे प्रमुख पद वंशपरंपरागत पद्धतीने या देशमुख घराण्याकडे चालत आले असावे. हा देशमुख भोरगाव पंचक्रोशीतील पंच नेमून त्यांच्या मदतीने सामाजिक तंटे, भाऊबंदकीचे संपत्तिविषयक तंटे, घटस्फोट बाबतचे तंटे मिळवित असे. काही वृद्ध जाणकारांच्या तोंडी माहितीवरून साधारणतः बारा गावांमधून एक पंच नेमला जाई व असे एकूण बारा ते पंधरा पंच नेमले जात म्हणून या पंचायतीला भोरगाव पंचायत असे नाव प्राप्त झाले होते. केवढा मोठा हा मान ? परंतु १८५०.५२ च्या सुमारास ब्रिटिशांनी तो धुळीस मिळविला. ब्रिटिशांचे Divide and Rule हे तंत्र व १८५२च्या ब्रिटिशांनी म्हटलेल्या Great dispute नंतर मात्र हा देशमुख फक्त थोरगव्हाणे या नव्याने निर्माण झालेल्या अंतर्विवाही पोटभेदाचा पंचायत प्रमुख राहिला आणि बहुतांश लेवा पाटीदारांचा पंचायत प्रमुख भोरटेकचा पाटील झाला. भोरटेक येथील लेवा पाटीदारांना तेथील कोळ्यांनी हुसकून लावल्यामुळे भोरटेकचे लेवा पाटीदार पंचायत प्रमुखपद पाडळसे येथील पोलीसपाटलाकडे आले. व नंतर ह्याच पोलीस पाटील वंशाकडे वंशपरंपरागत भोरगाव पंचायत प्रमुख पद म्हणजे कुटुंबनायकाचे पद चालत आले. त्याच्या कार्यक्षेत्रात सध्या अस्तित्वात असलेले जळगाव जिल्ह्यातील यावल, रावेर, जळगाव, भुसावळ व एदलाबाद हे तालुके आणि बुलढाणा जिल्ह्यातील मलकापूर, नांदूरा व मोताळा हे तालुके मोडतात. या तालुक्यांमध्ये लेवा पाटीदारांची वसती आढळते. पाडळसे गाव लेवा पाटीदारांचा मुख्य ठाया आहे. येथील ठायाप्रमुखास कुटुंबनायक ही संज्ञा प्राप्त झाली. व क्रमाने धोंडू बापू पाटील, भिकू संवदू पाटील, चिठू गणू पाटील व रमेश विठू पाटील असे कुटुंबनायक झालेले आहेत.[२]

पाडळसे गाव व्हाडातील मलकापूर, मोताळा व नांदुरा तालुक्यांमधील लेवा पाटीदारांना तसे गैरसोयीचे असल्यामुळे दाताळा येथे उपठाया स्थापन करण्यात आला. त्यासाठी नरवेलचे कै. भिकाजी कोलते यांचे कार्य मोलाचे आहे.

भोरगाव पंचायतीने पूर्वी भरीव कार्य केलेले असून त्यासंबंधी अधिक तपशील श्री. शं. वि. पाटील यांनी **'लेवा पाटीदारांचा इतिहास'** ग्रंथात दिलेला असल्यामुळे येथे देत नाही.

१. **खानदेश गॅझेटिअर**, १८८०, पृ. ६३.
२. शं. वि. पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १७८.

कृपया श्री. शं. वि. पाटील यांचे उपरोक्त पुस्तक जरूर पाहावे.

इ. स. १९८४ मध्ये भोरगाव पंचायतचे पुरूज्जीवन करण्यात आल्यानंतर कुसुमताई चौधरी ह्यात असेपर्यंत त्यांनी कित्येक लेवा पाटीदार सासुरवासिणींना, घटस्फोटितांना, परित्यक्तांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. कुसुमताई स्वर्गवासी झाल्यानंतर पुन्हा मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे. शहरातील काही मंडळे सुद्धा यात लक्ष घालीत आहेत. बरीच मंडळे वधु-वर मेळावे भरवून समाजसेवा करीत आहेत, काही सांस्कृतिक कार्येही करीत आहेत. परंतु मार खाणाऱ्या सासुरवासिणी, घटस्फोटिता व परित्यक्तांना न्याय मिळवून देण्यात ही मंडळे फारसी उत्सूक नसतात. अशी काही प्रकरणे मंडळांकडे जातातही. काही मंडळे तडजोड करण्यासाठी प्रयत्नही करतात. तथापि काही मंडळांचे पदाधिकारी अशी तडजोड करतांना नव्याने बायकोस मारणे यात काही वावगे समजत नाहीत आणि काही पंचांची भूमिका बजावणारे साममोपचारासाठी बोलावण्यात आलेल्या बैठकीत पत्नीने जुळवून घ्यावे असे सल्लेही देत असतात. बहुतांश तंटे हुंडा, देणेघेणे, मानपान यासारख्या बाबींमधून उद्भवतात. मूलींचा दोष नसतो असेही नाही परंतु बऱ्याचदा मुलींबाबत पराचा कावळा करण्यात येतो. या पदाधिकाऱ्यांना विनंती करावीसी वाटते की, अशा गांजलेल्या व शोषित मुलींच्या समस्या सामोपचार वा वैधानिकरीत्या त्यांना सोडविणे जमत नसेल तर कृपया असले अनाहून सल्ले देणे तरी त्यांनी थांबवावे.

मधुकरराव चौधरींनी १९८४ मध्ये भोरगाव पंचायतचे पुनरूज्जीवन झाले त्यावेळी प्रबोधन कार्य केले. त्यांनी आपले विचार स्पष्टपणे मांडले. समाजाला भेडसावणाऱ्या साऱ्याच प्रश्नांचे मार्मिक विवेचन त्यांनी १८-३-१९८४च्या भोरगाव पंचायतच्या प्रचंड सभेत केले. पंचायतीच्या सामर्थ्याविषयी व समाजाच्या भवितव्यासंबंधी मूलगामी स्वरूपाचे प्रेरणादायी विचार त्यांनी प्रभावी शैलीने समर्थपणे मांडले. त्यांच्या भाषणातून त्यांनी आत्मसात केलेल्या गांधीजी प्रणीत विचारांचा, मानवी मूल्यांवरील त्यांच्या अढळ निष्ठेचा, जातिपातीची क्षितिजे ओलांडणाऱ्या त्यांच्या विशाल जीवन-दृष्टीचा व माणूसकीने ओथंबलेल्या त्यांच्या ऋजू अंतःकरणाचा प्रत्यय येत होता. अत्याचारांमुळे स्थलांतरीत होऊन पोटासाठी भटकत येऊन लेवा समाज कसा संघटित व बलशाली झाला हे विशद करून त्यांनी भोरगाव लेवा पंचायतीच्या थोर परंपरेचे भावस्पर्शी शब्दात विवेचन केले. पंचायतीमार्फत समाजाचे नियमन व नियंत्रण करणाऱ्या समाजधुरिणांचा, त्यांच्या द्रष्टेपणाचा त्यांनी गौरवपूर्ण शब्दात उल्लेख केला. एकेकाळी निरक्षर व अडाणी असलेल्या ह्या समाजास शिक्षणाची गोडी लागल्यानंतर त्याने शिक्षणाच्या सर्वच क्षेत्रात कसा लौकिक संपादन केला हे त्यांनी सोदाहरण विशद केले. शिक्षण घराघरात आले, काळ बदलला, पण मने बदलली नाहीत. पूर्वी अडाणी परंतु सुसंस्कृत असलेला हा समाज उच्च शिक्षित झाला परंतु सुशिक्षित झाला नाही व त्याचा सुसंस्कृतपणाही कमी होत चालला ह्या उणेपणाबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली. समाजात वाढलेल्या अपप्रवृत्तींचा मूळाशी कसा घर करून बसला आहे यावर त्यांनी नेमके बोट ठेवले. स्त्री-पुरूषातील विषमता ही आजच्या सामाजिक अवकळेला कारणीभूत आहे हे सांगून विवाह

संबंधीच्या अनिष्ट व घातक प्रथांवर त्यांनी चांगलेच कोरडे ओढून उपस्थितांच्या व समाजाच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घातले. हे चित्र बदलायचे असेल तर मने बदलली पाहिजेत हे सांगून त्यांनी ही चळवळ आत्मोद्धाराची चळवळ असल्याचे विवेचन केले. जाती-पातीचे कवच फोडून मानवतेवर आधारलेल्या जातिविहीन समाजाकडे वाटचाल करायची आहे ह्याची कल्पना त्यांनी समुदायास दिली.

जातिविहीन समाज हे स्वतंत्र भारतातील गांधीजींचे स्वप्न. ते साकारावयाचे तर आधी किमान आपल्या जातीमधील अंतर्विवाही गटांचे विलिनीकरण-मनोमिलन होऊन लेवा पाटीदार समाज एकसंघ व्हावा म्हणून जात-पात न मानणाऱ्या या थोर नेत्याने भोरगाव पंचायत सभेचे नेतृत्व स्वीकारले. सुरुवात आपल्या समाजापासून केली तर इतर समाजांशी मनो-मिलन होण्यास अडचण पडणार नाही. भोरगाव पंचायतच्या १९८४ च्या पुनरूज्जीवनाचा आणि मधुकररावांच्या उपदेशाचा एवढा परिणाम झाला की अनेक तरुण-तरूणी पुढे आलेत. त्यांनी समाजाचे कुजके जोखड झुगारून लग्नाकडे व्यवहार म्हणून न पाहता संस्कार म्हणून पाहिले. काहींनी आपल्या कुटुंबियांचाही विरोध त्यासाठी पत्करला. अनेकांनी तर जातीची बंधने झुगारून आंतरजातीय व काहींनी आंतरधर्मिय जोडीदार निवडले. हे शहरांत शक्य झालेले आहे. हे लोण खेड्यात जाणेही आवश्यक आहे. समाजधुरिणांना विनंती करावीसी वाटते की, आपण जर जातीची बंधने झुगारू शकतो, झुगारू लागलो आहोत तर आपल्यातीलच एका अंतर्विवाही गटास, थोरगव्हाणे समाजास, जो लेवा पाटीदारच आहे त्यास आपल्यात का सामावू शकत नाही. त्यांनाही आपल्यात सामावण्यासाठी पुन्हा आणखी एकदा १९८४ सारखी मोहिम सुरू करून ती पूर्णत्वास न्यावी म्हणजे आपला समाज आणखी अधिक एकसंघ होईल; कूपमंडूप वृत्ती जाईल व बाह्य सागर समाजात उडी घेण्यास आपला समाजही सिद्ध होईल.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अनेक शहरांमध्ये वेगवेगळ्या नावांनी समाजमंडळे स्थापन झालेली आहेत. त्यात प्रामुख्याने नागपूर, मुंबई, पुणे, अहमदाबाद, जबलपूर, सुरत येथील मातृमंडळे, डोंबिवली, उल्हासनगर, अंबरनाथ, दहिसर, येथील लेवा मंडळे मुलुंडचे विकास मंडळ इत्यादी अनेक मंडळे व त्यांचे सभासद त्यांच्या त्यांच्या परीने समाजकार्य करीत आहेत. आता कार्य करण्याबाबत विशेष करून दरवर्षी वधु-वर मेळावे भरविणे, वधुवरांच्या याद्या छापणे व वर्षातून एकदोनदा स्नेहसंमेलन भरवून सामाजिक व सांस्कृतिक कार्ये करणे याबाबत जणू स्पर्धाच चालू झाली आहे. मंडळे त्यांची कार्ये करीत आहेत ही स्तुत्य गोष्ट असली तरी मंडळांचे जणू पेवच फुटले आहे. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही. म्हणून आता काही समाजधुरिणांनी एकत्र येऊन महाराष्ट्र राज्य लेवा पाटीदार महासंघ स्थापन केला आहे. त्यास नियंत्रक संघाचे स्वरूप प्राप्त व्हावयाचे आहे. या संघाद्वारा स्वत:च्या मोठ्या जागेत वधु-वर मेळावे, जात दाखले मिळण्यासाठी मदत, तरुणांना मार्गदर्शन, मुलांची वसतिगृहांची व्यवस्था इत्यादी कार्ये पार पाडता येतीलच.

त्याचशिवाय भोरगाव पंचायतचे मूळ उद्दिष्टानुसार जाततंटे विशेषकरून सासुरवासीणींची मारहाण प्रकरणे, घटस्फोटिता व परित्यक्तांचे प्रश्न सोडवणूक व डोंबिवली मंडळाप्रमाणे वैद्यकीय सुविधा पुरविणे, इत्यादी कार्ये सुसंघटितरीत्या पार पाडता येतील.

हुंडापद्धती व समस्या

लेवा पाटीदारांमध्ये हुंडा पद्धती गुजरातमधून आलेली दिसते. तथापि खानदेश व्हाडात आल्यावर या लोकांनी हुंडा पद्धती संपूर्ण नष्ट केलेली होती व लग्नातील वधू-वरांचे दागिने व बस्त्याचा खर्च समसमान विभागून घेण्याची एक आदर्श प्रथा निर्माण केली होती. गुजरातमध्ये खेडा जिल्ह्यातील चरोतरमधील पाटीदार स्वतःस कुलिया असे संबोधतात व त्याव्यतिरिक्तच्या पाटीदारांना अकुलिया असे संबोधतात, तद्वतच गुजरातमधील लेवा म्हणविणाऱ्यांमध्ये पाटीदार व कणबी असे पोटभेद आहेतच. पाटीदार आपल्या मुली कणब्यांना देत नाहीत मात्र कणब्यांच्या मुली आपल्या घरात आणतात. तद्वतच कुलिया आपल्या मुली अकुलियांना देत नाहीत मात्र अकुलियांच्या मुली आपल्या घरात आणतात. प्रत्येक मुलीच्या वडिलांस वाटते की, आपली मुलगी श्रेष्ठ कुळात जावी. त्यातूनच कणब्यांनी हुंडा दिल्यास पाटीदार त्यांच्या मुली सून म्हणून स्वीकारतात.[३] गुजरातमध्ये लग्नाचा खर्च मोठा करावाच लागतो. तो एवढा की, मुलीच्या वडिलांचे कुटुंबही उध्वस्त होते. या उधळपट्टीस आला घालण्यासाठी १८७० च्या सुमारास अहमदाबादचे मॅजिस्ट्रेट मि. फॉसेट (Fawcett) याने लेवा व कडवा कुणबी व पाटीदारांमधील प्रमुख व्यक्तींची सभा घेऊन लग्नातील उधळपट्टी थांबविण्यासाठी आणि खेडा चरोतरात मुली देण्याची चढाओढ न करण्याबाबत या प्रमुखांना प्रवृत्त केले होते[४]. ही मर्यादा सुमारे २० वर्षे चालली. परंतु नंतर ती पुन्हा बोकाळल्याने मुलींची हत्या (बालहत्या) होऊ लागल्याने मुंबई सरकारने बालहत्या प्रतिबंधक कायदा (Act VIII of 1870) संमत करून जारी केला होता[५]. ज्या लेवा पाटीदार व लेवा कुणबी समाजातील या क्रुर व अनिष्ट प्रथांमुळे ब्रिटिशांसारख्या सरकारलासुद्धा त्यात हस्तक्षेप करावा लागला ही गोष्ट समाजास नक्कीच भूषणावह नाही.

कन्येचा विवाह होण्यापूर्वी भावी जावयाला किंवा त्याच्या पित्याला, त्याने आपली मुलगी स्वीकारावी म्हणून जे द्रव्य देतात, त्याला हुंडा असे नाव आहे. भारतीय लोकांनी विवाह हे एक प्रकारचे दान मानलेले आहे. विवाहात कन्येचे वराला दान करायचे असते. आणि दान म्हटले की, त्याबरोबर रोख रकमेत किंवा सोन्याच्या स्वरूपात दक्षिणा द्यावीच लागे. कारण दक्षिणेवाचून दान पूर्ण होत नाही. त्यामुळे विवाहाच्या वेळी कन्येचे दान केल्यावर तिच्यासाठी काही रोख रक्कम किंवा एखादा दागिना देण्याची प्राचीन पद्धत होती. पण याला प्रचलित अर्थाने हुंडा असे म्हणता येणार नाही. कारण हे सर्व देणे मुलीच्या पित्याच्या इच्छेवर अवलंबून असे. त्या काळातील लोकांना हुंड्याची पद्धतच माहिती नव्हती. श्रीमंत घराण्यात

३. गो. मं. कालेलकर, **मुंबई ईलारख्यातील जाती**, पृ. ३८.
४. **बॉम्बे गॅझेटिअर**, व्हा. ९, भाग १, पृ. १६७.
५. कित्ता, पृ. १६७.

आणि राजघराण्यात लग्नाच्या वेळी वराला काही वस्तू भेट म्हणून देत असत. **अथर्ववेदात** वधूंनी आपल्याबरोबर गाई भेट म्हणून आणल्याचा उल्लेख आहे. वधूपित्याची ऐपत असेल तर त्याने आपल्या नवविवाहित मुलीस गाय आंदण देणे ही एक आदर्श वरदक्षिणा होती. आणि ही प्रथा लेवा पाटीदार समाजात रूढ होती. त्यामागे हेतू उदात्त होता. आपल्या मुलीस व मुलीच्या घरच्यांना, जावयास तद्वतच मुलीच्या अपत्यांना म्हणजे नातवंडांना दूधदुभते मिळावे, त्यांचे आरोग्य चांगले राहावे म्हणून किमान दहा-पंधरा वर्षे साथ देणारी गोमाता, माहेरची एक आठवण, माहेरचा एक प्रतिनिधी व नववधूस सहवासी आणि गोदान म्हणून आंदण देत असत. अजूनही या प्राचीन प्रथेनुसार लेवा पाटीदार मुलीचा बाप ऐपत असल्यास गाय मुलीच्या घरी पाठवितो. परंतु अलीकडे शहरात नोकरी-व्यवसाय करणारा जावई करण्याकडे कल वाढल्याने आणि शहरात जावयाची गाय पोसण्याची कुवत नसणे किंवा सोय नसणे यातून हुंडा घेण्याची प्रथा रूढ झाली.

द्रौपदी, सुभद्रा व उत्तरा या कन्यांनी सासरी जाताना आपल्याबरोबर घोडे, हत्ती व दागिने आंदण म्हणून नेले होते. धनवान श्रेष्ठी मुलीला सासरी पाठवताना तिच्याबरोबर जावयासाठी मौल्यवान भेटवस्तू देत असत. असे उल्लेख जातकग्रंथात आढळतात. याही वस्तूंना हुंडा हे नाव देणे योग्य होणार नाही कारण वधूपित्याने त्या स्वेच्छेने व मुलींवरील मायेच्या पोटी दिलेल्या असत.

कुटुंबवत्सल लेवा पाटीदार वधुपिताही पूर्वी मुलीसोबत मुलीच्या संसारासाठी आवश्यक असे मोजके पितळी पातेले, परात, तांब्याची घागर (कळशी), घरडी, तांबे, तांब्याचा बंब, लोखंडी पलंग व शक्य झाल्यास तांब्याचा हंडा या वस्तू आंदण म्हणून देत असे. सोबत तांब्याचा किंवा पितळेचा तुळशीवृंदावनात किंवा देव्हाऱ्यात ठेवण्यासाठी लंगडा देव (बाळकृष्ण) व गणपतीही देत असे. जावई रूसलाच तर मनगटी घड्याळ, सायकल देण्याची प्रथा रूढ झाली. येथवर दिल्या जाणाऱ्या वस्तूंना हुंडा म्हणता येणार नाही. या साऱ्या वस्तू वधुपिता मोठ्या आनंदाने देत असे. या वस्तूंत वाढ होऊन संसारासाठी लागणाऱ्या बारीक सारीक वस्तूही मायेपोटी देऊ लागला. येथवर ठीक होते. परंतु आता उपरोक्त सर्व आंदणासोबत काही तोळे दागिने, मोठी रक्कम, फ्रिज, वाशिंग मशीन, लोखंडी कपाट, मोटर सायकल इत्यादी वस्तूंची यादीच वधुपित्याकडे पोचू लागली व स्थळ हातचे जाऊ नये व लग्न पक्के झाल्यावर मोडल्याची नामुष्की होऊ नये म्हणून वधुपिता त्यास अनिच्छेने मान्यता देऊ लागला यास हुंडा म्हणजेच योग्य राहील.

स्मृतीत व काव्यनाटकादी प्राचीन ग्रंथांतही हुंड्याचा मुळीच उल्लेख नाही. फक्त वधूला लग्नाचे वेळी अलंकार द्यावे, असे स्मृतीत सांगितले आहे, पण त्यांची संख्या किंवा किंमत वधूपित्याच्या सहज ऐपतीवर ठेवलेली होती. त्याबाबतीत कसलाच आग्रह नव्हता.

वैदिक वाङ्मयात स्त्रीच्या पतिगृहातल्या मालमत्तेवरील हक्काविषयी काही सांगितले नाही. पण **ऋग्वेदातील विवाहसूक्तात** (१०-८५) व **तैति.** संहितेत परिणाह्य म्हणजे

लग्नाच्या वेळी पित्याने वधूला व जावयाला दिलेल्या अलंकारांवर वधूचीच मालकी असे, असे म्हटले आहे. स्मृतिकारांनी त्याला स्त्रीधन असे नाव दिले आहे. या स्त्रीधनावर जगणे म्हणजे नामर्दपणाचे लक्षण मानले जाई.

विष्णुस्मृतीत स्त्रीधनाचे पुढील प्रकार दिले आहे. १) मात, पिता, पुत्र व भाऊ (आप्तेष्टांनी) यांनी दिलेल्या वस्तू; २) अध्यग्नी = विवाहहोमाच्या वेळी दिलेल्या वस्तू; ३) उपागत = लग्नानंतर मिळालेले द्रव्य; ४) बांधवांनी दिलेल्या वस्तू; ५) कन्याशुल्क; ६) अनुवधेयक = लग्नानंतर दिलेल्या वस्तू व ७) अधिवेदक = पतीने आपल्या दुसऱ्या लग्नाच्या वेळी पहिल्या पत्नीला दिलेले धन.

मनूने स्त्रीधनाचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. नारदानेही तेवढेच दिलेले आहेत, ते असे - १) अध्यग्नी, २) अत्र्यवहनिक, ३) भर्तृदान, ४) भर्तृदत्त, ५) पितृदत्त व ६) मातृदत्त.

प्राचीन काळी स्त्रियांना पैतृक संपत्तीत वारसा हक्क नव्हता. नंतरच्या काळात तो मिळाला. आता तर कायद्याने तो हक्क प्राप्त झाला आहे. तथापि लेवा पाटीदार समाजातील महिला आपल्या भावंडांवरील प्रेमापोटी हा हक्क नाकारत असतात व कसलेही आढेवेढे न घेता आपला हक्क नाकारत असल्याबद्दल स्वाक्षरी करतात. मुलीस भाऊ नसेल तर गोष्ट वेगळी.

विष्णू, नारद व मनू या स्मृतिकारांनी पुत्राबरोबरच कन्येलाही पैतृक संपत्तीत काही भाग मिळाव। असे सांगितले आहे. अर्थात विवाहप्रसंगी द्यायच्या दक्षिणेशी याचा काही संबंध नाही.

मध्ययुगापर्यंतच्या विवाहसंस्थेचा इतिहास पाहिला तर त्यात हुंडा घेण्याची पद्धती नव्हती, असेच दिसते. मध्ययुगात ती प्रथमतः राजस्थानातल्या राजपूत लोकात सुरु झाली. त्या लोकांना आपल्या कुळाविषयी वाटणारा जाज्वल्य अभिमान या प्रथेच्या बुडाशी होता. तथापि ती पद्धती राजेलोकांत व अमीर-उमरावांत तेवढी होती. सामान्य लोकांत तिचा प्रधात नव्हता.

भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकार जाऊन त्याऐवजी ब्रिटीश सरकारचा प्रत्यक्ष अंमल सुरू झाल्यापासून हुंडा-पद्धतीचा प्रसार जास्त प्रमाणावर सुरू झाला. आपला राज्यशकट व्यवस्थित चालविण्यासाठी आवश्यक असणारे मनुष्यबळ इथेच मिळावे यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कार्य इंग्रजांनी हाती घेतले. ब्रिटीशांच्या अंमलापूर्वी भारतात शेतकरी वर्गाचाच भरणा फार मोठा होता आणि नोकरदार नावाचा नवा वर्ग तेव्हा निर्माण झालेला नव्हता. ब्रिटीशांचे राज्य सुरु झाल्यावर ती परिस्थिती पालटली. शिक्षणाचा दर्जा असेल तर त्या मानाने तरूणांना मोठमोठ्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळू लागल्या. नोकरवर्गाला समाजामध्ये विशेष मान मिळू लागला. धनोत्पादक व्यवसाय वाढून त्याकडे सुशिक्षितांचे लक्ष लागले. आपल्या कन्येला सुशिक्षित, मोठ्या पगाराची नोकरी असलेला पती मिळावा अशी मुलीच्या पालकांची प्रवृत्ती वाढीस लागल्यामुळे हुंडा पद्धतीला विशेष जोर चढला. कालांतराने हुंड्याविषयीच्या आकांक्षा इतक्या वाढल्या की, आपल्या पित्याला संकटात घालू

नये म्हणून सुजाण कन्यांनी आत्महत्याही केल्याची उदाहरणे आहेत. सध्या तर या पद्धतीला घृणास्पद स्वरूप आलेले आहे. लेवा पाटीदार समाजातील हुंडा पद्धतीने या सर्वच मर्यादा ओलांडल्या आहेत. सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या या समाजाला लागलेली ही कीड कशी नष्ट करता येईल ? हाच खरा प्रश्न आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मध्यवर्ती सरकारने हुंडा विरोधी कायदा केला आहे. परंतु यातूनही हा व्यवहार करणारांनी पळवाटा काढल्या आहेत व लग्न पक्के करण्याआधीच हा व्यवहार गुपचूप केला जातो. वरपिता व वधुपिता हे दोघेच हा व्यवहार गुपचूप करीत असल्यामुळे कोणास कळत नाही. वधुपिता गरजेपोटी निमुटपणे वरपित्याचे ऐकतो. ही प्रथा वाढविण्यास वधुपिताही तेवढाच जबाबदार असतो.

सुजाण व विचारवंत नागरिक, सामाजिक कार्यकर्ते व समाजसुधारक यांनी वेळोवेळी हुंडा आणि कन्याशुल्क घ्यायला व द्यायला विरोध दर्शविला आहे. पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. दिवसेंदिवस समाजातील वरिष्ठ व पांढरपेशा वर्गात हुंडा घेण्याची चाल वाढतच आहे. त्यामुळे गरीब पालकांना आपल्या मुलीचे लग्न ही काळजींची बाब वाटू लागली आहे. हुंडा देण्याची ऐपत नसल्यामुळे कित्येक मुली अविवाहित राहू लागल्या आहेत. या सर्व सामाजिक अरिष्टांना आळा घालण्यासाठी सरकारने १९६१ मध्ये हुंडाबंदीचा कायदा केला. लेवा पाटीदार समाजबांधवहो हे लक्षात घ्या की, कधीतरी याचा उद्रेक होईलच. हुंडा मागणाराला, देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला तद्वतच या व्यवहाराला जर कोणी मध्यस्थ असेलच तर त्यालाही या कायद्यान्वये किमान सहा महिने कारावास व पाच हजार रुपये किंवा त्यापेक्षा जास्त दंडाची शिक्षा ठेवलेली आहे.

सहसा कोर्टकचेरीच्या भानगडीत कोणी पडत नाही. आणि याचाच गैरफायदा घेऊन हुंड्यांचा व्यवहार होऊ लागल्याने ही प्रथा कायद्यानेही बंद होऊ शकलेली नाही. याउलट हुंड्यांच्या रकमेचे प्रमाण वाढतच आहे. याला कारणीभूत वरपित्याएवढाच वधुपिताही आहे; उदासिन नेतृत्वही आहे आणि वाढते उत्पन्नही आहे. सांप्रत हुंडा सोन्यांच्या दागिन्यात आणि त्याचबरोबर रोख रकमेत म्हणजे लेवा पाटीदारांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास बाय बाय च्या स्वरूपात असतो. उदा. २० तोळे दागिने व १५ हजार रुपये रोख म्हणजे `२० बाय १५` असे घृणास्पद स्वरूप आलेले आहे. गुजरातमधील लेवा पाटीदारांमध्ये ही प्रथा परंपरागत असली तरी खानदेश-व्हाडातील लेवा पाटीदार समाजात १९६८ पर्यंत ही अनिष्ट प्रथा अस्तित्वात नव्हती. इतर जातींमधील ही परंपरागत पद्धती पाहून ती सुरू झाली. मुलाचे शिक्षण, त्याचा व्यवसाय व घरची संपन्न परिस्थिती यांवर हुंड्याचे प्रमाण अवलंबून असते. या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण खूपच वाढले आहे. पूर्वी म्हणजे पाच/सात वर्षापूर्वी डॉक्टरही भला मोठा म्हणजे दवाखाना काढण्यासाठी हुंडा घेत असत परंतु आता डॉक्टरांमध्ये एकच व्यवसायातील म्हणजे डॉक्टरच पत्नी करण्याची प्रथा सुरू झाल्याने त्यांच्यातील हुंड्याचे प्रमाण नष्ट झाले नसले तरी कमी झाले आहे. पत्नी डॉक्टर नसेल तर

खूप हुंडा घेतला जातो. इंजिनिअरच्या बाबतीतही तेच सांगता येईल. मूली सहसा किंवा क्वचितच इंजिनिअरींगकडे जात असल्याने इंजिनिअर मुलगा इंजिनिअर मुलगी नसल्यास खूप मोठा हुंडा मागतो. म्हणजे दागिने व हुंड्याची रक्कम एकूण दोन लाख रुपयांच्या वरही जाऊ शकते. त्याशिवाय लग्नाचा दीड दोन लाख रुपये खर्च वधुपित्यास सोसावा लागतो. मोठ्या पगाराची नोकरी हेसुद्धा भरपूर हुंडा मिळण्याचे एक साधन असते. लेक्चरर, हायस्कूल टीचर, प्रायमरी टीचर यांचे भाव ठरलेले असतात. शासकीय नोकरी व तिचा प्रकार यावरही भाव ठरलेले असतात. शेतकरी मुलास मात्र त्यामानाने खूपच कमी हुंडा मिळतो.

दागिने व रोख रक्कम या हुंड्याशिवाय चांदी, स्टेनलेस स्टील व पितळी भांडी, फर्निचर, फ्रिज, वाशिंग मशिन, स्कूटर, मोटार, काही वेळा घरासाठी प्लॉट किंवा तयार घर याचीही मागणी होत असते. परदेशी जाऊन उच्च शिक्षणासाठी येणारा खर्चही मागितला जातो. श्रीमंतांना लग्न ही हौस परवडणारी असली तरी मध्यमवर्गाची ससेहोलपट होते.

अर्थात आपल्या मुलाच्या लग्नात हुंडा न घेणारेही काही लोक समाजात आहेत. एवढेच नव्हे तर वधूपक्षाची लग्नाची कुवत नसेल तर दोन्हीकडचा खर्च करणारे किंवा देवळात चहापानावर लग्न करणारेही काही जण समाजात आहेत, पण त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

इ. स. १९६९-७० पासून लेवा पाटीदार समाजात हुंड्याची कीड पुन्हा लागली व १९८३-८४ पर्यंत या समस्येने रूद्ररूप धारण केले. सारा समाज त्यामुळे होरपळला जात होता. त्यातून जागे होऊन काही समाजधुरिणांनी मनावर घेऊन ही कीड मारण्याचा प्रयत्न केला. लोकसेवक बाळासाहेब उर्फ मधुकरराव चौधरींनी युवा पिढीस जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यास कुसुमाताई चौधरींनी साथ दिली. मृतावस्थेत असलेल्या भोरगाव पंचायतला नवसंजीवनी दिली. १९६७ मध्ये २४ जाने ला भोरगाव पंचायत भरली होती. त्यानंतर १७ वर्षांनी १८ व १९ मार्च १९८४ रोजी भोरगाव लेवा पंचायतचे पाडळसे येथे भव्य अधिवेशन भरविण्यात आले. मुख्य विषय होता अर्थातच हुंडा समस्या व ती सोडविण्यासाठी, निर्मुलनासाठी करावयाचे उपाय. या अधिवेशनात सर्वश्री बाळासाहेब चौधरी, कुटुंबनायक रमेश विठू पाटील, भाईसाहेब या. शि. महाजन, जे. टी. महाजन, हि. के. कोल्हे, डॉ. जी. डी. बेंडाळे, प्रकाश चौधरी, रू. गो. चौधरी, डॉ. के. एम. पाटील, ॲड. डी. डी. चौधरी, रा. वा. पाटील, श्री. निळकंठराव पाटील, प्रा. वायकोळे, शंकर बळिराम वाघुळदे, एस. आर. चिरमाडे, एन. सी. पाटील, सौ. कुसुमताई चौधरी, कु. साधना नारखेडे, कु. उषा पाटील, इत्यादी मान्यवरांनी या चर्चासत्रात भाग घेतला. त्यानुसार हुंडा घेणाऱ्या व देणाऱ्यांचा निषेध धरणे कराव, त्यांच्या लग्नकार्यात धरणे धरावे इ. उपाय सुचविण्यात आले. परिणामी १९८४ आणि १९८५ मध्ये हुंड्याचे; निदान उघड हुंड्याचे प्रमाण कमी झाले होते. परंतु नंतर एक-दोन वर्षात या कायद्याचे बंधन नसल्याने आणि नियम करणाऱ्यांपैकी बऱ्याच जणांनी नियम मोडल्याने यंत्रणेस लोक न जुमानेसे झालेत. व

त्यानंतर ही समस्या पुन्हा बोकाळली. मलकापूरलाही २९-७-१९८४ रोजी लेवा पाटीदार समाजाचे अधिवेशन झाले होते. त्यातही सर्वश्री मधुकरराव चौधरी, निवृत्ती एकनाथ पाटील, ज़ी. डी. बेंडाळे, सौ. शामलाताई सरोदे, सौ. कुसुमताई चौधरी, रा. वा. पाटील, भागवतराव चौधरी, ना. गो. खडसे आणि इतर मान्यवरांनी भाग घेतला होता.

अलिकडे ५/७ वर्षात सुशिक्षित वराइतकीच शिकलेल्या मुलीशी लग्न करण्याकडे कल जाऊ लागला आहे. शिकलेली मुलगी पाहिजे, तिने अर्थार्जनही करावे, तिच्या वडिलांकडून हुंडाही पाहिजे आणि या मुलीने घरातील स्वयंपाक, भांडी-कुंडी, घरसफाई, इ. कामेही केली पाहिजेत; वरून नवऱ्याच्या आई-वडील, भाऊ-बहिणी व आप्तेष्टांची मनेही सांभाळली पाहिजेत आणि नवरोजींनी कामावरून आल्यावर लोळावे, जेवण झाल्यावर पानटपरीवर सिगरेट फुंकीत मित्रांबरोबर चकाट्या पिटाव्यात असे सुरू झाले असल्याने मानसिक ताण सहन न होऊन ब्याच मुली माहेरी निघून गेल्या आहेत व घटस्फोटासाठीची प्रकरणे पडून आहेत. अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत.

गेल्या २०-२५ वर्षात या भागात हातनूर धरण सुरु झाले. रावेर तालुक्यातील गारबर्डी धरणही सुरू झाले. बरेच लोक या धरणाचे पाणी घेत नसले तरी पाटातून पाणी जमिनीत मुरत असल्याने विहिरींना पाणी राहाते. त्यामुळे केळीखालील क्षेत्रात वाढ झाली. फैजपूर-न्हावी आणि मुक्ताईनगर येथे मोठे साखर कारखाने सुरु झाल्याने यावल, रावेर, मुक्ताईनगर तालुक्यांत उसाखाली मोठे क्षेत्र आले. केळी, ऊस, भूईमूग, कपाशी, या नगदी पिकांमुळे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा आला. हा पैसा सत्कारणी लागण्यापेक्षा हुंडा देण्यात त्याचा उपयोग होऊ लागला.

पूर्वी सामाजिक बांधिलकीमुळे कमीत कमी बायको वा सुनेस जिवे मारत नव्हते. परंतु आता काही जण तर इतके धीट झाले आहेत की, सुनेस वा बायकोस लोटून देणे, स्वयंपाक करीत असतांना गॅसवर लोटणे, जाळणे, शारिरिक छळ करणे असे घृणास्पद प्रकारही वाढले आहेत. अशा बाबतीत काही कोर्टकचेऱ्याही चालू आहेत. जेव्हा एखादी फिर्याद होते तेव्हाच हे कळते. परंतु शंभरातून एखादाच मुलीचा बाप व मुलीकडचे कोर्ट-कचेरीच्या भानगडीत पडतात, आणि बहुतांश मुलगी तर गेली, आता काय उपयोग या भावनेने म्हणा अथवा कोर्ट-कचेरीच्या भानगडीत पडू नये म्हणून म्हणा, उदासिनतेमुळे आपले दुःख चुपचाप सहन करीत असतात. अर्थात इतर समाजांच्या तुलनेत लेवा समाजातील हे प्रमाण कमी आहे.

उपाय :- हुंडाविषयक सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी १९८४ मध्ये भोरगाव पंचायतचे पुनरूज्जीवन करण्यात आले आहे. ही गोष्ट स्वागतार्ह आहे. यात पुढाकार कै. कुसुमताई चौधरी व श्री. मधुकरराव चौधरी यांचा होता. अजुनही या संस्थेचे कार्य चालू आहे. सामाजिक बांधिलकी म्हणून थोडेफार या संस्थेकडे पाहात असले तरी कायद्याचा आधार नसल्याने या संस्थेला लोक जुमानेनासे झाले आहेत. म्हणून खालील उपाय सुचवावेसे

वाटतात.

१) भोरगाव पंचायतचे पुनरूज्जीवन करणे - पुनरूज्जीवन करताना पंचायतला स्वतंत्र अस्तित्व राहण्यासाठी स्वतंत्र कार्यालय, सभागृह असावे. लोकवर्गणीतून हे करता येईल. तद्वतच या पुनरूज्जीवित पंचायतला अधिक कार्यक्षम बनविणे. त्यासाठी कुंटुंबनायक हा वंशपरंपरागत असता कामा नये. लोकशाही पद्धतीने कुटुंबनायक व पंच ठरविण्यात यावे व या पंचायत मंडळाचीही चार वा पाच वर्षांचीच मुदत ठेवणे. यातून समाजास कार्यक्षम कुटुंबनायक व पंच निवडता येतील.

२) कायदेशीर सल्ला देण्यासाठी वकिलांचे मंडळ नेमणे - हुंडा, घटस्फोट, समेट आणि इतर सामाजिक समस्यांवर कायदेविषयक सल्ला देण्यासाठी समाजातील वकिलांचे मंडळ नेमल्यास फिर्याद अथवा तक्रार करणारांना त्याचा फायदा होईल. अशा मंडळात किमान तीन चार वकील असावेत.

३) समाजात ज्याचा वचक आहे अशा व्यक्तीस कुटुंबनायक अथवा पंचायत प्रमुख पदावर बसविल्यास त्याचे लोक ऐकतील.

४) प्रत्येक गावाचा प्रतिनिधी या मंडळास मदतीसाठी नेमल्यास गावातील समस्या वा तक्रारी या प्रतिनिधीकडे दाखल करता येतील.

४) हुंडा, घटस्फोट सारख्या बाबींमध्ये ज्यांनी अत्याचार केले आहेत हे सिद्ध झाल्यास अशा कुटुंबांशी सामाजिक बांधिलकी तोडणे. अर्थात हे कायद्यास धरून नसले तरी काही बाबतीत हा प्रयोग करावयास काही हरकत नसावी.

६) अत्याचार करणारांना मानहानी म्हणून पूर्वीसारखे कवडी, दिडकीसारखा नवा पैशाचा दंड करावा. व त्यास भरपूर प्रसिद्धी द्यावी.

७) हुंडा देणारे व घेणारे समजल्यास त्यांच्या कार्यात शांततामय मार्गाने धरणे धरण्याचा व निदर्शने करण्याचा कार्यक्रम आयोजित करावा.

८) गावोगावी सभा आयोजित करून हुंडाविरोधी प्रचार करावा.

९) नागपूर, मुंबई, पुण्यासह अनेक शहरांमध्ये भ्रातृमंडळे वा लेवा मंडळे स्थापन झाली आहेत. मुंबई परिसरात तर मुंबई, डोंबिवली, उल्हासनगर, दहिसर, अंबरनाथ, मुलुंड (विकास मंडळ), ठाणे, इत्यादी मंडळे समाजकार्यासाठी स्थापन झालेली आहेत. ही मंडळे त्यांच्या कुवतीनुसार समाजसेवा करीत असले तरी सामाजिक प्रश्न सोडविण्यात त्यांनी पुढाकार घ्यावा. त्यांच्यावरील नियंत्रक संघ कार्यक्षम असावा.

१०) विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे आधारहीन वृद्धांची संख्या वाढत असल्याने सामाजिक संगठन कार्य करतांना नियंत्रक संघाद्वारा अशा वृद्धांसाठी वृध्दाश्रम स्थापणे गरजेचे आहे. शेती व मजुरीत प्रसंगी पोटाला चिमटा घेऊन, आपल्या इच्छा मारून शिकवून मोठे करणाऱ्या वृध्द मातापित्यांना कमावत्या मुलाकडून आधार मिळू नये याइतकी वाईट गोष्ट नाही. मुलांसाठी आयुष्यभर खस्ता खाऊन उतार वयात हेळसांड व अवहेलना यावी

याइतके दु:ख नाही. मुलांसाठी आयुष्याचा होम करणाऱ्या वृध्द मात्यापित्यांना अंतिम काळात पोटच्या मुलाकडे दोन घास मिळावे म्हणून मुलांकडे राहवयास गेले असता त्याने घराबाहेर हाकलून द्यावे ! काय वाटत असेल त्या परित्यक्त वृध्दांना ? अशा अनिष्ट प्रथा माझ्या काही शिक्षित बांधवांमध्ये बोकाळत आहे. खानदेशात झपाट्याने वाढणाऱ्या शहरांची जणू ती संस्कृतीच बनली आहे. अशा परित्यक्त वृद्धांसाठी, तसेच थाटामाटात मुलींची लग्ने करून देणाऱ्या निवंश वृध्द मातापित्यांसाठी तसेच अपत्यहीन वृध्दांसाठी वृद्धाश्रम स्थापल्यास आपलेच लोक, आपलीच भाषा, आपलाच आहार व आपलीच संस्कृती यामुळे ते त्यात विसावतील. समाजाने पुढाकार घेणारांना सढळ हस्ते मदत करावी. अंधश्रद्धेने दांभिक तांत्रिक धार्मिक कार्यात पैसे उधळण्यापेक्षा या कारणावर केलेला खर्च सत्कारणी तरी लागेल.

प्रकरण ९

समाजरत्ने

खानदेशाच्या व व्हाडाच्या खाणीत अनेक लेवा रत्ने उपजली आहेत. त्या सर्वांची माहिती देणे येथे शक्य नंसले तरी शक्य होईल तेवढ्यांची माहिती या प्रकरणात देण्याचा प्रयत्न केला आहे. काहींची साहित्य, वाङ्मय क्षेत्रातील सेवा, काहींची सामाजिक व क्षैक्षणिक कार्यातील सेवा, तर काहींची राजकीय क्षेत्रातील सेवा मोलाची आहे. प्रकरणाअखेर लेवा पाटीदार स्वातंत्र्य सैनिकांची यादी दिली आहे. ती अर्थात प्रतीकात्मक असून परिपूर्ण नाही.

१) चौधरी, बहिणाबाई नथू[२] (१८८० - ३ डिसेंबर १९५१) - व्हाडी - खानदेशी या लेवा पाटीदारांच्या गणबोलीत अगदी सहज कविता रचणाऱ्या या कवयित्रीने मराठी साहित्यिकांमध्ये मानाचे स्थान पटकावले आहे. आधुनिक काळात क्रांतिकारक ठरलेले बालकवी व केशवसूत यांच्याप्रमाणे बहिणाबाई चौधरी या कवयित्रीचा प्रभाव मराठीत फार मोठा आहे. जळगावला सासर आणि नजिकच्या असोद्याचे माहेर असलेली निसर्गकन्या बहिणाबाई नथूजी चौधरी लौकिकदृष्ट्या शिक्षित नसली, तरी आपल्या काव्यातून मानवी जीवनाचे महान तत्वज्ञान सांगून गेली. सन १८८० च्या नागपंचमीला जन्माला आलेली बहिणा तिशीच्या आत विधवा झाली. केशवसुत, बालकवी यांच्या पिढीच्या ह्या कवयित्रीची मौखिक रचना बऱ्याच उशिरा प्रकाशित झाली. बहिणाबाईच्या मृत्यूनंतर आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या विस्तृत प्रस्तावनेसह **बहिणाबाईची गाणी** १९५२ मध्ये (दुसरी आवृत्ती १९६९ मध्ये) प्रसिद्ध झाली आणि या महान कवयित्रीचा महाराष्ट्राला लळा लागला. ही गाणी त्यांचे सुपुत्र व महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध कवी सोपानदेव चौधरी व त्यांच्या आतेभावाने लिहून काढली होती. शेतीची कामे हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग होता. कोमल पण कणखर व्यक्तिमत्त्वाच्या बहिणाने जळगावच्या मातीकडे सोन्याची खाण म्हणून पाहिले, आणि जीवन-मरण व सृष्टी आणि मानवाचे नाते समर्थपणे जोडले. नारी मनोविश्वाचे, अन् खास खानदेशी लेवा पाटीदार नारी मनाचे तिने घडविलेले दर्शन म्हणजे तिच्या निरीक्षण क्षमतेची व मार्मिक विनोद बुद्धीची साक्ष देते. सहज रचलेली तिची कविता लेवा गणबोलीतीलच नव्हे तर मराठी काव्याच्या कंठातील तन्मणी होऊन बसली. आधुनिक काव्य, नव-काव्य, पाश्चात्य किंवा पौर्वात्य काव्यातील विचार प्रवाह, शैली अथवा अलंकार यांचे कसलेही ज्ञान नसलेल्या या अशिक्षित शेतकरी कवयित्रीला निसर्ग कविताच काय पण जानपद गीतांचेही ज्ञान नव्हते; तथापि तिने रचलेली कवने श्रेष्ठ दर्जाची जानपद गीते आहेत. ``संसार`` या शीर्षकाच्या लहानशा कवितेतून तिने मानवी जीवनाचे जे मर्म व वर्म सांगितले आहे त्याला जगातील कोणत्याही भाषेतील काव्यसृष्टीत तोड नसेल.

``अरे संसार संसार । जसा तावा चुल्ह्यावर ।
आधी हाताले चटके । तव्हा मियते भाकर ।``

---

२. डॉ. कि. का. चौधरी ह्यांच्या **जळगाव गॅझेटिअर** (१९९४) मधील ``संस्कृति`` लेखनावर आधारित.

संसाराचे रहस्य, वास्तव स्वरूप, जीवनात क्षणोक्षणी जाणवणारे आणि अनुभवकक्षेत प्रत्यही येणारे संसाराचे चित्र इतक्या रसाळ, पण परखड शब्दात दुसऱ्या कोणत्याही मराठी कवीने मांडलेले नाही. कविता रचण्यासाठी साक्षरच असावे लागत नाही. काव्यक्षमता काहींमध्ये जन्मत:च असते हे बहिणाबाईंनी दाखवून दिले. त्यांना जगाकडे पाहण्याची दृष्टी लाभली होती, जीवनाचे तत्वज्ञान अवगत झाले होते. माणसाने माणुसकीने रहावे असे त्यांना वाटत असल्याने त्याच्या स्वार्थी व कृतघ्न मनोवृत्तीची त्यांना चीड येते.

``मानसा मानसा तुही नियत बेकार
तुह्याहूनी बरं गोठ्यातलं जनावर``

हे कवन ज्ञानेश्वरीतील माणसापेक्षा मेंढर बरी या वचनाची आठवण करून देते.

``मानसा मानसा कव्हा व्हशील मानूस
लोभासाठी झाला मानसाचा रे कानूस``

ह्यात मानवी मनोवृत्तीची चीड दिसून येते. मानवी मन हे त्यांच्या चिंतनाचा आवडता विषय `वढाय वढाय`, मोकाट मोकाट, लहरी लहरी अशा प्रतिमांनी त्यांनी घडविलेले मनाचे दर्शन चिरकालिक ठरायला हरकत नसावी. मानवाच्या विषारी मनापेक्षा विंचू - सापाचे विष बरे, कारण मंतराने त्याला उतारा मिळतो असे महान सत्य त्यांनी लिहून ठेवले आहे. गावातील माणसे, त्यांचा परस्पर संबंध, शेती, अक्षय तृतिया, पोळा, पाडव्यासारखे रीतीरिवाज, श्रद्धा, देव, माहेर, सासर, संसार, कृषिजीवनातील विविध प्रसंग हे सर्व बहिणाबाईच्या लेवा गणबोलीत रचित काव्यात मूर्त स्वरूप धारण करतात. त्यांची रचना जाणीवेपेक्षा आंतरिक प्रेरणेतून अधिक वाटते. उत्कट भाव, प्रगाढ अनुभूती आणि अभिजात कवित्वामुळे त्यांच्या काव्यमय मनातून बोलबोलता या रसाळ कविता बाहेर पडत. म्हणूनच त्यांची कविता थेट अंतरंगापर्यंत घुसते आणि अस्वस्थही करते. बहिणाबाईची कविता लोकसाहित्यात किंवा दलित किंवा स्त्रीवादी किंवा ग्रामीण साहित्यात वर्ग करण्याचे प्रयत्न त्या त्या संप्रदायांनी केले आहेत. तथापी बहिणाबाईंचे काव्य या सर्वांचे असूनही वैश्विक आशयसूत्रांनी मोठे परिणाम धारण करणारे आहे. तिच्या काव्याची प्रत व भाव, भाववाहीपणा व तत्वचिंतनशीलता, प्रगल्भता व बोधप्रदता अशा अनेक कारणांमुळे हे काव्य अभिजात दर्जाचे ठरले आहे. त्यात शेतावरची गाणी, माहेरची ओढ व्यक्त करणारी कवने, मात्यां-पित्यांविषयी अतीव माया व कौतुक, सासरबद्दलची कर्तव्यबुद्धी, कारूण्य आणि शोकविव्हलता, पतिभक्ती, सृष्टीच्या लीला, निसर्गाची ओढ इत्यादी काव्यविषय आहेत. माहेरची ओढ पण सासरविषयीची कर्तव्यबुद्धी बहिणाबाईने पुढीलप्रमाणे व्यक्त केली आहे. -``माझ्या माहेराची वाट । मले वाटे मखमल ।। लेकीच्या माहेरासाठी । माय सासरी नांदते ।।`

खरे तर काव्यगुण, तत्वबोधक्षमता आणि प्रगल्भतेमुळे बहिणाबाईची कविता अनेक काव्य प्रकारांच्या परिसीमा ओलांडून अस्सल भावकवितेच्या दर्जाची होऊन बसली आहे. चांगली कविता अस्वस्थ करते, केवळ क्षणिक भावनानुभव देऊन थांबत नाही, तर विचार प्रवृत्त

करते. बहिणाबाईची कविता अशीच वाचकाच्या मनात आवर्तने करीत रूतून बसते.

अनेक लहानमोठे संगीतकार, गायकगायिका यांनी स्वरबध्द केलेली बहिणाबाईची गाणी ही लेवा गणभाषेत असली तरी मराठी संस्कृतीचा अविभाज्य घटक होऊन बसली आहेत. बहिणाबाईंच्या ओळी, अनेक कादंबऱ्या, कथा, नाटके यांची शीर्षके आणि अवतरणे म्हणून प्रतिष्ठा पावल्या. लेवा गणबोलीला राष्ट्रीय स्वरूपाची मान्यता बहिणाबाईमुळेच प्रथम प्राप्त झाली. हेही या कवितांचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

साहित्य समीक्षकांनी बहिणाबाईला निसर्गकन्या, भूमिकन्या म्हटले, पण या अभिधानांमध्येही तिची खासीयत पूर्णपणे व्यक्त होत नाही. तिच्या कवितेत उत्कट संवेदना आणि जीवनाचे महान तत्वज्ञान आहे. आशयाची अर्थघनता, नादमाधुर्य व अपूर्व स्वादाची अभिव्यक्ती कवितेतून सहजतेने होताना दिसते. रसभावफुलांनी बहरलेली ही कविता काव्यशास्त्राच्या कसोटीलाही उतरते. म्हणूनच लेवा गणबोलीतील बहिणाबाईची कविता आधुनिक मराठी काव्यातील एक अद्‌भूत चमत्कार ठरली आहे.

असा हा खानदेश-व्हाडाच्या खाणीतील हिरा जळगाव येथे ३ डिसेंबर १९५१ रोजी हरवला. तिच्या मृत्यूनंतर `धरणीच्या आरशामधी सरग (स्वर्ग)` पाहणाऱ्या ह्या कवयित्रीचा महाराष्ट्रात बोलबोला झाला. बहिणाबाईच्या काव्यसंग्रहात अवघ्या ५० कविताच आहेत. परंतु त्यांनी महाराष्ट्राला मोठे ज्ञानपीठ उपलब्ध करून दिले आहे.

२) चौधरी, धनाजी नाना (१८९१-१९५२) - जन्मगाव खिरोदे (ता. रावेर) येथे झाला. इंटरपर्यंत शिक्षण झाल्यावर पोलीस खात्यात फौजदार झाले. गांधीजींच्या सविनय कायदेभंग चळवळीने प्रभावित होऊन १६ जून १९३० रोजी फौजदारकीचा राजीनामा देऊन राष्ट्रीय कार्यात उतरले. सत्याग्रहाचे शास्त्रशुद्ध तंत्र आणि खादी निर्मितीचे शिक्षण घेण्यासाठी ते विले पार्ले सत्याग्रह छावणीत दाखल झाले. मुंबईत बॅ. जमनादास मेहता, वामन काबाडी, नरभेराम नरसी पोपट, आचार्य यांच्यासह प्रचारकार्य करीत. सरदार पटेल व जयरामदास दौलतराम यांच्या आशीर्वादाने १९३१ च्या दसऱ्याच्या मुहूर्तावर साबरमतीच्या धर्तीवर खिरोद्याला आश्रम काढला. विनोबा भावेंच्या एकादश सूत्रीचे आचरण करून अस्पृश्यता निवारण, ग्रामसफाई, खादी-ग्रामोद्योग, राष्ट्रीय जागृती, हरिजन सेवा, गिरिजन उत्थापन, हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, स्वदेशी वापर, मद्यपान निषेध, मातृभाषा प्रचार, स्त्री शिक्षण व आत्मनिर्भरता याबाबत लोकांना शिकवण दिली. धनाजी नानांमुळे खिरोद्याला पाच देशसेविकांसह ७५ सत्याग्रही तुरूंगात गेल्यामुळे दि. १० जाने १९३२ रोजी सरकारने खिरोदा आश्रम जप्त केला व १४ जाने १९३२ रोजी त्यांना अटक केली. त्यांना १५ महिन्यांची शिक्षा झाली. त्यांच्या अथक प्रयत्नांना यश येऊन काँग्रेसचे १९३६चे ग्रामीण अधिवेशन फैजपूरला दादासाहेब (धनाजी नाना) व त्यांच्या कार्यकर्त्यांच्या मोहोळाने यशस्वी करून दाखविले. १९३५ मध्ये ते मुंबई विधानसभेवर निवडून आले. १९४२ च्या चळवळीत अटक होऊन १ वर्ष स्थानबद्ध होते. दादासाहेबांनी खिरोदा आश्रमाचे रूपांतर १९३८ मध्ये जनता शिक्षण मंडळात केले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानून गांधीजीप्रणीत मूलोद्योगावर आधारित वर्धा शिक्षण योजनेच्या धर्तीवर सर्वोदय केंद्र स्थापन केले. व त्याद्वारा हरिजनसेवा तसेच पाल भागातील गिरिजन उत्थापनाचे कार्यावर भर दिला. १९५२ मध्ये मारेकऱ्याने त्यांचा खून केला.

३) चौधरी, मधुकरराव धनाजी (जन्म १६ जून १९२८) - खिरोदे येथील धनाजी नाना चौधरींचे सुपुत्र बाळासाहेब नावाने परिचित. यांचे शिक्षण एम. कॉम; व कोविद (राष्ट्रभाषा प्रचार समिति वर्धा) वर्ध्याहून झाले. १९४२ च्या `चले जाव` चळवळीत सभा, मिरवणुकीत हीरीरीने भाग घेऊन व गुप्त वाङ्मय प्रसार करून लोकजागृतीचे कार्य केले. त्याबद्दल अटक व भुसावळ न्यायालयात २५ रुपये दंड झाला. दादासाहेबांच्या हत्येनंतर त्यांच्यावर सर्वोदय केंद्राची आणि आदिवासी विकास कार्याची जबाबदारी आल्याने १९५२ मध्ये खिरोदे सर्वोदय केंद्राचे संचालक झाले. १९५७ मध्ये बाळासाहेब विधानसभेचे सभासद झाले. स्व. यशवंतराव चव्हाणांनी त्यांची कुशाग्र बुध्दी व गूणग्राहक वृत्ती पाहून त्यांचा मंत्रिमंडळात १९५७ मध्येच समावेश केला. १९५७-६२ दरम्यान ते मुंबई राज्याचे उपमंत्री होते १९६२ ते १९७८ पर्यंत २१ वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी महाराष्ट्राचे नगरविकास, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, अर्थ व अल्पबचत, नियोजन, महसूल, पाटबंधारे व ऊर्जा : सांस्कृतिक कार्य विभाग, वनविभाग, पुनर्वसन इ. १३ खाती यशस्वीपणे सांभाळली. तरी ते लोकांच्या लक्षात राहिले ते शिक्षण मंत्री व अर्थमंत्री म्हणून. सन १९९१ ते १९९६ पर्यंत ते महाराष्ट्र विधानसभेचे अध्यक्ष होते. रचनात्मक आणि मुल्याधिष्ठित प्रवृत्तीमुळे सामाजिक क्षेत्रात महाराष्ट्र सामाजिक परिषद, महाराष्ट्र सामाजिक समता परिषद, समाज सुधार आणि हुंडाबंदी चळवळ, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण विकास संस्था परिषद आणि आदिम जाती जमातीविषयक सेवा कार्याच्या हेतूने स्थापित सातपुडा विकास मंडळ, पाल इ. संस्थांतील कार्य मधुकररावांच्या दूरगामी आणि समतावादी तसेच उपेक्षितांचे अश्रू पुसणाऱ्या गांधीवादी आदर्शाचे प्रतीक आहे.

प्रयोगशील बाळासाहेबांचे शिक्षणक्षेत्रातील कार्य मौलिक आहे. जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदा या ग्रामीण क्षेत्रातील आदर्श संस्थेचे बाळासाहेब संस्थापक होते. मुंबईतील चेतना शिक्षण संस्थेचे ते संस्थापक अध्यक्ष आहेत. मलबार हील सारख्या अति उच्चभ्रूंच्या घरी काय करणाऱ्या तळगाळातील गरीब वर्गासाठी त्यांनी बालकल्याणी संस्था स्थापली. ते पुणे-नाशिकच्या सिम्बाईसिस संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष होते. ते टिळक राष्ट्रीय विद्यालय, खामगाव संस्थेचे अध्यक्ष, जळगावच्या महिला महाविद्यालय चालविणाऱ्या अरुणोदय ज्ञान प्रसारक मंडळाचे संस्थापक अध्यक्ष, सदगुरू शिक्षण मंडळ, जळगांव या संस्थेचे पूर्व अध्यक्ष; आंतर भारती, मुंबईचे अध्यक्ष; खानदेश-विदर्भ शिक्षण संस्था, नागपूरचे संस्थापक अध्यक्ष; चैतन्य आयुर्वेद महाविद्यालय व पूर्व खानदेश जिल्हा कुष्ठ सेवा मंडळ, भुसावळ या संस्थेचे अध्यक्ष; साने गुरुजी साहित्य संस्कृती मंडळ, जळगांव चे संस्थापक अध्यक्ष;

महाराष्ट्र युवक बिरादरीचे संस्थापक अध्यक्ष; धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी, जळगांव चे संस्थापक अध्यक्ष, आखिल भारतीय राष्ट्र प्रचार समिती, वर्धा या संस्थेचे १९७० पासून अध्यक्ष; अ. भा. सानेगुरुजी कथामाला, मुंबईचे पूर्व अध्यक्ष; महाराष्ट्र राज्य शिक्षण संस्था महामंडळ, पुणे चे पूर्व अध्यक्ष, महाराष्ट्र ग्रामीण विकास संस्था परिषद, पुणे चे संस्थापक अध्यक्ष आहेत.

बाळासाहेबांना सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्याबद्दल खालील पुरस्कार मिळाले आहेत. सामाजिक न्याय स्थापना कार्याबाबत रामशास्त्री प्रभुणे पुरस्कार; निष्कलंक चारित्र्यासाठी लाल बहादूर शास्त्री पुरस्कार; उत्कृष्ट राजनैतिक व सामाजिक कार्याप्रीत्यर्थ नेहरू एक्सलेन्स पुरस्कार; राष्ट्रीय एकात्मता कार्याबाबत छत्रपती शिवाजी पुरस्कार, साक्षरता प्रसारासाठी यशवंतराव चव्हाण पुरस्कार, बँकाक विश्व हिंदी संमेलन प्रीत्यर्थ आर्च ऑफ एशिया पुरस्कार; हिंदी प्रचार व प्रसारासाठी हिंदी साहित्य संमेलन प्रयागचा विद्या वीचस्पती पुरस्कार; केंद्रीय हिंदी अकादमी पुरस्कार; फुले-शाहू-आंबेडकर विचारमंचचा परिवर्तन पुरस्कार; कै. पु. य. देशपांडे स्मृत्यर्थ चंद्रभागा तीर पुरस्कार; आदिवासी क्षेत्रात संगणक शिक्षण प्रसारासाठी राजीव गांधी एक्सलन्सी पुरस्कार; लोकश्री व विजयश्री पुरस्कार; मुंबई एकता फोरमद्वारा एकता पुरस्कार; १९९९ च्या ६ वे विश्व हिंदी संमेलन, लंडन ला विश्व हिंदी पुरस्कार

बाळासाहेबांनी **''गांधी मार्ग-मानवतेची आशा'', ''शिक्षण विचार''** आणि **''महाकाल (एक खेडे) आर्थिक, सामाजिक नियोजन प्रबंध''** हे ग्रंथलेखन केलेले आहे.

१९८४ मध्ये त्यांनी लेवा पाटीदारांमधील हुंडा पध्दती नष्ट करण्यासाठी जनजागृती केली व मोरगांव पंचायतचे पुनरुत्थान केले. बाळासाहेबांमुळे जळगांव जिल्ह्यात तापी नदीवरील भुसावळ जवळील उत्तर जळगांव जिल्हा व दक्षिण जळगांव जिल्हा जोडणारा भव्य पूल झाला.

४) कोलते, विष्णूजी भिकाजी[१] (२२ जून १९०८ - ८ एप्रिल १९९८) - लेवा पाटीदार समाजातील एक उत्तुंग साहित्यिक व्यक्तिमत्व, एक अतिशय प्रतिभावान व मान्यवर मराठी ग्रंथकार आणि महानुभाव साहित्याचे संशोधक व संपादक. या महान व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यात असलेल्या मलकापूर तालुक्यातील नरवेल या खेड्यात झाला. त्यांचे प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण मलकापूर आणि खामगाव येथे झाले. ते नागपूर विद्यापीठात मराठीत सर्वप्रथम आल्याबद्दल त्यांना बेहरे पारिंतोषिक तसेच सर्व विषयांच्या विद्यार्थ्यांतील प्रथम क्रमांकाबद्दल मलक सूवर्णपदक मिळाले. इ.स. १९३१ मध्ये त्यांनी एल. एल. बी. पदवी मिळविली. तथापि वकिलीत तेवढा रस नसल्याने १९३१ पासून १९६६ मध्ये निवृत्त होईपर्यंत त्यांनी सरकारी महाविद्यालयातून मराठीचे प्राध्यापक राहणे पसंत केले. इ.स. १९४८ मध्ये महानुभाव पंथाच्या तत्वज्ञानासंबंधी लिहिलेल्या गाढ

१. म. ना. अद्वंत यांच्या **मराठी विश्वकोश**, खंड ४, १९७६ मधील ''कोलते, विष्णू भिकाजी'' या लेखांच्या आधारे; संदर्भ - मधूकर अष्टीकार, **डॉ. कोलते गौरव ग्रंथ**, अमरावती, १९६९.

संशोधनपर व अतिशय मौलिक प्रबंधावर त्यांना डॉक्टरेट मिळाली. इ. स. १९५६ ते १९६६ या काळात त्यांनी प्राचार्य पदाची धुरा वाहिली. त्यानंतर नागपूर विद्यापीठाचे १९६६ ते १९७२ एवढ्या प्रदीर्घ कालावधीसाठी कुलगुरूपद भुषविले. दरम्यानच्या काळात ते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळाचे दीर्घकाळ सदस्य राहिले. ते गॅझेटिअर संपादक मंडळाचेही सदस्य होते. महाराष्ट्रातील अनेक तत्सम मंडळांवरील अध्यक्षपदे वा सदस्यपदे त्यांनी भुषविली आहेत. वि. भि. कोलते समाजात प्रसिध्दी पावले ते भाऊसाहेब कोलते या नावाने.

भाऊसाहेबांनी मराठी साहित्यक्षेत्रात प्रथम कवी म्हणून प्रवेश केला. **लव्हाळी** हा त्यांचा काव्यसंग्रह १९३३ मध्ये प्रकाशित झाला. तथापि त्यांचा खरा पिंड संशोधकाचा असून महानुभावीय साहित्य हे त्यांच्या संशोधनाचे खास क्षेत्र व त्यातच त्यांनी आपले सारे आयुष्य वाहून घेतले.

भाऊसाहेबांच्या साहित्याबाबत भाष्य करणे म्हणजे दिव्याने सूर्याबद्दल बोलणे ठरावे. म्हणून येथे फक्त त्यांची निवडक साहित्य निर्मिती देत आहेत - **भास्करभट्ट बोरीकर : चरित्र व काव्यविवेचन** (१९३५), **महानुभाव तत्वज्ञान** (१९४५), **महानुभावांचा आचारधर्म** (१९४८), **श्री चक्रधर चरित्र** (१९५२) व **महानुभाव संशोधन** (१९६२) हे त्यांचे महानुभाव पंथाविषयीचे ग्रंथ त्यांच्या गाढ संशोधन व्यासंगाचे व विवेचकतेचे निदर्शक आहेत. महानुभाव साहित्यातील केशवराज सूरिकृत **मूर्तिप्रकाश** (१९६२), दामोदर पंडित विरचित **वच्छाहरण** (१९५३), नरेंद्रविरचित **रुक्मिणीस्वयंवर** (१९४०), भास्करभट्ट बोरीकरकृत **उद्धवगीता** (१९३५) आणि **शिशुपालवध** (१९६०), मुनिव्यासकृत **स्थानपोथी** (१९५०), महिंद्रभट्ट किंवा म्हाइंभट्टकृत **गोविंदप्रभुचरित्र** (१९४४) आणि यथामूल पद्धतीने मुद्रित झालेले खळो व्यासाचे **सह्याद्रिवर्णन** (१९६४) ही त्यांची सापेक्षी संपादने पाठचिकित्सा पद्धतीने तयार केलेली आहेत ``चक्रधर आणि ज्ञानेश्वर`` (१९५०),`` महानुभावांचे अवैदिकत्व`` यासारखे त्यांचे स्फूटलेखनही लक्षणीय आहे. **साहित्यसंचार** (१९६५) आणि **प्राचीन मराठी साहित्य, संशोधन,** (१९६८) ह्या ग्रंथांतून त्यांचे अनुक्रमे अर्वाचीन आणि प्राचीन साहित्यासंबंधीचे स्फूटलेखनही संकलित झालेले आहे. शिलालेख ताम्रपदांच्या वाचनातही त्यांना गती होती. त्यांच्या **महाराष्ट्रातील काही ताम्रपट व शिलालेख** (१९८७) या ग्रंथात महाराष्ट्रातील काही प्रमुख शिलालेख - ताम्रपटांचे सखोल विवेचन केलेले आहे. इ. स. १९९४ मध्ये **अजूनी चालतोची वाट** हे ७०० पानी आत्मचरित्र लिहिले.

भाऊसाहेब कोलतेंनी विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या गोंदिया येथील अधिवेशनाचे (१९४८) आणि महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या भोपाळ येथील अधिवेशनाचे (१९६७) अध्यक्षपद भुषविले आहे. भाऊसाहेबांना १९५५ मध्ये मुंबईस भरलेल्या महानुभव परिषदेने `विद्यारत्न` हा किताब अर्पण केला व त्यांच्या महानुभव संशोधनावर महानुभाव महंतांच्या मान्यतेचा शिक्कामोर्तब झाला. भाऊसाहेब नागपूरच्या मातृमंडळाचे संस्थापक सदस्य होते. या मंडळाबाबत

त्यांची सामाजिक बांधिलकी व दातृत्व उल्लेखनीय आहे. १९९७ मध्ये मराठी साहित्य फाउंडेशनकडून त्यांना दोन लाख रु. चा पुरस्कार प्राप्त झाला. याच वर्षी त्यांना अमरावती व नागपूर विद्यापीठाचे ``वाङ्मय पंडित'' देऊन प्रोफे. यशपालकपूर सारख्या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या विद्वानाच्या हस्ते गौरविण्यात आले. भाऊसाहेबांना भारत सरकारद्वारा १९९१ मध्ये पद्मश्री हा किताब प्रदान करण्यात आला आहे.

५) नेमाडे, भालचंद्र (जन्म १९३८) - लेवा पाटीदारांमधील एक थोर साहित्यिक. मूळगाव सांगवी बु ।। (ता. यावल) येथले असून त्यांना डी. लिट ही सन्माननीय पदवी मिळाली आहे. त्यांची कारकीर्द औरंगाबाद, लंडन, पणजी, मुंबई येथे झाली आहे. त्यांच्या **मेलडी** (१९७०) व **देखणी** (१९९१) या कविता संग्रहांना समीक्षकांचा फार मोठा प्रतिसाद लाभला. त्यांच्या **कोसला** (१९६३) या पहिल्याच कादंबरीने साहित्य क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली आणि साहित्य क्षेत्रात त्यांना खूपच वर नेऊन ठेवले. अस्तित्ववादी कादंबरीचे प्रथमच दर्शन घडविणारी ही कादंबरी खूपच गाजली. खानदेशी विशेषतः लेवागणातील माणसाच्या सर्व गुणांसह साकार झालेली. त्यातील एक व्यक्तिरेखा एवढी प्रभावी ठरली की, या कादंबरीमुळे ते **'कोसला'** कार भालचंद्र नेमाडे म्हणून प्रसिद्धी पावले. त्यांच्या **बिढार** (१९७५), **जरिला** (१९७७), **हूल** (१९७५) व **झूल** (१९७९) या कादंबऱ्याही चांगल्या गाजल्या. निर्भय समीक्षक व विचारवंत आणि इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणूनही भालचंद्र नेमाडे देशभर परिचित आहेत. त्यांच्या मराठी समीक्षात्मक ग्रंथात **साहित्याची भाषा** (१९८७, १९९८), **टीका स्वयंवर** (१९९०, २०००), **तुकाराम** (१९९४, १९९७) यांचा समावेश असून **शैली विचार** हा समीक्षात्मक ग्रंथ प्रकाशनमार्गावर आहे. त्यांच्या इंग्रजी साहित्यात **तुकाराम** (१९८०), **दि इन्फ्यूअन्स ऑफ इंग्लिश ऑन मराठी सोश्योलिंग्विस्टिक ॲण्ड स्टायलिस्टिक स्टडी** (१९९०), **मराठी रिडींग कोर्स** (१९९१), **इंडो-आंग्लियन रायटिंग्ज : टू लेक्चर्स** (१९९१) यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. त्याशिवाय त्यांनी कितीतरी संशोधनात्मक आणि समीक्षात्मक लेख लिहिले आहेत. त्यांनी कितीतरी गुणविवेचनात्मक अभ्यासविषयक ग्रंथांचे संपादन केलेले आहे. भालचंद्र नेमाडे हे सुटसुटीत लघु ग्रंथ चळवळीच्या आद्य संस्थापकांपैकी एक असून एतद्देशिय साहित्यनिर्मितीचे क्रियाशील पुरस्कर्ते आहेत. त्यांनी कितीतरी मराठी कविता संग्रह संपादित व प्रकाशित केले आहेत. त्यांना अनेक साहित्य पुरस्कार मिळाले असून त्यातील **बिढारला** मिळालेला ह. ना. आपटे पुरस्कार (१९७६), **झूल** ला मिळालेला कराड (यशवंतराव चव्हाण) पुरस्कार (१९८४); **साहित्याची भाषा** ला मिळालेले कुरंदकर पुरस्कार (१९८७) आणि मराठी अभ्यास परिषद महाबँक पुरस्कार (१९८८); **टीका स्वयंवरला** मिळालेले रा. श्री. जोग पुरस्कार (१९९०), ह. श्री. शेणोलीकर पुरस्कार (१९९०) आणि साहित्य अकादमी पुरस्कार (१९९१); **देखणी** ला मिळालेले कुसुमाग्रज पुरस्कार (१९९१) आणि ना. धो. महानोर पुरस्कार (१९९२) हे प्रमुख होत. डॉ. नेमाडे यांना केशव मोरे स्मारक ट्रंस्ट (पुणे) द्वारा आयोजित २००१ चा महाराष्ट्र

फाऊंडेशन गौरव पुरस्कार सुप्रसिध्द समाजवादी विचारवंत प्राध्या. ग. प्र. प्रधान यांचे हस्ते प्रदान करण्यात आला आहे. मराठी साहित्य क्षेत्रात डॉ. नेमाडे यांनी नवनवीन वाट चोखळल्यामुळे तत्सम साहित्य निर्माण करणाऱ्या साहित्यिकास नेमाड पंथी साहित्यिक संबोधले जाते.

६) चौधरी, सोपानदेव[३] - सोपानदेव हे मूळ जळगावचेच. लेवा गणबोलीत सहज काव्य रचणाऱ्या कवयित्री बहिणाबाई चौधरीचे ते सुपुत्र. बहिणाबाईच्या काव्यविशेषांचा प्रभाव सोपानदेव चौधरींवर पडणे साहजिकच. आईचा काव्यभाव आणि ग्रामीण जीवनाचे सूक्ष्म अवलोकन यातून सोपानदेवांच्या कविमनाची जडणघडण होणेही स्वाभाविक. स्वातंत्र्य आंदोलनात त्यांनी सरकारी शाळा सोडून जळगावच्या राष्ट्रीय विद्यालयात प्रवेश केल्यावर राष्ट्रीय विचारसरणीचे बीजारोपण होणेही क्रमप्राप्तच होते. विनोबा भावे व साने गुरुजींच्या विचारांचा ठसा मनावर उमटल्याने त्यांनी देशभक्तीपर गीते लिहिली. ``पुण्यश्लोक महात्मा`` आणि ``प्रतापी प्रतापसिंह`` हे पोवाडे त्यांनी याच काळात रचले. विविध विषयांमध्ये रस घेणाऱ्या सोपानदेवांनी ग्राम गीते, जानपद गीते, प्रेम कविता, देशभक्तीपर गीते, महाराष्ट्र गीते, ओव्या, अभंग व विडंबनपर कविता लिहून मराठी काव्यसृष्टीत मोलाची भर घातली. जानपद जीवनाचे चित्र रेखाटतांना त्यांनी लेवा गणबोली (व्हाडी-खानदेशी बोलीभाषा) या संमिश्र बोलीभाषेचा सहज उपयोग केला. मराठीच्या दरबारात या गणबोलीभाषेला मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले या माय-लोकांनी. त्यांनी जानपद जीवनाचे अंतरंग जसे रंगविले तसेच बहिणामायच्या ममतेचे वर्णनही केले. त्यांची ग्राम गीते विलक्षण बोलकी आहेत. त्यांची प्रेम कविता शहरी चाळ्यांवर लुब्ध नसून जानपद जीवन गोंजारणारी आहे. खरे तर त्यांच्या प्रेम कवितेने या काव्य प्रकारचा एक आदर्श घालून ठेवला. जुन्या काळातील काही कल्पना त्यांच्या प्रेमकाव्यात आलेल्या दिसतात. सोपानदेवांचे ``जय जय महाराष्ट्र`` हे महाराष्ट्र गीत अनेक परींनी सुंदर आहे. खरे तर सोपानदेवांना स्वातंत्र्य, पवित्रता व मांगल्याचे उपासक मानावे लागेल. नव्याचा ते उपहास करतात, तरी त्याला विरोधही करीत नाहीत. नवकविता, नवकथा, नवचित्रकला तसेच मानवी मनातील वैगुण्यावर त्यांनी ब्याच विडंबनपर कविता रचल्या. त्यांना विडंबनाचा सोस असल्याने त्यांनी मराठी कवितेत प्रथमच विनोद आणला. वास्तववादाच्या नावाखाली निर्माण झालेल्या नवकवितेवर सोपानदेवांसारखे घणाघात क्वचितच कोणी केलेले आढळतील. त्यांचे मित्र मर्ढेकरही त्यातून सुटले नाहीत. अभंगातील कल्पना सोपानदेव आपल्या भक्तीपर गीतांमध्ये सहज वापरत. **सोपानदेवी** हा त्यांचा विशेष गाजलेला कविता संग्रह. मात्र त्यांचे **काव्यकेतकी, अनुपमा** व इतर संग्रहदेखील प्रकाशित झालेले आहेत. मराठी काव्यावर सोपानदेवांचे सर्वात मोठे उपकार म्हणजे बहिणाबाई चौधरींचे लेवा गणबोलीभाषेतील काव्य त्यांनी महाराष्ट्राच्या निदर्शनास आणले. सोपानदेव बृहन्महाराष्ट्रात अधिक लोकप्रिय झाले त्यांच्या काव्यगायन

३. डॉ. कि. का. चौधरी ह्यांच्या **जळगाव गॅझेटिअर** (१९९४) मधील ``संस्कृति`` लेखनाच्या आधारे

शैलीने. पुण्याला १९३२ मध्ये भरलेल्या कविसंमेलनात रंजक गायन करून त्यांनी सर्वांचे लक्ष वेधले. मधुर, पल्लेदार आवाज व शास्त्रीय संगीताची जाण यामुळे त्यांच्या काव्यगायनात विशेष आनंद भरत असे. रविकिरण मंडळाने आणि खास करून कवी यशवंत व गिरीशांची काव्यगायनाचे कार्यक्रम करून कविता रसिकांपर्यंत पोचविण्याची परंपरा सोपान देवांनी चालू ठेवून रसिकांकडून दाद मिळविली. अनेक वर्षे सोपानदेवांशिवाय कुठलेही कवि संमेलन रंगत नसे इतके ते कविता गायनाच्या परंपरेचे वारसदार ठरले होते.

७) महाजन, जीवराम तुकाराम (जन्म १९२७) - मूळगाव न्हावी. ह्यांना दादासाहेब असेही म्हणतात. शिक्षण बी. ए., बी. टी. काही वर्षे 'म्युनिसिपल हायस्कूल, फैजपूर' येथे शिक्षकाची नोकरी. नंतर न्हावी गावचे सरपंच झाले. १९६२ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेवर यावल मतदार संघातून निवडून आले. १९९२ पर्यंत सतत (१९७७ ते १९८१ वगळता) विधानसभेवर काँग्रेस उमेदवार म्हणून निवडून आले. १९८१-८२ मध्ये गृहराज्यमंत्री झाले. जळगाव दूध उत्पादक सहकारी संघ (Federation) स्थापनेत महत्वाचा वाटा. फैजपूरचे धनाजी नाना महाविद्यालयाचे अध्यक्ष म्हणून बरीच वर्षे धुरा सांभाळली. तद्वतच मधुकर सहकारी कारखान्याचे अध्यक्ष म्हणूनही बरीच वर्षे धुरा वाहिली. यावल सहकारी सूतगिरणी दादासाहेबांनीच स्थापन केलेली आहे. न्हावी येथील फ्रुट सेल सोसायटीच्या कार्यात महत्वाचा सहभाग. न्हावी येथे (मधुकर सहकारी कारखान्याजवळ) श्री. जे. टी. महाजन अभियांत्रिकी महाविद्यालय स्थापून पदविका व पदवीपर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले. उपरोक्त संस्थांमध्ये ब्ऱ्याच भूमिपूत्रांना दादासाहेबांनी रोजीरोटी देवून पोटापाण्यास लावले आहे. न्हावी आणि जळगावची औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (आय. टी. आय.) काढून या भागातील विद्यार्थ्यांची सोय केली. जळगावला एक माध्यमिक विद्यालयही स्थापन केले आहे. यावल येथे त्यांनी व्यापार संकूल उभारले आहे.

८) राणे, शिवराम रंगो उर्फ **काकासाहेब राणे** - मूळगाव विवरे, ता. रावेर, शिक्षण एम. ए., एल. एल. बी. १९२० च्या असहकारितेपासून कॉलेजमध्ये उत्साहाने भाग घेत होते. सन. १९४३ मध्ये पू. खा. जिल्ह्यातील पंजाब मेल, पेशावर एक्स्प्रेस गाड्या रूळावरून घसरविण्यात आल्या त्याबद्दल भरलेल्या खटल्याच्या केसेस काकासाहेबांनी लढविल्या व शासनाने अपराधी ठरविलेल्यांचा बचाव केला. खानदेश एज्युकेशन सोसायटीचे बरेच वर्ष काम केले. वुईमेन्स ट्रेनिंग कॉलेज, जळगाव चे संस्थापक सभासद. मुंबई विधीमंडळाचे विद्यापीठ प्रतिनिधी होते. १९४६ ला मुंबई प्रांत विधानसभेत काँग्रेसचे प्रतोद म्हणून काम केले. अनेक शासकीय कमिट्यांवर त्यांनी काम केले. १९५२ मध्ये लोकसभेवर बहुमताने निवडून आले. शेतकरी संघटना प्रतिनिधी म्हणूनही आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्य. १९७१ पर्यंत खासदार होते.

९) चौधरी, जनार्दन धनू उर्फ **भानूसर** (जन्म १९२८) - मूळगाव खिरोदे (ता. रावेर). शिक्षण एम. ए., बी. टी., डी. बी. एड (बोर्डी). विद्यार्थी असतानाच १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत भाग घेऊन सभा मिरवणूकीतून लोकजागृतीचे कार्य केले. भुसावळ न्यायालयात

सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. भालोद येथे शिक्षक. नंतर फैजपूर महाविद्यालयात प्राध्यापक व प्राचार्यपद भुषविले. दादासाहेब चौधरी व मधुकरराव चौधरींची यांच्यावर **निस्सीम** श्रद्धा. त्यांनी सर्वोदय कार्यक्रमही राबविला. ते उत्तम लेखक व कवि असून दादासाहेबांच्या जीवनावरील **कर्मयोगी** (१९५८) प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय त्यांचे **समिधा (१९७७) व अनुबंध** (२००१) हे गद्य वाङ्मय आहेत. त्यांच्या काव्यसंग्रहात **अंधारयोगी (१९५९), पाच संगीतिका** (१९९७), **प्रकृती आणि पुरूष** (१९९९), **गावाकडली गाणी (२०००)** आणि **निमित्त** (२०००) यांचा समावेश आहे. **गावाकडली गाणी** हा लेवा गणबोलीतील बहिणाबाईनंतरचा दुसरा काव्यसंग्रह ठरेल.

१०) बोंडे, धनजी महारू उर्फ भाऊसाहेब बोंडे (जन्म १९१२, मृत्यू-२००१) **- या** सर्वोदयी कार्यकर्त्याचा जन्म खिरोदे, ता. रावेर येथे झाला. प्राथमिक शिक्षण खिरोदे येथे तर माध्यमिक शिक्षण फैजपूर येथे झाले. विश्वविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये झाले. बी. ए. ची पदवी घेण्यापूर्वीच त्यांनी देशभक्त धनाजी नाना उर्फ दादासाहेब चौधरी ह्यांच्यासमवेत विधायक कार्यात भाग घेण्यास सुरूवात केली होती. १९३६ चे काँग्रेसचे पहिले ग्रामीण अधिवेशन धनाजी नानांच्या अथक प्रयत्नांनी फैजपूर येथे संपन्न झाले. त्यात भाऊसाहेब विद्यार्थी असतानाच त्यांनी विद्यार्थी कार्यकर्त्यांची मोठी फळी उभारून धनाजी नानांना फार मोठी मदत केली. इ. स. १९३९ मध्ये बी.ए. झाल्यावर खिरोदे येथे दादासाहेबांनी काढलेला आश्रम चालविणाऱ्या आश्रमवासीयांत कायम काम करण्याच्या दृष्टीने सामील झाले. आश्रमाचे रूपांतर `जनता शिक्षण मंडळ` ह्या संस्थेत झाल्यावर ते मंडळाचे संचालक झाले. १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनात भाऊसाहेबांना दीड वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली होती. मूलोद्योग शिक्षण पध्दतीनुसार जनता शिक्षण मंडळात कार्य करावयाचे ठरविल्यामुळे ते हिंदुस्थानी तालिमी संघ, सेवाग्राम येथून शिक्षण घेऊन आले व ती योजना अमलात आणली. या योजनेनुसार `प्राथमिक मूलोद्योग अध्यापक विद्यालय` या रोपट्याचे आता साने गुरूजी विद्या प्रबोधिनी या भव्य डेरेदार वृक्षात रूपांतर झालेले असून येथे बी-एड, एम. एड पर्यंतचे शिक्षण दिले जाते. तसेच त्यांचे बंधू मनोहरराव बोंडे यांनी सुरू केलेल्या चित्रकला महाविद्यालयात चित्रकला पदवीपर्यंतचे शिक्षण दिले जाते. इ. स. १९४८ पासून भाऊसाहेब हे जिल्हा ग्रामोध्दार मंडळाचे सभासद होते. १९५२ पूर्वी ते खिरोदा ग्रामपंचायतीचे सरपंच होते. १९५२ व १९५७ मध्ये ते मुंबई प्रांतिक विधानसभेवर निवडून आले.

गांधीजींच्या ग्रामीण पुनर्रचनेच्या तत्वज्ञानापासून स्फूर्ती घेऊन दादासाहेब चौधरींनी पाल परिसरात आदिवासी विकासासाठी कार्य सुरू केले. सन १९४९ मध्ये मुंबई शासनाने सुरू केलेल्या सर्वोदय योजनेच्या संचालनाची जबाबदारी दादासाहेबांवर सोपविली. दादासाहेबांच्या मृत्यूनंतर मधुकररावांच्या प्रेरणेने गौरखेडा पंचक्रोशी रचनात्मक सहकारी मंडळी ही संस्था उभी राहिली व पुढे सातपुडा विकास मंडळ, पाल या नावाने लौकिकास आली. १९५७ मध्ये संस्थेच्या संचालनाची जबाबदारी भाऊसाहेब बोंडे व त्यांच्यानंतर

त्यांचे सुपुत्र कै. सुनित बोंडे यांच्याकडे आली. भाऊसाहेबांनी प्रथम खिरोदा सर्वोदय केंद्राचे उप संचालक व नंतर संचालकपदी काम केले आहे.

११) फेगडे, लोढू भाऊ (१८९८ - १९५६) - लोढू भाऊ नावाने प्रसिध्दी पावलेले हे थोर स्वातंत्र सेनानी रावेर तालुक्यातील रोझोदे गावचे. त्यांचा जन्मही तेथलाच. बालपण दारिद्र्यातच गेले. शिक्षणही त्यामुळे बेताबेताचेच, पण त्यांच्या जीवनात क्रांतीचा क्षण आला तो १९३० साली राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी देशभर कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली त्या वेळेपासून. सतत १९४८ पर्यंत साथी लोढू भाऊंनी काँग्रेसची निस्सीम सेवा केली. अनेक वेळा कारागृहवास पत्करला.

इ. स. १९३२ मध्ये लोढूभाऊ विनोबाजी, जमनालाल बजाज, गुलझारीलाल नंदा, बाबूभाई मेहता, खंडूभाई देसाई, मणिलाल कोठारी, दास्ताने, आपटे गुरुजी, साने गुरूजी, धनाजी नाना, शंकरभाऊ कावरे, इत्यादी मान्यवर नेत्यांसमवेत धुळे मध्यवर्ती कारागृहात बंदिस्त होते.[४] १९३६ च्या फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनात धनाजी नानांची आज्ञा शिरोधार्थ मानून त्यांनी कार्यकर्ता म्हणून वाहून घेतले होते.[५]

खानदेशातील खेडीची खेडी त्यांनी आपल्या प्रभावी भाषणांनी जागृत केली. ते आपल्या ग्रामीण भाषणांनी श्रोत्यांना अगदी तल्लीन करून ठेवत. साने गुरुजींची त्यांच्यावर फार माया जडली होती. हे त्यांच्या देशसेवेचे वैशिष्ट्य सांगता येईल. ते साने गुरुजींचे एक निष्ठावान अनुयायी बनले व म्हणूनच समाजवादी पक्षाने त्यांना जवळ केले. काँग्रेस त्याग केल्यावर लोढूभाऊही साथी बनले.

१२) राणे, श. रा. (जन्म १९३०) - मूळ भालोदचे. फैजपूरच्या धनाजी नाना महाविद्यालयात प्राध्यापक होते. त्यांची **वा. गो. आपटे यांची आनंदयात्रा** (चरित्र), **बेगड** (बालकादंबरी), **पाचमुखी पांडू** (बालकादंबरी), **कोरांटीची फूलं** (बालकादंबरी), **आंब्याच झाड** (बालकथा), **भूताची ज्योत** (बालकथा), **जरीची टोपी** (बालकथा), **डोंगरावरची माणसं** (ललितलेख), **चुंबळ** (ललितलेख), **रूची-अभिरूची** (समीक्षात्मक लेखसंग्रह), **न संपणारा शोध** (समीक्षात्मक लेखसंग्रह), **मृगजळ** (नाटक), **घर आणि दोन एकांकिका** (एकांकिका), **रथ जगन्नाथाचा** (चरित्र), **माझी कविता** (काव्यसंग्रह), **कंदील** (कादंबरी) हे साहित्य प्रकाशित झाले आहे. डॉ. श. रा. राणे यांच्या षष्ट्यब्दीपूर्तीनिमित्त **मराठी साहित्य संशोधन : स्वरूप आणि दिशा** ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. अजूनही त्यांचे लेखन जोमाने सुरू आहे.

१३) पाटील, तुकाराम शंकर (जन्म १९ डिसें. १९००) - हे दाभाडी, ता. मलकापुर चे सधन कुटुंबात जन्मले. ते दाभाडीच्या प्रसिध्द वतनदार पाटील श्री. शंकर तोताराम पाटील यांचे सुपुत्र. त्यांचे शिक्षण अनुक्रमे दाभाडी, मलकापूर, अमरावती, पुणे आणि इंग्लंड येथे झाले. वकिलीचे (एल.एल.बी.) शिक्षण पुण्याहून घेतल्यावर दादासाहेब उर्फ

४. **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १३२.
५. कित्ता, पृ. १३५, १३६.

तुकाराम शंकर पाटील १९२२ मध्ये बॅरिस्टरची परीक्षा देण्यासाठी गेले. उच्च शिक्षणासाठी विलायतला गेलेले ते विदर्भातील पहिले लेवा पाटीदार होय. डिसेंबर १९२६ मध्ये बॅरिस्टरची पदवी घेऊन परत आल्यावर ते नागपूर हायकोर्टात बॅरिस्टर म्हणून काम करू लागले. ते मध्य प्रांत व्हाडच्या विधानसभेत सतत १० वर्षे आमदार होते. इ.स. १९६० च्या अकोला मतदार संघातून झालेल्या पोट निवडणूकीत ते काँग्रेसच्या तिकिटावर निवडून येऊन सुमारे दीड वर्षभर दिल्लीला खासदार म्हणून राहिले. लेवा पाटीदार संस्थांशी यांचा निकटचा संबंध होता. शेलगाव बाजारच्या एज्युकेशन सोसायटी स्थापनेत त्यांचा मोठा वाटा होता. त्या संस्थेचे ते अध्यक्षही होते.

१४) पाटील, नीळकंठराव श्रीपाद (जन्म १९०८) - मूळगाव हिंगोणे, १७ व्या वर्षापासूनच **सत्यशोधक** वृत्तपत्रातून लेख लिहिलेत. त्यांनी **वारकरी सत्यशोधक संवाद, ब्राम्हणनिर्मुलन म्हणजेच भारतोत्कर्ष, खड्गप्रहार,** इ. पुस्तके लिहिली असून सत्यशोधक चळवळीत नागपूर ते कोल्हापूरपर्यंत प्रचाराचे काम स्वीकारून हजारो व्याख्याने दिलीत. **'विजयी मराठा'** या सत्यशोधक चळवळीच्या उपसंपादकाचे कामही केले. नंतर काही दिवस प्रबोधनकार ठाकरे यांच्या नाट्यसंस्थेत एक प्रमुख नट व प्रबोधनकारांचे खाजगी चिटणीस म्हणूनही काम केले. पुढे काही वर्षे मुंबईला कामगार संघटनेचे कार्य केले. १९३६ मध्ये जळगावला 'शिवाजी प्रेस' चे मॅनेजर झाले. त्यानंतर स्वतःचा छापखाना काढून **जनसेवक** नावाचे लोकप्रिय साप्ताहिक सुरू केले. जळगाव येथील एम. जे. कॉलेजच्या संस्थापकांपैकी एक असून इतर सामाजिक कार्य केले. जळगाव जिल्ह्यातील समाजवादी पक्षाचे एक प्रमुख कार्यकर्ते.

१५) चौधरी, मनोहर महारू तथा मनोहर गुरूजी (जन्म १९२५) - मूळगांव खिरोदे (ता. रावेर) - १९४२ च्या 'छोडो भारत' आंदोलनात ३ महिने सक्त मजूरीची शिक्षा, येरवडा जेलमध्ये भोगली. शिक्षण - जी. डी. आर्ट, ए. एम. मनोहर गुरूजी भारतीय कलाशैलीचे श्रेष्ठ चित्रकार व मूर्तिकार आहेत. ते कलातपस्वी पंधे गुरूजींचे शिष्य होत. जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदा या संस्थेच्या सप्तपुट ललितकला भवनाचे (कला महाविद्यालय) संस्थापक, प्राचार्य आणि प्रमुख आधारस्तंभ. शैक्षणिक संस्था, ग्रामसुशोभन आणि प्रदर्शने यात मोलाचे कार्य. मूर्तिकलेत विशेष प्राविण्य. त्यांचे गांधीजी, दादासाहेब (कै. धनाजी नाना चौधरी) सानेगुरूजी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. ज्योतिबा फुले, शिवाजी महाराज, इत्यादी पुतळे वाखाणण्यासारखे आहेत. साकेगाव (ता. भुसावळ) चा 'धन्वंतरी' चा पुतळा अतिभव्य (१५ फूट उंच) आहे. त्यांचे समाजपुरूष, तापी, झेप, सरस्वती, सप्तपुट स्तंभ, स्वप्नसुंदरी (वरणगाव फॅक्टरी), यक्ष (पितळखोरे) इत्यादी पुतळे प्रसिद्ध आहेत.

ग्रामीण भागातील कलावंतांना प्रेरणा देणारा सर्वस्पर्शी कलावंत, गायक, नट व कलाशिक्षक म्हणून ख्याती - त्यांनी **देवमाणूस, ते आपले घर, घराबाहेर, लग्नाची बेडी, वंदे मातरम्, संशय कल्लोळ** आदि नाटकांत प्रमुख भूमिका केल्या आहेत. त्यांच्या अभिजात कलाशैलीतील शेकडो शिल्पे व चित्रे महाराष्ट्रभर प्रसिद्ध आहेत. अभिजात कलेस त्यांनी

आधुनिक वास्तवतेचा स्पर्श केला आहे.

गुरूजी एक उत्तम कवीही आहेत. चित्र आणि शिल्प यातून जसा देखणा लय आणि ताल साधला तसा वेदनेच्या भावपूर्ण शब्दांतून अलगद कवितेचा सूरही त्यांना गवसला. त्यांचे **मम, वरदायिनी** आणि **अनामिका** हे काव्य संग्रह प्रकाशित असून **उत्तरायण** कवितासंग्रह प्रकाशन मार्गावर आहे. ते निगर्वी, निरलस व संवेदनशील आहेत.

१६) नारखेडे, कौतिक गरबड उर्फ के. नारखेडे (जन्म १९००, मृत्यू १९८०) - यांचे मूळगांव डोंगरकठोरे हे असून कार्यक्षेत्र भुसावळ आहे. त्यांच्या ब्याच कविता प्रसिध्द झाल्या असून **शिवार** हा काव्यसंग्रह रसिकमान्य झाला आहे. त्याशिवाय त्यांनी ब्याच कथा, कादंब्या व नाटके लिहिली आहेत. त्यांच्या **आनंदवन** व **जलवंती** या मुलांसाठी लिहिलेल्या कादंब्यांना राज्य पुरस्कार मिळाला आहे. त्यांची प्रादेशिक भाषेतील **अंजनी** ही कादंबरी बरीच गाजली. त्यांनी शिक्षणक्षेत्रातत स्वत:स वाहून घेतले होते. भुसावळचे `के नारखेडे विद्यालय` त्यांनीच स्थापन केले आहे. भुसावळच्या नाहटा कॉलेजच्या स्थापनेत त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

१७) चौधरी, कि. का. (जन्म १९३५) - मूळ गाव खिरोदे (ता. रावेर). गॅझेटिअर विभागाचे संपादक असताना चिकित्सक अभ्यासू वृत्तीचे **हिस्टरी ऑफ बॉम्बे : मॉडर्न पिरिअड** आणि **महाराष्ट्र ॲण्ड इंडियन फ्रीडम स्ट्रगल** हे ग्रंथ गाजलेत. त्यांनी **ग्रेटर बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर** (तीन खंड), **ठाणे डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर** हे इंग्रजी डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर तसेच **परभणी, कोल्हापूर, वर्धा, रायगड व जळगाव** जिल्ह्यांची मराठीतील **गॅझेटिअर** ग्रंथ, **बॉटनी ॲण्ड फ्लोरा ऑफ महाराष्ट्र** (इंग्रजीतील स्टेट गॅझेटिअर); **महाराष्ट्र : भूमि व लोक** (मराठी राज्य गॅझेटिअर) आणि **सोर्स मटेरिअल फॉर हिस्टरी ऑफ फ्रिडम मुव्हमेंट** (तीन खंड) संपादित व प्रकाशित केले आहेत. छोडो भारत विषयावरील सुक्ष्म अभ्यास असलेले डॉ. चौधरी यांचे **क्वीट इंडिया रिव्होल्यूशन्स : दि इथॉल्स ऑफ इटस् सेंट्रल डायरेक्शन** (पृ. ४५५), १९९६ हा ग्रंथ खूप गाजला आहे. डॉ. चौधरी यांनी महाराष्ट्राच्या इतिहास व संस्कृती यावर इंग्रजी तसेच मराठी भाषेतून प्रचंड लेखन केलेले आहे. आधुनिक महाराष्ट्र व स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास या ज्ञान शाखेवर त्यांचे प्रभुत्व असण्याचे कारण म्हणजे त्यांची विवेचक आणि चिकित्सक बुद्धी, इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व आणि त्यांनी मिळवून ठेवलेले पोलीस गुप्तचरांचे अस्सल अहवाल व ब्रिटिश सरकारची गोपनीय कागदपत्रे. संशोधनपत्रिका आणि वृत्तपत्रांमध्ये त्यांचे ६० चे वर लेख आलेले आहेत. स्वातंत्र्य आंदोलनावर त्यांचे लेखन चालू असते.

१८) चौधरी,देवराम नामदेव (जन्म १९३०) - भालोद येथील एका शेतकरी कुटुंबात ह्यांचा जन्म झाला. घरची आर्थिक स्थिती बेताचीच. शालेय शिक्षण पूर्ण केल्यावर घरच्या आार्थिक परिस्थितीमुळे त्यांनी १९५० मध्ये मुंबई राज्य इलेक्ट्रीसिटी बोर्डामध्ये कारकुनी पत्करली. अर्थपूर्ण जीवनासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे जाणून मेहनती दे. नां.

नी. नोकरीतून मिळणाऱ्या स्वकष्टार्जित उत्पन्नातून शिक्षण घेऊन १९५४ मध्ये नडियाद कॉलेजमधून बी. ए. ची पदवी उच्च गुणवत्ता मिळवून संपादन केली. लगेच दोन वर्षांत म्हणजे १९५६ मध्ये त्यांनी एल. एल. बी. पदवी प्राप्त केली. नोकरीचा राजिनामा देऊन जळगाव कोर्टात वकिली व्यवसाय सुरू केला. बारा वर्षे वकिली केल्यामुळे त्यांचे कायदेविषयक ज्ञान कमालीचे वाढले. १९७० मध्ये ते महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या माध्यमातून अकोल्याचे असिस्टंट चॅरिटी कमिशनर झाले; १९७२ मध्ये आपल्या असाधारण कार्यक्षमता व गुणांमुळे त्यांना डेप्यूटी चॅरिटी कमिशनर म्हणून बढती मिळाली. १९७५ मध्ये महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगातर्फे त्यांची महाराष्ट्र शासनाच्या विधि व न्याय विभागातील उप सचिव पदावर नियुक्ति झाली. १९८३ मध्ये त्यांची विधि व न्याय विभागाचे सचिव म्हणून पदोन्नती झाली. १९८६ मध्ये ह्याच विभागाचे प्रधान सचिव म्हणून त्यांची नियुक्ति झाली. सन १९८८ मध्ये सेवानिवृत्त झाल्यावरही शासनाने त्यांची प्रधान सचिव म्हणून संसदीय कार्य विभागात फेरनियुक्ति केली. या पदावर अत्यंत कुशलतेने, कर्तबगारीने आणि कर्तव्यदक्षतेने कारभार करीत असतांना १९९४ मध्ये त्यांची महाराष्ट्र राज्याचे पहिले निवडणूक आयुक्त म्हणून नियुक्ति करण्यात आली. या पदावरील कार्यकाळ त्यांनी यशस्वीपणे पूर्ण केला. आता समाजसेवेमध्ये भाग घेऊन ते महाराष्ट्र लेवा पाटीदार महासंघाचे अध्यक्षस्थान भूषवित आहेत.

थोरामोठ्यांचे कृपाछत्र नसतानाही अंगभूत गुणांनी प्रगतिच्या पायऱ्या वर चढत जाणारा या लेवा पाटीदार योधेय लेवा समाजातील युवकांसाठी एक आदर्श ठरावा.

१९) चौधरी, अच्युत धनाजी तथा दादासाहेब चौधरी (१८९९-१९८५) मूळगाव डोंगरकठोरे (ता. यावल) येथील. गरीब शेतकरी कुटुंबातील दादासाहेब शिक्षणाची पार्श्वभूमी नाही, कारखानदारीची परंपरा नाही, आर्थिक स्थिती जेमतेम, अशा प्रतिकूल परिस्थितीतूनही दादासाहेबांनी साहसी जिद्दीने जर्मनी व अमेरिकेत पेपर टेक्नॉलॉजीचे शिक्षण पूर्ण केले. भारतात आल्यावर कर्नाटक राज्यातील दांडेली येथील भव्य कागद कारखाना उभारण्यात यशस्वी झालेले हे विलक्षण व्यक्तिमत्व.

अनेक संकटांवर मात करीत प्रतिकूल परिस्थितीशी झुंज देत कागदनिर्मिती क्षेत्रात नवीन तंत्र अमलात आणून हा कर्मवीर स्वस्थ बसला नाही तर उत्तमात उत्तम कागदनिर्मितीत स्वावलंबीपणा कसा येईल, उर्जा वाया जाता कामा नये, ग्रामीण भागातील कामगारांना कुशल बनविणे ह्यासाठी दादासाहेब सतत झटत राहिले. कर्नाटकातील दांडेलीच्या वेस्ट कोस्ट पेपर मिलचे ते शिल्पकार राहिले. कर्तुत्वाने शुण्यातून ब्रह्मांड निर्माण करणारा हा महर्षि कागद निर्मिती क्षेत्रात अमर झाला. डोंगर कठोरे या ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी त्याकाळी स्वत: २५,००० रु. ची देणगी देऊन व वेस्ट कोस्ट मिलकडूनही १५,००० रु. ची देणगी मिळवून ''अच्युत धनाजी विद्यालय'' ही माध्यमिक शाळा काढली.

२०) पाटील, विलास भागवत :- ह्यांचे मूळगाव खिर्डी खु।। (ता. रावेर) असून एका साधारण शेतकरी कुटुंबात जन्म (२५ जुलै १९४६) झाला. ११ वी पर्यंतचे शिक्षण सावदा

येथे झाल्यावर जळगाव व पुण्यास बी. ए. व एल्. एल्. बी. झालेत. सन १९७२ ते १९८२ पर्यंत जळगावच्या डिस्ट्रिक्ट आणि सेशन्स कोर्टात वकिली केली. या काळातील कायदेविषयक ज्ञानाच्या अनुभवामुळे १९८२ मध्ये ते महाराष्ट्र लोक सेवा आयोगाच्या शिफारशीने महाराष्ट्र शासनाच्या विधि व न्याय खात्याचे अवर सचिव झालेत. १९८२ ते २००० च्या दरम्यान त्यांनी विधि व न्याय खात्याचे अवर सचिव, उप सचिव, सह सचिव पदांवर काम केले. दरम्यान १९९५ ते २००० पर्यंत ते ग्रेटर मुंबईचे स्पेशल मेट्रोपोलिटन मॅजिस्ट्रेट या पदावरही काम करीत होते. इ. स. २००० मध्ये महाराष्ट्र विधानमंडळाचे सचिव झालेत. २००१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विधिमंडळाचे (विधानसभा व विधानपरिषद) सचिव झालेत आणि जानेवारी २००३ पासून महाराष्ट्र राज्य विधिमंडळाचे प्रधान सचिव म्हणून कार्यरत आहेत. हे पद म्हणजे सुळावरची पोळीच. विधानसभा व परिषदेच्या सर्वच आमदारांशी जुळवून घेणे तसे कठीणच. परंतु श्री. विलास पाटील यांच्या सर्वसमावेशक वृत्तीने त्याना ते सहजसाध्य झाले आहे. त्यांचे कायदेविषयक ज्ञान मिळविणे सतत चालूच असते. त्यांनी विधिमंडळ कामकाजाबाबतची चर्चासत्रेही गाजविली आहेत. मंत्रालयात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसाठी त्यांनी कायदेविषयक व्याख्यानेही दिली आहेत. असा हा लेवा पाटीदार अध्वर्यु कसलेही पाठबळ नसता स्वकर्तुत्वाने, अंगभूत गुणांनी व परिश्रमाने या पदापर्यंत पोचला असून लेवा पाटीदार युवा पिढीस एक आदर्श ठरला आहे.

२१) चौधरी, लक्ष्मण गणपत (जन्म १९१९) - मूळगाव किनगाव (ता. यावल), शिक्षण इंटरपर्यंत. इ. स. १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत उज्जैन येथे रेल्वेचे रूळ काढून रेल्वे गाडी थांबविण्याचा प्रयत्न केला. भुसावळ येथील रेल्वे पुलाला सुरुंग लावण्यात ते सहभागी झाले होते. त्यानंतर वाघोड येथे रेल्वेचे रूळ उखडून पंजाब मेल रोखण्याचा प्रयत्न केला. या तीनही प्रकरणात निरनिराळ्या आरोपांखाली प्रमुख आरोपी म्हणून एकूण २४ वर्षांची सक्तमजूरीची शिक्षा झाली, ती धुळे व येरवडा मध्यवर्ती कारागृहात भोगली. शासनाकडून सन्मानपत्र, ताम्रपट व पेन्शन मिळाले.

२२) महाजन, गणपत भावडू (जन्म १९२४) - मूळगाव पिळोदे बु।। (ता. यावल). शिक्षण बी. ए. (ऑनर्स), एल. एल. बी. १९४२ मधील सप्टेंबर महिन्यात मधू लिमयेंच्या नेतृत्वाखाली वाघोड येथे पंजाब मेल घातपाताचा प्रयत्न केला. उज्जैनी येथील जंगल सत्याग्रहात भाग घेतला. त्यानंतर भुसावळ-जळगावच्या दरम्यान असलेल्या पुलाला सुरुंग लावण्याच्या प्रयत्नात अटक झाली व निरनिराळ्या कलमांखाली एकूण १३ वर्षांची शिक्षा ठोठावण्यात आली. ती एकत्रित अशी सहा वर्षे भोगायची होती. ही शिक्षा त्यांनी धुळे, येरवडा व नाशिक मध्यवर्ती तुरुंगांमध्ये भोगली. शासनाकडून सन्मानपत्र व पेन्शन प्राप्त झाले आहे. त्यांनी वकिली पेशा पत्करला तेव्हा गरिबांसाठी अत्यल्प शुल्क व मोफतही केसेस चालविल्या.

२३) पाटील, डॉ. सुभानराव तोताराम (आयुर्वेदातीर्थ) (जन्म १९१४) - मूळगाव

भादली, १९३० मध्ये चिंचवड राष्ट्रीय शाळेत प्रवेश, पुढे नगरला अनाथ वसतीगृहात राहून फ्रीशीप मिळवून आयुर्वेद कॉलेजमधून आयुर्वेदतीर्थ झाले. १९३० च्या मीठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याने फटक्यांची शिक्षा व ३ महिने कैद झाली. १९३२ च्या चळवळीत २ वेळा ६-६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा. १९३७ ते १९४२ पर्यंत डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्ड व एस.एम. पी. दवाखान्यात काम केले. १९४२ मध्ये नोकरीला राजीनामा देऊन राष्ट्रीय चळवळीत भूमिगत राहून खानदेशातील लढा चालविण्याचे कार्य केले. पकडले गेल्यावर पुन्हा २७ महिन्यांची शिक्षा भोगावी लागली. राष्ट्रहिताच्या धडाडीमुळे लोकादरास पात्र. भादलीच्या रूरल एज्युकेशन सोसायटीचे चेअरमन होते. शेती व वैद्यकीचा व्यवसाय होता.

२४) बेंडाळे, तुकाराम बारसू (जन्म ५-७-१९०३) - मूळगांव सांगवी बु. ॥ (ता. यावल). मॅट्रिकनंतर मुंबईहून १९२० मध्ये स्कूल ऑफ आर्टसमधून डी. टी. सी., मराठी वाङ्मय विशारद, हिंदीभाषा कोविद, शिक्षक सनद परीक्षा उत्तीर्ण. १९२० नंतर १९ वर्षे न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये चित्रकला शिक्षक म्हणून लौकिक मिळविला. १९४२ मध्ये नोकरी सोडून 'शिक्षण मंदिर' नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेद्वारे ट्रेनिंग फॉर वुईमेन ही संस्था स्थापून प्रशिक्षित शिक्षिकांची उणिव भरून काढली. १९४४ मध्ये मॉडर्न गर्ल्स स्कूलची स्थापना केली. शासनाने शिक्षण मंदिर, ट्रेनिंग फॉर वुईमेन, मॉडर्न गर्ल्स स्कूल व वसतीगृहासाठी विस्तिर्ण जागा दिली. यांचे स्त्रीशिक्षणातील कार्य भरीव व मोलाचे आहे. त्यांचे **काव्य संजिवनी** व **निसर्गाचे नवल** असे दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांनी 'ट्रेनिंग फॉर वुईमेन' या संस्थेत मराठीचे प्राध्यापक म्हणून कार्य केले.

२५) नेमाडे, नामदेवराव माधवराव (जन्म-१८९८) - शिक्षण मॅट्रिक, ३ वर्षे रेल्वेत नोकरी अध्यात्मवादी असल्याने नोकरी सोडून शेतीकडे लक्ष घातले. १९२५ मध्ये जळगाव प्रिंटींग प्रेस घेऊन **'विजय'** साप्ताहिक काढले. भुसावळला माधव छापखाना सुरू केला. आंध्यात्मिक विषयावर लेखन केलेले आहे.

२६) न्या. ए. पी. भंगाळे - (जन्म १९५३) - मूळगाव - कानळदे (ता. जळगांव), बी. ए. (ऑनर्स); एल. एल. बी., एल्. एल्. एम. असून १९८९ पासून मुंबई सिटी सिव्हील जज आणि ॲडिशनल सेशन जज, बृहन्मुंबई म्हणून कार्यरत आहेत.

२७) भाषाप्रभु राम नेमाडे - मूळगाव - नाडगाव (ता. बोदवड), एम. ए. बी. एड. ३० वर्षांच्या अध्यापन अनुभवानंतर राजेश स्टडी सेंटर नामक शैक्षणिक वर्ग चालवित आहेत. अनेक संस्थांना भरीव आर्थिक मदत केली आहे. स्पष्ट वक्ते संभाषणपटू म्हणून ख्यातिप्राप्त आहेत.

पत्रकारिता क्षेत्रातही पाटीदार आहेत. **'आत्मोध्दार'** साप्ताहिकाचे संपादक सीताराम नाना चौधरी, **'बातमीदार'** चे संपादक वि. चा. नेहेते, **'जागृति'** चे संपादक भागवतराव चौधरी व **'जनसेवक'**चे संपादक नीळकंठराव पाटील हे होऊन गेलेत.

नांदुऱ्याचे उदयोन्मुख साहित्यिक कृष्णकुमार कोलते यांची आचार्य प्र. के. अत्रे यांनी मुक्तकंठाने स्तुती केली होती. तु. बा. बेंडाळे यांनी बऱ्याच कविता लिहिल्या आहेत. मि. द. फालक यांनी लहान मुलांसाठी कथा-कविता लेखन केले आहे. तसेच प्रौढांसाठी त्यांनी

काव्य, नाटक, चरित्रलेखनही केले आहे. डांभूर्णीचे गणेश चौधरी यांच्या **'तुषार्त'** या काव्यसंग्रहाला 'केशवसूत' पारितोषिक मिळाले आहे. पद्मावती जावळे, पुंडलिक नेमाडे, प्रमिला भिरूड, पुरूषोत्तम नारखेडे, नीळकंठ महाजन, यशवंत लोखंडे, प्रभाकर भगवान चौधरी, मि. गु. भोळे, स्नेहलता चौधरी उर्फ कुसुमताई चौधरी यांनी बरीच वाङ्मयनिर्मिती केली आहे. वि. भा. नेमाडे यांचा **'आकाश तंद्री'** हा काव्य संग्रह लक्षवेधी ठरला आहे. गणेश चौधरी यांचा **'सुर्य मध्यरात्रीचा'** हा काव्यसंग्रह आणि इतर एकांकिका संग्रह प्रसिध्द झाला. दिवाकर नेमाडे यांनी रहस्यकथा लिहिल्या आहेत. श्रीराम अत्तरदे यांची **'साऊलीच्या उन्हात'** ही कादंबरी प्रकाशित झाली आहे. प्रकाश फेगडे, तो. ना. चोपडे, मधुकरराव चौधरी, के. जी. झांबरे यांनीही साहित्य क्षेत्रात काम केले आहे.

विदर्भाची बहिणाबाई म्हणून मलकापूरच्या कै. रूक्मिणीबाई पाटील दाभाडीकर ही निरक्षर कवयित्री प्रसिध्दी पावली, त्यांचा **'रुक्मिणीगान'** हा काव्यसंग्रह यवतमाळच्या प्रा. र. का. कोलते यांनी संपादित केला आहे. शं. या. नेमाडे व रा. कृ. चोपडे शेलगावकरांनी विपूल शालोपयोगी लेखन केले आहे. धरणगाव (ता. मलकापूर) येथील ना. गो. खडसे उर्फ कवि नागेश यांची **'गंधरेखा'** काव्यपंक्ती प्रसिध्द झाली आहे. म. शं. नेमाडे हे कथांबरोबरच सिनेपरीक्षणही लिहितात. नरवेलचे र. का. कोलते यांचा **'नलगे वैकुंठ'** ग्रंथ वाचनीय आहे. नागपूरचे भा. ल. भोळे आपल्या परखड विचारांबाबत प्रसिध्द आहेत. ते उत्तम समीक्षक असून राज्यशास्त्र व समाजशास्त्रावर त्यांचे विपुल लेखन आहे. राम खर्चे हेही उत्तम लेखक असून त्यांचा **'स्ट्रॉबेरी'** ग्रंथ प्रसिध्द झाला आहे. श्री. शं. वि. पाटील यांचे **'लेवा पाटीदारांचा इतिहास', वारकरी पंथाचा इतिहास', 'वारकरी पंथाची चैतन्य संप्रदाय परंपरा'** आणि **'तीर्थरूप भारत दर्शन'** ही पुस्तके प्रसिध्द आहेत.

समाजसेवा व राजकीय सेवा :- सुरूवातीस कुटुंबनायक म्हणून या समाजाच्या सर्वच पंचायत प्रमुखांनी समाज सेवा केलेली आहे. धनाजी नाना चौधरी यांचे कार्य मोलाचे ठरते. या दूरदृष्टीच्या नेत्याने लेवा पाटीदार समाजास राष्ट्रप्रवाहात आणले. फैजपूरला काँग्रेसचे पहिले ग्रामीण अधिवेशन भरवून दाखविण्यात व ते कमालीपेक्षा अधिक यशस्वी करून दाखविण्यात धनाजी नानांचा सिंहाचा वाटा आहे. कार्यकर्त्यांचे मोहोळ त्यांच्याभोवती होते. त्यांच्यानंतर ही परंपरा त्यांचे सुपुत्र मा. मधुकरराव चौधरी यांनी चालू ठेवली. आपल्या अंगभूत गुणांनी व सेवाभावी वृत्तीने ते राजकारणात २५ वर्षे टिकून राहिले. तथापि सामाजिक पाठबळ कमी असल्याने म्हणजे संख्येच्या दृष्टीने लेवा पाटीदार समाज नगण्य असल्याने महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री होण्याच्या योग्यतेचा हा नेता तसा बोलबाला असतानाही आधी ११/१२ वर्षे अल्पसंख्यांक समाजाची व्यक्ती मुख्यमंत्री होती त्यामुळे लोकशाही मार्गाने निवडून आलेल्या बहुजन समाजाच्या आमदारांमध्ये नाराजी राहू नये आणि मधुकररावांना मुख्यमंत्री बनून मुंबईचा मनी कलेक्टर व्हायचे नव्हते म्हणून हाय कमांडचा देकार असतानाही या

निस्वार्थी नेत्याने तो सविनय नाकारला[६]. ही गोष्ट समाजाच्या दृष्टीने मात्र दुर्दैवी बाब ठरली आहे. त्यांनी महाराष्ट्र विधानसभेचे अध्यक्षपद भूषविले आहे. सिताराम नाना चौधरी, डॉ. जी. डी. बेंडाळे, डॉ. डी. के. पाटील (भुसावळ), व्ही. के. चौधरी, के. नारखेडे, झामू श. चौधरी, भागवत नामदेव पाटील, फकीरा हरी पाटील, शंकर तोताराम पाटील दाभाडीकर, तुकाराम हरी पाटील दाताळकर, आत्माराम गणू पाटील नरवेलकर, भिकू एकोबा कोलते नरवेलकर, गजाभाऊ खर्चे मलकापूरकर, देवराम नारखेडे, डॉ. वि. भि. कोलते व शंकरराव कोलते नरवेलकर, दत्तात्रय शेनू भिरूड खिर्डीकर, मोतीराम गंगाराम बेंडाळे सावदेकर, तुकाराम बारसू बेंडाळे सांगवीकर, खुशाल हरी चौधरी व बळीराम बापू वाघुळदे, दिनकर बापू वाघुळदे फैजपूरकर, मुरारी रामजी चौधरी भालोदकर, नाटू देवराम महाजन, तोताराम बंधु महाजन फैजपूरकर, रामदास लहानू पाटील धानोरेकर, देवराम सखाराम ब्हाटे पाडळसेकर, रामभाऊ हंबर्डीकर यांनी मोठे सामाजिक कार्य केलेले आहे. सिताराम नाना चौधरी यांचा जिल्हा मध्यवर्ती सह बँक (दगडी बँक) स्थापनेत त्यांचा मोठा वाटा होता. ते पत्रकारही होते. ते ब्राह्मणेतर चळवळीचे पुरस्कर्ते होते. या चळवळीसाठी त्यांच्या घरी बैठका होत असत. त्यात सोनुसिंग धनसिंग पाटील यांचेव्यतिरिक्त डॉ. यशोदा चौधरी, ॲड. लक्ष्मण शिवराम चौधरी, श्री. भागवतराव चौधरी, दादासाहेब भिरूड हे लेवा पत्रकारही भाग घेत. नाना रावजी चौधरी (खिरोदा) हे भोरगांव पंचायतचे पंच होते. ते सुधारणावादी शिक्षण प्रसारक होते. प्रबोधनकार ठाकरेंशी त्यांचा घनिष्ट संबंध होता. श्री. दामोदर नाना चौधरी हे लेवा पाटीदारांमधील पहिले ग्रॅज्यूएट आहेत. आमदार-खासदारांमधून मधुकरराव चौधरी यांच्यानंतर नाव घ्यावे लागेल ते जि. तु. महाजन यांचे. त्यांची मधुकर सहकारी साखर कारखाना, धनाजी नाना महाविद्यालय या संस्थांवर चांगली पकड आहे. न्हावीचे जि. तु. महाजन इंजिनिअरींग कॉलेज तसेच यावल सुतगिरणी त्यांनी स्थापन केली आहे. बरीच वर्षे आमदार व काही वर्षे गृहराज्यमंत्री म्हणून त्यांनी काम केले आहे. जि. तु. महाजन यांच्यानंतर एकनाथराव खडसे (जन्म २ सप्टें. १९५२) या तडफदार नेत्याने पोकळी भरून काढली आहे. ते महाराष्ट्राचे अर्थ व पाटबंधारे मंत्री होते. या तरूण नेत्याकडे लेवा समाजाच्या मोठ्या अपेक्षा आहेत. मंत्री असताना आणि नंतरही आमदार म्हणून त्यांचे समाजकार्य हिरीरीने चालू आहे. नाथाभाऊंचा (एकनाथराव खडसे) यांचा लेवा समाजास मोठा आधार वाटतो. मुक्ताईनगर तालुक्यात अनेक शिक्षणसंस्थात त्यांचे कार्य आहे. त्यांनी कार्यकर्त्यांची फार मोठी फळी उभी केली आहे. एकनाथराव खडसेंनी मुक्ताईनगर सह. साखर कारखाना व मुक्ताईनगर तालुका सहकारी सूत गिरणी स्थापन केली आहे. तापी

६. मान. मधुकररावांच्या मते लोकशाही मार्गाने निवडून आलल्या. बहुजन समाजावर अल्पसंख्यांकांनी (ज्यात लेवा पाटीदारही आहेत) राज्य करू नये म्हणून हायकमांडचा देकार (Offer) असतानाही या नि:स्वार्थी नेत्याने मुख्यमंत्रीपद नाकारले - मधुकरराव चौधरींची मुलाखत.

पाटबंधारे महामंडळ स्थापण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांना धुळ्याच्या कानुश्री सांस्कृतिक, शैक्षणिक, क्रीडा व सेवाभावी मंडळाने २००२ चा कानुश्री खानदेश विकास रत्न पुरस्कार दिला. देविदास नामदेव भोळे, भुसावळ हे अनेक वर्षे आमदार राहिले आहेत. आमदार म्हणून ध. म. बोंडे यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. या समाजाचे श्री. हरिभाऊ माधव जावळे (भालोद), श्री. दिलीप भोळे, श्री. रघुनाथ चौधरी (नेपानगर, म. प्र.) हे सध्या विधानसभा गाजवून सामाजिक वाचा फोडत असतात. श्री. रमेश विठू चौधरी, किनगाव हेही काही वर्षे आमदार होते. सौ. सिंधू चौधरी, श्री. डी. के. चौधरी, श्री. देवीदास फालक व एम. आर. चौधरी हेही आमदार राहिले आहेत. दिल्लीला काकासाहेब शिवराम रंगो राणे, प्राचार्य या. शि. महाजन, ॲड. वाय. एम. बोरोले, डॉ. गुणवंतराव सरोदे, डॉ. उल्हासराव पाटील, बॅ. शंकर तुकाराम पाटील यांनी खासदारपदे भुषविली आहेत. बुलढाणा जिल्हापरिषद अध्यक्षपद भगवान केशव पाटील व जळगाव जिल्हापरिषद अध्यक्षपद वाय. जी. महाजन यांनी भुषविले आहे. आता वाय. जी. महाजन खासदार आहेत.

मुंबईस बामणोदचे ए. टी. झांबरे हे नामांकित वकील म्हणून प्रसिध्दीस आले. ते सिटी सिव्हिल कोर्टाचे न्यायाधीशही होत. न्या. ए. पी. भंगाळे (सांगवी) यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. रँगलर व्ही. के. चौधरी (मूळगाव अट्रावल) ह्या आय. ए. एस. शासकीय अधिकाऱ्याने बरीच समाजसेवा केली आहे. मुळजी जेठा हे जिल्ह्यातील पहिले कॉलेज स्थापनेसाठी त्यांनी प्राचार्य या. शि. महाजन व डॉ. जी. डी. बेंडाळे यांचेबरोबर अथक परिश्रम केलेत, पैसा उभारला. ते एम. जे. कॉलेजचे संस्थापक प्राचार्य होत. ते प्रख्यात शिक्षणतज्ञही होते.

भुसावळ तालुक्यातील तळवेलचे व सध्या नागपूर स्थित डॉ. भा. ल. भोळे या प्रसिध्द विचारवंताने आपल्या स्पष्ट, परखड व सडेतोड लेखन व वक्तृत्वाने महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रे गाजविली आहेत. त्यांचे राज्यशास्त्र व आधुनिक काळावर विपुल लेखन व ग्रंथनिर्मिती आहे. ते अनेक महत्वाच्या शासकीय समित्यांवर नियुक्त आहेत. नुकतेच त्यांना `युगांतर` हे नामांकित पारितोषिक प्रदान करण्यात आले आहे. फैजपूरचे डॉ. पितांबर सरोदे (हल्ली नंदुरबार) यांना हिंदी राष्ट्रभाषा प्रचार कार्याबद्दल राष्ट्रपतींच्या हस्ते डॉ. गंगाशरणसिंह गौरव पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. नरवेलचे जगन्नाथ भिकाजी कोलते. डॉ. एल. एस. इंगळे, डॉ. डी. एन. कोलते यांनी अथक परिश्रमाने मलकापूरचे जनता शिक्षण मंडळाचे कॉलेज स्थापन केले. या कॉलेजचे प्रथम प्राचार्य श्री. आर. के. पाटील (आमोदे) हे होते. पिंपरूडचे डॉ. व्ही. सी. कोल्हे यांनी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाचे प्रकुलगुरूपद भुषविले आहे. भालोदचे श्री. डी. एन. चौधरी यांनी बिगर आय. ए. एस. असूनही आपल्या अंगभूत कर्तृत्वगुणांमुळे व कर्तव्यनिष्ठेने महाराष्ट्राचे धर्मादाय आयुक्त, विधि व न्याय विभागाचे सचिव आणि त्यानंतर सेवानिवृत्तिनंतरही विस्तारीत सेवेत महाराष्ट्राचे निवडणूक आयुक्त ही पदे बरीच वर्षे भुषविली आहेत. अनेक सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांशी त्यांचा निकटचा संबंध आहे.

उद्योग व व्यवसाय क्षेत्रातही लेवा पाटीदार पुढे जात आहेत. व्यवसाय व उद्योगक्षेत्रातील मान्यवरांची माहिती देण्याचे येथे प्रयोजन नाही. तथापि काही उद्योजक असे आहेत की, त्यांनी आपल्या प्रगतीबरोबर अनेक बेरोजगार लेवा पाटीदार मुलांना रोजीरोटी देऊन समाजकार्यच केले आहे. त्यात सर्वांची माहिती देणे शक्य नाही, तरी पिळोद्याचे डॉ. गंगाधर मोतीराम वारके या लेवा समाजातील शास्त्रज्ञाचे नाव घेणे आवश्यक आहे. आपल्या दोन्ही बंधूंना बरोबर घेऊन त्यांनी `वारकेम' आणि `हाय मेडिया' या कंपन्या स्थापून त्यात लेवा पाटीदार सुशिक्षित मुलांना रोजगार प्राप्त करून दिला. डॉ. जी. एम. वारके यांचा भारतसरकारतर्फे `यंग सायंटिस्ट' म्हणून गौरव करण्यात आला आहे. औषधी उत्पादनातील मेडिया हे उत्पादन म्हणजे या क्षेत्रातील एकाधिकार असून त्यांची उत्पादने परदेशातही मोठ्या प्रमाणावर जातात. वारकेम व हायमेडिया पुढे आणण्यात त्यांचे जेष्ठ बंधू श्री. टी. एम. वारके यांचा निःस्सीम त्यागही आहे. आता दिंडोरी (जि. नाशिक) येथे नवी शाखा उघडून त्यातही अनेक लेवापाटीदार बेरोजगारांना वारके बंधूंनी रोजीरोटी दिली आहे. सुमारे ५० देशांमध्ये त्यांची उत्पादने निर्यात होत असतात. डॉ. जी. एम. वारके ह्यांना अनेक पारितोषिकेही प्राप्त झाली आहेत. त्यातील प्रमुख उद्योगपत्र पारितोषिक (१९८२), असोशिएन ऑफ मायक्रो - बॉयॉलॉजिस्टस् ऑफ इंडियाचे पारितोषिक (१९८८), एक्सपोर्टर्स प्रमोशन सेंटर, स्पेनचे आंतरराष्ट्रीय पारितोषिक (१९८८) आणि इंडियन कौंसिल फॉर स्माल स्केल अॅण्ड मेडियम एक्सपोर्टर्सचे प्रशंसित निर्यात रतन पारितोषिक (१९९३) ही होत. फैजपूरच्या मुलुंडस्थित नंदकिशोर नेमाडे या तरूण इंजिनिअर मुलाने अल्पावधीत कॅरिअर रेफ्रिजरेशन कंपनी नावारूपाला आणून शे-दीडशे लेवा पाटीदार सुशिक्षित मुलांना रोजगार प्राप्त करून दिला आहे. तांदूळवाडी (ता. मलकापूर) येथील श्री. निनू आनंदा पाटील व त्यांची मुले श्री. काशिराम निनू, श्री. सोपान निनू, श्री. पुरूषोत्तम निनू यांनी ऑटोमोबाईल्स, ट्रॅक्टर्स, पेट्रोल पंप, ऑईल मिल, प्रिंटींग प्रेस इत्यादी क्षेत्रात मोठी प्रगती करून शेकडो लेवा पाटीदार मुलांना रोजगार प्राप्त करून दिला आहे. दाताळा (ता. मलकापूर) येथील कृषिपंडीत असलेले श्री. तुकाराम हरी पाटील यांनी गजानन पेपर कोन इंडस्ट्री स्थापून त्यात शेकडो लेवा मुलांना नोकरीला लावले. श्री. तुकाराम हरी पाटील यांनी बियाणे, औषधे व कृषिसाठी पुरक उद्योग स्थापून त्यातही प्रगती केली आहे. पिळोद्याचे वाशीस्थित श्री. ए. टी. पाटील, यांची स्वतःची मेक्लेलँग इंजिनियरींग कं. असून तेही लेवा समाजाची सेवा करीत असतात. कानळदा येथील सध्या मुलुंडस्थित लेवा पाटीदारांमधील एक सच्चे समाजसेवक आणि छबी इलेक्ट्रीकल्सचे मालक श्री. एम्. ओ. राणे यांनीही बऱ्याच लेवा पाटीदारांना आपल्या कंपनीत रोजगार दिला आहे. फिलिप्स इंडियामध्यें उच्च पदस्थ अधिकारी भालोदचे श्री. एम. आर. जावळे व रोल्टामधील उच्चपदस्थ अधिकारी फैजपूरचे श्री. टी. व्ही. होले यांनी अनेक सुशिक्षित लेवा पाटीदारांना

रोजीरोटी देऊन एक प्रकारे समाजकार्यच केले आहे.

चारशे-पाचशे कि. मी. वरून उपचारार्थ मुंबईस येणाऱ्या रंजलेल्या, गाजलेल्या गरीब लेवा पाटीदार आणि त्यांच्याकडे येणाऱ्या इतर सर्वच रुग्णांना आपले म्हणणारे, त्यांचे निदान व उपचार जवळ जवळ मोफत करणारे, त्यांच्या दु:खाश्रूंचे सखाश्रूंत रूपांतर करणारे सेंट जॉर्ज रूग्णालयाच्या उच्चपदी पोचलेले डॉ. के. एन. वराडे (मूळगाव - आडविहीर, ता. मोताळा) यांच्या ठायी साधू ओळखता येतो, देव (कृष्ण) तेथेच दिसून येतो. परपीडा जाणून निवारणारे डॉ. वराडे हेच खरे वैष्णवजन होत. गीता अनुभवावी ती डॉ. वराडेंच्या आचरणातून. असा हा लेवा पाटीदारांचा आधारस्तंभ समस्त ज्ञातिबांधवांसाठी भूषण होय. मूळ फैजपूरचे श्री. टी. के. चौधरी (I.P.S), पोलीस कमिशनर हेही समाजास मोठा आधार आहेत.

आसोद्याचे डॉ. आर. व्ही. चौधरी आणि चांगदेव (ता. मुक्ताईनगर) चे डॉ. व्ही. आर. चौधरी हे राष्ट्रीय पातळीवरील शास्त्रज्ञ ठरले आहे. नासिराबादचे (हल्ली वास्तव्य अमेरिका) डॉ. गणपती परशुराम पाटील हे समाजवादी विचारसरणीचे असून जागतिक पातळीवरील सांख्यिकी तज्ञ (स्टॅटिस्टीशियन) ठरले आहेत. पिळोदे बु.।। चे डॉ. डी. के महाजन (हल्ली वास्तव्य अमेरिका) हे सुध्दा मोठे शास्त्रज्ञ ठरले आहेत. अट्रावलचे श्री. बी. डी. चौधरी हे शिक्षणतज्ञ असून बोर्ड ऑफ टेक्निकल एज्युकेशन चे संचालक होते. समाजकल्याण खात्याचे उपसचिव पदावर असलेल्या श्री. माधवराव चौधरी (सावदेकर) यांचे मुंबई परिसर लेवा समाजातील कार्य गौरवास्पद आहे. कठोऱ्याचे श्री. डी. एन. राणे हे माझगाव डॉक मध्ये पेंटस् डिव्हिजनचे जनरल मॅनेजर पदी पोचले आहेत. मूळ मलकापूरचे श्री. प्र. नि. नारखेडे हे गॅझेटिअरचे सह संपादक असून सेवाभावी वृत्तीने होईल तेवढी मदत करतात. श्री. पी. टी. महाजन हे १९८४-८५ मध्ये महाराष्ट्र एस. एस. सी. बोर्डाचे चेअरमन होते. मूळ सावद्याचे श्री. मा. सि. चौधरी (जन्म १९३६) मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे सक्रिय कार्यकर्ते १९७३-७४ पासून सतत सचिवपदावर कार्यरत राहिले आहेत. शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या माधवरावांना गरिबीमुळे १९५८ मध्ये मंत्रालयात कारकुनी पत्करावी लागली. नोकरी करून बी. ए. झालेत. पुढे समाजकल्याण विभागात कक्ष अधिकारी व अवर सचिव झालेत. १९९४ मध्ये सेवानिवृत्त झालेत. १९८० मध्ये त्यांनी लेवा प्रबोधन त्रैमासिक सुरु केले. विशेष प्रयत्नांनी १९७९ पासून लेवा पाटीदारांना इतर मागासवर्गीयांच्या सवलती मिळवून दिल्यात. त्यांनी मुंबई-पुणे सारख्या शहरवासियांच्या वैवाहिक समस्या सोडविण्यासाठी मुंबई व परिसर लेवा मंडळातर्फे १९८४ मध्ये लेवा पाटीदार वधुवर मेळावा सुरू केला. होतकरू लेवा मुलांच्या नोकरीसाठी प्रयत्न करीत असतात. सावद्याचेच डॉ. रामभाऊ पूंजो भंगाळे (जन्म १९१४, मृत्यू २००१) यांनी वैद्यकी ही समाजसेवा मानून कार्य केले. ते स्वातंत्र्य सैनिकही होते. सावद्याचे सतत १८ वर्षे नगरसेवक राहिलेत. अनेक समाजसेवी संस्था स्थापण्यात त्यांचा हात होता. त्यातील वाग्विहार मंडळ हे वैशिष्ट्य सांगता येईल.

लेवा पाटीदार स्वातंत्र्य सैनिकांची प्रतीकात्मक यादी[७]

१) अत्तरदे, तुळशीराम रावजी (जन्म १९१९) , साळवे, ता. एरंडोल.
२) अत्तरदे, नारायण रामचंद्र (जन्म १९१३), भादली, ता.जळगाव.
३) अत्तरदे, पुरूषोत्तम बाळू (जन्म १९१६), साळवे, ता. एरंडोल.
४) अत्तरदे, शंकर दगडू (जन्म १९२०), साळवे, ता. एरंडोल.
५) इंगळे, तोताराम पाव्हनू, न्हावी, ता. यावल.
६) इंगळे, नारायण गणपत (मृत्यू १९४५), खिरोदे, ता. रावेर.
७) इंगळे, काशिनाथ बुधो (जन्म१९२३), न्हावी, ता. यावल
८) इंगळे, खंडेराव आसाराम (जन्म १९१३), खिरोदे, ता. रावेर.
९) इंगळे, चिंधू कासू (जन्म १९०५),नांदेड, ता. अमळनेर.
१०) इंगळे, माधव जयराम, खिरोदे, ता. रावेर.
११) इंगळे, रामदास वना (जन्म १९२३), न्हावी, ता. यावल.
१२) काळे, दत्तात्रय गणेश (जन्म १९००), असोदे, ता. जळगाव.
१३) काळे, बाबुराव, जळगाव, ता. जळगाव.
१४) किरंगे, निवृत्ती नामदेव, हंबर्डी, ता. यावल
१५) कुरकुरे, गोविंद यावदस, सावदे, ता. रावेर.
१६) कुरकुरे, तुकाराम बापू, सावदे, ता. रावेर
१७) कुरकुरे,दत्तात्रय मंगा, डोंगरकठोरे, ता. यावल.
१८) कोल्हे, वना रामचंद्र (जन्म १९०२), फुलगाव, ता. भुसावळ.
१९) कोल्हे, शंकर नारायण (जन्म १९२९), साळवे, ता. एरंडोल.
२०) कोल्हे, हिरामण केशव, चिनावल, ता. रावेर.
२१) कोळंबे, बुधो एको (जन्म १९०५), साळवे, ता. एरंडोल.
२२) कोळंबे, संपत दगडू (जन्म १९०१), नांदेड, ता. अमळनेर.
२३) खडके, जनार्दन सुका (जन्म १९१९), जळगाव, ता. जळगाव.
२४) खडके, माधव आवसू (जन्म १९११, मृत्यू १९६२), भादली, ता. जळगाव.
२५) गारसे, जयराम पावजी (मृत्यू १९५२), चिनावल, ता. रावेर.
२६) गुळवें, देवराम दौलत (मृत्यू १९७३), हिंगोणे, ता. यावल.
२७) चिरमाडे, नामदेव माधव, असोदे, ता. जळगाव.
२८) चोपडे, गेंदू नामू (जन्म १९२२, मृत्यू १९५०), चिनावल, ता. रावेर.
२९) चोपडे, भगवान बुधो (मृत्यू १९४०), न्हावी, ता. यावल.
३०) चौधरी, अमृत नारायण (जन्म १९०७), फुलगाव, ता. भुसावळ.
३१) चौधरी, अमृत भावडू (जन्म १९१६), फुलगाव, ता. भुसावळ.

७ ही प्रतीकात्मक यादी ``स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश`` या ग्रंथामध्ये १९१२ च्या आधी ज्यांची नोंद घेतली आहे त्यातून घेतली आहे.

३२) चौधरी, इच्छाराम गंगाराम (जन्म १९०१), फैजपूर, ता. यावल.
३३) चौधरी, ओंकार खंडू, फैजपूर, ता. यावल.
३४) चौधरी, कृष्णा उखर्डू (जन्म १९००), असोदे, ता. जळगाव.
३५) चौधरी, कृष्णा नारायण, नांदेड, ता. अमळनेर,
३६) चौधरी, काशिनाथ दयाराम (जन्म १९१९), भालोद, ता. यावल.
३७) चौधरी, गोदावरीबाई पांडूरंग (जन्म १९१०), नांदेड, ता. अमळनेर.
३८) चौधरी, गोविंद त्र्यंबक (जन्म १९११), ममुराबाद, ता. जळगाव.
३९) चौधरी, घनःशाम काशिराम, खिरोदे, ता. रावेर.
४०) चौधरी, चंद्रकांत मुरहरी (जन्म १९१७), फुलगाव, ता. भुसावळ.
४१) चौधरी, चांगदेव गणपत (जन्म १९१८), खिर्डी, ता. रावेर.
४२) चौधरी, चिमण विठू (जन्म १९०७), खिरोदे, ता. रावेर.
४३) चौधरी, चिमाबाई अवसू (जन्म १८९५), पाडळसे, ता. यावल.
४४) चौधरी, जयराम गरबड (जन्म १९०३), भालोद, ता. यावल.
४५) चौधरी, जयवंता सुका (मृत्यू १९४०), फुलगाव, ता. भुसावळ.
४६) चौधरी, झेंडू लहानू (जन्म १९२६), खिर्डी, ता. रावेर.
४७) चौधरी, डोंगर जयराम (जन्म १९०८), आमोदे, ता. यावल.
४८) चौधरी, तुकाराम गणपत (जन्म १९२२), खिरोदे, ता. रावेर
४९) चौधरी, तुळसाबाई कृष्णा (जन्म १९०५), कानळदे, ता. जळगाव.
५०) चौधरी, दगडू देवाजी (मृत्यू १९६०), पिळोदे, ता. यावल.
५१) चौधरी, दत्तात्रय विठू उर्फ मॅनेजर (जन्म १९१७), सावदे, ता. रावेर
५२) चौधरी, दयाराम काळू (मृत्यू २०००), खिरोदे, ता. रावेर.
५३) चौधरी, दयाराम रेवा, फैजपूर, ता. यावल
५४) चौधरी, दामू आवसू (जन्म १९२१), आमोदे, ता. जळगाव.
५५) चौधरी, देवचंद्र गणपत (जन्म १९१८), खिरोदे, ता. रावेर.
५६) चौधरी, धनू एको (जन्म १९०१, मृत्यू १९७०), खिरोदे, ता. रावेर.
५७) चौधरी, धोंडू अवसू, आमोदे, ता. यावल.
५८) चौधरी, नथू तोतराम (जन्म १९२०), फुलगाव, ता. भुसावळ
५९) चौधरी, नथू मंगू (जन्म१९०९, मृत्यू १९७२), पाडळसे, ता. यावल
६०) चौधरी, नथू शंकर (जन्म १९२०, मृत्यू १९४८), खिरोदे, ता. रावेर.
६१) चौधरी, नामदेव पांडू, खिरोदे, ता. रावेर.
६२) चौधरी, नामदेव भोना (जन्म १९१०, मृत्यू ३ जाने. १९८२), असोदे, ता. जळगाव.
६३) चौधरी, नामदेवराव माधवराव (जन्म १९१२), यावल, ता. यावल.
६४) चौधरी, नामदेव लोटू (जन्म १९०६), खिरोदे, ता. रावेर.

६५) चौधरी, नारायण आवसू (जन्म १९१०, मृत्यू १९६४), फुलगाव, ता. भुसावळ.
६६) चौधरी, नारायण कृष्णा, न्हावी, ता. यावल.
६७) चौधरी, निंनू कान्हू (जन्म १९२०), कोथळी, ता. एदलाबाद.
६८) चौधरी, परशुराम भाऊ (१९१२), फैजपूर, ता. यावल.
६९) चौधरी, पंडीत कृष्णा, खिरोदे, ता. रावेर.
७०) चौधरी, पंडीत काळू, खिरोदे, ता. रावेर.
७१) चौधरी, प्रल्हाद आवसू, फुलगाव, ता. भुसावळ.
७२) चौधरी, पांडूरंग मंगू (जन्म १९०८), पाडळसे, ता. यावल.
७३) चौधरी, पांडूरंग माधव, यावल, ता. यावल
७४) चौधरी, पितांबर अवसू (जन्म १९२०, मृत्यू १९९८), पाडळसे, ता. यावल.
७५) चौधरी, पितांबर ओंकार, कोळवद, ता. यावल.
७६) चौधरी, पितांबर शेनफडू, आमोदे, ता. यावल.
७७) चौधरी, पुंडलिक सुपडू, किनगाव, ता. यावल.
७८) चौधरी, पुंडलिक सोना (जन्म १९१२), असोदे, ता.जळगाव.
७९) चौधरी, पोपट महादू (जन्म१९२२), पाडळसे, ता. यावल.
८०) चौधरी, बळीराम नामदेव (जन्म १९२५), सावदे, ता. रावेर.
८१) चौधरी, बळीराम नारायण तथा चंद्रकांत मरहर (जन्म १९१७), फुलगाव ता. भुसावळ.
८२) चौधरी, बाबुराव पुंजो, अडावद, ता. यावल.
८३) चौधरी, बुधो दशरथ, ममुराबाद, ता. जळगाव.
८४) चौधरी, बुधो शेनफडू, असोदे, ता. जळगाव.
८५) चौधरी, भगवान मोतीराम (जन्म १९०५), खिरोदे, ता. रावेर.
८६) चौधरी, भगवान शिवराम (जन्म १९१४), सावदे, ता. रावेर.
८७) चौधरी, भुरा आवसू (जन्म१९१४), आमोदे, ता. यावल.
८८) चौधरी, मधुकर अमृता, फुलगाव, ता. भुसावळ.
८९) चौधरी, मनोहर महारू, खिरोदे, ता. रावेर.
९०) चौधरी, माधव विष्णू (जन्म १९२३), साळवे, ता. एरंडोल.
९१) चौधरी, मारूती लोटू, खिरोदे, ता. रावेर.
९२) चौधरी, मुरलीधर इच्छाराम, खिरोदे, ता. रावेर.
९३) चौधरी, मुरलीधर व्यंकट, थोरगव्हाण, ता. रावेर.
९४) चौधरी, मुरारी रामजी उर्फ तात्या (जन्म १८९९), भालोद, ता.यावल.
९५) चौधरी, मोतीराम ओंकार (जन्म १९०४), खिरोदे, ता. रावेर.
९६) चौधरी, मोतीराम रूपा, खिरोदे, ता. रावेर.

९७) चौधरी, यशोदाबाई चिमणाजी (जन्म १९१२, मृत्यू १९४३), खिरोदे, ता. रावेर.
९८) चौधरी, यादवराव हिरामण (मृत्यू १९९०), खिरोदे, ता. रावेर.
९९) चौधरी, राघो नथू, खिरोदे, ता. रावेर.
१००) चौधरी, राघो नागो (जन्म १९०८), खिरोदे, ता. रावेर.
१०१) चौधरी, रामकृष्ण जयराम (जन्म १९०४), ममुराबाद, ता. जळगाव.
१०२) चौधरी, रामचंद्र तोताराम (जन्म १९२२), फुलगाव, ता. भुसावळ.
१०३) चौधरी, रामदास पुरूषोत्तम, भालोद, ता. यावल.
१०४) चौधरी, रामदास सोमा (जन्म १९१४), पाडळसे, ता. यावल.
१०५) चौधरी, रामजी शामजी (जन्म १९०१,मृत्यू १९६०), चिनावल, ता. रावेर.
१०६) चौधरी, रूपचंद गोविंद, पाडळसे, ता. यावल.
१०७) चौधरी, लक्ष्मण गणपत (जन्म १९१९), किनगाव, ता. यावल.
१०८) चौधरी, लीलाधर श्रावण (जन्म १९०६, मृत्यू १९७२), भालोद, ता.यावल.
१०९) चौधरी, वसंत देवराम, खिरोदे, ता. रावेर.
११०) चौधरी, विठ्ठल इच्छाराम (जन्म १९२१), खिरोदे, ता. रावेर.
१११) चौधरी, विनायक श्रावण (आचार्य, जन्म ३ फेब्रु. १९२५), सांगवी, ता. यावल.
११२) चौधरी, विमलाताई धनाजी तथा खाचणे विमलाताई केदार, वामणोद, ता. यावल.
११३) चौधरी, शंकरभाऊ (जन्म १९२३),'खिरोदे, ता.रावेर.
११४) चौधरी, शंकर भादू (जन्म१९२३), आमोदे, ता. रावेर.
११५) चौधरी, शंकर रामचंद्र (जन्म १८९८), वाघोड, ता. रावेर.
११६) चौधरी, श्रीधर तुकाराम (जन्म१९२५), किनगाव, ता. यावल.
११७) चौधरी, श्रीपाद सदू (जन्म १९०४), असोदे, ता. जळगाव.
११८) चौधरी, सरलाताई मोतीराम (जन्म१९०७), खिरोदे, ता. रावेर.
११९) चौधरी, सरस्वतीबाई धनाजी (जन्म १८९८, मृत्यू १९७५), खिरोदे, ता. रावेर.
१२०) चौधरी, सीताराम हरी, खिरोदे, ता. रावेर.
१२१) चौधरी, सुका तोताराम, (मृत्यू १९४२), फुलगाव, ता. भुसावळ.
१२२) चौधरी, सुनाटू मुन्हा, खिरोदे, ता. रावेर.
१२३) चौधरी, सोना रावजी, खिरोदे, ता. रावर.
१२४) चौधरी, सोपान काळू तथा पाचपांडे संपत केशव (जन्म १९१०, मृत्यू १९६९), खिरोदे, ता. रावेर.
१२५) चौधरी, सोमा तोताराम (जन्म १९१२), खिरोदे, ता. रावेर.
१२६) चौधरी, हिरामण रूपा (जन्म१९२२), खिरोदे, ता. रावेर.

१२७) चौधरी, ज्ञानेश्वर रामजी (जन्म१९२३), पाडळसे, ता. यावल
१२८) जंगले, दगडू हिरामण, खिरोदे, ता. रावेर.
१२९) जंगले, लीलाधर ओंकार (जन्म १९२३), न्हावी, ता. यावल.
१३०) जंगले, हरी कृष्ण (जन्म १९२१), खिर्डी, ता. रावेर.
१३१) जावळे, गंगाधर रघुनाथ, सावदे, ता. रावेर.
१३२) जावळे, राजाराम आसाराम (जन्म १९२३), कुसूंबे, ता. रावेर.
१३३) जावळे, रामचंद्र गणपत, कळमोदे, ता. रावेर.
१३४) झांबरे, कांशिनाथ सोनजी (जन्म १९२१), खिर्डी, ता. रावेर.
१३५) झांबरे, शंकर तुकाराम (जन्म १९१२), बामणोद, ता.यावल.
१३६) झोपे, उखा पुना (जन्म १९२३), न्हावी, ता. यावल.
१३७) झोपे, काशिनाथ मिठाराम (जन्म१९१०, मृत्यू १९७०), तळवेल, ता. भुसावळ.
१३८) झोपे, चुडामण गोटू (जन्म १९१२), थोरगव्हाण, ता. रावेर.
१३९) झोपे, दयाराम भिकारी, खिरोदे, ता. रावेर
१४०) झोपे, मनसाराम गोविंदा (जन्म१९२०), खिर्डी, ता. रावेर.
१४१) झोपे, रूपा नागो (जन्म १९२२), खिर्डी, ता. रावेर
१४२) झोपे, वामन गणू, खिरोदे, ता. रावेर.
१४३) झोपे, शंकर मंगू (जन्म १९१८), खिर्डी, ता. रावेर.
१४४) झोपे, शंकर सोमा (जन्म १९११), तळवेल, ता. भुसावळ.
१४५) टोके, गुणा सदाशिव (जन्म १९१२), खिरोदे, ता. रावेर.
१४६) टोके, परशुराम विठू, रोझोदे, ता. रावेर.
१४७) टोके, वामन सदाशिव, खिरोदे, ता. रावेर.
१४८) टोंगे, जगन्नाथ विठू (जन्म १९२०), रोझोदे, ता. रावेर.
१४९) ठोंबरे, मोतीराम लक्ष्मण (जन्म १८९२, मृत्यू १९७०), चिनावल, ता. रावेर.
१५०) ढाके, जगन्नाथ भोजू (जन्म१९२३), साळवे, ता. एरंडोल.
१५१) ढाके, ताराचंद सोमा (जन्म १९२२, मृत्यू १९७०), एरंडोल, ता. एरंडोल.
१५२) ढाके, दगडू मोतीराम, वराडसीम, ता. भुसावळ.
१५३) ढाके, दयाराम सोनजी (जन्म १९२३), खिर्डी, ता. रावेर.
१५४) ढाके, नारायण नाटू (जन्म १९०७), वराडसीम, ता. भुसावळ.
१५५) ढाके, पुरूषोत्तम भोनाजी (जन्म १९०६), साळवे, ता. एरंडोल.
१५६) ढाके, रामकृष्ण श्रीपाद (जन्म १९२२), भादली, बु. ता. जळगाव.
१५७) ढाके, लक्ष्मण काळू, भादली बु., ता. जळगाव.
१५८) ढाके, लक्ष्मण चिंधू (जन्म १९१७), साळवे, ता.एरंडोल.
१५९) ढाके, शंकर कानू (जन्म १९२०), भादली, ता. जळगाव.

१६०) ढाके, शंकर काळू (जन्म १९१७), भादली, ता. जळगाव
१६१) ढाके, शंकर श्रीपत, भादली, ता. जळगाव.
१६२) ढाके, सोमा रामचंद्र, असोदे, ता. जळगाव.
१६३) तळेले, आनंदा महारू (जन्म १९०६), न्हावी, ता. यावल.
१६४) तळेले, तुळशिराम विठू, न्हावी, ता. यावल.
१६५) तळेले, दोधू तथा सीताराम हिरामण, न्हावी, ता. यावल.
१६६) तळेले, नामदेव रामचंद्र, हंबर्डी, ता. यावल.
१६७) देशमुख, यशवंत हरचंद (जन्म १९१३), यावल, ता.यावल.
१६८) धांडे, गणपत हिरामण (जन्म १९११, मृत्यू १९३४), रोझोदे, ता. रावेर.
१६९) धांडे, तुळशिराम लक्ष्मण, चिनावल, ता. रावेर.
१७०) धांडे, भावडू तोताराम, रोझोदे, ता. रावेर.
१७१) धांडे, रंगू दशरथ (जन्म १९१५), रोझोदे, ता. रावेर.
१७२) नारखेडे, एकनाथ मनसाराम (जन्म १९२३), साळवे, ता. एरंडोल.
१७३) नारखेडे, चुडामण डालू (जन्म१९२३), असोदे, ता. जळगाव.
१७४) नारखेडे, तुकाराम रामू (जन्म १९०६), साळवे, ता. एरंडोल.
१७५) नारखेडे, दगडू श्रावण (जन्म १९२३, मृत्यू १९४२), सुनसगाव, ता. भुसावळ.
१७६) नारखेडे, दिनानाथ सदाशिव, साळवे, ता. एरंडोल.
१७७) नारखेडे, देवचंद गणजी (जन्म १९०६), साळवे, ता. एरंडोल.
१७८) नारखेडे, दौलत कृष्णा (जन्म १९२१), साळवे, ता. एरंडोल.
१७९) नारखेडे, निंबा विठू, चिनावल, ता. रावेर.
१८०) नारखेडे, भानुदास रामजी (जन्म १९१२), साळवे, ता. एरंडोल.
१८१) नारखेडे, सखाराम रामू (जन्म १९०६), साळवे, ता. एरंडोल.
१८२) नारखेडे, सदाशिव हरी, खिरोदे, ता. रावेर.
१८३) नेमाडे, केशव विठू (जन्म १९२०), चिनावल, ता.रावेर.
१८४) नेमाडे, जयराम रामू (जन्म १९२०, मृत्यू १९६७), रोझोदे, ता. रावेर.
१८५) नेमाडे, धोंडू भगवान, चिनावल, ता. रावेर.
१८६) नेमाडे, प्रल्हाद विठू, सावदे, ता. रावेर.
१८७) नेमाडे, बळीराम तुकारान, सावदे, ता. रावेर.
१८८) नेहेते, रामचंद्र नारायण, पाडळसे, ता. यावल.
१८९) नेहेते, रावजी आसाराम (जन्म१९११), खिरोदे, ता. रावेर.
१९०) नेहेते, सोनू केशव (जन्म १९११), साळवे, ता. एरंडोल.
१९१) पाचपांडे, चुडामण हरी (जन्म१९१७), आमोदे, ता. यावल.
१९२) पाटील, अं. रा. (जन्म१९१८), तळवेल, ता. भुसावळ.

१९३) पाटील, एकनाथ तुकाराम, यावल, ता. यावल.
१९४) पाटील, कृष्णा धोंडू (जन्म १९०८), नांदेड, ता. अमळनेर.
१९५) पाटील, कृष्णा पाहूजी (जन्म १९२०), पाडळसे, ता. यावल.
१९६) पाटील, काशिनाथ भगवान, चांगदेव, ता. एदलाबाद.
१९७) पाटील, काशिनाथ धना (जन्म १९१३), फुलगाव, ता. भुसावळ.
१९८) पाटील, खुशाल रामू (जन्म १९११), आमोदे, ता. यावल.
१९९) पाटील, गणेश तुकाराम (जन्म १९२०), आमोदे, ता.यावल.
२००) पाटील, गंभीर अवचित (जन्म१९१०), कानळदे, ता. जळगाव.
२०१) पाटील, गंभीर सखाराम (जन्म १९०५,मृत्यू१९३६), फुलगाव, ता. भुसावळ.
२०२) पाटील, गिरधर राजाराम (जन्म १९१५), कानळदे, ता.जळगाव.
२०३) पाटील, गोपाळ रामचंद्र, आमोदे, ता. यावल.
२०४) पाटील, गोविंदा सोना (जन्म १९०९), आमोदे, ता.यावल.
२०५) पाटील, घनःशाम काशिराम (जन्म १९०३), आमोदे, ता. यावल.
२०६) पाटील, चिंतामण कौतिक, सावदे, ता. रावेर.
२०७) पाटील, त्र्यंबक झेंडू, फुलगाव, ता. रावेर.
२०८) पाटील, त्र्यंबक पांडू, फुलगाव, ता. भुसावळ.
२०९) पाटील, दयाराम बापू, खिरोदे, ता. रावेर.
२१०) पाटील, दामू भगवान (मृत्यू १९७०), सुनसगाव, ता. भुसावळ.
२११) पाटील, दिगंबर फकिरा (जन्म १९१५), सांगवी,ता. यावल.
२१२) पाटील, देवचंद काळू (जन्म १९०३, मृत्यू १९३३), तळवेल, ता. भुसावळ.
२१३) पाटील, धनाजी यादव, नसिराबाद, ता. जळगाव.
२१४) पाटील, धनजी सोमा, सुनसगाव, ता. भुसावळ.
२१५) पाटील, धोंडू सदाशिव (जन्म१९०४), किनगाव, ता. यावल.
२१६) पाटील, नामदेव राजाराम, साळवे, ता. एरंडोल.
२१७) पाटील, नामदेव रामचंद्र (मृत्यू १९६९), न्हावी, ता. यावल.
२१८) पाटील, पंडित दगडू (जन्म १९२४), असोदे, ता. जळगाव.
२१९) पाटील, पुंडलिक जयराम (जन्म१९१३), नांदेड, ता. अमळनेर.
२२०) पाटील, पुंडलिक रामा (जन्म१९१३), तळवेल, ता. भुसावळ.
२२१) पाटील, बाबुराव सखाराम, पाडळसे, ता. यावल.
२२२) पाटील, भगवान रावजी (जन्म १८९९, मृत्यू१९६३), न्हावी, ता. यावल.
२२३) पाटील, भागवत खंडू (जन्म १९१०), साळवे, ता. एरंडोल.
२२४) पाटील, भास्कर सोना, आमोदे, ता. यावल.
२२५) पाटील, भिका आनंदा (जन्म १९१३), तळवेल, ता. भुसावळ.

२२६) पाटील, महादेव हरी (जन्म १९१५), सुनसगाव, ता. भुसावळ.
२२७) पाटील, मुरलीधर सोना, आमोदे, ता. यावल.
२२८) पाटील, यशवंत सदाशिव (जन्म १९२३), चिनावल, ता. रावेर.
२२९) पाटील, यशवंत सुपडू, न्हावी, ता. यावल.
२३०) पाटील, रविंद्र किसन, आमोदे, ता. यावल.
२३१) पाटील, राघो धनजी (जन्म १९०२), कानळदे, ता. जळगाव.
२३२) पाटील, रामकृष्ण वालजी (जन्म १९१९) पाडळसे, ता. यावल.
२३३) पाटील, रामदास ओंकार, न्हावी, ता. यावल.
२३४) पाटील, रामदास सोना (जन्म १९०८), असोदे, ता. जळगाव.
२३५) पाटील, लक्ष्मण धनाजी (जन्म १९१५), वाघोड, ता. रावेर.
२३६) पाटील, लक्ष्मण बुधो (जन्म १९०४), नांदेड, ता. अमळनेर.
२३७) पाटील, गणपत भावडू, असोदे, ता. जळगाव.
२३८) पाटील, वामन कौर्तिक (जन्म १९२३), चिनावल, ता. रावेर.
२३९) पाटील, वावधन तुकाराम (जन्म १८९८), फुलगाव, ता. भुसावळ.
२४०) पाटील, विठ्ठल तुकाराम, वाघोड, ता. रावेर.
२४१) पाटील, शंकर भादू (जन्म १९१५), आमोदे, ता. यावल.
२४२) पाटील, शालिग्राम शिवाजी (जन्म १९२२), फुलगाव, ता. भुसावळ.
२४३) पाटील, सखाराम मोहना (जन्म १८७९, मृत्यू १९५६), रोझोदे, ता. रावेर.
२४४) पाटील, सीताराम अर्जुन, आसोदे, ता. जळगाव.
२४५) पाटील, सीताराम आसाराम, मस्कावद, ता. रावेर.
२४६) पाटील, सीताराम देवचंद, आमोदे, ता. यावल.
२४७) पाटील, सीताराम रूपचंद (जन्म १९०८, मृत्यू १९७०), रोझोदे, ता. रावेर.
२४८) पाटील, सुभान तोताराम, भादली, ता. जळगाव.
२४९) पाटील, सोना कौतिक (जन्म १९०२, मृत्यू १९४४), आमोदे, ता. यावल.
२५०) पाटील, सोनू दिना, नशिराबाद, ता. जळगाव.
२५१) पाटील, सोपान कृष्णा (जन्म १९०८), तळवेल, ता. भुसावळ.
२५२) पाटील, सोमा सदू (जन्म १९१२), जळगांव, ता. जळगाव.
२५३) पाटील, हरी किसन (जन्म १९२०), खिर्डी, ता. रावेर.
२५४) फालक, नारायण जयराम (जन्म १९१०), पिळोदे बु, ता. यावल.
२५५) फालक, पंढरीनाथ महारू, हिंगोणे, ता. यावल.
२५६) फालक, रामदास सोमा, सावदे, ता. रावेर.
२५७) फालक, रखमाबाई नारायण, उधळी, ता. रावेर.
२५८) फालक, विश्वनाथ तोताराम (जन्म १९२३, मृत्यू १९६६), खिर्डी, ता. रावेर.

२५९) फालक, शंकर तथा रामभाऊ काशिराम (जन्म १९०६), ता. रावेर.
२६०) फिरके, काशिनाथ निंबा (मृत्यू १९६७), न्हावी, ता. यावल.
२६१) फिरके, घमा रामचंद्र (जन्म १९२३), न्हावी, ता. यावल.
२६२) फिरके, चुडामण धावजी, न्हावी, ता. यावल.
२६३) फिरके, विष्णू देवजी (जन्म १९२४), न्हावी, ता. यावल.
२६४) फिरके, सेवकराम सुपडू (जन्म १९२२, मृत्यू १९६७), न्हावी, ता. यावल.
२६५) फेगडे, गोपाळ नारायण (जन्म १९२२), पाडळसे, ता. यावल.
२६६) फेगडे, चेंडू फकिरा (जन्म १९१६), मस्कावद, ता. रावेर
२६७) फेगडे, भादू दुला (जन्म १९२०), रोझोदे, ता. रावेर.
२६८) फेगडे, लक्ष्मण कौतिक, न्हावी, ता. यावल.
२६९) फेगडे, लोढू इच्छाराम (जन्म १९०२), रोझोदे, ता. रावेर
२७०) फेगडे, सीताराम श्रीपती (जन्म १९१७), मस्कावद, ता. रावेर
२७१) फेगडे, तुळशीराम भगवान (जन्म १९१४), मस्कावद, ता. रावेर.
२७२) ब्हाटे, पंढरीनाथ तुकाराम, सावदे, ता. रावेर.
२७३) बेंडाळे, तुकाराम बारसू (जन्म १९०३), सांगवी, ता. यावल.
२७४) बोरोले, मनोहर तुकाराम, फैजपूर, ता. यावल.
२७५) बोंडे, पांडुरंग खुशाल, खिरोदे, ता. रावेर.
२७६) बोंडे, वामन गणपत (जन्म १९२४), नशिराबाद, ता. जळगाव.
२७७) बेंडाळे, नाटू बुधो, सावदे, ता. रावेर.
२७८) भंगाळे, अंकात ओंकार, कानळदे, ता. जळगाव
२७९) भंगाळे, उखा गणा, कानळदे, ता. जळगाव
२८०) भंगाळे, कौतिक दामा (जन्म १९१७), न्हावी, ता. यावल.
२८१) भंगाळे, खुशाल शिवराम (जन्म १९१२), खिर्डी, ता. रावेर.
२८२) भंगाळे, माधव नाटू (जन्म १९१६), खिर्डी, ता. रावेर.
२८३) भंगाळे, रामचंद्र आसाराम, खिर्डी, ता. रावेर.
२८४) भंगाळे, रामचंद्र शिवराम (जन्म १९२७), खिर्डी, ता. रावेर.
२८५) भंगाळे, रामू रघू (जन्म १८९६, मृत्यू १९४६), चिनावल, ता. रावेर.
२८६) भंगाळे, लक्ष्मण पुंजो (जन्म १९२४, मृत्यू १९४६), सावदे, ता. रावेर.
२८७) भंगाळे, विष्णू ओंकार (जन्म १९२४), खिर्डी, ता. रावेर.
२८८) भंगाळे, हरचंद शिवराम, खिर्डी, ता. रावेर.
२८९) भंगाळे, हरी झिपरू (जन्म १९२३), खिर्डी, ता. रावेर.
२९०) भंगाळे, हुना भिकारी (जन्म १९०५, मृत्यू १९४०), न्हावी, ता. यावल.
२९१) भारंबे, खेमा काशिराम (जन्म १९२३), रोझोदे, ता. रावेर.

२९२) भारंबे, गोबा हुना (जन्म १९११), रोझोदे, ता. रावेर.
२९३) भारंबे, मुरलीधर दगडू (जन्म १९२३), चिनावल, ता. रावेर.
२९४) भारंबे, रूपचंद पांडू, रोझोदे, ता. रावेर.
२९५) भारंबे, वामन विठू (जन्म १९११), फैजपूर, ता. यावल
२९६) भारंबे, सुपडू तोताराम, सावदे, ता. रावेर.
२९७) भारंबे, हरी भादू, वराडसीम, ता. भुसावळ.
२९८) भोगे, रामभाऊ घोंडो (जन्म १९१२), सावदे, ता. रावेर.
२९९) भोगे, सोमा नथू (जन्म १९२३), मस्कावद, ता. रावेर.
३००) भोळे, आनंदा भादू (जन्म १९०५), जळगाव, ता. जळगाव.
३०१) भोळे, कौसल्याबाई चावदस (जन्म १९२२), ममुराबाद, जळगाव.
३०२) भोळे, गोविंद यादव, असोदे, ता. जळगांव.
३०३) भोळे, चावदस हुना (जन्म १९०२), असोदे, ता. जळगाव.
३०४) भोळे, चावदस वना, सुनसगाव, ता. भुसावळ.
३०५) भोळे, जगन्नाथ पुना, असोदे, ता. जळगांव.
३०६) भोळे, तुकाराम माधव, वराडसीम, ता. भुसावळ.
३०७) भोळे, दगडू ओंकार (जन्म १९१९), असोदे, ता. जळगाव.
३०८) भोळे, नथू कृष्णा (जन्म १९१४), असोदे, ता. जळगाव.
३०९) भोळे, नामदेव हिरामण (जन्म १९१९), आमोदे, ता. यावल.
३१०) भोळे, माधव शिवराम (जन्म १९०९), असोदे, ता. जळगाव.
३११) भोळे, हरी भादू, नांदेड, ता. अमळनेर.
३१२) भोळे, हेमराज दगडू (जन्म १९०७), सुनसगाव, ता. भुसावळ.
३१३) महाजन, एकनाथ खुशाल (जन्म १९१९), असोदे, ता. जळगाव
३१४) महाजन, केदार निंबा (मृत्यू १९४०), रोझोदे, ता. रावेर.
३१५) महाजन, गणपत भावडू, पिळोदे, बु. ॥, ता. यावल.
३१६) महाजन, गोविंदा सोना (मृत्यू १९६२), असोदे, ता. जळगाव.
३१७) महाजन, ठाकूर महादू (जन्म १९१८), खिर्डी, ता. रावेर.
३१८) महाजन, तुकाराम देवराम, खिरोदे, ता. रावेर.
३१९) महाजन, दिगंबर श्रावण (जन्म १९१२), रोझोदे, ता. रावेर.
३२०) महाजन, नारायम जयराम (जन्म १९०९, मृत्यू १९६४), न्हावी, ता. यावल.
३२१) महाजन, नारायम सदाशिव (मृत्यू १९७३), न्हावी. ता. यावल.
३२२) महाजन, निळकंठ शंकर (जन्म १९२६), न्हावी. ता. यावल.
३२३) महाजन, पंडित गणा (जन्म १९२३), असोदे, ता. जळगांव.
३२४) महाजन, बाबुराव नामदेव (जन्म १९१९), दहिगांव, ता. यावल.

३२५) महाजन, भादू वना (जन्म १९०७), खिरोदे, ता. रावेर.
३२६) महाजन, मुरलीधर सुपडू, कोरपावली, ता. यावल.
३२७) महाजन, यशवंत जयराम (जन्म १९२४), खिरोदे, ता. रावेर.
३२८) महाजन, राघो शामराव (जंन्म १९१६), वाघोड, ता. रावेर.
३२९) महाजन, राजाराम खुशाल (जन्म १८९८), असोदे, ता. जळगाव.
३३०) महाजन, लटकन रावजी (जन्म १९०६), आमोदे, ता. जळगांव.
३३१) महाजन, लक्ष्मण खुशाल, खिरोदे, ता. रावेर.
३३२) महाजन, लक्ष्मण झेंडू (जन्म १९२३), वाघोड, ता. रावेर.
३३३) महाजन, विष्णू हरी (जन्म १९१८), कोळवद, ता. यावल.
३३४) महाजन, शंकर खुशाल (जन्म १९१४), वाघोड, ता. रावेर.
३३५) महाजन, हरी केशव (जन्म १९१९), न्हावी, ता. यावल.
३३६) महाजन, ज्ञानदेव भिका तथा विष्णू (जन्म १९२४), सावदे, ता. रावेर.
३३७) येवले, किसन लालजी, सावदे, ता. रावेर.
३३८) राणे, कृष्णा आसाराम (मृत्यू १९४५), खिरोदे, ता. रावेर.
३३९) राणे, कौतिक तुकाराम (जन्म १९०५, मृत्यू १९५१), फुलगांव, ता. भुसावळ
३४०) राणे, नामदेव चावदस, कानळदे, ता. जळगांव.
३४१) राणे, पांडुरंग सोमा, सावदे, ता. रावेर.
३४२) राणे, भादू आसाराम (जन्म १९०७), खिरोदे, ता. रावेर.
३४३) राणे, मनसाराम सखाराम (जन्म १९१९), खिरोदे, ता. रावेर.
३४४) राणे, रामचंद्र सखाराम (जन्म १९१४), खिरोदे, ता. रावेर.
३४५) राणे, सुपडू मलजी (जन्म १९०६, मृत्यू १९५०), बोरखेडे बु.।।, ता. यावल.
३४६) वराडे, सखाराम तुकाराम (जन्म १९०३), निमखेडी, ता. एदलाबाद.
३४७) वराडे, सखारामभाऊ तोताराम, कोथळी, ता. एदलाबाद.
३४८) वाघुळदे, दिगंबर ओंकार, न्हावी, ता. यावल.
३४९) वाघोदे, लोटू पुना (जन्म १९१२), खिरोदे, ता. रावेर.
३५०) वाणी, उखाभाई हुना (जन्म १८८९), सावदे, ता. रावेर.
३५१) वाणी, दत्तात्रय यादव, सावदे, ता. रावेर.
३५२) सरोदे, चिमण शामू, चिनावल, ता. रावेर.
३५३) सरोदे, झेंडू तुकाराम, चिनावल, ता. रावेर.
३५४) सावदेकर, शामराव चांगो, चिनावल, ता. रावेर.
३५५) सुपे, डोंगर सुपडू, मस्कावद, ता. रावेर.
३५६) सुपे, धनाजी सुपडू, मस्कावद, ता. रावेर.
३५७) हंबर्डीकर, झिपरू, खिरोदे, ता. रावेर.

३५८) इंगळे, विश्वनाथ दामोदर (जन्म १९१२), मलकापूर, ता. मलकापूर.
३५९) इंगळे, शंकर श्रावण (जन्म १९१०), तालसवाडा, ता. मलकापूर.
३६०) कोल्हे, किसन निंबाजी (जन्म १९१२), अंत्रज, ता. खामगाव.
३६१) कोल्हे, ज्ञानबा अंबूज (जन्म १९१४), अंत्रज, ता. खामगाव.
३६२) टेकाडे, अर्जून रोडू (जन्म १८९८), उंदरी, ता. चिखली.
३६३) पाटील, यादवराव वामनराव (जन्म १९०१), मलकापूर, ता. मलकापूर.
३६४) महाजन, दिनू गोविंदा (जन्म १९११), दाताळा, ता. मलकापूर.
३६५) पाटील, एकनाथ सदू, शेलगाव बाजार, ता. मोताळा.
३६६) पाटील, मुरलीधर चांगो, नरवेल, ता. मलकापूर.
३६७) चौधरी, धनाजी नाना, खिरोदे, ता. रावेर.
३६८) चौधरी, मधुकरराव धनाजी, खिरोदे, ता. रावेर.
३६९) चौधरी, सीताराम नाना, खिरोदे, ता. रावेर.
३७०) चौधरी, विमलाताई धनाजी, खिरोदे, ता. रावेर.
३७१) चौधरी, मालती धनाजी, खिरोदे, ता. रावेर.
३७२) बोंडे, धनाजी महारु, खिरोदे, ता. रावेर.
३७३) बोंडे, मनोहर महारू, खिरोदे, ता. रावेर.
३७४) चौधरी, जनार्दन धनू (भानुसर), खिरोदे, ता. रावेर.
३७५) भंगाळे, रामभाऊ पूंजो (मृत्यू २००२), सावदा, ता. रावेर.

realpatidar.com

प्रकरण १०

लेवा जन-जीवन

लेवा गणप्रदेशातील लेवा पाटीदार लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेतीचा. या लोकांना या प्रदेशात वतनदारी दिली ती फारुकी या मुसलमान राजांनी. गुजरातचे सुलतान हे जेवढे धर्मांध तेवढेच खानदेशातील फारुकी राजे मुसलमान असूनही धर्मनिरपेक्ष. याला अपवादही आहे. सर्वच धर्मनिरपेक्ष होते असेही नाही. परंतु त्यांनी या प्रदेशात शांतता टिकविण्यासाठी हिंदूंवर गुजरात सुलतानांसारखे अन्याय केले नाहीत. एवढेच नाही तर गुजरातमधून देशोधडीला लागलेल्या लेवा पाटीदार, गुजर आदी जाती-जमातींना त्यांनी वतनदारी बहाल करून जमिनी नावावर करून दिल्या. मूळातच कष्टकरी पिंड असल्याने हे लोक शेतकरी म्हणून पुढे आलेत. खानदेशातील सूपीक जमीन यांच्या वाट्याला आली आणि त्यांनी त्याचे चीज केले.

इ. स. १३०० पूर्वी खानदेश संपन्न होता. उत्तर हिंदुस्थानातून दक्षिणेकडे येण्याचा (दक्षिणापथाचा) प्रमुख व्यापारी मार्ग असिरगड-ब्हाणपूरमार्गे खानदेशातून जात होता. आज त्याचा काही भाग सुरत-ब्हाणपूर राज्य महामार्गात समाविष्ट आहे. तद्वतच या मार्गाला दक्षिणेकडून येणारा असिरगड मार्ग फैजपूर-सावदा येथे मिळत असे. त्याला जुना आग्रा मार्ग असेही म्हणत. सुरत-ब्हाणपूर मार्गावर लेवा गणप्रदेशातील किनगाव, अडगाव, यावल, सांगवी, हिंगोणे, हंबर्डी, फैजपूर, सावदा, मस्कावद, निंभोरा, खानापूर, इ. तर असिरगड मार्गावर नशिराबाद, शेळगाव, साकळी, पिळोदे बु.।।, बामणोद, आमोदे, फैजपूर व सावदा ही गावे वसली आहेत. अरबी समुद्रातील सुरत बंदराशी खानदेशातून व्यापारी वाहतूक चालत असे. इ. स. १३७० मध्ये तापी खोऱ्यातील या प्रदेशातील जमीन काळी कसदार, सूपीक व वर्षानुवर्षे उपजाऊ असल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो[१]. त्यामुळे गुजरात सुलतान, माळवा सुलतान व मुघल सम्राटांची लोभी नजर या प्रदेशावर राहत असे. मलिक राजा फारुकीच्या कारकिर्दीत खानदेशात बरीच बागायती पिके घेतली जात. विहिरींद्वारे जलसिंचन होत असे. येथे उत्कृष्ट दर्जाचे मलमली कापड तयार होत असे. येथील मलमल मलिक राजाने फिरोज तुघलक या दिल्लीच्या सुलतानास भेट पाठविली होती.[२] खानदेशात १३९६-१४०७ दरम्यान भीषण दुष्काळ पडला होता. संपूर्ण दख्खन प्रदेशात त्याची तीव्रता होती. हा दुष्काळ पहिला दुर्गादेवीचा दुष्काळ म्हणून ज्ञात असून फारुकी राजा मलिक याच्या नवोदित राजवटीस एक आव्हानच ठरले होते. त्याने हे आव्हान स्वीकारून आपल्या प्रशासनीक कौशल्याचा उपयोग करून शेती उत्पादन वाढविण्याच्या

---

१. एच. के. शेरवानी, पी-एम. जोशी (संपा.), **हिस्टरी ऑफ मेडिव्हल डेक्कन**, खंड १, पृ. ६.

२. **गुलशने इब्राहिमी**, फरिश्तालिखित **गुलशन-ई-इब्राहिमी** ग्रंथाचा डॉ. भ. ग. कुंटे यांनी केलेला अनुवाद, १९८२, पृ - ५१२.

निरनिराळ्या योजना राबविल्या. कापूस लागवडीकडे विशेष लक्ष देऊन त्याखालील क्षेत्र वाढविले. कल्पक व मेहनती लेवा पाटीदारांनी याचा फायदा घेतला नसता तरच नवल. त्यामुळे कापूस हे खानदेशातील नगदी पीक झाले. मलिक राजाने आपल्या हयातीतील बराच काळ संस्कृती, कलाकुसर व शेती विकास करण्यात घालविला. मलिक राजाचा मुलगा नसीरखान फारुकीने विद्वानांना खानदेशात पाचारण करून वाङ्मय विकासास उत्तेजन दिले.[३] त्यानंतर आलेल्या आदिलखान फारूकी याच्या राज्यारोहणा वेळी १४६१ मध्ये खानदेशातील व्यापार व शेतीची स्थिती विस्कळीत झाली होती. ती स्थिरस्थावर करण्याकडे त्याने लक्ष दिले. त्याने राज्यातील रहदारीचे सर्व रस्ते लुटारू कोळी व भिल्लू यांच्या वाटमारीपासून निर्वेध केल्यामुळे आप्रवासी लेवा पाटीदारांना स्थिर होण्यास मदत झाली. आदिलखानानंतर आलेल्या फारूकी सुलतानांनी सुध्दा खानदेशात शांतता टिकविण्यासाठी शेती व व्यापार वृद्धीसाठी प्रयत्न केलेत. इ. स. १५७६ ते १५९७ या कालावधीत आलेल्या राजा अलीखान हा तर विलक्षण बुध्दिमान असून राज्यकर्ता पुरूषाच्या अंगी आवश्यक न्यायीपणा त्याचे ठायी होता असे फरिश्ताने लिहून ठेवले आहे.[४] तो मुत्सद्दी, विवेकी व शूर लढवय्या होता. त्याची प्रजा त्याला देवासमान माने. असिरगडच्या जागी मशिदीत इ. स. १५८४-१५८८ मधील याचा अरबी शिलालेख असून खाली संस्कृत सारांश दिला आहे. या शिलालेखावरून लोकांचा फारूकी सुलतानांविषयी आदर व प्रेम स्पष्ट दिसते. या शिलालेखाचा संस्कृत सारांश खालीलप्रमाणे आहे -

चंद्रार्क तारांगणादि तिष्ठन्ति गगने भुवि ।
तावत्फारूकिवंशोसौ विमलो भुवि तिष्ठतु ।।

म्हणजे कमलाला जसा सुर्य तसा आदिलशहा जनतेला दयाळू वाटतो. शेतकऱ्याला जसा पौर्णिमेचा चंद्र आनंददायी असतो तसा हा राजा लोकांना वाटतो. हा राजा नेहमी (प्रजाहितासाठी) परमेश्वराच्या ध्यानधारणेत मग्न असतो.[५] अलीखानाने आपल्या पूर्वजांविषयीही त्यात लिहून ठेवले आहे. इ. स. १५८७ मध्ये ब्हाणपूरला वास्तव्यास असलेल्या राल्फ फिच तसेच न्यूबेरी या दोन्ही युरोपियन प्रवाशांनी खानदेशाचे वर्णन फार सुंदर लिहिले आहे. त्यातील काही भाग - '' खानदेशात हिवाळा नेमस्त, हवा आल्हाददायक आणि नद्या व ओढे भरपूर होते. खानदेशात ज्वारीच मुबलक पिकविण्यात येई. पुष्कळ ठिकाणी वर्षातून ज्वारीची तीन पिके काढीत. खानदेशी तांदुळही उत्कृष्ट होता. भाजीपाला मुबलक व चांगला. शिवाय विड्याची पाने, फुले व फळे विपुल होती. तेथे उत्तम आंब्याची लागवड केलेली होती. खानदेश बहुतेक सुपीक होता. तेथील प्रजेत शेतकरी-कुणबी (त्यात लेवा पाटीदार व गुजरांचाही समावेश होता), भिल्लू व गोंड यांचा भरणा होता. खानदेश संपन्न

३. किता, पृ. ५१३-१४.
४. डॉ. कि. का. चौधरी, ''मध्ययुगीन काळ'', जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर, १९९४, पृ. ८८.
५. शेरवानी, जोशी, पूर्वोक्त, खंड १, पृ. ५१३, डॉ. कि. का. चौधरी, ''मध्ययुगीन काळ,'' पूर्वोक्त, पृ. ७८.

असून तेथील लोकसंख्याही भरपूर होती. काही काही भागात धान्य, कपाशी, लोकर व साखर (चांगला गुळ वा खांडसरी) विपुल पैदा होई. काही बाजारपेठांत सुकी फळे, सूत, जाजमे, खाखी, छापीव खादी, पांढरे कापड, झोरे, पितळी भांडी, हत्यारे व औषधे विक्रीस असत. खानदेशात अबस्ते नावाचे तलम कापड आणि सिरिसाफ व मिरान नावाचे साधारण कापड विणण्यात येई. बुऱ्हाणपूर हे मुख्य शहर होते. तेथे सर्व देशांतील लोकांची वस्ती होती. तेथे नाना तऱ्हेची कलाकुसरीची कामे हाताने करण्यात येत असत. असिरगडच्या पायथ्याशी असीर नावाचे मोठे शहर होते. चोपडे गाव मोठ्या लोकसंख्येचे होते. एदलाबाद हे चांगले शहर होते.[६]

इ.स. १६०१ मध्ये खानदेश संपूर्णतः मुघल साम्राज्याखाली आला. मुघलांच्या काळात खानदेशातील सर्वसाधारण आर्थिक स्थिती चांगली होती. धनसंपन्न खानदेश प्राप्तीमुळे अकबराला फार आनंद झाला होता. असिरगडच्या वेढ्याच्या वेळी भडगावच्या रामजी पंताने मदत केल्यामुळे व अकबराने जामनेर, बहाळ व भडगाव बरोबरच लेवा पाटीदारांची वस्ती असलेले नशिराबाद व एरंडोल ही गावेही त्यास जहागिरी म्हणून दिली. अबूल फझलच्या **ऐन-इ-अकबरी** नुसार अकबराने खानदेश काबीज केल्यावर राजा तोडरमलने जमिनीचे सर्वेक्षण करून जमिनीची प्रतवारी ठरवून शेतसारा आकारणी केली. **ऐन-इ-अकबरीनुसार** खानदेश सुभ्यात ३२ परगणे होते आणि त्यांचा एकूण महसूल १,२६,४७,०६२ क्हाडी तनखा इतका होता. पैकी लेवा गणप्रदेशात १) वरणगाव, पूर्व - दक्षिण (महसूल २,१५,५०४ तनखा), २) बोदवड, दक्षिण-पश्चिम (महसूल १,८३,५४० तनखा), ३) रावेर पश्चिम (महसूल ८,८३,६५५ तनखा), ४) सावदा दक्षिण (महसूल ४,३०,००८ तनखा), ५) आदिलाबाद (एदलाबाद) दक्षिण (महसूल ५,२७,२३३ तनखा) आणि ६) नशिराबाद दक्षिण (महसूल ८,२४,९२५ तनखा) हे परगणे होते. असिरगड (खानदेश) जिंकल्यामुळे अकबराच्या राजवटीत या सुभ्यांच्या महसुलात ५० टक्क्यांनी वाढ झाली. त्यामुळे अकबराचा एकूण महसूल ४५, ५२, ९४, २३२ अकबरी दाम (१,१३,८२,३५५ रुपये बारा आणे नऊ पैसे) होता.[७]

अकबराच्या काळात राजा तोडरमलने रूढ केलेल्या पध्दतीनुसार जमिनीची प्रत आणि उत्पादन क्षमता विचारात घेऊन निश्चित कालावधीसाठी महसूल निर्धारित करण्यात आला. जमीन महसुलाची आकारणी योग्य व न्यायावर आधारित होती. सर्व जमीन सरकारच्या मालकीची असल्याचे तत्व प्रचलित होते. जमिनीचे कायम संक्रमण होऊ शकत नव्हते, आणि वेळोवेळी केलेल्या मूल्यनिर्धारणाच्या पुनरीक्षणामुळे कायम स्वरूपाचे कुळाधिकार अस्तित्वात येण्यास वाव मिळाला नाही. मुघलांची सत्ता आल्यावर पहिली ३०-वर्षे खानदेशात

६. शेरवानी, जोशी, पूर्वोक्त, पृ. ५०१; डी. एम. भनसाळी, **संयुक्त खानदेश डिरेक्टरी**, जळगाव, १९५८.

७. अबुल फझल, **ऐन-इ-अकबरी**, खंड २ (इंग्रजी भाषांतर), १९८९, पृ. २३२. यात एक तनखा = २४ अकबरी दाम किंवा एक रुपया = ४० अकबरी दाम

अस्थिरता व अस्वास्थ्य होते. इ. स. १६१५ मध्ये सर थॉमस रो अडावद गावी आला असता सभोवतालच्या लेवा पाटीदारांची वस्ती असलेला भाग त्यास अस्थिर दिसून आला. चार दिवसांनंतर या भागातून तो ब्हाणपूरला गेला असता तोही भाग त्याला दैनावस्थेत असल्याचे आढळले. बहुतांश घरे मातीची असल्याचे तो नमूद करतो.[८] घरे दाटीवाटीने बांधलेली असून भिंतीसाठी ओल्या मातीत गवताचे मिश्रण करून बांधकाम करीत. म्हणून ती उन्हाळ्यात थंडगार आणि हिवाळ्यात उबदार राहात. बरीच घरे धाब्याची होती. ती पावसाळ्यात गळू नयेत म्हणून छपरांची व कुडाच्या भिंतींची असत. बांबू व तुरकाठ्या बांधून त्यावर चिकट व चिकण माती लिंपून कुडाच्या भिंती तयार करीत. आठवड्यातून एकदा तरी या भिंती शेण-माती मिश्रीत पाण्याने पोथारत असत.

इ. स. १६१०-१६३० मध्ये खानदेशाच्या काही भागात अकबरकालीन तोडरमलच्या महसूल पध्दतींत मलिक अंबरने बदल केलेत. त्यावेळी महसूल आकारणीच्या प्रत्यक्ष दराची पध्दती अकबरकालीन पध्दतीवर आधारित होती. तथापि मलिक अंबरने शेतकऱ्यांबरोबरच्या व्यवहारासाठी संपूर्णतः वेगळे तत्व स्वीकृत केले. त्यानुसार शासनाच्या बळकटीसाठी जमिनीची मालकी संपूर्णतः सरकारकडे न ठेवता जमीन कसणाऱ्यांना जमिनीबाबत निश्चित अधिकार दिले. जमिनीचा अधिकतम भाग खाजगी मालमत्ता म्हणून घोषित केला. संपूर्ण गावजमीन तेथील रहिवासी व सरकारची संयुक्त मालमत्ता म्हणून पडीक जमीन, गावकऱ्यांच्या गुरांसाठी चराई रान आणि लागवडीयोग्य जमीन, शेतकऱ्यांची अथवा कुळांची मालमत्ता असे वर्गीकरण केले. तद्वतच शेतकऱ्यांना जमिनीशी निगडित करण्यासाठी लागवडीयोग्य जमीन वैयक्तिक मालकीची ठरविली; तसेच जमीन कसणाऱ्या कुळांना उत्पादनात हिस्सा मिळण्याची पध्दती सुरू केली. हे त्याच्या चतुर प्रशासनाचे एक महत्वाचे अंग होते.[९] खानदेश-व्हाडात नुकताच स्थिराऊ लागलेला लेवा पाटीदार शेतकरी जमिनीचा मालक बनला तो या तोडरमल व त्यानंतरच्या मलिक अंबरच्या महसूल पध्दतीमुळे.

शहाजहानच्या प्रारंभीच्या काळातच १६३०-३२ मध्ये खानदेशात दुष्काळ आणि लढायांमुळे हलाखीची स्थिती निर्माण झाली. पीटर मंडी नामक विदेशी प्रवासी खानदेशातून १६३०मध्ये जाताना त्याला भयानक चित्र दिसले. दुरावस्थेत पीडलेले लोक व अनेक मृतदेह त्याला दिसले. अन्नाच्या शोधार्थ लोक इकडे-तिकडे फिरत[१०] अब्दुल हमीद लाहोरी देखील या दुष्काळाचे वर्णन पुढीलप्रमामे करतो.

"The inhabitants of these territories offered for a loaf, but none would buy, rank was to be sold for a cake, but none care for it. For a long time dog's flesh was sold for a goat's flesh and pounded bones of the dead were mixed with flour and sold. Those lands which had been famous for their

८. डॉ. कि. का. चौधरी, **जळगाव गॅझेटिअर**, पूर्वोक्त, पृ. ९०.
९. **जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. ६०३.
१०. डॉ. कि. का. चौधरी, **जळगाव गॅझेटिअर**, पूर्वोक्त, पृ. ९१.

fertility and planty, now retained no trace of productiveness."[११] डॉ. कि. का. चौधरी यांनी या दुष्काळी परिस्थितीचे अतिशय वास्तव वर्णन **जळगाव गॅझेटिअर** मध्ये खालीलप्रमाणे केलेले आहे.

सस्यं सुदुर्लभमभूत्स्वर्ण तु सुलभं तदा ।
प्रस्थमात्राणि रत्नानि विनिमय्य धनी जनः ।।
कथंचन समाधत कुलन्प्रस्थसंमितान् ।
आहाराभावतोत्यर्थ हाहाभूताः परस्परम् ।।
पशून्वै पशवोऽ जक्षुर्मानुषा अपि मानुषान् ।। शि. भा. ८.५३.५५

अर्थ - या दुष्काळात धान्य महाग होऊन सोने स्वस्त झाले. शेरभर रत्ने देऊन शेरभर कुळीथ मिळण्यास मुष्कील पडे. अन्नाच्या अभावाने विव्हळ होऊन माणसे माणसास व पशु पशूस खाऊ लागले.[१२] यात अतिशयोक्ती असली तरी दुष्काळाच्या भीषण स्थितीची कल्पना येते. शहाजहानचा मुक्काम दक्षिणेत असताना पडलेल्या भीषण दुष्काळाचे स्वतः पाहिलेले वर्णन सुरतच्या एका उच्च व्यापाऱ्याने बटेव्हियाच्या डच कौन्सिलास दि. २१ डिसेंबर १६३१ च्या पत्रात लिहून पाठविलेले होते.

शहाजहानच्या काळात ब्ऱ्हाणपूर येथे अन्नगृहे उघडण्यात आली. रोज येथून रसा व भाकरी वाटण्यात येत. दर सोमवारी ५ हजार रूपये गरीब लोकांना वाटून देत असत. बादशहा व सरदार यांनी या भागातील लोकांना साऱ्याची सूट दिली होती.[१३]

इ. स. १६३४ मध्ये निर्माण करण्यात आलेल्या खानदेश सुभ्यामध्ये बागलाण कळवणपासून ऱ्हाडचा काही भाग म्हणजे मलकापूरपर्यंतचा भाग व गाळणा किल्ल्यापर्यंतचा प्रदेश समाविष्ट करण्यात आला. म्हणजे या सुभ्याच्या पूर्व भागात लेवा गण प्रदेश समाविष्ट होता.

शहाजहानला लाभलेल्या शांततेच्या काळात तोडरमल पध्दतीनुसार शेतजमिनीची मोजणी करून प्रती बिघा (एक बिघा = ४/५ एकर) जमिनीच्या उत्पन्नाचा अंदाज करण्यात आला. आणि प्रत्येक शेतावर बसावयाचा महसुलाचा दर निर्धारित करण्यात आला. या महसूल आकारणीला खानदेशात `तनखा` म्हणत. या काळी व सतराव्या शतकाच्या अंतापर्यंत खानदेशात सेनादलाच्या हालचाली, बादशहा व अमिरांचे वास्तव्य आणि ब्ऱ्हाणपूर-सुरत व्यापारी मार्गास मिळालेले संरक्षण, या कारणांनी खानदेशाची भरभराट झाली. इ. स. १६६० मध्ये खानदेशाचा महसूल सुमारे पावणेतीन कोटी रुपये होता. गावांची सुरक्षा व्यवस्था वाढविण्यात आल्याने लोकसंख्या बरीच वाढली. सतराव्या शतकाचा मध्यान्ह म्हणजे खानदेशाच्या भरभराटीचा शिखर बिंदू होता. औरंगजेबाच्या दुसऱ्या सुभेदारीच्या काळात (१६५३-१६५८) मुर्शिद कुली खान नामक अधिकाऱ्याने येथील महसूल पध्दतीची

११. अब्दुल हमीद लाहोरी, **बादशाहनामा** (इंग्रजी अनुवाद), पृ. २४. डॉ. कि. का. चौधरी, **जळगाव गॅझेटिअर**, पूर्वोक्त, पृ. ९१.
१२ डॉ. कि. का. चौधरी, पूर्वोक्त, पृ. ९१.
१३ डी. एम. भनसाळी, पूर्वोक्त.

पुनर्रचना केली. नासधूस झालेली गावे पुन्हा वसविण्यासाठी महसुलात सूट देऊन अल्प प्रमाणात का होईना पण तगाई कर्जे दिली. बर्निअरनुसार या काळात वार्षिक महसूल घटला. मात्र सतराव्या शतकाच्या अखेरीस व्यापार व शेती भरभराट पूर्व पदावर आली.[१४] बर्निअरचा समकालिन टॅव्हर्निअर (१६४०-१६६०) नवापूरहून नंदुरबार, थाळनेर, चोपडा, सांगवी व रावेर या मार्गे म्हणजे यावल ते रावेर या लेवा गणप्रदेशातून जातांना वाटेत त्याला सुबत्ता दिसली. येथील मलमलीचे कापड पर्सिया, तुर्कस्तान, अरबस्तान, कैरो व पोलंडपर्यंत निर्यात होई. महिलांचे बुरखे, दुपट्टे व वेलबुट्टी असलेले बरेच कापड येथून जात असे. त्याचप्रमाणे चादरी, हातरुमाल, जरीचे कापड, रेशमी वस्त्रे व उंची कापड येथून निर्यात होई. टॅव्हर्निअर तर म्हणतो की, हिंदुस्थानातील दुस्ऱ्या कोणत्याही भागात इतकी कापसाची विपुलता नव्हती.[१५] आणि हा कापूस पिकविणारा भाग म्हणजे लेवा पाटीदारांचा लेवा गणप्रदेश होय.

शिवाजी महाराजांच्या उदयानंतर मराठे व मुघल यांच्या संघर्षात खानदेशाला पुन्हा अवकळा आली. खानदेश ही मराठे व मुघलांची संघर्षभूमि बनली. त्यामुळे मराठ्यांनी अनेक वेळा शत्रूचा प्रदेश म्हणून या भागाची लूटमार केली. यात खानदेशातील सारेच शेतकरी आणि व्यावसायिक होरपळले. शिवाजीच्या खानदेशातील मोहिमांना आळा घालण्यासाठी दख्खनचा मुघल सुभेदार बहादूरखान याने फर्दापूर, तोंडापूर, बोरारपूरी, राजदेर, लखनवाडा, देवगाव, राजूरा, दिलेरपूर इत्यादी ठिकाणांबरोबर लेवा पाटीदार स्थित असलेल्या मलकापूरलाही खिंडींना दरवाजे घातले. प्रत्येक खिंडीजवळ तोफखान्यासह फौजदार नियुक्त केले.[१६] हा बहादूरखान जून १६७२ ते सप्टेंबर १६७७ आणि मे १६८० ते १६८२ या कालावधीत दख्खनचा मुघली सुभेदार होता. इ. स. १६७४ अखेरीस लेवा गण प्रदेशास अगदी लागून असलेले धरणगाव शिवाजी महाराजांनी लुटले. त्यात इंग्रजांची वखारही लुटली. संभाजीच्या काळात मराठ्यांनी अनेक खानदेशातील ठिकाणे लुटून औरंगजेबास जेरीस आणले. यात खानदेशाचा सुभेदार खान - इ - जहानला आपले सर्व किताब, सन्मानचिन्हे, जहागिरी व मनसब गमवावे लागले.[१७] आणि औरंगजेबास स्वतः दक्षिणेस यावे लागले. औरंगजेबासही संभाजी व मराठा सरदारांनी जेरीस आणले. सतराव्या शतकाअखेर आणि अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस खानदेशातील ठिकाणांवर मराठ्यांच्या चढाया चालूच होत्या. तटबंदी नसलेल्या गावांवर मराठे वरचेवर हल्ले करीत व चौथाई वसूल करीत.[१८] रावेर परगण्यातील शेतकरी गढ्यांमध्ये आश्रय घेत व तेथे धनदौलत सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. बहुधा याच काळात सावदा-रावेर व यावल परगण्यांमधील गावांमध्ये गढ्या

१४ **खानदेश गॅझेटिअर**, १८८०, पृ. २५०.

१५ **जळगाव गॅझेटिअर**, १९६२, पृ. ७४.

१६ गो. स. सरदेसाई, **मराठी रियासत** (सुधारित आवृत्ती), खंड १, १९८८, पृ. २७७.

१७ **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. ९८.

१८ कित्ता, पृ. ६६.

बांधण्यात आल्या असाव्यात, जुन्या गढ्या मजबूत करण्यात आल्या असाव्यात. तटबंद्या बांधण्यात वा दुरुस्त करण्यात आल्या असाव्यात वा तटबंद्यांचे दरवाजे सुरक्षित करण्यात आले असावेत. लेवा गण प्रदेशातील गढ्या, तटबंद्यांचे दरवाजे सुरक्षित करण्यात आले असावेत. लेवा गण प्रदेशातील गढ्या, तटभिंती, दरवाजे वा त्यांचे अवशेष आजही यावल, आमोदे, फैजपूर, सावदा, कळमोदे, कुंभारखेडा, चिनावल, खिर्डी, वाघोदे, खिरोदा, खानापूर, तळवेल इ. ठिकाणी पाहावयास मिळतात. यावरून मराठा-मुघल संघर्षाचे लेवा पाटीदारांच्या जनजीवनावर घडून येणारे परिणाम दिसून येतात. १७०७ नंतरच्या राजकीय संघर्षामुळे खानदेश प्रदेश फारच उध्वस्त झाला. शके १६३० म्हणजे इ. स. १७०८ मध्ये लेवा पाटीदारांच्या दृष्टीने महत्वाची घटना म्हणजे सावदेकर देशमुखास गंभीर पट्टीबाबत अधिकार दिल्याचा दावा केला जातो.[१९] प्रस्तूत लेखकाच्या मते लेवा पाटीदारांना सावदे परगण्यामुळे सावदेकर म्हणत असल्याने सावदेकर देशमुखास गंभीर पट्टीचे अधिकार दिल्याचे स. ना. भालेराव म्हणतात ते लेवा पाटीदार देशमुखास हे अधिकार दिले गेले असावेत व हा देशमुख बहुधा यावलला स्थित असावा.

मुघल किंवा नंतर आलेल्या मराठ्यांनी वेळोवेळी महसूलविषयक बदल केलेत. तथापि गाव किंवा जिल्हा प्रशासनात कोणतेही बदल केलेले दिसत नाहीत. पाटील गावप्रमुख होते तर कुलकर्णी गावाचा महसुली हिशेब ठेवीत. लेवा पाटीदारांची वस्ती असलेल्या भागातील बहुतांश गावांचे पाटील लेवा पाटीदार होते व आहेतही. गावाच्या इतर गरजांसाठी बलुतेदारी पध्दती अस्तित्वात येऊन बारा बलुतेदारांना धान्य स्वरूपात मोबदला देण्याची पध्दतीही रूढ झाली होती. ही बलुतेदारी पध्दती नष्ट होत असली तरी लेवा पाटीदार समाजाने आजतागायत टिकवून ठेवली आहे. लेवा पाटीदार शेतकरी हा ब्राह्मण पुजारी तसेच न्हावी, गुरव, चांभार, कुंभार, सोनार, धोबी, माळी, महार (नवबौद्ध-यांनी आता बलुतेदारी नाकारली आहे) या बलुतेदारांना हंगामात खळ्यातच धान्याच्या राशीतून सढळ हस्ते धान्यरुपी मोबदला देत असतो.[२०]

मुघल काळात खानदेशाची जमीन अत्यंत सुपीक असल्याचे मानले जाई. खानदेशाचा पूर्व भाग हमखास पर्जन्य क्षेत्रात (Rainfall assured zone) येत असल्याने मधून मधून पडणारे दुष्काळ वगळता पुरेसा पाऊस पडत असे. टॅव्हर्निअरच्या काळापर्यंत सतराव्या शतकाचा मध्यान्ह म्हणजे खानदेशाच्या भरभराटीचा उच्च बिंदू होता. ज्वारी, कापूस व भात ही मुख्य पिके असल्याचे वर नमूद केले आहेच. अबूल फझल, राल्फ फिच, थेवेनॉट आणि टॅव्हर्निअर या इतिहासकारांनी दिलेली माहिती वर नमूद केली आहे. यावल, फैजपूर-सावदा, ब्हाणपूरचा कापूस प्रसिध्द होता. एरंडोल-जळगाव भागातील आंब्याची बाग इतकी प्रसिध्द होती की, शहाजहान बादशहाने तेथील आंब्यास `बादशहा पसंद` असे नाव दिले.

१९ स. ना. भालेराव, ``प्राचीन भारत व अर्वाचीन जळगाव``, **गिरणाई**, जळगाव नगरपालिका शताब्दी ग्रंथ, १९६४.

२० **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४, पृ. १८६.

एदलाबाद भागात द्राक्षे पिकवित असल्याचे इतिहासात नोंद आहे.[२१]

इ. स. १७१३ मध्ये बादशहाने दक्षिण कारभारावर चिनकिलिच खानास नेमले. तथापि या चिनकिलिच खान तथा निजामाने १७२० मध्ये लाचलुचपतीने असिरगड हस्तगत करून खानदेश -व्हाडावर ताबा मिळविला. त्याने पेशव्यांशी मैत्रीचा तह केला. खानदेश चौथाई-सरदेशमुखीचे हक्क ज्यास मुकासा म्हणत ते कान्होजी भोसलेस मिळाले होते.

सन १७५२ च्या सुमारास भालकीच्या तहानुसार मराठ्यांनी खानदेशाचा बराच भाग निजामाकडून हस्तगत केला व १७६० मध्ये संपूर्ण खानदेश मराठ्यांनी जिंकला. सन १७६३ मध्ये निजामाने माधवराव पेशव्यास दिलेल्या उर्वरित खानदेशमधील गावांमध्ये सावद्याचा समावेश होता. अल्पावधीत माधवराव पेशव्याने आपला मामा सरदार रास्ते यास सावदा जहागिरी दिली. १८१८ मध्ये इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत सावदा व तेथील गढी रास्ते घराण्याच्या मालकीची होती.

पेशव्याने १७५२ व १७६० मध्ये हस्तगत केल्यावर बरेच देशस्थ, कोकणस्थ, क्हाडे व देवरुखे ब्राह्मण खानदेशात आलेत.[२२] मराठेसुध्दा जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर असले तरी ते येथील मूळ रहिवासी नसून दुसरा बाजीराव पेशव्याच्या कारकिर्दीत (१७९६-१८१८) नाशिक, पुणे, सातारा व अहमदनगर जिल्ह्यांमधून इकडे आलेले आहेत. ब्रिटिश काळात १८१८ नंतर सारस्वत, कनोजे, गोकर्ण व तेलंगी ब्राह्मण इकडे आलेत. खानदेशातील बरेच कुणबी दख्खनच्या कुप्रसिद्ध दुष्काळाच्या वेळी (१८७५-१८७७) दक्षिण महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त भागातून उदरनिर्वाहासाठी स्थलांतर करून आलेले आहेत. शिवाय रेल्वे बांधणीच्या वेळी व नंतर (१८६१-१८६५) अहमदनगर, पुणे, सातारा व सोलापूर भागातून मराठे तसेच इतर जाती-जमातींचे लोक खानदेशात येऊन स्थायिक झालेत.[२३] याचा परिणाम असा झाला की, लेवा गण प्रदेशातील बहुसंख्येने असलेल्या लेवा पाटीदारांचे व गुजरांचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण पहिल्यापेक्षा कमी झाले. इ. स. १८७२ पूर्वी अधिकृत जनगणना न झाल्यामुळे हे कोणाच्या लक्षात आले नाही.

मराठ्यांना खानदेशाचा काही भाग निजामापासून मिळाल्यानंतर तनखा महसूल पध्दती तशीच्या तशी पुढे चालू ठेवली. पेशवेकाळात या पद्धतीस ``खानदेश तनखा झाडा`` असे म्हटले जाई. या पध्दतीमध्ये साडेबारा टक्के दराने सरदेशमुखी वसूल केली जात असे. पेशवे दप्तरातील घडणी दप्तरमध्ये १७६४-६५ मध्ये खानदेशमधून ५७ लाख ४ हजार रूपये जमा झाल्याची नोंद आहे.

मराठेशाहीच्या अंतापूर्वी खानदेशचा बहुतांश भाग इंदूरच्या होळकरांकडे होता. होळकर व दोस्तांच्या फौजांची सर जॉन माल्कम व सर थॉमस हिस्लाप यांच्या सेनेशी झालेल्या

२१ कित्ता, पृ. १००.
२२ कित्ता, पृ. १०२.
२३ कित्ता, पृ. १०२-१०३

लढाईत (२१ डिसेंबर १८१७) मराठ्यांचा पराभव झाल्याने तहानुसार होळकराने सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील खानदेशचा भाग ब्रिटिशांना देण्याचे मान्य केले. १८१८ मध्ये दुसरा बाजीराव ब्रिटिशांना शरण आल्यावर संपूर्ण महाराष्ट्रावर ब्रिटीश अंमल आला. यावल, चोपडा, अमळनेर येथील किरकोळ उठाव ब्रिटीशांनी चिरडून टाकले.

खानदेश ब्रिटिशांनी घेण्याआधी येथील लोकांना पेंढाऱ्यांचा खूप उपद्रव झाला. पूर्व बाजूच्या टेकड्यांमधील भिल्लांच्या नेतृत्वाखाली पेंढारी तुकड्या असिरगड खिंडीतून येऊन लुटालूट करीत. सर्वत्र दहशत बसवित, प्राणहानी करून लोकांची धनदौलत लुटून नेत. १८१७ मध्ये वॉरन हेस्टिंग्जने निजामाच्या घोडदळाच्या मदतीने पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी जोरदार प्रयत्न केले.

खानदेश मराठ्यांच्या ताब्यात आल्यावर स्थानिक जहागिरदारांकडून मराठे चौथाई, रयतेकडून उत्पन्नाच्या एकदशांश भाग आणि इतर सर्व कर मिळून एकूण ३५ टक्के कर वसूल करीत. तरी सुद्धा ही वसुली प्रत्यक्षात मुघल काळातील वसुलीच्या निम्मे होती. हा काळ शेतकऱ्यांसाठी अतिशय त्रासदायक होता.

मूळ महसुलाशिवाय (ऐन जमा) सरकारी उत्पन्नाचे दुसरे नियमित साधन म्हणजे शेतकरी व जनतेकडून गोळा केले जाणारे अतिरिक्त उपकर (शिवाय जमा) हे होते.[२४] ते प्रत्येक उपविभाग व गावात निरनिराळे असत. त्यापैकी प्रमुख म्हणजे विनिमय (बट्टा), गुऱ्हाळ गिरणी, महारांच्या सेवेऐवजीचे अधिदान (बाबनूक राबता महार), किरकोळ अधिकाऱ्यांसाठी धान्य मागणी (भिकी), अन्य संक्रमित जमिनीचे धारकांवरील कर (इनाम पट्टी), लपविलेल्या साधनसामग्रीवरील कर (चौकशी), विड्याच्या पानांवरील कर (पान टक्का), तूटीसाठीचा उपकर (कसर), तंबाखूवरील कर (जरिल तंबाखू) आणि मिरास जमिनीवरील कर (मुडपट्टी) हे उपकर होते. ते पाटील वसूल करीत. उपरोक्त उपकारांशिवाय सरकार दंड व समपहरण (कमाविस गुन्हेगारी), सरकारजमा (बैतनमाल), ठेवी व तात्पुरत्या जमा (अनामत), गुरे चराई शुल्क (वनचराई), गवत कापणी शुल्क (घास कतरणी), हवालदारी, जास्ती पट्टी (एकसाली) हे करसुद्धा वसूल करीत असे. त्यात शेतकरी चांगलाच भरडला जाई.

शेतकरी सारा भरण्यास असमर्थ ठरल्यास त्याला शिक्षा ठोठावित. उपाशी ठेवणे, डोक्यावर मोठा दगड ठेवणे, कोठडीत डांबणे, उन्हात अनवाणी चालायला लावणे अशा जबर शिक्षा असत. शिक्षा देऊनही सारा भरला नाही तर मामलेदार त्याची गुरेढोरे जप्त करून त्यास तुरुंगात ठेवी. संपूर्ण गाव सारा भरण्यास असमर्थ ठरल्यास पाटलास जबर शिक्षेला तोंड द्यावे लागे. गावखर्च खात्यापोटी जनतेला मोठी रक्कम भरावी लागे.

बिटीश कालावधीचा १८१८ ते १८३२-३३ पूर्वीचा काळ मंदीचा तर त्यानंतरचा काळ खानदेशाच्या प्रगतीचा होता. सन १८१८ मध्ये खानदेशात सर्वत्र अरण्ये वाढली होती.

२४ यापुढील महसूलविषयक माहिती **जळगाव गॅझेटिअर**, १९९४ वर आधारित आहे.

शहरे व खेडी उध्वस्त झाली होती. जमीन सूपीक असूनही प्रदेश ओसाड पडला होता. रस्ते नादुरूस्त झाले होते. सन १८२१ मध्ये एकूण क्षेत्रापैकी ४५ टक्के क्षेत्र कृषी अयोग्य, ४३ टक्के क्षेत्र कृषीयोग्य परंतु पडीक आणि फक्त १२ टक्के क्षेत्र लागवडीखाली होते. बहुतेक गावांना लुटारूंपासून आणि हिंस्त्र श्वापदांपासून संरक्षणासाठी तटबंदी असून गढ्या होत्या. निम्मेहून अधिक गावे ओसाड तर काही गावे अंशतःच लागवडीखाली होते. सन १८१९ मध्ये जिल्ह्याचा काही भाग मोठ्या प्रमाणावर लागवडीखाली आला. तेथील ओसाड गावांच्या अवशेषांवरून पूर्वीच्या भरभराटीच्या खुणा दिसत होत्या. अधिकतम जमीन सूपीक असली तरी झाडी वाढल्यामुळे ती नापीक झाली होती. तापीच्या उत्तरेकडील ज्या भागातून (यावल व रावेर तालुक्यांचा भाग) एकेकाळी भरपूर शेतसारा मिळत होता तो भाग आता जंगलमय व ओसाड झाला होता. बहुतेक लोक जुलमाने पिळले जात होते. ते उद्योगप्रिय असले तरी संशयी बनले होते. जिल्हा व ग्राम अधिकाऱ्याच्या सहाय्याने व्यापारी व जमिनदार अन्य वर्गांवर जुलूम व जबरदस्ती करीत. त्यामुळे अल्पभूधारक, मजूर व अन्य लोकांना जगणे कठीण झाले होते. कॅप्टन ब्रिग्ज लिहितो की, या पीडीत लोकांना धर्माचरण करण्यासही सवड नव्हती. सन १८१९-२० मध्ये शेतकऱ्यांना पैशाच्या स्वरूपात महसूल भरण्याची ब्रिटिशांनी सक्ती करताच खानदेशात धान्याच्या किमती भराभर उतरल्या व शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान झाले होते.[२५] सन १८२१ मध्ये जिल्ह्यातील १८ पैकी १७ मामलेदार देशस्थ दखनी ब्राह्मण होते. ते कार्यक्षम असले तरी त्यांच्यामध्ये न्यायालयीन कार्यक्षमतेचा अभाव होता.[२६] त्यांनी भोळ्या भाबड्या लेवा पाटीदार शेतकऱ्यांना लुबाडले नसले तरच नवल.

ब्रिटिशांच्या काळात पेशव्यांनी बहाल केलेले वंशपरंपरागत जिल्हा पातळीवरील अधिकाऱ्यांचे अधिकार काढून घेण्यात आले. कॅप्टन ब्रिग्जची खात्री झाली होती की, वंशपरंपरागत जिल्हा अधिकाऱ्यांचा जनतेवरील प्रभाव हे जुलूमाचे मूळ होते. त्यांचे अधिकार संपुष्टात आल्याने शेतकऱ्यांचा जाच बराच कमी झाला. ब्रिटिशांनी गाव अधिकाऱ्यांच्या वंशपरंपरागत सेवा कायम ठेवल्या व जिल्हा आणि तहसिल अधिकारी शासन नियुक्त केले. गाव कर्मचाऱ्यांमध्ये पाटील, कुलकर्णी, महार, सुतार, चांभार, लोहार, कुंभार, न्हावी, धोबी, मांग, जोशी, मुल्ला, सोनार, जागल्या आणि पाणक्या या पंधरा जणांचा समावेश होता. त्यांना ग्रामसेवेबाबत जमिनी इनाम म्हणून देण्यात आल्या.

पूर्वीच्या सरकारी व्यवस्थेत (मराठा काळ) `औतबंदी` आणि `टिके बंदी` हे जमाबंदीचे दोन प्रकार होते. नवीन प्रशासन व्यवस्थेत जमाबंदी गाव प्रमुखांशी न करता प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशी करण्यात आली. गाव प्रमुखाच्या मध्यस्थीने प्रत्येक शेतकऱ्याचे धारणक्षेत्र ठरविण्यात येऊन कलेक्टरने शेतसारा ठरविला. `मुंडाबंदी` म्हणजे कोणत्याही अभिलेखाशिवाय जमिनीवर एकत्रितपणे ठराविक सारा आकारणीची पध्दती. ती इतर राज्यांपेक्षा खानदेशात जास्त

२५. जी. बी. शहा, ``मराठा साम्राज्यातील खानदेशमधील महसूल व्यवस्था,`` भारतीय इतिहास व संस्कृती, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर १९८९.

२६. जळगाव गॅझेटिअर, १९९४, पृ. ६०८.

प्रचलित होती. मुसलमान व मराठा काळात दस्तऐवज अभावामुळे या पध्दतीचा स्वीकार केला होता. त्यावेळी जमिनीची स्थिती आणि क्षेत्र याबाबत निश्चित स्वरूपाची माहिती उपलब्ध नव्हती. जमीन मोजणीचे निश्चित तंत्र नव्हते. निर्धारित शेतसारा दर अस्तित्वात नव्हता. इ. स. १८१८-२० च्या दरम्यान गुजरात व व्हाडातील लोक येथे स्थलांतरित झाल्याने १५५च्या वर खेडी पुन्हा गजबजू लागली.

सन १८२१ मध्ये जिराईत, मोटस्थळ व पाटस्थळ अशा तीन प्रकारच्या जमिनीसाठी वेगवेगळे दर अस्तित्वात होते. लेवा पाटीदारांच्या क्षेत्रात अर्थातच पाटस्थळ नव्हतेच. सन १८२९ मध्ये कर्नल साईक्सने केलेल्या खानदेशातील चौकशीत असे आढळले की, या प्रदेशातून दख्खनमधील इतर भागांपेक्षा सर्वात जास्त महसूल मिळत असे.[२७]

इ. स. १८२७ व १८२८-२९ मध्ये मशागतीखालील क्षेत्रात घरे झाल्यामुळे सरकारने शेतसाऱ्यामध्ये सूट दिली. बागायती क्षेत्रात वाढ करण्यासाठी बागायत क्षेत्रातील करात सूट दिली आणि विहिरी खोदण्यासाठी अग्रिम रकमा मंजूर केल्या. कोरडवाहू ज़मीन साऱ्यातही सूट दिली. डनलॉपच्या मते खानदेशातील लोक इतर भागापेक्षा सुखी होते. १८३१-३२ मध्ये असमाधानकारक पिकांमुळे लागवडीखालील क्षेत्रात घरे झाल्याने सरकारने साऱ्यात पुन्हा सूट दिली.

इ. स. १८३७ मध्ये रेव्हरंड मिचेल खानदेशातून गेला असता त्याला असे आढळले की, बराच भाग जंगलव्याप्त असून खेडी ओसाड पडली होती. या भागातील लोक गरीब, आज्ञाधारक व कष्टाळू असून त्यांच्या मदतीसाठी ठिकठिकाणी विहिरी व तलाव खोदून सरकार सर्वतोपरी प्रयत्न करीत होते. खानदेशामध्ये ब्रिटीश राजवटीबाबत जितके समाधान होते तितके इतरत्र कोठेही नव्हते. सन १८४४-४५च्या सुमारास मि. इनव्हेरॅरिटी यास सावदा-नशिराबाद भागातील सधन वर्गाचा ऱ्हास झालेला दिसला. सावद्यातील गरीब लोक जमिनीवरील कराच्या ओझ्याखाली जगत असल्याचे दिसून त्यामुळे लोक उदासिन दिसले.

सन १८५२ मध्ये खानदेशात महसूल सर्वेक्षणाची प्रथा प्रथम पाडण्यात आली. या संर्वेक्षणास विरोध करण्यासाठी त्यावेळी उद्भवलेल्या उद्रेकाची माहिती ह्याच ग्रंथातील `पूर्वजांचा इतिहास` या प्रकरणात सविस्तर दिली आहे. प्रस्तूत लेखकाच्या मते ब्रिटिशांच्या Divide and Rule नितीनुसार याच वेळी `थोर-गव्हाणे` हा लेवा पाटीदारांचा स्वतंत्र अंतर्विवाही गट (Endogamous Group) निर्माण झाला असावा. खानदेश हा मुंबई ईलाख्यातील सर्वात मोठा महसुली भाग होता. नैसर्गिक साधनसामग्री विपुल असूनही हा भाग मागासलेला व बराच भूभाग पडीक होता. म्हणून सर्वेक्षण होणे आवश्यक वाटल्याने सरकारने सर जॉन (कॅ-) विंगेट याची खानदेशमध्ये नियुक्ती करून सर्वेक्षण अहवाल तयार करण्याचे आदेश दिलेत. त्याच्या अहवालानुसार एक-चतुर्थांश पेक्षा अधिक खेडी ओसाड होती. महाराष्ट्रातील इतर भागांमधील जमिनीपेक्षा येथील जमीन सूपीक असूनही येथील लोकसंख्या घनता (दर

२७ कित्ता, पृ. ६११.

चौ. मैलास फक्त ६३) कमी होती. क्षमतेच्या एक-चतुर्थांश लोकच येथे वास्तव्यास होते. शेतकरी वर्ग सधन होता. प्रत्येक शेतकऱ्याकडे बैलजोडी व बैलगाडी होती. पश्चिमेकडील बंदरांकडे माल नेण्याने त्यास नफा भरपूर होई.

ब्रिटिश काळात कॉलरा, दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, टोळधाड, महायुध्दे, मंदी इ. चा फटका इतर भागांप्रमाणे याही भागाला बसला. मात्र या काळात सुधारणाविषयक व शैक्षणिक अनेक कायदे संमत झालेत. ऱ्हाडाखालोखाल खानदेशी कापूस मँचेस्टर व लँकशायर मिलांमध्ये तद्वतच मुंबईच्या कापड गिरण्यांमध्ये जाऊ लागला. त्यामुळे कपाशी हे नगदी पीक झाले व शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती पहिल्यापेक्षा सुधारली. लढाया, पेंढारी व भिल्लांची लुटमार यावर पायबंद बसला. त्यामुळे लोक बरेच निर्धोक झालेत. भुईमुगासारखे नगदी पीकही वाढले. एकंदरीत ब्रिटिश कालावधीत मराठा कालापेक्षा सुबत्ता व शांतता होती. सावकारांच्या विळख्यातून शेतकऱ्यांची सुटका व्हावी म्हणून इ. स. १८७९ मध्ये डेक्कन ॲग्रिकल्चरल डेटर्स रिलिफ ॲक्ट संमत केला. इ. स. १९३९ मध्ये मुंबई सरकारने सुध्दा बॉम्बे ॲग्रिकल्चरल डेटर्स रिलिफ ॲक्ट संमत केला. लँड मॉर्टगेज बँक शेतकऱ्यांना कृषिकर्जे देऊ लागली. त्यामुळे या भागातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारली. जिल्हा मध्यवर्ती बँकही शेतकऱ्यांना तगाई कर्जे देऊ लागली.

पहिल्या महायुध्दानंतर बऱ्याच लेवा पाटीदारांच्या जिनींग-प्रेसिंग फॅक्टरी सुरू झाल्या. काही लेवा पाटीदारांनी शेंगदाणा तेल काढणाऱ्या ऑईल मिल सुरू केल्या. जिनिंग-प्रेसिंग फॅक्ट्या फैजपूर, सावदा, भुसावळ, सांगवी, यावल, एदलाबाद, मलकापूर भागात काढण्यात आल्यात. काही लेवा पाटीदार दुकानदारी व व्यापारातही पुढे आलेत. काही सावकारी करीत.

इ. स. १९९०- ९१ च्या कृषि गणनेनुसार (Agricultural Census) जळगाव व बुलढाणा जिल्ह्यातील वहितधारकांची संख्या व जमिनीचे क्षेत्र खाली दिले आहे.

जिल्हा	सिमांतिक (एक हेक्टर पर्यंत)	अल्प भूधारक (१ ते २ हेक्टर)	निम्न मध्यम भूधारक (२ ते ४ हेक्टर)	मध्यम भूधारक (४ ते १० हेक्टर)	मोठे भूधारक (१० हेक्टरपेक्षा जास्त)	एकूण	सरासरी वहितधारक जमिनीचे क्षेत्र
१	२	३	४	५	६	७	८
जळगांव							
संख्या	९६६००	१३११००	९३३००	४८१००	४७००	३७५८००	-
क्षेत्र (हेक्टर)	५८५००	१८९४००	२५७९००	२७७९००	७१५००	८५५२००	२.२८
बुलढाणा							
संख्या	६४०००	९५३००	७२६००	४३५००	६१००	२८१६००	-
क्षेत्र हेक्टर	४०९००	१३८६००	१९९९०-०	२५६६००	८४७००	७२०७००	२.५६

वरील तक्त्यावरून दिसून येईल जळगाव व बुलढाणा जिल्ह्यात एक ते चार हेक्टरपर्यंत वहितधारकांची संख्या जास्त आहेत. (८५% पेक्षा जास्त)

लेवा पाटीदार शेतकरी खूपच कष्टाळू व जिद्दी आहे. बागायती पिके घेणारा बहुतकरून केळी व उसाचे नगदी पीक घेतो. लेवा पाटीदार शेतकऱ्याची जिद्द वाखाणण्यासारखी आहे.

कारण अत्यंत प्रतीकूल हवामान असताना सुध्दा केळीचे पीक मोठ्या प्रमाणावर घेतो. केळीस३४° सेल्सिअस पेक्षा जास्त व १०° सेल्सिअस पेक्षा कमी तपमान मानवत नाही. असे असतानाही खानदेशात केळीचे पीक विपुल येते. याचे श्रेय लेवा पाटीदार या कष्टाळू शेतकऱ्यास जाते. हा शेतकरी उन्हाळ्यात पिकास भरपूर पाणी देऊन शेत आर्द्र ठेवतो. सन १९८५-८६ जिल्ह्यातील एकुण पिकाखालील क्षेत्राच्या १.८२ टक्के क्षेत्र केळी खाली होते भारतातील एकूण केळी लागवडीखालील क्षेत्राच्या १२.४५ टक्के आणि महाराष्ट्रातील एकूण केळी लागवडीखालील क्षेत्राच्या ७४.७३ टक्के क्षेत्र जळगाव जिल्ह्यात होते. त्यातही यावल व रावेर या दोन तालुक्यांत जळगाव जिल्ह्यातील एकूण केळी लागवडीखालील क्षेत्राच्या दोन तृतिअंशपेक्षा अधिक क्षेत्र असते. हा शेतकरी हेक्टरी सरासरी ५० ते ५५ मे. टन केळीचे उत्पादन काढतो. एवढे मोठे श्रम घेऊन व एवढे उत्पादन काढून मलिदा मात्र उत्तर भारतीय व सिंधी व्यापारी खातो. कष्टकऱ्याच्या हातात अगदीच अल्प मोबदला मिळतो. जळगांव जिल्ह्यातील विशेष करून लेवा पाटीदार स्थित असलेल्या शेतकऱ्यांच्या बाबतीत या शेतकऱ्याच्या मवाळ वृत्तीमुळे शासन नेहमीच उदासिन राहिले आहे. केळी निर्यातीसाठी रेल्वे वॅगन उपलब्ध करून देणे याबाबत शासनाकडून काहीही प्रयत्न शेत नाहीत. तद्वतच एवढे प्रचंड पीक घेणाऱ्या भागात मंदीच्या काळात भाव मिळत नसेल तर साठवणूकीसाठी शितगृहेही शासनाने बांधलेली नाहीत. यामुळे अगदी पडेल भावात सुध्दा हा नाशवंत माल शेतकऱ्यास मातीमोल भावाने विकावा लागतो.

महाराष्ट्राच्या मागांस भागातील अनुशेष भरून काढण्यासाठी अहवाल तयार करणाऱ्या महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलावरील सत्यशोधन समितीचा (दांडेकर समिती) अहवाल, मुंबई, १९८४ यात १९७८-७९ मध्ये जळगांव जिल्ह्याचे कृषि उत्पन्न संपूर्ण महाराष्ट्रात सर्वाधिक असल्याचे नमूद केले आहे. म्हणजे महाराष्ट्रातील एकूण निव्वळ कृषि उत्पन्नाच्या ७.१५ टक्के उत्पन्न (एकूण २०१.५० कोटी रू. व निव्वळ १९८.१४ कोटी रू) जळगाव जिल्ह्याचे होते. असे असताना ही जळगाव जिल्ह्यात कृषी विकासावर योजनेतर दरडोई होणारा खर्च महाराष्ट्रातील दरडोई कृषी विकासावर होणाऱ्या खर्चाच्या तुलनेने अत्यल्प आहे. असे असूनही जळगाव जिल्ह्याचे कृषी उत्पन्न इतर जिल्ह्यांपेक्षा अधिक आहे. इ. स. १९७८-७९ मध्ये महाराष्ट्रात कृषी विकसावर दरडोई २ रूपये झाला. जळगांव जिल्ह्यात कृषि विकासावरील दरडोई खर्च अवघा ०.९६ रू (म्हणजे फक्त ९६ पैसे), पशुसंवर्धनावर ०.८५ रू. (८५ पैसे) व दुग्धविकासावर ३.५७ रू. होता. पश्चिम महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यात हा कृषि विकासावरील खर्च दरडोई ४.०० रूपयाच्या वर होता. जळगांव जिल्ह्यातील सर्वाधिक उत्पादनाचे श्रेय शासनाद्वारा कृषी विकासावर होणारा खर्च नसून जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचा विशेष करून लेवा पाटीदार शेतकऱ्यांचा कष्टाळूपणा आहे. याच अहवालानुसार बुलढाणा जिल्ह्यात १९७८-७९ मध्ये कृषिविकासावरील योजनेतर दरडोई खर्च ३.४१ रू. पशुसंवर्धनावर १.०१ रू. आणि दुग्धविकासावर ५.७४ रू. होता. त्यावर्षी बुलढाण्याचे

एकूण निव्वळ कृषि उत्पन्न ८५.२७ कोटी रू. होते. यावर्षी दरडोई कृषिउत्पन्नसुध्दा जळगाव जिल्ह्याचे सर्वाधिक म्हणजे ८०२.५१ रू. होते. बुलढाणा जिल्ह्याचे ते ६०१.७६ रू. होते. तर संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी ४६९.१२ रू. होते.

पोषाख - पूर्वी लेवा पाटीदार शेतकऱ्यांचा पोषाख हा काठेवाडी-गुजराथी शेतकऱ्यांप्रमाणे असायचा. सौराष्ट्रातील शेतकरी सुरवार नेसत असे. लेवा पाटीदार शेतकरी त्याऐवजी धोतर नेसत असे व हे धोतर दुहेरी काष्ट्याचे पोटऱ्यांपर्यंत असे. त्यानंतर महाराष्ट्रीयन धोतराप्रमाणे धोतर नेसू लागला. पूर्वी कंबरेपर्यंत पोचणारा झबल्यासारखा अंगरखा परिधान करीत असे. यास खानदेशात बारा बंदी किंवा बंडी असेही म्हणत. या अंगरख्यास बारा बंद असत. डोक्याला मोठे पागोटे असे. क्वचित जाकीटही परिधानही करीत असे. हे कपडे खेडोपाडी विणलेले जाडे-भरड्या खादीपासून व ब्रिटीश काळात हरक सारख्या कापडापासून शिवत असत. खांद्यावर उपरणे असायचे. उपरणे बहुधा लाल वा हिरव्या कणांचे असे. पायात जे खेटर (बूट) घालीत असे त्याचा आकार राजस्थानी वा सौराष्ट्री जुत्यासारखा असे. मात्र हे खेटर मागून उघडे असे व ते संपूर्ण चामडी वादीने शिवलेले असे. या खेटराचे पुढचे टोक पसरट दोन टोकांसारखे व वाकडे व्यालमुलासारखे असे. हा शेतकरी पूर्वी मिशा व शेंडी ठेवीत असे. ब्रिटिश कालावधीत बरेच लोक सदरा, पायजमा व टोपी आणि चपला असा वेश परिधान करू लागले. त्यानंतर पँट, शर्ट, बुश शर्ट, बूट असा पोशाख करू लागले.

महिला हातमागावर विणलेली लुगडी नेसत. खणाच्या कापडापासून शिवलेली कंचुकी ज्यास चोळी म्हणत ती परिधान करीत असत. पाटीदार महिला नेहमी पदर घेत असत. पायात चपला वा वहाणा घालीत असत. हल्ली नऊवारी पातळे व ब्लाऊज असा खेड्यांमध्ये तर पाचवारी साडी, ब्लाऊज असा मोठे खेडे व शहरात पोषाख करतात. फैजपूरच्या हातमाग साड्या प्रसिध्द होत्या. त्यांचा रंग पक्का असे.

लग्नामध्ये नवरा मुलगा सूट शिवतो. तद्वतच नवरी शालू, पैठणी व भारी साड्या नेसते.

दागिने - आयुर्वेदानुसार सोने, चांदी, तांबे व मोती यांना वैद्यकीय गुणधर्म असल्यामुळे त्यांचे दागिने करतात. सौभाग्यवती व सवाष्णी महिलांना मंगळसूत्र अत्यावश्यक असते. मंगळसूत्र हे सोन्याचे असते. ऐपतीनुसार लहान मोठे करतात. महिलांच्या डोक्यावरील दागिन्यांमध्ये पूर्वी मूद, अग्रफुल, राखाडी, केतकी-केवडा, गुलाबाचे फूल, बिंदी-बिजोरा, चंद्रसूर्य, गोंडेफूल, चांदीचे तोंडे, वाक्या इत्यादी दागिने असत.

महिलांच्या गळ्यामध्ये घालण्याच्या दागिन्यांमध्ये, चक्रहार, चंद्रहार, चपलाहार, बकुळीहार, पुष्पहार, मोहनमाळ, पुतळ्यांची माळ, बोरमाळ, कोल्हापूरी साज, एकदाणी, सरी, वज्रटीक, ठुशी, पेट्या, तनमणी, लफ्फा, लॉकेट, या सोन्यांच्या दागिन्यांचा समावेश होतो. लेवा पाटीदार महिला समारंभात हे दागिने घालतात. परंतु मंगळसूत्राबरोबर एकदाणी हा दागिनाही सदैव वापरत असत.

मोती व रत्नांचे दागिने क्वचित श्रीमंत घराण्यातील महिलाच वापरतात. हातातील दागिन्यांमध्ये सोन्याच्या बांगड्या, पाटल्या, गोठ, बाजूबंद (केयूर), आणि तोडे यांचा समावेश होतो. ग्रामीण लेवा पाटीदारांमधील गरीब महिला नेहमी वापरण्यासाठी चांदीचे तोडे घालत असत. आता ही प्रथा रूढ नाही.

कानातील दागिन्यांमध्ये कुड्या, कानातील रिंग आणि कर्णफूल यांचा समावेश होतो. लेवा पाटीदार महिलांमधील पूर्वीची विशेषता म्हणजे लग्नानंतर सौभाग्यवती महिला एका कानात पाचतूर नामक दागिना परिधान करित असत.[२८] पाचतूर दागिना म्हणजे सोन्याच्या कानातील रिंगमध्ये पाच पोवळे व पाच सोन्याचे मणी असत. फार पूर्वी पोवळ्यांऐवजी पाचू वापरत असावे. आणि दुसऱ्या कानात कर्णफूल घालत असत. कर्णफूल हे सोन्याचे असून त्यात सात मोती गुंफलेले असत. लेवा पाटीदार महिला ओळखण्याचे ते एक चिन्ह होते. ही प्रथा फार पूर्वीपासून म्हणजे स्थलांतरापूर्वीची असावी. लेवा पाटीदारांचे पूर्वज जेव्हा भारतात नुकतेच स्थायिक होऊ पाहात होते. त्यावेळी ४ थ्या शतकात कौशांबीचा राजा उदयन याच्या कथेवर भासाने लिहिलेल्या **स्वप्नवासवदत्त** या नाटकातील नायिका; तसेच ७ व्या शतकात ठाणेश्वर (पंजाब) राजधानी असलेल्या हर्षवर्धन (इ. स. ६०६ ते ६४७) या सम्राटाच्या दरबारात माखरी (गया) चा बाणभट्ट हा साहित्यिक असताना त्याने हर्षवर्धनावर **कादंबरी** नामक कादंबरी संस्कृतमध्ये लिहिली असून त्यातील नायिका ही एका काळात ताटक व दुसऱ्या काळात कुंडल अशी भिन्न कर्णभूषणे वापरत असे.[२९] ताटकाला राजस्थानात लाटकात असेही म्हणत. राजस्थानातील जयपूर भागात मोती, हिरे लावलेली किंवा जडावाचे काम असलेली कर्णभूषणे असत व ती कानाबरोबर सपाट असत. त्यांना `बाले झाब्बेदार` म्हणत. त्यातील मोत्यांचे लोलक असलेल्या सोनेरी कर्णभूषणांना `लटकात` म्हणत. यावरून लेवा पाटीदार महिलांनी प्रतीहार घराण्यातील पूर्वीची प्रथा चालू ठेवली असावी. ती आता लोप पावली असली तरी मागच्या शतकापर्यंत रूढ होती.

महिलांचे नाकामधील नथ आणि चमकी हे दागिने असून नथ फक्त लग्न समारंभात वापरतात. चमकी सर्रास वापरतात. पायांमध्ये चांदीच्या तोरड्या घालतात व पायातील आंगठ्यांमध्ये जोडवे व आंगठ्यास लागून असलेल्या बोटात विरोल्या हे चांदीचे दागिने घालतात. ते सौभाग्याचे लक्षण समजतात. कमरेवरील दागिन्यात चांदीचा कमरबंद व चांदीचा छल्ला वापरतात.

मुलांच्या दागिन्यात बिंदल्या, मनगट्या आणि कडीतोडे यांचा समावेश होतो. चांदीचे करगोटेही बांधतात. मुलांच्या गळ्यातील दागिन्यात प्रामुख्याने गोफ, हंसली, साखळी, वैती आणि लॉकेट हे सोन्याचे दागिने घालतात. पायात घुंगुरवाळे हा चांदीचा दागिना घालतात. त्याशिवाय कानात कान टोचल्यावर (मुलांच्या कर्णवेघ समारंभानंतर) सोन्याच्या वा चांदीच्या बाळ्या घालतात.

२८. **बुलढाणा गॅझेटिअर**, १९१०, पृ. १२४.
२९. **मराठी विश्वकोश**, खंड ३.

आहार - लेवा पाटीदारांचा आहार तसा साधाच, परंतु पौष्टिक. तसे लेवा पाटीदार हे मूळात संपूर्ण शाकाहारी आहेत. पूर्वी तर मांसाहार करणारास वाळीत टाकत असत. आता मांसाहार करणाराकडे दूर्लक्ष करतात एवढेच. आता काही लोक क्वचित मांसाहार करू लागले आहेत, परंतु ते घराबाहेर. घरातील चुलीवर अजूनही कोणी मांस शिजवीत नाही. पौरोहित्य करणारा ब्राह्मण जर मांस खाऊ लागला व मद्यपान करू लागला तर साध्या भोळ्या माळकरी लेवा पाटीदारास दोष देण्यात काय अर्थ ?

यांचे प्रमुख अन्न म्हणजे ज्वारीची भाकरी व पालेभाजी किंवा फळभाजी. शेंग्ण्याची - मिरच्यांची चटणी लावून केलेली भाजी असते. घरात भाजीपाला नसला तरी यांचे काही अडत नाही. उडिदमिश्रित ज्वारीची / कळण्याची भाकरी, वर शेंगदाणा लावून केलेली मिरच्यांची लसूण-कोथिंबिर मिश्रित चटणी किंवा मिरच्यांचा लसूण मिश्रित ठेचा किंवा खर्डा, तोंडी लावायला कांदा, लोणचे, पापड, बिबडे असले तरी यांचे भागते. मूळात यांचे पूर्वज चरवाह (Pastoral) असल्यामुळे शेतीबरोबर दूधदुभत्याचा परंपरागत व्यवसाय होता. अजूनही आहे. त्यामुळे प्रत्येक लेवा पाटीदार घरात सकाळी लोणी घुसळण्याचा आवाज ऐकू येई. त्यामुळे प्रत्येक घरात ताक असेच. ताकामुळे यांच्या रोजच्या जेवणात ताकाची कढी आली. लेवा पाटीदारांकडे सालिना लागलेले सालदार कढीशिवाय जेवणच करीत नसत. कढी-भाकरीचा काला, तोंडी लावायला शेंगदाण्याची लसूणमिश्रित कोरडी चटणी किंवा ठेचा, एखादी भाजी, पापड असला म्हणजे पोटभरून जेवण होई.

शेतीव्यवसाय असल्याने व बरेच लेवा पाटीदार बागायतदार असल्याने यांच्या आहारात फळभाज्या व पालेभाज्या मुबलक असतात. त्यात प्रामुख्याने मेथी, गवार, वाल, वांगे, गिलके (घोसाळे), दोडके (शिराळे), गंगाफळ (लाल भोपळा), चकरी (पांढरा भोपळा), दूधी भोपळा, भेंडी, टमाटे, हरभऱ्याची उसळ, कार्ले, घेवडा, चवळी, पोथीची पाने (अळूची पाने), आंबाडी, आंबट चुका, चिबळ (चिब्बय), घोळ, शेपू, पालक, पोकळा, बटाटा, मिरची, कोथमीर, या सर्वच भाज्या असतात. आता बागायतीमुळे या सर्वच भाजा बाराही महिने मिळतात. पूर्वी जेव्हा बागायती पिके घेतली जात नसत तेव्हा हंगामातील अतिरिक्त भाज्या सुकवून त्या उन्हाळ्यात वापरत. उदा. वाजाच्या उसऱ्या (गवारच्या उसऱ्या), वांग्याच्या उसऱ्या, आंबाडी, क-होडे (कडबोळे) इत्यादी.

वांग्याचे भरीत तर खानदेशी माणसांस अतिशय प्रिय. हे लोक वांग्याच्या भरिताच्या मेजवान्या झोडतात. तसेच व्हाडात डाळगंडोरी (दायगंडोरी) प्रिय. डाळ गंडोरीस मिरच्यांची भाजी असेही म्हणतात. यात दोनचार पालेभाज्या व फळभाज्या व हिरव्या मिरचीचे काही तुकडे असतात. भाज्या व मिरचीचे तुकडे तुरडाळ किंवा तूर, मूग, हरभरा या -डाळींच्या मिश्रणात शिजवतात. त्यात आंबट चुका किंवा चिंचा घालतात. वरून सुक्या खोबऱ्याचे तुकडे भाजून घालतात. ही भाजी म्हणजे दाक्षिणात्य सांबारच होय. घरात अगदीच भाज्या नसल्या तर डाळींच्या कडबोळ्यांची किंवा मिश्रडाळीच्या वड्या (भेंडके) व कढी यावरही भागते.

प्रमुख अन्न ज्वारीची भाकरी असली तरी आता पोळीही करतात. वरण-पोळी, भात, भाजी असाही बेत असतो. क्वचित प्रसंगी डाळ-तांदळाची खिचडीही करतात. भात खाण्याचे प्रमाण तसे कमीच असते. हल्ली पातोळ्या, सेव व उडदाच्या डाळीची मसाल्याची भाजीही (घेंगा) करतात.

पूर्वी पाहुणचाराला शिरा-पुरी, भजी, गुलगुळे, वडे, भाजी, कढी, पापड असा बेत असे. काळाबरोबर हंगामानुसार पाहुणचाराच्या पदार्थांमध्येही बदल झाला आहे. उन्हाळ्यात आंब्याचा रस व पन्ह करण्याकडे कल असतो. खानदेशी माणसास गावराणी (साजूक) तूप अतिशय प्रिय. वरण-भातावर, पुरणपोळीवर किंवा आंब्याच्या रसावर गावराणी तूप लागतेच. त्याशिवाय जेवण नाही. पूर्वी खिरोद्याचे साजूक तूप पंचक्रोशीत प्रसिध्द होते. फैजपूरला साजूक तुपाचा बाजार भरत असे. त्यात रोज सकाळी आजूबाजूच्या खेड्यांमधून शेतकरी तूप विकावयास आणत. पूर्वी म्हशींना सरकी खाऊ घालत. त्यामुळे कणीदार तूप येत असे. उपवास सोडतांना वरण-भात, डाळ-बाटी असा बेत असतो. त्यावर साजूक तूप लागतेच.

यांचे बिबळ्यांचे व जोंधळ्याचे, चिकणीचे पापड, गव्हाच्या कुरडया, उडदाचे पापड वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. प्रत्येक लेवा पाटीदाराच्या घरात १०-१५ किलो कैऱ्यांचे गुळ घातलेले लोणचे असतेच. त्याशिवाय लिंब, मिरचीचेही लोणचे घालतात.

लेवा पाटीदार ताटात हात धुतात. ही गुर्जरत्ता म्हणजे राजस्थानातून चालत आलेली प्रथा असावी.

राहणीमान - लेवा पाटीदारांमध्ये श्रीमंत फारच थोडे आहेत. बहुसंख्य समाज मध्यमवर्गीयांमध्ये गणला जातो. तसेच गरीब वर्गही बराच मोठा आहे. यांची घरे आता चुन्या-विटांची, लोखंडी बिमच्या गर्डरची असतात. व्यवस्थित प्लॅस्टर केलेली असतात. आता पुष्कळ जण सिमेंट कॉंक्रिटची आर. सी. सी. घरे बांधतात. पूर्वी घरात बाथरूम असायची. परंतु संडास नसे. आता घरोघरी संडासी बांधू लागले आहेत. घरे बहुधा दोन मजली असतात. त्यात स्वतंत्र स्वयंपाकघर, बैठक खोली, झोपायची खोली व सामान ठेवण्याची खोली असते. घरात कुवतीनुसार बसण्यासाठी बाके किंवा सोपे, पलंग, खुर्च्याही कमी जास्त प्रमाणात असतात. एकदोन टेप रेकॉर्डर, टी.व्ही. असतो. चुलीची जागा आता गॅसने घेतली आहे. आता बहुतेक जणांच्या मनगटावर घड्याळ दिसते. बऱ्याच जणांकडे मोटर सायकली दिसतात. क्वचित मोटारगाडीही दिसते. काही जणांकडे ट्रॅक्टर असते. एकंदरीत या भागातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान तसे सुधारलेले दिसते.

पूर्वी मातीची जाड भिंतीची, धाब्याची घरे होती. ती रोज शेण-मातीनी सारवावी लागत. अजुनही अशी घरे बरीच आढळतात. घरे तशी लहानच. घरात एक चौक (बाथरूम), समोर ढोरे बांधत. आता गुरेढोरे स्वतंत्र बांधतात.

प्रकरण ११

लेवा पाटीदारांचे तीर्थस्थान व पर्यटन केंद्र

तीर्थस्थान - चांगदेव मुक्ताबाई

चांगदेव आणि मुक्ताबाई ही लेवा गण प्रदेशातील दोन वेगवेगळी परंतु अगदी जवळ जवळ असलेली स्थाने आहेत. त्यातील चांगदेव स्थानाचे नाव तेच असून मेहूण गावास मुक्ताबाई असे म्हणतात. सध्या एदलाबादचे नाव बदलून मुक्ताईनगर ठेवले आहे. खरे तर मेहूणचे नाव मुक्ताईनगर ठेवणे अधिक संयुक्तिक होते. ही नाथपंथीय तीर्थस्थाने असली तरी येथे येणारे बहुसंख्य भाविक वारकरी लेवा पाटीदार असल्यामुळे या स्थानांची माहिती लेवांचे तीर्थस्थान म्हणून देणे उचित वाटते.

चांगदेव (मुक्ताईनगर तहसिल, २१°००` उ. अक्षांश व ७६°००` पू. रेखांश) हे तापी व पूर्णा यांच्या संगमावर असलेले गाव सावदा रेल्वे स्थानकाच्या आग्नेयेस ९.६ कि. मी. वर तसेच मुक्ताईनगर (एदलाबाद) च्या वायव्येस ६.४ कि. मी. वर वसले आहे. चांगदेव पासून केवळ तीन कि. मी. अंतरावर असलेल्या मानेगाव येथे पुरातत्वज्ञ बी. पी. बोपर्डीकरांना आद्य-पुरातन युगातील (इ. स. च्या दीड ते एक लाख वर्षे आधी) मानव निर्मित वस्तूंच्या अवशेषांचे (artefacts) नमुने आढळले आहेत.[१] त्यावरून या स्थानाच्या प्राचीनतेची कल्पना येऊ शकते. पुरातत्वज्ञ डॉ. साळींच्या मते सध्याचा तापीचा प्रवाह आद्य - पुराश्म युगाच्या (इ. स. पू. दीड लाख ते एक लाख वर्षे) शेवटच्या व मध्य-पुराश्म युगाच्या (इ. स. पू. एक लाख ते ३० हजार वर्षे) काळात अस्तित्वात आला आहे. चांगदेव व हातनूर गावांमधील बेसाल्ट तलशिला (Rock Bed Besalt) भागातील तापीचा सध्याचा प्रवाह आद्य-पुराश्म युगाच्या आधीच्या जलोढ निक्षेपातून तयार झाला आहे.[२]

आषाढी वा कार्तिकी एकादशीला वारकरी पंढरपूरी जातात, तसेच प्रत्येक एकादशीला लेवा पाटीदार चांगदेव-मुक्ताबाईच्या वारीला जातात. चांगदेव गावास पूर्वी सुंदरपूर, तापी नदीस बदरी आणि पूर्णा नदीस पयोष्णी असे म्हणत असत. चांगदेव नावाचे तीन महापुरूष इतिहासात होऊन गेलेत. त्यापैकी चांगदेव राऊळ हा फलटणचा व द्वारकेस राहिलेला. म्हणून त्यास द्वारावतीचा चांगदेव असे नाव पडले. महानुभाव पंथाचा संस्थापक चक्रधर हा या चांगदेवाचाच अवतार होता असे मानतात. म्हणून त्यास चांगा चक्रपाणी असेही म्हणतात.[३] दुसरा चांगदेव नावाचा महापूरूष चांगा मुघेश हा नारायणडोह (अहमदनगर जिल्हा) येथील.

---

१ बी. पी. बोपर्डीकर, ''अरलि स्टोन एज साईट ॲट मानेगाव ऑन दि पूर्णा रिव्हर, जलगॉन डिस्ट्रिक्ट, महाराष्ट्र'', **इंडियन ॲंटिक्वरी**, खंड ४, १९७०, पृ. ८-१२.

२ एस. ए. सैंाळी, **स्टोन एज इंडिया**, शंकर पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९०, पृ. १८२.

३ रा. चिं. ढेरे, **श्री गुरू गोरक्षनाथ चरित्र आणि परंपरा**, १९५९; वि. भि. कोलते, **श्री चक्रधरचरित्र**, १९५२.

त्याचे वास्तव्य पुणतांबे (अहमदनगर जिल्हा) येथे झाले. तेथेच त्याची समाधी आहे.[४] आणि तिसरा चांगदेव नामक महापुरूष हा जळगाव जिल्ह्यातील त्याच्याच नावाचे गाव असलेल्या चांगदेव येथील चांगा वटेश्वर होय. हा हटयोगी व मराठी रचनाकार चांगा वटेश्वर किंवा वटेश चांगा या नावानेही ओळखला जातो. हा चांगदेव बदरी-पयोष्णी संगमावरील वटेश्वराच्या (उपास्य दैवताच्या) सन्निध समाधिस्थ झाला. याची समाधी चांगदेव येथेच आहे. पुणतांब्यास नाही. या चांगदेवाचे जन्मस्थळ ज्ञात नसले तरी वटेश्वर तथा सुंदरपूर (सध्याचे चांगदेव गाव) येथे तो तपस्वी म्हणून राहिला. वटेश्वर हे त्याच्या उपास्य दैवताचे नाव असावे. थोर संशोधक रा. द. रानडे म्हणतात त्याप्रमाणे ``ज्या वटेश्वराचा उल्लेख **चांगदेव पासष्टी** ग्रंथातही आहे (``स्वस्तिश्री वटेशु ``**चांगदेव पासष्टी -** १) व चांगदेवाच्या अंभगातही आहे, तो चांगदेव म्हणजे चांगदेवाचे उपास्यदैवत असले पाहिजे असे दिसते.``[५] मुक्ताबाईने उपदेश दिला तरी चांगदेवाने उपास्यदैवत वटेश्वरच ठेवले होते.[६] काही जण वटेश्वराला चांगदेवाचा पहिला गुरू मानतात; तर काही वटेश्वर हे त्याचे उपास्यदैवत सांगतात. आपल्या **तत्वसार** या ग्रंथाच्या उपसंहारात चांगदेव म्हणतो.

इति गुरूशिष्यसंवादे । तत्वसारप्रबंधे ।
कथिलें वटेश्वरप्रसादे । योगरहस्य हे ।। (**तत्वसार,** ओवी क्र. ८६३-६४)[७]

याशिवाय त्याने आपल्या अंभगातही वटेश्वरसुत चांगा अवधूत अशी आपली मुद्रा वापरली आहे. यावरून वटेश्वर हा चांगदेवाचा गुरु ठरतो. नामदेवाने सोपानदेवाच्या नमनाचे अभंग लिहिताना वटेश्वराला स्वतंत्र नमन केले आहे. यावरूनही चांगदेव व वटेश्वर या दोन भिन्न भिष्म व्यक्ती आहेत हेच सुचित होते.[८] तापीकाठावरील वटेश्वराची त्याने रचलेली एक आरती ज्ञात असून तीत `तप्तीतीरी देव प्रगट झाला` असा उल्लेख आहे.[९]

भक्तिलीलामृत (अध्याय २) अनुसार इंद्राचा सेवक मरूद्गण याच्या हातून स्वामिकार्यात अनवधानाने काही प्रमाद घडला म्हणून इंद्राने त्याला शाप दिला. इंद्रशापामुळे मरूद्गण तपती- पयोष्णा (तापी-पुर्णा) नद्यांच्या रमणीय संगमावर `स्वरूप लावण्य` घेऊन जन्माला आले. त्यांच्या सौंदर्यामुळे भोवतालचे लोक त्यांना `चांगा` म्हणजे सुंदर असे म्हणू लागले.[१०] त्यावरूनच गावास चांगदेव किंवा सुंदरपूर नाव पडले असावे. तापी तीरी त्यांनी दीर्घकाळ तपश्चर्या केली.

४. सि. वि. चित्राव, **मध्ययुगीन चरित्रकोश,** १९३७.
५. **जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर,** १९९४, पृ. ७५९.
६. शं. गो. तुळपुळे (संपा.), **मराठी वाङमयाचा इतिहास,** खंड १, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८४, पृ. ६२८.
७. ह. रा. दिवेकर (संपा), **तत्वसार,** पुणे, १९३६.
८. महादेवशास्त्री जोशी (संपा.), **भारतीय संस्कृतिकोश,** खंड ३, १९६५, पृ. ३५१.
९. कि. का. चौधरी, ``संस्कृती``, **जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर,** १९९४, पृ. ७१६.
१०. सरोजिनी शेंडे ``ज्ञानदेव व चांगदेव``, **भारत इतिहास संशोधन मंडळ,** त्रैमासिक, पुणे, १९७६, अंक १-४, पृ.४१.

चांगदेव हा ज्ञानदेव व नामदेवाचा समकालीन असल्याचे उल्लेख हरिश्चंद्रगडावरील शिलालेखात मिळतात.[११] ज्ञानेश्वरभगिनी मुक्ताबाई ही त्याची गुरू होती. तिचे समाधिस्थान चांगदेव गावाजवळील मेहूण हे आहे.

चांगदेव हा मोठा हटयोगी होता. एकदा ज्ञानेश्वराची कीर्ती त्याच्या कानी आली. त्यावर ज्ञानेश्वराला पत्र लिहावे, असे त्याला वाटले; पण मायन्याच्या जागी तीर्थरूप लिहावे की चिरंजीव लिहावे, याचा त्याला निर्णय होईना. अखेर त्याने कोरेच पत्र पाठवून दिले. ते मुक्ताबाईच्या हाती आले. ती म्हणली, 'चौदाशे वर्षे जगूनही चांगदेव असून कोराच.' मग ज्ञानेश्वरांनी त्या कोऱ्या पत्राला उत्तर म्हणून पासष्ट ओव्या लिहून त्याला पाठविल्या. हाच ग्रंथ **चांगदेवपासष्टी** या नावाने प्रसिध्द आहे.

पुढे चांगदेव वाघावर बसून व हाती सापाचा आसूड घेऊन ज्ञानेश्वरांना भेटण्यासाठी आळंदीस गेला. तिथे ज्ञानेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे भिंत चालण्याचा चमत्कार त्याने पाहिला व तो हतगर्व होऊन ज्ञानेश्वरांना शरण गेला. मग ज्ञानेश्वरांनी त्याला मुक्ताबाईकडून उपदेश देवविला. येथून पुढे हा हटयोगी न राहता ज्ञानी भक्त म्हणून ओळखला जाऊ लागला. त्याने **तत्वसार** हा वेदान्ताचे विवरण करणारा ओवीबध्द ग्रंथ एदलाबादजवळ (बहुधा सुंदरपूर तथा चांगदेवलाच) लिहिला असून त्याच्या अभंगांमधून त्याची अधिकारवाणी व चमत्कृतीची आवड प्रत्यक्षात येते.[१२] हा ग्रंथ नाथपंथांचा एक महत्वाचा ग्रंथ ठरतो. हा ग्रंथ इ. स. १३१२ मध्ये लिहिला गेला असला तरी १५३१ मधील प्रत उपलब्ध असून तीही अपूर्णावस्थेत आहे.[१३] **तत्वसार** मध्ये १०३६ ओव्या असल्याचे कळते, पण त्यापैकी फक्त ४०५ ओव्याच उपलब्ध आहेत.

चांगदेवाचे अभंग पाहता त्याचा ओढा रूपके योजून चमत्कृती निर्माण करण्याकडे आहे. शब्दकुसरीतही तो तरबेज आहे. उदा.

नोवरीचे पोटी नोवरा जन्मला ।
सोहळा जाहला काय सांगो ।
नोऱ्याने नोवरी देखिलीच नाही ।
सोहळा होतो सांगो काई ।

अशी अनेक चमत्कृतिपूर्ण कुटे चांगदेवाने रचली आहेत.

चांगदेवाचे अभंग व **तत्वसार**मधील ओव्यांमध्ये प्रथम त्याने पद, पिंड, रूप व रूपातीत यांच्याविषयी विवरण करून, नंतर निर्गुण भक्तीचे विवरण केले आहे. निर्गुण भक्तीचे लक्षण सांगताना चांगदेव म्हणतो.

जे पाप पुण्यापूर्वी । जन्ममरणाते हारवी ।

---

११. शं. गो. तुळपुळे, पूर्वोक्त, पृ. १०५ व ६३०.

१२. कि. का. चौधरी, पूर्वोक्त, पृ. ७१६, तथापि **तत्वसार** हा ग्रंथ चांगदेवाने हरिश्चंद्र गडावर लिहिला असे रा. चि. ढेरेंचे मत आहे.

१३. **तत्वसार** ग्रंथ डॉ. ह. रा. दिवेकरांनी १९३६ मध्ये संपादित करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित केला आहे.

महाबंधु चेदवी । आत्मस्वरूपे ॥
जे दुसरेपणा हाणी । स्वर्ग संसारा धुणी ।
जे सविता निर्वाणी । स्वयं शिव ॥

निर्गुण भक्तीचे स्वरूप सांगताना मनपवन, षटचक्रे, कुंडलिनी, लयलक्षयोग, समाधी, पंचभूते, शून्य, वज्रासन, इ. हटयोग साधनांची माहिती त्याने दिली आहे. या विवेचनातला विशेष म्हणजे पुढील विचार होय –

जह्नि शरीरसाधना कीजैल । परि नाशिवंत जाईल ।
वरी जन्माते सुचिल । दुःख भूल ॥

पुढे निर्वाण व सिध्दयोग यांचे प्रतिपादन करून ब्रह्मविवरण करताना त्याने `तत्त्वमसि' ची फोड केली आहे.

चांगदेव दर शंभर वर्षांनी योग सामर्थ्याने जुना देह टाकून नवा देह धारण करीत असे, असे सांगतात. अशी त्याची चौदा समाधिस्थळे व चौदा नावे आढळतात. चांगदेव राऊळ, चांगा चक्रपाणी, चांगा वटेश्वर ही त्यापैकीच काही आहेत. चांगदेवाचा पहिला गुरु वटेश्वर असला तरी नंतरच्या गुरू त्याच्या आणखी दोन झाल्यात त्यापैकी जेष्ठ योगिनी मुक्ताबाई ही एक व ज्ञानेश्वर भगिनी मुक्ताबाई ही दुसरी. यांची माहिती या पुढे आली आहेच.

अकराव्या व बाराव्या शतकात कण्हदेशात (खानदेशात) मठांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला. महामंडलनाथ सेउना किंवा सेनू दुसरा या यादव सम्राटाचा मांडलिक गोविंद राजा याने चांगदेव येथील मंदिर अकराव्या शतकात बांधले असावे. वाघळीचे सूर्यमंदिर व संगमेश्वराचे महादेव मंदिर ही चाळीसगाव - पाचोरा भागातील मंदिरेही या राजाच्या कारकिर्दीतच झाली असावीत. चांगदेव मंदिराच्या मूळ गाभाऱ्यात महादेवाचे लिंग असल्यामुळे या मूळ महादेव मंदिरात नंतर चांगदेवाची संगमरवरी प्रतिमा बसविण्यात आली असावी. येथेच जवळपास वटेश्वराची समाधी वा स्थान असावे.

अबूल फझलच्या **ऐन-इ-अकबरी** मध्येही या स्थानासंबंधी पुढील प्रमाणे आख्यायिका दिली आहे.[१४] एका अंध भक्ताजवळ महादेवाची मूर्ती होती. तिची तो रोज मनोभावे पूजा करीत असे. ही मूर्ती या ठिकाणी हरवली. त्यामुळे खिन्न होऊन त्याने वाळूची तशीच मूर्ती तयार करून तिची तो नेहमीप्रमाणे पूजा करू लागला. दैवी चमत्काराने ही वाळूची मूर्ती दगडाची झाली. या देवालयाजवळच एक झरा आहे. त्यास लोक गंगा मानतात. या झऱ्याबाबत **ऐन-इ-अकबरी** मध्ये दुसरीही आख्यायिका आहे. एक भक्त त्याला मिळालेल्या दैवी सामर्थ्याने रोज गंगेवर जाऊन स्नान करून येत असे. एके रात्री गंगा त्याच्या स्वप्नात येऊन म्हणाली की, ``मी येथे तुझ्याजवळच प्रकट होईन.`` त्यानुसार दुसऱ्या दिवशी तेथे झरा प्रकट झाला. योगायोग असा की, अतिप्राचीन मानेगाव जवळही गंग नामक नाला (झरा) आहे.

१४ **खानदेश डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर**, १८८०, पृ. ४३७.

चांगदेव मंदिराची वास्तू - या हेमाडपंती शैलीच्या आधीच्या मंदिरातही चुन्याशिवाय दगडांचा वापर करण्यात आला आहे. दगड घोटून व घडवून एकावर एक बसवून भिंती उभारल्यामुळे वास्तू फार मजबूत बनली आहे. मंदिराची वास्तू ४० मी. लांब व ३२ मी. रूंद आहे. आतील सभागृह (त्यापेक्षा यास गर्भगृह म्हणजेच उचित राहील) १२.९० मी x १२.९० मी. असून त्याचे छत नाहीसे झाले आहे. सभागृहात सोळा स्तंभ व सोळा अर्धस्तंभ (Pillaster = भित्तिस्तंभ) असून सोळा स्तंभ चार भागात विभागल्याने आतील रचना गुढ वाटते. या स्तंभावर दगडी कळसाची (शिखर) योजना असावी. परंतु परचक्रामुळे किंवा राजकीय परिस्थितीमुळे काम अर्धवट सोडावे लागले असावे. व नंतर शिखराचा भाग विटांचा बांधला असावा. अंतराळावर अंडाकृती घुमटाकार उत्क्षिप्त पद्धतीचे नक्षीदार उतरते छत आहे. डॉ. हेन्री कझेन्सच्या मते अहमदनगर जिल्ह्यातील कोकमठाण मंदिराप्रमाणे या मंदिराचा वरचा भाग विटांचा बनवण्याचीच योजना असावी.[१५]

शंकरपाळ्यांच्या आकाराची नक्षी, उथळ शिल्प, आडवे पट्टे, उभी शिल्पे सामावून घेणारी वेलपत्ती वगैरे खुबींचा वापर दर्शनी भागावर करण्यात आला आहे. खांबांचे आकार व कोरीव काम लक्षणीय आहे. या मंदिराची विशेषता म्हणजे एवढे मोठे अंतराळ व गर्भगृह महाराष्ट्रातील कोणत्याच मंदिरात नाही. सभागृहातील सोळा स्तंभांची रचना वेरूळच्या कैलास मंदिराप्रमाणे चार वर्गात आहे. अंतराळाचे छत उत्क्षिप्त प्रकारचे आहे. जंधाभागावरील शिल्प नाभिकाप्रविष्ट (empanelled) नाही किंवा त्याच्यासाठी देवकोष्टांची योजना नाही. गर्भगृहातील प्रमुख भिंतींवरील शिल्पही तसेच आहे. जंधाभागावर भोवताली मोठ्या कोरीव शिल्प पट्टीवर उठावशिल्पे आहेत. शिल्पपट्टीतील प्रत्येक चौकटीत महिलांच्या प्रतिमा असून प्रमुख चौकटीत एकेक पुरूष प्रतिमा व त्याच्या दोन्ही अंगास दोन महिलांच्या प्रतिमा आहेत. अशी शिल्पे उत्तर, पश्चिम व दक्षिण बाजूस मध्यभागी असलेल्या चौकटीत आहेत. कझेन्सच्या मते गर्भगृहाच्या प्रमुख भिंतीवरील हे शिल्प कृष्ण व त्याच्या गोपींचे आहे. जंधाभागावरील वैष्णव देवतांच्या वर्चस्वामुळे व गरूडांच्या प्रतिमांमुळे हे मंदिर निर्विवाद वैष्णव पंथीयांचे आहे.[१६]

संगमेश्वर महादेव मंदिराप्रमाणेच येथेही गर्भगृहाच्या अंतराळाला लहान लंबवर्तुळाकृती घुमटासारखे शिखर आहे. गर्भगृहातील प्रतिमा चांगदेवाची आहे. उत्तर बाजूने प्रक्षालनाचे पाणी बाहेर पडते तेथे सिन्नरच्या गोंडेश्वर मंदिराप्रमाणेच सुंदर मकरप्रणाल आहे.

या मंदिराच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस देवनागरी लिपीतील शिलालेख आहेत. परंतु ते झिजल्यामुळे वाचता येत नाहीत.

तापी पुर्णा संगमावर महादेवाचे दुसरे हेमाडपंती मंदिर असून ते हातनूर धरणात बुडाले

१५. हेन्री कझेन्स, **मेडिव्हल टेंपल्स ऑफ दी डेक्कन** (पुनर्मुद्रित), कॉस्मो पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८५, पृ. २२.

१६. कित्ता, पृ. ३२; जी. बी. देगलूरकर, **टेंपल आर्किटेक्चर अॅण्ड स्कल्पचर ऑफ महाराष्ट्र**, नागपूर युनिव्हर्सिटी, १९७४, पृ. ५९.

आहे. या मूळ मंदिराची लांबी १७ मी. व रूंदी ९ मी. आहे. या मंदिराचा अहिल्याबाई होळकरने जीर्णोध्दार केला होता. सन १८३७ मध्ये तापीस आलेल्या महापुरामुळे मंदिराचा कळस ढासळून जवळच पडला होता.

दरसाल महाशिवरात्रीला चांगदेव येथे मोठी यात्रा भरते. ती जिल्ह्यातील एक मोठी यात्रा गणली जाते. यातील भाविक बहुतकरून लेवा पाटीदार असतात. याआधी मुक्ताबाईची समाधीस्थान असलेल्या कोथळी (मुक्ताईनगरच्या १ कि. मी. पश्चिमेस) या गावी माघ वद्य एकादशीला म्हणजे विजया एकादशीला मुक्ताबाईची मोठी यात्रा असते. खरे तर ही यात्रा माघ वद्य द्वादशीला असते. या दिवशी मुक्ताबाईने आपली इहलोकीची यात्रा संपविली. कोथळीचे यात्रेकरू मेहूण या मुक्ताबाईच्या समाधिस्थानी ज्यास खानदेशात अजूनही मुक्ताबाई नावानेच ओळखले जाते तेथे आणि चांगदेवाला त्यानंतर येणाऱ्या महाशिवरात्रीच्या यात्रेस जातात.

मेहूण (मुक्ताईनगर तहसिल, २०°०५` उ. अक्षांश व ७५°५०`पू. रेखांश) हे तापीतीरी असलेले गाव चांगदेवच्या अगदी जवळ असून रावेर तहसिलमधील निंभोरे रेल्वे स्थानकापासून ८ कि. मी. आग्नेयेस व मुक्ताईनगर (एदलाबाद) पासून ८ कि. मी. वायव्येस आहे. सध्याचे मेहूण हातनुर धरणामुळे पुनर्वसन झालेले गाव आहे. पूर्वीचे गाव सध्याच्या गावाच्या दोन कि. मी. वर एका टेकडीवर होते. हातनुर धरणामुळे ते हलवावे लागले. याच टेकडीवर धरण बांधण्याच्या आधी संत मुक्ताबाईचे स्मृतिमंदिर बांधले आहे. पूर्वी तेथे जुने मुक्ताबाई मंदिर होते. या मंदिराच्या पूर्वेस २.४ मी. लांबी-रूंदीचे सुंदर कोरीव काम केलेले पुरातन अतिशय सुंदर सोमेश्वर महादेवाचे हेमाडपंती मंदिर आहे. माघ वद्य एकादशीपासून महाशिवरात्रीपर्यंत येथेही यात्रा भरत असे. आता फक्त एकादशी द्वादशीलाच भरते. ही यात्रा म्हणजे कोथळी व चांगदेव यात्रांचाच एक भाग होय.

मेहूण गाव ज्ञानेश्वरभगिनी मुक्ताबाईच्या मंदिरामुळे प्रसिध्द असून येथेच तिचे समाधिस्थान आहे. मुक्ताबाईचे समाधिस्थान मुक्ताईनगर जवळील (एदलाबाद) माणगाव (मानेगाव) आहे असे **मराठी सारस्वत** लिहिणारे वि. ल. भावे म्हणतात. परंतु ते खरे नसून तापीतीरावरील मेहूण हेच तिचे समाधिस्थान होय असे नामदेवाच्या अभंगावरून दिसते (**नामदेवगाथा** - अभंग क्र. ११७९).[१७] येथे सोमेश्वराचे मंदिर असून त्याचा उल्लेखही नामदेवाने आपल्या अभंगात केलेला आहे. मानेगाव किंवा मुक्ताईनगर येथे महादेव मंदिर नाही. सोमेश्वर महादेव मंदिर मेहूणलाच आहे. मुक्ताबाईचा शिष्य हटयोगी चांगदेव याची समाधी असलेले चांगदेव गाव मेहूणपासून एक कि.मी. दक्षिणेस आहे. ज्ञानदेवाने समाधी घेतल्यानंतर मुक्ताबाईने शके १२१९, वैशाख वद्य १२ ला (इ. स. १२९६) तापीतीरी मेहूण येथे आपली इहलोकीची यात्रा संपविली.[१८]

१७. शं. गो. तुळपुळे, पूर्वोक्त, ६२६.
१८. किता, पृ. ६२६.

यादवकालीन सांस्कृतिक इतिहासात या आत्मज्ञानी मुक्ताबाईचे व्यक्तिमत्व विलक्षण तेजस्वी दिसते. समाजास मरगळ लागण्याची चिन्हे सुस्पष्ट असताना निरारा व वैफल्यग्रस्तांना आध्यात्मिक बोधामृत पाजण्याची किमया या संत कवयित्रीने करून दाखविली. मुसलमानी आक्रमण व गुजरात सुलतानांच्या जुलूमांमुळे गुजरात सोडून खानदेश-व्हाडात नुकत्याच स्थायिक व स्थिर होऊ घातलेल्या लेवा पाटीदार समाजास मुक्ताबाईच्या आध्यात्मिक बोधामृतामुळे जीवन जीवन म्हणून जगण्याचा मार्ग सापडला आणि म्हणूनच हा समाज तापी नदीच्या खोऱ्यात स्थिरावला. हिने रचलेले अभंग समाजाला अंतर्मुख करून गेले व कालप्रवाहात अभंग अक्षर राहिले. मुक्ताईने शेकडो कवने रचली आणि त्याद्वारे भक्तांना बोधामृत पाजले. महाराष्ट्राचे दुर्दैव असे की मुक्ताईचे आज केवळ ७५ अभंगच उपलब्ध आहेत.[१९] तरीही साहित्यिकांना मान्य करावे लागते की, मुक्ताईची अभंगरचना संख्येने अल्प असली तरी ती महान काव्यगुण व बोधामृताने समृध्द आहे.

त्यातून अभिव्यक्त झालेली व पारमार्थिकतेची भरारी वाचकांना स्तिमित करते, अंतर्मुख करते. प्रत्येक अभंग म्हणजे आध्यात्मिक गीताच होय. तिच्या अभंगात योगाच्या खुणा, अध्यात्माची उंची, साक्षात्काराचे पडसाद जसे आहेत तसेच अंतःकरणाचे मार्दव व मनास मोहून टाकणारा भावनेचा हळुवारपणाही आहे. खिन्न झालेल्या ज्ञानेश्वराला निराशावस्थेतून मुक्त करण्यास्तव तिने केलेल्या विनवण्या **''ताटीचे अभंग''** यात असून त्यातून धाकट्या बहिणीच्या लडिवाळपणाची तसेच परिपक्व प्रौढत्वाची अभिव्यक्ती होते. करूणरसाच्या सूत्रात सहजतेने गोवलेले धीरगंभीर विचार त्यात आहेत. ``ताटीच्या अभंगा``त मुक्ताईचे काव्यकर्तृत्व व व्यक्तिमत्व एकवटले आहे. इतकी वर्षे जगूनही `कोरा तो कोराच` राहिलेल्या चांगदेवाला ज्ञानामृत पाजणारी मुक्ताई काव्य तसेच अध्यात्माच्या दृष्टीकोनातून विलक्षण प्रभावी वाटते.[२०] ब्रह्मवादिनी मुक्ताईच्या देहावर वीज पडून ती मरम पावली असा शब्दशः अर्थ न लावता विद्युतपाताप्रमाणे अनाहत गर्जनेचा साक्षात्कार होऊन तिची प्राणज्योत विझली असा करणे उचित वाटते [२१] महाराष्ट्रातील संतमंडळी तिचा एक आत्मज्ञानी, कवयित्री व परब्रह्मीची चित्कला म्हणून गौरव करतात. हिचे चरित्र ज्ञानेश्वर मंडळाच्या व्यापक चरित्रातच गुंफलेले आहे. ती निःस्पृह आणि कोणतीही गोष्ट स्पष्ट बोलण्याइतकी धीट होती. तिच्या धीटपणाबाबत सांगायचे तर संत नामदेव आळंदीला आले असता निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव व सोपानदेव या तिघांनीही त्यांना आदरपूर्वक वंदन केले. नामदेवांनी त्यांना प्रतिनमस्कार केला नाही. ही गोष्ट मुक्ताबाईला खटकल्याने ती नामदेवांना नमस्कार करण्यासाठी पुढे आली नाही. नामदेव हे भक्तश्रेष्ठ आहेत आणि त्यांचे पाय धरणे उचित आहे असे निवृत्तिनाथांनी समजावूनही तीने नामदेवांना नमस्कार केला नाही आणि ती नामदेवांना

१९. कि. का. चौधरी, पूर्वोक्त, पृ. ७१५.
२०. कित्ता, पृ. ७१५-१६.
२१. शं. गो. तुळपुळे, पूर्वोक्त, पृ. ६२४-२७.

स्पष्टच म्हणाली -

झालासी हरिभक्त तरी आम्हां काय ।
आंतली ती सोय न ठाऊकी ।।
घेऊनी टाळ दिंडी हरिकथा करिसी ।
हरिदास म्हणविसी श्रेष्ठपणे ।।
गुरूविण तुज नव्हेची गा मोक्ष ।
होशील मुमुक्षू साधक तूं ।।
आत्मतत्वी दृष्टी नाहीच पा केली ।
तंववरी ब्रह्मबोली बोलुनी काय ।।
तुझे रूप तूवा नाही ओळखिले ।
अहंतेते धरिले कासयासी ।।

नामदेव परमभक्त असले तरी अद्याप आत्मबोधाला पारखे असल्यामुळे त्यांच्या ठायी भक्तपणाचा अहंकार वसत होता. परमार्थातले त्यांचे हे न्यून मुक्ताबाईने सडेतोड शब्दात त्यांना दाखवून दिले व हे कटू सत्य त्यांना मान्यच करावे लागल्याने ते विसोबा खेचरला शरण जाऊन आत्मबोध प्राप्त करून घेऊन कृतार्थ झालेत.

निवृत्तिनाथ हे थोरले बंधूच तिचे गुरू होत. त्यांच्याकडून तिने योगसाम्राज्य व सामर्थ्य प्राप्त करून घेतले. एक अलौकिक योगिनी म्हणून तिची तेजोमयी मूर्ती महाराष्ट्राच्या मन:पटावर कायमची विराजमान झालेली आहे. श्री. सुशिला कुप्पस्वामी यांनी घडविलेल्या **मुक्ताई काव्य अंतरंगदर्शनानुसार** सगुण भक्ती पेक्षा निर्गुणाच्या प्रतीतीला तिच्या अभंगात विशेष स्थान आहे.[२२] ती म्हणते -

सर्वरूपी निर्गुण संपले पै सर्वदा । आकार संपदा नाही तया ।।
आकारिती भक्त मायामय काम । सर्वत्र नि:सीम अंतरी आहे ।।

मुक्ताईचे व्यक्तिमत्व स्वतंत्र व स्वयंभू आहे. तिची ज्ञानावस्था इतक्या पराकोटीला गेली आहे की, त्या अवस्थेत ती आपले स्त्रीतत्वही विसरलेली आहे. तिच्या अभंगांतून व्यक्त होत राहतो तो केवळ ज्ञानानुभव आणि या तिच्या ज्ञानाभुवाच्या संदर्भात तिची खरी योग्यता कळते, ती चांगदेवाशी झालेल्या संबादातून. सत्याचे निखळ स्वरूपातले ज्ञान त्या संवादातून प्रकट होत जाते.

स्वप्नीचा आत्मा केउता आहे । मागुता ये हे नवल बाई ।।
चांगा म्हणे बाई सांग मुक्ताबाई । लटिके साच वर्तते देही ।।
मुक्ताई म्हणे चांगया भ्रमिस्त देही । निर्धारी राही स्वप्न कैचें ।।
बंधने नाही, बध्द नाही । साच की लटिके वर्तते तेहि नाही ।।
भेद नाही भेदसी काई । साच की लटिकें वर्तते देही ।।

२२. महादेवशास्त्री जोशी, भारतीय संस्कृतिकोश, खंड ७, पृ. ४०७.

नाहीं सुख दु:ख । पाप पुण्य नाही ।
नाही कर्म धर्म । कल्पना नाही ।
नाही मोक्ष । ना भावबंधन नाही ।
म्हणे वटेश्वरा ब्रह्म नाही। सहजसिध्द बोले मुक्ताई ।।

मुक्ताबाईने चांगावटेश्वराला ज्ञानोपदेश केला, ही तिच्या चरित्रातली महत्वाची घटना. मुक्ताबाईची गुरुपरंपरा आदिनाथ - मत्स्येंद्रनाथ - गोरक्षनाथ - गहिनीनाथ - निवृत्तिनाथ - मुक्ताबाई अशी आहे. पण मुक्ताबाईच्या परंपरेत जे अनेक मराठी ग्रंथकार होऊन गेले, त्या सर्वांनी एकमुखाने मुक्ताबाईला गोरक्षनाथाची शिष्या मानले आहे. तथापि ज्ञानदेवाचेही गुरू असलेले निवृत्तिनाथ हे तिचे साक्षात वडील बंधू असता, त्यांना डावलून मुक्ताबाईने गोरक्षनाथाचे शिष्यत्व स्वीकारले असेल, हे खरे वाटत नाही. शिवाय मुक्ताबाईच्या काळात गोरक्षनाथ विद्यमान असणे शक्य नाही. शिवाय मुक्ताबाई नि:संदिग्ध शब्दात सांगते की, आपले गुरू निवृत्तिनाथ आहेत.

गोरक्षनाथाची शिष्या असलेली मुक्ताबाई ही रा. चि. ढेरेंच्या मते विदर्भातील अचलपूरच्या (अमरावती जिल्हा) राजाची कन्या व उज्जयिनीच्या विक्रमादित्य राजाची पत्नी होय.[२३] तिचे नाव सत्यवंती होते. तिने योगी दीर भर्तृहरी याच्यापासून परमार्थप्रेरणा मिळविली होती. ती नेमाने भर्तृहरीला भोजन दिल्या खेरीज स्वतः अन्नग्रहण करीत नसे. एके दिवशी तिला अभ्यंगस्थान करायचे होते. वाट पाहूनही भर्तृहरी लवकर न आल्याने तिने त्याचे ताट वाढून ठेवले व स्नानासाठी वस्त्रे उतरविली. एवढ्यात भर्तृहरी आला व राणी स्नान करीत आहे असे समजता तो माघारी वळला. अन्न न घेता त्याने परत जाणे यात तिचा व्रतभंग होता. म्हणून भान न राहून ती विवस्त्रावस्थेत बाहेर येऊन ताट हाती घेऊन त्याच्या मागे धावली. सीमेजवळ गोरक्षनाथाने भर्तृहरीला छेडले असता तो म्हणाला `माता विवस्त्र असता मी तिच्या हातचे अन्न घ्यावे कसे.' त्यावर गोरक्षनाथ म्हणला `तू अज्ञान आहेस.' सत्यवतीची ती उन्मनी अवस्था पाहून गोरक्षनाथाने प्रसन्न होऊन कृतार्थ केले. गोरक्षनाथाने तिला घरी जाण्याबाबत सांगितले असता ती म्हणाली.` ते आता शक्य नाही. स्मशानात आणलेले प्रेत परत घरी जात नसते.' ते ऐकून गोरक्षनाथ समजला की, ही स्त्री मुक्त आहे म्हणून त्याने तिचे नाव मुक्ताई ठेवले. गोरक्षनाथाकडून गुरूबोध मिळाल्यावर ती तप:साधना करण्यासाठी श्रीशैल पर्वतावर (आंध्र प्रदेश) गेली आणि तिथे योगिनी म्हणून प्रसिध्दी पावली. हीच जेष्ठ योगिनी मुक्ताबाई होय (ही ज्ञानेश्वर भगिनी मुक्ताबाई नव्हे).

तप पुरे झाल्यावर ती श्रीशैलहून महाराष्ट्रात आली. पुढे विदर्भात तिला चांगा वटेश्वर भेटला. त्याला तिने ज्ञानबोध देऊन कृतार्थ केले. पुढे अल्प काळातच तिने समाधी घेतली असावी. चांगा वटेश्वराला अल्प काळातच गुरूविरह झाला. ज्ञानेश्वरांच्या भेटीला आलेल्या चांगा वटेश्वराला ही धाकटी मुक्ताबाई भेटली. परमार्थातला तिचा अधिकारही कळून आला.

२३. रा. चि. ढेरे, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै - सप्टेंबर, १९७०.

चांगा वटेश्वराला वाटले की, आपली गुरू मुक्ताई योगिनीच पुनश्च या मुक्ताबाईच्या स्वरूपात जन्माला आली आहे. नावही तेच, म्हणून त्याने कसलाही संकोच न धरता या बालयोगिनीचा गुरू म्हणून स्वीकार केला.

ज्ञानेश्वर-सोपानाच्या निर्वाणानंतर मुक्ताबाईला जग उदास झाले. तिलाही परब्रह्मात विलीन व्हावेसे वाटू लागले. ती सोमेश्वरनगरी आली. तो दिवस वैशाख वद्य द्वादशीचा होता. त्यादिवशी मध्यान्ही एकाएकी वीज कडाडली आणि त्या प्रकाशझोतात मुक्ताबाई एकाएकी अदृश्य झाली. चित्कला विश्वचैतन्यात विलीन झाली. सोमेश्वरनगरी म्हणजेच मेहूण होय. येथे सोमेश्वर महादेवमंदिर आहे.

जेष्ट योगिनी मुक्ताबाईची समाधी अमरावती जिल्ह्यातील मोर्शी तहसिलमधील मोर्शीपासून ८ कि. मी. वरील सालबर्डी डोंगरावर आहे. त्या डोंगराला कुंजरगिरी असे नाव आहे. हा डोंगर माडू नदीच्या काठी आहे. 'तातोबाची मठी' नामक भग्न हेमाडपंती मंदिराच्या पुढे जेष्ट योगिनी मुक्ताबाईचे शिल्पसुंदर मंदिर आहे. स्तंभाच्या रांगांच्या पलिकडे तिची समाधी व गर्भगृहात शिवलिंग आहे. येथील वातावरण शैव योगिनीच्या समाधीला पोषक आहे.[२४] योगायोग असा की, ज्ञानेश्वरभगिनीची समाधी असलेल्या कोथळी गावाजवळही सालवर्डी नामक गाव व डोंगर आहे.

या मेहूण गावी मार्च १८८४ मध्ये एका पडीक जागेत ९२ सें. मी. रूंद, ६१ सें. मी. उंच आणि १८ सें. मी. जाड ३२ ओळींचा सापडलेला शिलालेख मुक्ताबाई देवस्थानात आणून ठेवला आहे. तसा या शिलालेखाचा मुक्ताबाई मंडळाशी संबंध नाही, तरीही त्याची माहिती खाली देत आहे. - शिलालेखाची शेवटची ओळ अर्ध्यातच पूर्ण झाली आहे. प्रत्येक ओळीत साधारणपणे ७९ ते ८९ अक्षरे असून प्रत्येक अक्षराची उंची एक ते दीड सें. मी. आहे. एकविसाव्या ओळीपर्यंत अक्षरे ठसठशीत, सुबक, वळणदार व सुंदर कोरली आहेत. पुढील ओळी जरी त्याच वळणाच्या असल्या तरी पहिल्या २१ ओळींइतक्या वळणदार नाहीत. लेख संस्कृत देवनागरी लिपीत आहे. पूर्वार्धातील भाषा निर्दोष संस्कृत असून उत्तरार्धात काही दोष निर्माण झाले आहेत.[२५] भाऊसाहेब कोलतेंच्या मते प्रस्तूत लेखात दोन कालोल्लेख आहेत. पहिला कालोल्लेख गतशक ७२८, फाल्गून शुध्द ५, बुधवार (पिल्ले जंत्रीनुसार तारीख १६ फेब्रुवारी ८०७, मंगळवार) असा आहे. हा काळ शुभकंटाने सूर्यमंदिर बांधल्याचा आहे. दुसरा कालोल्लेख गतशक ७४७, भाद्रपद शुध्द ९, रविवार (पिल्ले जंत्रीनुसार शनिवार), तारीख २६ ऑगस्ट ८२५ असा आहे. हा कालोल्लेख जुने सूर्यमंदिर पडून गेल्यावर त्या ठिकाणी नरसिंधदेवाने नवीन मंदिर बांधण्यास आरंभ केला तेंव्हाचा.

२४ कित्ता.

२५ वि. भि. कोलते, **महाराष्ट्रातील काही ताम्रपट व शिलालेख,** महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, १९८२, पृ. २२२-५५. या शिलालेखाचे कचनही भाऊसाहेब कोलते यांनीच केले आहे.

काळ आहे. या शिलालेखात राष्ट्रकूट नृपती अमोघवर्ष (तृतीय गोविंदाचा पुत्र) याचाही उल्लेख आहे. शिलालेखाचा सारांश :- हैहय वंशातील प्रतिकंट राजाचा मुलगा दुसरा शुभकंट हा विक्रमादित्याच्या प्रसादाने साविली नगरात (अमरावती जिल्ह्यातील गाव) राज्य करीत असताना त्याने बदरी नदीच्या (तापीच्या) काठावर उग्रादित्य मंदिर (सूर्यमंदिर) बांधले. त्याचवेळी सत्याश्रय नृपतीने त्या देवस्थानाला पक्कोडिगा नावाचे गाव दान दिले. कालांतराने हे मंदिर पडले तेव्हा त्या ठिकाणी सूर्यमंदिर बांधून मंदिरातील देवाला पूर्वीच दिलेल्या पक्कोडिगा गावाशिवाय तेथील उग्रादित्य भट्टारक व प्रभाकर महाजन यांना मिळून मंगलपूरक नावाचे गाव नरसिंधदेवाने दिले हे नमूद करणे हा प्रस्तूत शिलालेखाचा विषय आहे.

सदरहू लेखातील पक्कोडिगा या ग्रामनामाची ओळख पटत नाही. मंगलपूरक हे गाव मेहूणच्या पश्चिमेस विरूद्ध बाजूस तापीच्या उत्तर तीरावर असलेले रावेर तहसिलमधील मंगलवाडी हे असावे. मंगलपूरच्या चतु:सीमांपैकी श्रीपूर आजचे मानपूर, व्याघ्रवाटक आजचे वाघुळद आणि अंधिलीनगर आजचे आंदलवाडी असावे. लेखाचा कवी कुसूमबाण हा असून लेखक ताविरयप्प हा आहे. ज्या टेकडीवर मुक्ताबाईचे मंदिर आहे, त्या टेकडीला खाली एक भुयार असून ते महर्षि मार्कंडेयाचे भुयार मानले जाते. हैहयवंशीय (कलचुरी) धराणे रत्नपुरच्या कलचुरींचे असून सूर्यवंशी होते. विशेष म्हणजे यातील प्रतिकंट या राजाचे महाराष्ट्र हे व्यक्तिनाम होय. संपूर्ण महाराष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या एकाही राजाचे नाव महाराष्ट्र नव्हते हे येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे. एवढेच नव्हे तर प्रतिकंट, शुभकंट हे राजे जीत होते. अशी हैहय वंशाची ही शाखा महाराष्ट्रीय होती. या शिलालेखावरून हेहय वंशीयांचे राज्य इ. स. ८०७ मध्ये वा त्यापूर्वीपासून असले पाहिजे. याच शिलालेखात सेंद्रकवंशीय घराण्याची माहिती मिळते. सेंद्रक हे चालुक्य वंशीय होते. या घराण्यातील श्रीअत्रीय्यप्प, श्री मदप्प आणि श्री नरसिंधदेव तिघांनाही ``समाधिगत पंचमहाशब्द`` ही विरूदे होती. म्हणजे हे राजे महासामंताधिपती होते आणि राष्ट्रकुटांचा तृतीय गोविंद व त्याचा मुलगा अमोधवर्ष यांचे हे घराणे मांडलिक म्हणून नागद (कन्नड तहसिलमधील जिल्हा सीमेवरील नेगद) येथून राज्य करीत होते. त्या राज्यात भुक्ती, विषय असे राजकीय विभाग होते. विशेष म्हणजे हे राजे सूर्योपासक होते. सामान्यत: महाराष्ट्रात सूर्यमंदिर बांधणारे राजघराणे क्वचितच आढळते.[२६]

पर्यटन केंद्र-पाल

पाल (रावेर तहसिल, २१°२-०` उ. अक्षांश, ७५°५०`पू. रेखांश, समुद्रसपाटीपासून उंची सुमारे २०० मी. = सुमारे २७०० फूट) हे गाव सातपुड्यातील एका पठारावर रावेरच्या पश्चिमेस २२.४ कि. मी. वर वसलेले असून हे पर्यटन केंद्र लेवा पाटीदार कार्यकर्त्यांनी फुलविले आहे. पाल गावाजवळील सुकी नदीकाठी असलेल्या एका टेकडीवर पालोवा नामक ऋषीचे स्मारक आहे. त्यावरून या गावास पाल हे नाव पडले असावे.

२६. गो. बं. देगलूरकर यांनी गॅझेटिअर कार्यालयास पाठविलेली माहिती.

काहीच्या मते पाल गावावरून येथे आलेल्या एका ऋषीस पालोबा हे नाव प्राप्त झाले. यावल व रावेर तालुक्यांच्या उत्तरेकडील सातपुडा रांगांमध्ये काही उंच शिखरे आहेत. त्यांत पंचपाड (पाच पांडव) शिखरांचा समावेश असून त्यात पालचा समावेश होतो. पाल जवळ उत्तरेस असलेल्या मध्य प्रदेशातील सातपुड्याच्या एका शिखरावर सुकी नदीचा उगम होतो. ही नदी पाल, गारबर्डी, लोहारामार्गे वाहत जाते आणि रावेर तहसिलमधील तांदलवाडीजवळ तापीस मिळते. या नदीवर गारबर्डी येथे धरण बांधण्यात आले आहे. पाल येथून वायव्येस मध्य प्रदेश सीमेवर १५.२० कि. मी. अंतरावर वैशाखगड नामक प्राचीन किल्ला आहे. त्यास सुमारे १८०० पायऱ्या आहेत. तसेच पश्चिमेकडे काही कि. मी. अंतरावर एका दरीत अश्वत्थामाचे भग्नावस्थेतील मंदिर आहे. पंचपाड व अश्वत्थामा मंदिरामुळे या स्थानाचा महाभारत काळाशी संबंध जोडता येतो. पूर्वी पालहून हिंदलबारी घाटातून उत्तरेस होळकरांच्या राज्यात जाणाऱ्या मार्गावरून आदिवासी लाकूडफाटा आणत असत. आज या मार्गाचे रूपांतर आमोदे-सावदे-पाल-भिकनगाव (मध्य प्रदेश) असे राज्य महामार्गात झाले आहे. पाल पठारास ऐतिहासिक काळात पाल टप्पा असे संबोधत असत. पालचे काळ्या मातीचे सुपीक खोरे सुमारे २२.५ कि. मी. विस्तारले असून ते मधून मधून टेकड्यांनी खंडीत आहे. त्यास सुकी व तिचे अनेक ओढे व झरे पाणी पुरवतात. सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी येथे मोठी वस्ती होती. तेंव्हा पाल खोऱ्यात सुमारे ७० आदिवासी खेडी होती व पाल हे त्यांचे मुख्य ठाणे होते.[२७]

पाल येथील जुन्या किल्ल्याचे बुरूज, तट, कोरीव दगडात बांधलेली मशीद, हत्तीवाडा, काही दुमजली इमारती, पंधरा नागमुखांचा जलाशय, जुन्या मार्गाच्या (रस्त्याच्या) खुणा आणि बऱ्याच विहिरी, कारंजे, जुनी सांडपाणी निचऱ्याची व्यवस्था इ. गोष्टी या स्थळाची प्राचीनता दर्शवितात. सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी येथील रहिवाशांनी या भागाचा परित्याग केल्यावर हे संपूर्ण खोरे ब्रिटीश राजवटीच्या सुरूवातीस कनिया (कन्हया) भट या दरोडेखोरांच्या टोळ्यांचे आश्रयस्थान बनले.[२८]

आभीर अधिपतीचे राज्य असताना येथे त्यांचे स्थानिक मुख्यालय होते. पुढे राज्यावर आलेल्या फारूकींचे देखील येथे ठाणे असावे. येथील हत्तीवाड्याचे अवशेष तर खचितच दर्शवितात की, पालला बरेच ऐतिहासिक महत्व असावे. काही अभ्यासकांच्या मते हत्तीवाडा म्हणजे सुरक्षित बाजारपेठ असावी. यासारखी बाजारपेठ रायगडावर आहे. परंतु रायगडावरील बाजारपेठ एवढी बंदिस्त नाही. ही बंदिस्त असल्याने अत्यंत सुरक्षित बाजारपेठ ठरते. तथापि पुरातत्व विषयक संशोधनाच्या अभावी पालच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासावर पुरेसा प्रकाश पडू शकला नाही. ही मशिदीच्या अगदी मागे असल्याने मुस्लिम वास्तू असावी आणि मुस्लिम वास्तूंच्या संशोधनाबाबत महाराष्ट्रीयन इतिहास संशोधकांनी दुर्लक्ष केले

२७. खानदेश डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर, १८८०, पृ. ४४० वरील तळटिप,
२८. कित्ता, पृ. ४४१ वरील तळटिप

असल्याने यावर संशोधन झालेले नाही. दिल्लीचा सुलतान मुहमद तुघलकाने आपली राजधानी दिल्लीहून दौलताबादला स्थलांतरीत करताना पालच्या पठारावर विश्रांतीसाठी मुक्काम केला होता. सुलतानाचे अधिकारी व लवाजमा बराच थकल्यामुळे हा मुक्काम बऱ्याच दिवसांचा असावा. त्याचप्रसंगी पालची मशीद बांधण्यात आली असावी.[२९] या मशिदीचा नंतर जीर्णोध्दार करण्यात आला आहे. या मशिदीला चार पायऱ्या असल्यामुळे ती शाही मशीद आहे. मात्र समकालीन कागदपत्र उपलब्ध न झाल्याने अथवा अवशेषांचे उत्खंनन न झाल्याने पालचा इतिहास अपुराच राहिला आहे. पुरातत्व विभागाने या कामी काही केल्याचे दिसत नाही. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी येथील रहिवाशांनी त्याग केल्याने ते ओसाड बनले. ब्रिटीश राजवट आली त्यावेळी पाल पूर्णतः निर्जन असून जंगली श्वापदांचा सुळसुळाट झाला. त्यातच हा भाग लुटारूंचा आश्रयस्थान झाल्याने वस्ती करण्यास कोणी आले नाही. सन १८२० मध्ये यावलचा सुभेदार निंबाळकर याचा भाऊ सुबहादर निंबाळकर याने २५,४०० रूपयांचा गाव पुनर्वसनाचा प्रस्ताव शासनाकडे मांडला. परंतु कॅ. ब्रिग्जने तो झिडकारला.[३०] सन १८२० नंतर पुनर्वसनाचे अनेक प्रयत्न झालेत. परंतु प्रतिकूल हवामान व जंगली श्वापदांच्या उपद्रव या सबबींमुळे यश आले नाही. वास्तविकतः येथील हवामान प्रतिकूल नाही. उन्हाळ्यात ते ४०° सेल्सियशच्या वर कधीच जात नाही आणि हिवाळ्यात व पावसाळ्यात तर अतिशय आल्हाददायक असते. येथे पाऊसही ३० इंचाच्या वर होत नाही. कनिया भट या लुटारूच्या टोळ्यांची या भागात दहशत बसल्यामुळे वस्ती करण्यास कोणी धजावले नाही. सन १८६७ मध्ये खानदेशचा जिल्हाधिकारी मि. ॲशबर्नर याने काही कुटुंबांना येथे वास्तव्य करण्यासाठी प्रवृत्त केले. सन १८६९-७० मध्ये मि. जेम्स यानेही काही शेतकऱ्यांना येथे स्थायिक होण्यासाठी प्रलोभित केले. येथे शिवचरण पाटील (परदेशी ब्राह्मण)[३१] याने वसाहत स्थापन केली. त्याने स्वतःसाठी चांगले घर बांधले, काही जुन्या विहिरी दुरूस्त केल्या आणि सुमारे २८० हेक्टर (६०० एकर) जमीन लागवडीखाली आणली. अशा प्रकारे येथील वसाहत वाढून १८७२ मध्ये लोकसंख्या ६८३ व लागवडीखाली क्षेत्र सुमारे ८२५ हेक्टर (सुमारे २००० एकर) झाले.

पालच्या जुन्या मशिदीच्या प्रवेशद्वारावर राजेशाही कमान आहे. मशीद ८.१ मी. लांब व तेवढीच रूंद असून काळ्या घडीव दगडात बांधली आहे. या मशिदीसाठी चुन्याचा वापर केलेला दिसत नाही. मशिदीसमोरील खांब ढासळले असले तरी मूळ वास्तू सुस्थितीत आहे. मशिदीमागे ६०मी. लांब व तेवढ्याच रूंदीच्या हत्तीवाडा आहे. चार बाजूंच्या भिंती व खोल्यांची रचना दाखविणारे जोते याशिवाय येथे अवशेष नाहीत. काही जण यास हत्ती

२९. जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर, १९९४, पृ. ७८६.
३०. कित्ता, पृ. ७८६.
३१. खानदेश गॅझेटिअर १८८० मध्ये यास परदेशी ब्राह्मण म्हटले असले तरी ते खरे वाटत नाही व पाल येथे ब्राह्मणांची वस्तीही नाही त्यामुळे प्रस्तुत लेखकाच्या मते तो लेवा पाटीदार असावा कारण लेवा पाटीदारांची बरीच वस्ती पाल येथे आहे.

बांधण्याची जागा संबोधत असले तरी वास्तूचा विन्यास लक्षात घेता ती बाजारहाटाची बंदिस्त सुरक्षित जागा असावी आणि खोल्यांचे जोते आहेत ती दुकाने असावीत. हत्ती किंवा घोड्यावर बसून येथील बाजारहाट करता येत असावा. मशिदीपासून किल्ल्याकडे फरसबंदी मार्ग दिसतो. तद्वतच किल्ल्यातून फरसबंदी मार्गाने सुकी नदीकाठच्या नागझरीजवळ उतरता येते. येथे दाट झाडी असून या झाडींमधील प्रवाहातून नागझरी जलाशयात गोड पाणी पडत असते. या ९ मी. रूंद व १५ मी. लांबीच्या जलाशयास किल्ल्यातील विहिरीतून झरे असल्याचे सांगतात. भूमिगत नळांनी ते सोडले असावे. या जलाशयाला १५ नागमूख (काहींच्या मते गोमुख) असून त्यातून पडणारे पाणी. ५०/६० फूट वाहून सुकी नदीत जाते. येथील दगडांच्या जागोजागी असलेल्या राशी म्हणजे जुन्या घरांचे अवशेष आहेत.

इ. स. १९५६ मध्ये खोदकाम करताना पुरातन काळातील काही बांधकामाची सांडपाणी निचऱ्याची व्यवस्था आढळली. महमद तुघलककालीन काही नाणीही सापडली असून ती रावेर मामलेदार कचेरीत दाखल करण्यात आली होती. पुढे त्यांचे काय झाले समजू शकले नाही. पाल येथे १०/१५ वर्षांपूर्वी आभीरराजकालीन पुरातन मोठ्या विटांत बांधलेले महादेव मंदिर आढळले आहे. येथे बऱ्याच ठिकाणी गवळणींच्या मूर्तीही सापडल्या आहेत. त्यावरून या गावास आभीरांच्या (गवळी) राजवटीत महत्वाचे स्थान असावे. आभीरांची राजधानी असलेले असीरगड येथून फार लांब नाही.

या भागात प्रमुख वस्ती आदिवासी बंजारा, तडवी, भिल्ल व पावरा यांची आहे. हे पूर्वी शिकार, लाकूडतोड, डिंक काढणे, मध गोळा करणे, अंजनपाला विकणे व थोडी शेती यावर उपजीविका करीत त्यांना डोंगराबाहेरील ग्रामस्थ अक्षरशः लुबाडत. या भागात शाळा, पाणीपुरवठा, दवाखाना वगैरे कसल्याच मूलभूत सुविधा नव्हत्या. लोकांत जंगली सवयी, अडाणीपणा, शिकारीचा नाद, दुर्व्यसने, जडी-बूटी जादूटोणा यांचे प्राबल्य, परंपरागत समजूती असे वातावरण होते. ह्यांना समाज प्रवाहात आणायचे तर प्रथम त्यांचा अडाणीपणा दूर करून शाळा काढणे आवश्यक होते. स्वातंत्र्यानंतर कै. धनाजी नाना चौधरी यांनी त्यादृष्टीने या भूमिपुत्रांचा उत्थान कार्यक्रम हाती घेतला व तो यशस्वीपणे राबविलाही. याभागातील अतिभागास लोकांना समाजप्रवाहात आणण्याचा त्यांनी चंग बांधला. धनाजी नानांनी येथे प्रथम व्हालंटरी शाळा सूरू केली. तिचेच रूपांतर आश्रमशाळेत झाले. ही आश्रमशाळा गीरखेडा पंचक्रोशी रचनात्मक समिती चालवित असे.

महात्मा गांधी, विनोबा भावे व सानेगुरूजींच्या विचारप्रणालीनुसार धनाजी नानांद्वारा सर्वोदय केंद्राची स्थापना करण्यात आल्यावर जळगाव जिल्ह्यातील सर्वोदय केंद्रांसाठी पालची शासनाने निवड केली. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास प्रारंभ झाला. सर्वोदय केंद्राचे मुख्य ठिकाण खिरोदे असले तरी पाल परिसरातील लहान लहान खेड्यांच्या विकासाचे पाल हे केंद्रस्थान बनले. हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या आदिवासींना विकास कार्याचा लाभ दिला धनाजी नानांनी. त्यांच्या हत्येनंतर मधुकररावांनी ही धुरा सांभाळली. महाराष्ट्र शासनाच्या मदतीने मधुकररावांनी महात्मा गांधीप्रणीत जीवन शिक्षण पध्दतीचा पुरस्कार

करणाऱ्या आदिवासी आश्रमशाळेची १९५४ मध्ये स्थापना केली व माध्यमिक शाळा (१९६९), कृषि प्रबोधन केंद्र (१९७२), कनिष्ठ महाविद्यालय (१९८३) व कृषिविज्ञान संशोधन केंद्र (१९८५) यांच्या रूपाने शैक्षणिक परिसर उदयास आला. या सर्व संस्था जैविक तंत्रज्ञानाचे प्रकल्प, औषधी सुगंधी वनस्पती लागवड, गांडूळखत निर्मिती, सेंद्रिय शेती व इतर विकास उपक्रम सातपुडा विकास मंडळाच्या विद्यमाने चालू आहेत. घनाजी नानांनी लावलेल्या या रोपट्याचे वटवृक्षात रूपांतर केले मधुकररावांनी व ध. म. बोंडे, सुनितभाई बोंडे, शिरिष चौधरी, सुधिर चौधरी, रामभाऊ चौधरी, प्रभात चौधरी, प्रल्हाद गुरूजी यांनी त्यास हातभार लावला. सुनित बोंडे व शिरीष चौधरी यांनी तर इस्त्रायल मधील तंत्रज्ञान या आदिवासी भागात आणले. त्यांच्या काळात संस्थेस बजाज व जमनालाल बजाज फाउंडेशन व वसंतराव नाईक प्रतिष्ठानचे हे उच्च पुरस्कारही लाभले. कामसू पण अबोल सुधिरभाईंनी सध्या कृषिविज्ञान केंद्राची धुरा सांभाळली आहे.

पूर्वीच्या ओसाड ठिकाणचा कायापालट होऊन पाल हे आता सुंदर पर्यटन स्थळ आले आहे. येथे अभयारण्यही उभारण्यात आले आहे. वनविभागाच्या विश्रामगृहाव्यतिरिक्त पर्यटकांसाठी कुटिरे उपलब्ध आहेत.

वाघळी

वाघळी (चाळीसगाव ता., २०° ३०` उ., ७५° ०५` पू.) गाव अतिप्राचीन असून चाळीसगावच्या पूर्वेस ११ कि. मी. वरील या गावी मुधई देवीचे मंदिर व महानुभावांचे कृष्ण मंदिर असून या दोन्ही हेमाडपंती शैलीतील आहेत. हे गाव लेवा गण प्रदेशात नसले तरी हातले आणि वाघळी येथे लेवा पाटीदारांची खूप मोठी वस्ती असल्याने माहिती देत आहे.

मुधई (भवानी) मंदिर ५.१ मी. उंच, १६.५ मी. लांब व ७.२ मी. रूंद असून सभोवताली तटबंदीचे अवशेष आहेत. मंदिराचे २४ स्तंभ व गर्भगृहाचे प्रवेशद्वार उत्कृष्ट शिल्पाने नटलेले आहे. गर्भगृहात मुधई देवीचा तांदळा आहे. पूर्वी मंदिराच्या उजव्या बाजूस ३.३ X ३.३ मी. लांबी-रूंदीचे चौरसाकृती देऊळ होते. भग्न नंदीच्या अवशेषावरून ते महादेवाचे देऊळ असावे. मुधईदेवी मंदिराच्या गर्भगृहात समोरील मुख्य वेदीवर एकही मूर्ती नाही. बांधकामाचे शिल्प व शैलीवरून ते सूर्यमंदिर असावे. मुधईदेवीचा तांदळा नंतर बसविण्यात आलेला दिसतो. स्थापत्यशास्त्रानुसार ज्या देवतेचे मंदिर असते त्या देवतेची प्रतिमा गर्भगृहात शेवटी मुख्य वेदीवर असते. याला अपवाद महादेव मंदिराचा असतो. महादेव मंदिरात लिंग गर्भगृहात मध्यभागी असते. गर्भगृहातील मुधई देवीचा तांदळा असंबध्दपणे मांडलेला दिसतो. मंदिराचा विन्यास द्वारमंडपासह सभामंडप, अंतराळ व गर्भगृह अशा तीन भागांत केलेला आहे.[३२] या मंदिराची रचना जवळ जवळ धुळे जिल्ह्यातील लिंपणगाव मंदिरासारखीच आहे. गर्भगृह बाहेरून २८ कोनी गोलाकार चांदणीप्रमाणे असून आठ कोनाड्यांतून गर्भगृहात व अंतराळातून मार्ग जातो. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वाराच्या द्वारमाथ्यावर गणपतीची प्रतिमा आहे. गर्भगृहाचा आतला खालचा भाग चौरसाकृती असून त्यातील वेदीवर एका बाजूस नंदीवर आरूढ शिवपार्वतीची मूर्ती होती. छत वरील बाजूस वर्तुळाकार होत

३२. ओ. पी. वर्मा, **हेमाडपंती टेंपल्स**, पृ. १५.

गेले आहे. गर्भगृहाच्या बहिस्थः भिंतीत (जंघाभागावर) तीन देवकोष्टे (niches) आहेत. मागील पश्चिमेकडील देवकोष्ठात सूर्याची मूर्ती आहे. त्यावरून हे सूर्यमंदिर असावे असे अनुमान काढता येते.[३३] उत्तरेकडील कोनाड्यात महाकाली व दक्षिणेकडील कोनाड्यात गणपतीची मूर्ती आहे.

मंदिराचा सभामंडप चौरसाकृती असून चार स्तंभ व सहा भित्तिस्तंभावर सभामंडपाचे छत आधारले आहे. सभामंडपासमोर द्वापारमंडप आहे. त्याच्या बाजूच्या भिंती पडल्या असून छत चार स्तंभांवर कसेबसे टिकून आहे. सभामंडपातील चारही स्तंभ साधेच असले तरी त्यावर पुष्पपात्र व पर्णसंभाराच्या धुप्रतिमा (motif) ठळकपणे दिसून येतात. हेन्री कझेन्सच्या मते छताचे काम पोकळ शंकूसारखे आहे.[३४] छताला वरपासून पाच पुष्पगुच्छांच्या सरी लोंबकळताना दिसतात. अंतराळ छताची रचनाही सभामंडप छतासारखीच आहे. फक्त त्यात एकच पुष्पगुच्छाची सर लोंबकळत आहे. मंडपाच्या बाहेरील भिंती लिंपणगाव (धुळे जिल्हा) मंदिराप्रमाणे साध्या आहेत. सभामंडपाच्या कोपऱ्यात असलेल्या वेदीवर सूर्याच्या तीन सुंदर कलात्मक मूर्ती कोरल्या आहेत.

त्या तिन्ही उभ्या (Standing position) आहेत. त्यांची उंची साधारणतः ३० से.मी. आहे. येथे दुसऱ्या एका कोनाड्यांत चौथऱ्यावर सूर्याची मूर्ती विराजमान असून पाय खाली सोडलेले आहेत. दोन्ही हात दोन्ही मांड्यांवर ठेवलेले आहेत. याशिवाय लहान सूर्य मूर्तीची रचना जंघाभागावर बाहेरच्या बाजूने सर्व कोपऱ्यात केलेली आहे. या मंदिरात सूर्याच्या विविध प्रकारच्या प्रतिमा दिसतात. चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी खानदेशात सूर्यभक्त हैहय वंशाचे राज्य होते. त्या काळातील मूळ मंदिर असावे. त्यानंतर आलेले राजे शिवभक्त होते व या नंतरच्या प्रस्तुत मंदिराचे बहुतांश बांधकाम झाले असावे व सूर्याची पूजाही मागे पडली. याच काळात मंदिराचे मुधई देवी (भवानी मंदिरात रूपांतर झाले असावे.)[३५]

महानुभावांचे कृष्ण मंदिरही हेमाडपंती असून ३.९ मी. उंच ९.९ मी. लांब व ८.६ मी. रूंद आहे. प्रवेशद्वार व स्तंभांवर उत्कृष्ट कोरीव काम आहे. गर्भगृहात पूर्वी शिवलिंग होते. अजूनही मंदिरात नंदीची मूर्ती आहे. पूर्वी या मंदिराचे नाव सिध्देश्वरनाथ मंदिर होते. महानुभावांच्या ताब्यात आल्यानंतर त्यांनी येथे कृष्णाची मूर्ती स्थापन केली. तेव्हापासून मंदिरास कृष्णमंदिर किंवा महानुभाव मंदिर असे म्हणतात.[३६] मंदिराच्या मोठमोठ्या दगडांवर दुर्वाच्य संस्कृत अक्षरे आहेत. मंदिराजवळ एक पुरातन विहीर आहे. मंदिर निःसंशय प्राचीन असून सुमारे चारशे वर्षांपासून महानुभावांच्या ताब्यात आहे. मंदिराच्या सभागृहात जव्या बाजूला भिंतीत यादव नृपती सेउणचंद्र (द्वितीय) याचा अकराव्या शतकातील देवनागरी लिपीतील संस्कृत शिलालेख आहे.[३७] त्याची तिथी सूर्यग्रहण, आषाढ अमावास्या, सौम्य संवत्सर, शके ९९१, मंगळवार (२१ जुलै १०६९) ही आहे. सारांश-गोविंद राजा मौर्य

३३. कित्ता, पृ. ९५.

३४. कझेन्स, मेडिव्हल टेंपल्स ऑफ दि दखन, १९३१, पृ. ३२.

३५. प्र. रा. अहिरराव, "चाळिसगाव तालुक्यातील प्राचीन मंदिरे," रघुनंदन चाळीसगाव तालुका विशेषांक.

३६. देगलुरकर, जी. बी., टेम्पल आर्किटेक्चर ऑफ महाराष्ट्र, १९७४, पृ. २८.

३७. देव, शां. भा., महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख-ताम्रपटांची वर्णनात्मक सूची, १९९२, पृ. ३२८-२९

त्याशिवाय यादव नृपती सेउण याचा मांडलिक) याने हा लेख असलेले मंदिर बांधले व त्यास ब्याच देणग्या दिल्या. त्याशिवाय यादव नृपती सेउण याने सिध्देश्वराच्या मंदिराला संगमी व मधुवाटिका ही गावे दान दिल्याचे नमूद केले आहे. हा लेख तीन दगडांवर तीन भागात आहे. तथापि तिन्ही भाग मिळून एकच लेख असल्याचे स्पष्ट आहे. या लेखात मांघाता (यादवांच्या मांडलिक मौर्यकुळाचा मूळ पुरूष), कीकट (मौर्य नृपती), तक्षक (मौर्य नृपती), भीम (मौर्य नृपती), सर्वशूर (मौर्य नृपती), गोविंद (मौर्य नृपती), साध्वसिक (मौर्य नृपती), झंझ (मौर्य नृपती), देवहस्ती (मौर्य नृपती झंझाचा पुत्र), मुंज (मौर्य नृपती देवहस्तीचा पुत्र), पद्माकर (मौर्य नृपती मुंजाचा पुत्र), बप्पैय (मौर्य नृपती), बालपराज (मौर्य नृपती बप्पैयचा नातू), साध्यसिक (मौर्य नृपती), शांतिराज (मौर्य नृपती), प्रवरसुकर (मौर्य नृपती शांतिराजाचा पुत्र), भैलेक (मौर्य नृपती, प्रवरसुकराचा पुत्र), भीमराज (मौर्य नृपती), गोविंदराज (शंकराचे मंदिर बांधणारा व दान देणारा मौर्य नृपती), नायकी (मंदिर बांधण्यात सहभागी झालेली गोविंदराजाची राणी), सेउण (दान देणारा देवगिरीचा यादव नृपती द्वितीय सेउण) या व्यक्तिनामांचा आणि वलभी (सौराष्ट्रातील गाव), संगमी, मधुवाटिका आणि कारकग्राम या ग्रामनामांचा समावेश आहे.

सध्या हे मंदिर भग्नावस्थेत असल्यामुळे मूळ विन्यासाची कल्पना येत नाही. तीन बाजूस कक्षासन असलेला मंदिराचा मंडप मोकळा वाटतो. मंदिराची खास विशेषता म्हणजे येथील स्तंभाची दोन प्रकारची शीर्षे (Capital) होत.[३८] मंडपातील मध्यभागी असलेल्या चार स्तंभांचे सशीर्ष दोन आमलकात (Cushions) विभागले आहेत. वरच्या बाजूस चौरसाकृती पट्टिकांची योजना केली असून त्यांच्या चारी कोपऱ्यांवर वेलसरी (Pendants) आहेत. प्रत्येक आमलकात कीचकाकृती आहेत. अशा प्रकारचे स्तंभ निदान महाराष्ट्रात तरी इतरत्र नाहीत. त्यावर गोलाकृती नागफण्यांचे काठ असलेल्या स्तंभाधार सरी कोरलेल्या आहेत.

या मंदिराचे छत अतिशय नाविन्यपूर्ण व कलात्मक आहे. अशा प्रकारचे छत नाशिक जिल्ह्यातील देवळाने येथील मंदिरांव्यतिरिक्त महाराष्ट्रात इतरत्र नसावे असा दावा केला जातो. या गोलाकार छतामध्ये श्रीकृष्ण वासरी वाजवित असून त्याच्याभोवती गोलाकार नृत्यतल्लीन आठ गोपिका दाखविल्या आहेत. कृष्ण मंदिराला लागून एक भुयार आहे.

वाघळी गावात एका ओट्यावर गणेशाची मूर्ती असून कोठल्यातरी मंदिराच्या गर्भगृह प्रवेशद्वाराची एक दगडी महिरप या गणेश मूर्तीच्या वर बसविली आहे. ही महिरप म्हणजे गणेशमंदिराचाच अवशेष असावा असे ग्रामस्थ सांगतात. गावाच्या दक्षिणेस सुमारे ३५० वर्षांपूर्वीचे राममंदिर आहे. या मंदिरात सुमारे ९० वर्षांपूर्वी चित्रे काढली आहेत. पूर्वी त्यास नरसिंह मंदिर म्हणत. मंदिराच्या पश्चिमेस त्याच काळातील शनी मंदिर आहे. त्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे देवालयाला लागून मागच्या बाजूस चौकोनी व वर घुमटकार अशी साधना करण्याची बंदिस्त जागा आहे.

यावल येथील किल्लाही पहाण्यासारखा आहे. या किल्ल्याच्या पश्चिम बाजूस हडकाळी नदी असून पलिकडील बाजूस ब्रह्मर्षी व्यासांचे स्थान आहे. येथे पूर्वी व्यासांचा आश्रम होता असे सांगतात. आता ब्रह्मर्षी व्यासांचे भव्य मंदिर बांधण्यात आले असून हा परिसर सुंदर आहे.

३८. देगलुरकर, पूर्वोक्त, पृ. २८.

संदर्भ सूची

अबुल फझल : **ऐन इ अकबरी** (इंग्रजी भाषांतर, कर्नल एच. एस. जॅरेट), तीन खंड, (पुनर्मुद्रित), अटलांटिक पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, नवी दिल्ली, १९८९.

अब्दुल हमीद लाहोरी : **बादशाहनामा.**

अलेक्झांडर, रॉजर्स : **दि लॅण्ड रेव्हेन्यू ऑफ बॉम्बे,** खंड १, १८९२ (पुनर्मुद्रित), बी. आर. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, दिल्ली, १९८५.

अष्टीकर, मधूकर : **डॉ. वि. मि. कोलते गौरव ग्रंथ,** अमरावती, १९६९.

आत्रे, त्रि. ना. : **गावगाडा** (तिसरी आवृत्ती), वरदा बुक्स, पुणे, १९८९.

इर्फान हबीब : **ॲन ॲटलास ऑफ दि मुघल एम्पायर,** ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९८२.

एन्थोवेन, आर. ई. : **कास्टस् अॅण्ड ट्राइब्ज ऑफ बॉम्बे स्टेट,** तीन खंड (पुनर्मुद्रित आवृत्ती), कॉस्मो पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८५.

ओक, ज. वि. : **गीर्वाणलघुकोश,** द्वारकाबाई ओक तथा सरस्वतीबाई आपटे, जमशेटपूर, १९६०.

कर्वे, इरावती : **महाराष्ट्र : लॅण्ड अॅण्ड इटस पिपल** (स्टेट गॅझेटिअर), महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९६२.

कर्वे, इरावती : **हिंदू समाज - एक अन्वयार्थ,** दि. धों. कर्वे, मौज प्रकाशन, पुणे, १९७५.

कर्वे, इरावती : **मराठी लोकांची संस्कृती,** रा. ज. देशमुख, पुणे, १९६२.

काणे, पी. व्ही. : **हिस्टरी ऑफ धर्मशास्त्र,** ४ खंड.

कालेलकर, गो. भं. : **मुंबई इलाख्यातील जाती,** श्री नारायण बुक सप्लाईंग कं., मुंबई, १९२८.

केतकर, श्री. व्यं. : **महाराष्ट्र ज्ञानकोश,** संबंधित खंड.

कोम्मिस्सरिएट, एम. एस. : **ए हिस्टरी ऑफ गुजरात,** खंड १, लॉंगमन ग्रीन अॅण्ड कं. लि., कलकत्ता, १९३८.

कुंटे, बी. जी. (संपा.) : **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर,** गॅझेटिअर विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९७६.

कुंटे, भ. ग. (संपा.) : **स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश** (संबंधित खंड), गॅझेटिअर विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

कॅम्पबेल, जेम्स एम. (संपा.) : **गॅझेटिअर ऑफ गुजरात पॉप्युलेशन,** खंड ९, भाग १, मुंबई राज्य, मुंबई, १९०१.

कॅम्पबेल, जेम्स. एम. (संपा.) : **खानदेश डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर,** मुंबई, १८८०.

खरे, ग. ह. (संपा.) : **भारत इतिहास संशोधन मंडळ,** पुणे, संबंधित त्रैमासिक अंक.

खोबरेकर, वि. गो. (संपा.) : **भारतीय इतिहास आणि संस्कृति** (त्रैमासिके - संबंधित अंक), मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई.

खोले, गजानन शंकर : **कुळधर्म-कुळाचार-कुलदैवते**, इंद्रायणी साहित्य, पुणे, १९९१.

ग्रीअरसन, जी. ए. : **लिग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया**, खंड ९ (भाग ३), दिल्ली, १९६८.

ग्रीन, ए. एम. : **गॅझेटिअर ऑफ रेवा, कांठा, कॅम्बे ॲण्ड सुरत एजन्सी**, १९१४.

धुर्ये, जी. एस. : **कास्ट, क्लास ॲण्ड ऑक्युपेशन**, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, १९६१.

चित्राव, सिध्दार्थशास्त्री : **प्राचीन चरीत्रकोश**, १९६१.

चित्राव, सिध्दार्थशास्त्री : **प्राचीन भारतीय स्थलकोश.**

चौधरी, कि. का. (संपा.) : **जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर**, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९४.

चौधरी, कि. का. (संपा.) : **महाराष्ट्र : भूमि व लोक** (राज्य गॅझेटिअर, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९६.

जोग, रा. श्री. (संपा.) : **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, खंड ३, ४ व ५, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९७३.

जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.) : **भारतीय संस्कृतिकोश** (दहा खंड), भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे.

जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.) : **मराठी विश्वकोश** (पंधरा खंड), महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई.

डावूसन, जॉन : **क्लासिकल डिक्शनरी ऑफ हिंदू मायथॉलॉजी**, १९५७.

तुळपुळे, शं. गो. : **प्राचीन मराठी कोरीव लेख**, पुणे, १९६३.

तुळपुळे, शं. गो. (संपा.) : **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास**, खंड १, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८४.

दाते, य. रा., कर्वे, चिं. ग. (संपा.) : **महाराष्ट्र ज्ञानकोश** (आठ खंड), वरदा बुक्स, पुणे, १९८८.

देव, शां. भा. : **महाराष्ट्र व गोवे : शिलालेख– ताम्रपटांची वर्णनात्मक सूची**, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, १९८२.

दोसी, सरयू (संपा.) : **महाराष्ट्र**, मार्ग पब्लिकेशन्स, मुंबई, १९८५.

नेल्सन, ए. ई. (संपा.) : **बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर**, कलकत्ता, १९१०.

पगडी, सेतु माधवराव (संपा.) : **जलगॉन डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर**, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९६२.

पाटील, रा. वा. : **भोरगाव पंचायत**, पाडळसे, १९८४.

पाटील, वाय. जी. : **लेवा पाटीदार समाज अंत्येष्टीविधी संस्करण** (सुधारित आवृत्ती), भ्रातृमंडळ, पुणे, १९९९.

संदर्भ सूची

पाटील, शं. वि. : **लेवा पाटीदारांचा इतिहास,** चैतन्य प्रकाशन, दुधलगाव बु.।।, (ता. मलकापूर, जि. बुलढाणा), १९९९.

पाटील, शं. वि. : **वारकरी पंथाचा इतिहास,** चैतन्य प्रकाशन, दुधलगाव बु.।।, (ता. मलकापूर, जि. बुलढाणा), १९९५.

पाटील शं. वि. : **शांडिल्यगोत्र ग्रंथ,** चैतन्य प्रकाशन, दुधलगाव बु.।।, २०००.

फरिश्ता : **गुलशने इब्राहिमी,** (डॉ. भ. ग. कुंटे यांनी केलेला अनुवाद), १९८२.

बर्नीअर, फ्रॅन्कोस : **ट्रॅव्हल्स इन दि मुघल एम्पायर,** ए. डी. १६५६-१६६८,. लो प्राईस पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८९.

बशम, ए. एल. : **कल्चरल हिस्टरी ऑफ इंडिया,** ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, मुंबई, कोलकत्ता, चेन्नई, १९७५.

बहिरट, भा. पं., भालेराव, प. ज्ञा. : **वारकरी संप्रदाय : उदय व विकास.**

बाबर, सरोजिनी (संपा.) : **भोंडला-भुलाबाई,** महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य माला, पुष्प २२, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती, मुंबई, १९७९.

भनसाळी, डी. एम. : **संयुक्त खानदेश डिरेक्टरी,** डी. एम. भनसाळी, जळगाव, १९५२.

भालेराव, स. ना. (संपा.) : **गिरणाई,** जळगाव नगरपालिका शताब्दि ग्रंथ, जळगाव, १९६४.

मालशे, स. ग. (संपा.) : **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास,** खंड २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य परिषद, पुणे, १९८२.

मिश्रा, एस. सी., : **दि राईज ऑफ मुस्लिम पॉवर इन गुजरात,** नवी दिल्ली, १९९३.

मुखर्जी, आर. के. : **एन्शंट इंडिया,** १९५६.

मोरेदादा : **दिंडोरीप्रणित श्री स्वामी समर्थ सेवा व अध्यात्मिक विकास मार्ग विशेषांक,** १९९९.

रसेल, आर. व्ही., पं. हिरालाल : **ट्राईब्ज ॲण्ड कास्टस इन दि सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस ऑफ इंडिया (पुनर्मुद्रित),** खंड ४, १९९३.

वोलसेली, हेग : **केंब्रिज हिस्टरी ऑफ इंडिया** (संबंधित खंड), एस. चांद ॲण्ड कं., दिल्ली, १९६५.

व्ही. आर. रामचंद्र दीक्षितर : **पुराण इंडेक्स,** १९५५.

शर्मा, मनसाराम : **पंजाब जीवन और साहित्य,** १९६१.

शेरवानी, एच. के., जोशी, पी. एम. (संपा.) : **हिस्टरी ऑफ मेडिव्हल डेक्कन** (१२९५-१७२४) खंड १, खंड २, आंध्र प्रदेश शासन, हैदराबाद, १९७३.

शेंदुर्णीकर, ग. स., शेंदुर्णीकर, प्रभा स. (संपा.) : **सोन्याचा पिंपळ - दि जळगाव पिपल को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. सुवर्णमहोत्सवी स्मृतिग्रंथ,** जळगाव, १९८४.

सरदेसाई, गो. स. : **मराठी रियासत** (सुधारित आवृत्ती) खंड १, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई, १९८८.

इतर : **जळगाव डिस्ट्रिक्ट सेंसस हॅण्डबुक,** १९६१, १९८१ व १९९१

बुलढाणा डिस्ट्रिक्ट सेंसस हॅण्डबुक, १९६१, १९८१ व १९९१

भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, त्रैमासिक (संबंधित अंक)

संशोधक, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे (संबंधित अंक).

महाराष्ट्र जिल्हे : जळगाव, प्रसिध्दी विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९६२.

महाराष्ट्र जिल्हे : बुलढाणा, प्रसिध्दी विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९६८.

मिलिटरी गॅझेटिअर ऑफ इंडिया अ‍ॅण्ड पाकिस्तान, डायरेक्टर ऑफ मिलिटरी सर्व्हे, १९५३ (२ खंड).

सेंसर्स रिपोर्ट : जनरल पॉप्युलेशन टेबल्स (संबंधित खंड), १९९१.

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

सूची

ह्या पुस्तकाच्या छपाईसाठी तसेच प्रकाशनासाठी होणाऱ्या खर्चा प्रीत्यर्थ मुंबई व परिसर लेवा मंडळास आर्थिक सहाय्य देणारे मान्यवर दानशूर समाज बांधव

श्री. वासूदेव व सौ.कमल वायकोळे

श्री. देवराम नामदेव चौधरी

सौ. कमल देवराम चौधरी

श्री. काशीनाथ रामचंद्र वराडे

श्री. विलास भागवत पाटील

सौ. वर्षा विलास पाटील

श्री. माधव सिताराम चौधरी

सौ. शालीनी माधव चौधरी

डॉ. राम खर्चे

सौ. शशिकला खर्चे

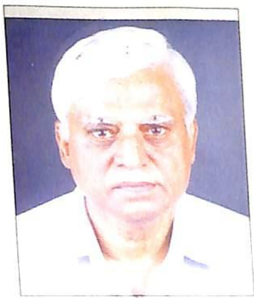

श्री. प्रभाकर धनाजी चौधरी

सौ. मंगला प्रभाकर चौधरी

श्री. गोविंद पाव्हणू इंगळे

सौ. सुमन गोविंद इंगळे

श्री. खेमचंद रामचंद्र पाटील

श्री. दिनकर रामचंद्र वराडे

ह्या पुस्तकाच्या छपाईसाठी तसेच प्रकाशनासाठी होणाऱ्या खर्चा प्रीत्यर्थ मुंबई व परिसर लेवा मंडळास आर्थिक सहाय्य देणारे मान्यवर दानशूर समाज बांधव

श्री. एम. आर. जावळे

श्री. चिंधू सोना वारके

श्री. अशोक सिताराम महाजन

डॉ. दिपक नाफडे

श्री. मेघ:श्याम भादू चौधरी

श्री. गोपाळ घनश्याम नेहते

श्री. विवेक सुधाकर चौधरी

श्री. सचिन ज्ञानदेव चौधरी

प्राध्या. राम नेमाडे

सौ. कुसुमताई राम नेमाडे

श्री. कमलाकर सुपडू झांबरे

ॲड. मुरलीधर लक्ष्मण पाटील

श्री. सुहास बोरोले

श्री. दिनेश ज्ञानदेव चौधरी

कै. मिठाराम श्रावण जंगले

श्री. ज्ञानदेव तुकाराम सरोदे

श्री. सिताराम देवाजी चौधरी

परिशिष्ट – १

श्री. माधवराव सिताराम चौधरी - (जन्म १९३६) : मुळगाव-सावदा. मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे सक्रिय कार्यकर्ते. गरीब शेतकरी कुटूंबातील श्री. माधवरावांना १९५८ मध्ये मंत्रालयात कारकुनी पत्करावी लागली. नोकरी करून बी.ए.झालेत. पुढे समाजकल्याण विभागात कक्ष अधिकारी व अवर सचिव झालेत. १९९४ मध्ये सेवानिवृत्त. १९८० मध्ये लेवा प्रबोधन त्रैमासिक सुरु केले. लेवा पाटीदारांना इतर मागासवर्गीयांच्या सवलती मिळवून देण्यात सिंहाचा वाटा. मुंबई व परिसर मंडळातर्फे १९८४ मध्ये लेवा पटीदार वधुवर मेळावा सुरू केला.

सौ. शालिनी चौधरी - ह्या माधवरावांच्या सुविद्य पत्नी. शिक्षण बी.ए.,डी.एड., डिप. एड. मुंबई महानगरपालिकेमध्ये २९ वर्षे शिक्षिका, मुंबई व परिसर लेवा मंडळाच्या सक्रिय कार्यकर्त्या. महाराष्ट्र लेवा पाटीदार संघाच्या कार्यकारीणी मंडळाच्या सभासद व मनमुक्ताई महिलामंडळ ठाणे च्या संस्थापक सचिव. ह्या मंडळाद्वारे महिलांच्या विविध समस्यांवर विचार केला जातो. त्याचप्रमाणे संबंधितांचे भाषण व प्रवचन आयोजन करून प्रबोधन केले जाते. ह्या मंडळाच्या महिला सदस्यांच्या वर्षातून अनेक सहली काढल्या जातात.

श्री. देवराम नामदेव चौधरी व सौ. कमल देवराम चौधरी - मूळगाव भालोद - विधी व न्याय विभागाचे प्रधान सचिव. संसदीय कार्य विभागाचे प्रधान सचिव ह्या महत्वाच्या पदावर काम केले असून महाराष्ट्र राज्याचे पहिले निवडणुक आयुक्त होण्याचा मान पटकावला आहे. महाराष्ट्र लेवा पाटीदार महासंघाचे विद्यमान अध्यक्ष आहेत. सौ. कमल देवराम चौधरी ह्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी व आदर्श गृहिणी आहेत.

श्री. प्रभाकर धनजी चौधरी व सौ. मगला प्रभाकर चौधरी - फैजपूर - शिक्षण - एम. फार्म (नागपूर) फैजपूर येथील प्रसिद्ध मे. धनजी शेट रेस्टारंटचे संस्थापक कै. धनजीशेठ तोताराम चौधरी ह्यांचे श्रेष्ठ चिरंजीव, १९८४ पासून अन्न व औषध प्रशासन विभागात औषध नीरीक्षक म्हणून कार्यरत आहेत. सामाजिक बांधिलकीची पूर्ण जाण असून समाजकार्यात हिरिरीने भाग घेतात सौ. मंगला प्रभाकर चौधरी ह्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी असून एक आदर्श गृहिणी आहेत.

श्री. विलास भागवत पाटील व सौ. वर्षा विलास पाटील - मूळगांव खिर्डी, विधी व न्याय विभागात सहसचिव, सन २००० पासून महाराष्ट्र विधान मंडळाचे सचिव व आता महाराष्ट्र राज्य विधी मंडळाचे प्रधान सचिव म्हणून कार्यरत आहेत. सौ. वर्षा पाटील ह्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी व आदर्श गृहिणी आहेत.

श्री. दिनकर आर. वराडे - मुळगांव घाणखेड (ता. बोदवड) असून नागपूर विद्यापीठाचे वास्तु विद्या विशारद आहेत त्यांनी पंजाब, हरियाना, हिमाचल प्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यातील अनेक विद्यापिठांचे आराखडे केले आहेत. १२ वर्षे पश्चिम आफ्रिकेत एका ब्रिटिश फर्ममध्ये काम केल्यानंतर त्यामध्ये भागिदारही बनले. लहान भाऊ श्री. काशिनाथ वराडे ह्यांच्याबरोबर डिझाईन ग्रुप इंडिया ही कंपनी स्थापन केली. त्याद्वारे सुमारे ५०० कोटींचे प्रकल्प हाताळत आहेत. समाजाबद्दल आपुलकीने समाजकार्यात प्रत्यक्ष भाग घेऊन वेळोवेळी आर्थिक मदतही करतात.

श्री. काशिनाथ रामचंद्र वराडे - हेही वास्तुविशारद असुन त्यांनी फ्रेंच व ब्रिटिश आर्किटेक्ट कंपन्यांमध्ये सुमारे १४ वर्षे काम केले असून डिझाईन ग्रूप. इंडियाचे प्रमूख भागीदार आहेत.

श्री. ज्ञानदेव तुकाराम सरोदे - मूळगांव तळवेल - शिक्षण बी.एस्सी. १९६७ पासून केंद्र सरकारच्या टेलिफोन विभागात कार्यरत असून सध्या एम.टी.एन.एल. मध्ये सतकर्ता अधिकारी वर्ग १ आहेत. मुंबई व परिसर लेवा मंडळ, मुंबईचे सहसचिव पदाची धूरा गेली १० वर्षापासून सांभाळत आहेत. समाजसेवेची आवड आहे.

श्री. खेमचंद्र रामचंद्र पाटील - मूळगांव - खिरोदा. एसएससी नंतर महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक बांधकाम विभागामध्ये नोकरी करीत असतांना गर्व्हमेंट डिप्लोमा इन आर्किटेक्ट पूर्ण केले. शासकीय सेवेतून १९९५ मध्ये सेवानिवृत्त झाल्यावर टँक कॅलीब्रेशनचा व्यवसाय करीत आहेत. त्यांची दोन मुले इंजिनियर व एक डॉक्टर आहे. समाजकार्याबद्दल आवड असून मुंबई व परिसर मंडळाच्या कार्यकारी मंडळाचे क्रियाशील सदस्य आहेत. वेळोवेळी आर्थिक मदत सुद्धा करतात.

श्री. अशोक सिताराम महाजन - मूळगांव - दहिगांव. शिक्षण - बी.ई. (सिव्हिल). मुंबई महानगरपालिकेत दुय्यम अभियंता ह्या पदावर १९६७ मध्ये नोकरीस. १९९९ मध्ये उपमुख्य अभियंता पदावरून सेवानिवृत्त झाले. समाजसेवा, प्रवास व वाचनाचा छंद असून वेळोवेळी समाजकार्यात आर्थिक मदतही करतात.

डॉ. दिपक नाफडे - मूळगांव - धरणगांव - नागपूर येथून एम. एस. (जन. सर्जरी). नायर हॉस्पीटल मुंबई येथून एम.सी.एच. (सीवीटीएस) ही पदवी घेतली. ऑस्ट्रेलिया व न्युझीलंड येथे ५ वर्षे बायपास सर्जरी मध्ये उच्च प्रशिक्षण घेतले. सध्या पी.डी. हिंदूजा हॉस्पीटल, माहिम, मुंबईस १९९९ पासून कार्डीओ व्हॅस्क्यूलर सर्जन म्हणून काम करीत आहेत.

श्री. एम. आर. जावळे - मूळगांव - भालोद. ता. यावल गरीबीच्या परिस्थितीतून जिद्दीने व्ही.जे.टी.आय. मुंबई येथून एल.एम.ई. पदवी घेतली. ॲटोमेटिक एनर्जी मध्ये नोकरीस सुरवात करून नंतर फिलीप्स इंडिया मधून जनरल मॅनेजरच्या पदावरून कळवा लायटींग फॅक्टरी येथून निवृत्त. पी. एस. लँप (एनर्जी सेव्हींग लँम्प) च्या उत्पादनासाठी हॉलंड येथे बिझनेस टूर केली आहे. सध्या ते पी. एस. लॅम्प आणि त्यांची मशिनरी उत्पादकाचे सल्लागारही आहेत. सी.एन.जी. साठी लागणा-या यंत्रसामुग्रीचेही उत्पादक आहेत. पेट्रोल गाड्यांचे सीएनजी मध्ये रूपांतर करण्याचा त्यांचा व्यवसाय आहे. कार व रिक्षांचे एलपीजी रूपांतर करण्याचे काम सुरू आहे. पतीपत्नीस समाजाबद्दल आपुलकी असून वेळोवेळी आर्थिक मदतही करतात.

ॲड. मुरलीधर लक्ष्मण पाटील - मूळगांव - दर्यापुर - शिक्षण - बी.एस्सी. (ऑनर्स) एलएलबी. मुंबई उच्च न्यायालयात १९७६ पासून वकीलीचा व्यवसाय करीत आहेत. सध्या अंधेरीमध्ये वास्तव्य असून समाजाच्या कार्यात आस्थेने भाग घेतात व वेळोवेळी आर्थिक मदतही करतात.

श्री. चिंधू सोना वारके - मूळगांव - हिंगोणा. एम. जे. कॉलेज जळगांव येथून बी.एस्सी. पदवी संपादन केली. १९५४ मध्ये एम.एस्सी. पदवी मिळवून सायन्स ह्या विषयात युनिर्व्हसिटी ऑफ कॅलीफोर्निया येथून पीएच.डी. पदवी १९६४ मध्ये संपादन केली. टाटा इन्स्टिट्युट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च, मुंबई ह्या जगप्रसिद्ध संस्थेमध्ये रिसर्च स्कॉलर पासून प्रोफेसर म्हणून १९५६ ते १९९२ पर्यंत कार्यरत राहिले. त्यांना नॅशनल मेरीट स्कॉलरशिप (१९५२-५६ जी. के. गाडगीळ प्राईझ), एन.आर.सी. (कॅनडा) फॉर डिस्टींगवुईश सायंटिस्ट फ्रॉम डेव्हलपींग

कंट्रीज इत्यादी अवार्ड मिळाले. त्यांनी रिसर्च फेलो युनिर्व्हसिटी ऑफ कॅलीफोर्निया, सॅनडियागो (१९६५-६६) व्हीजीटिंग, सायंटिस्ट निलसबोअर इन्स्टिट्युट कोपनहेगन, डेन्मार्क (१९६९-७०) व्हिजीटींग प्रोफेसर, मॅकमास्टर युनिर्व्हसिटी कॅनडा (७६-७७) फ्रॅन्कफर्ट युनिर्व्हसिटी जर्मनी (८०-८२) (८९-९०) इत्यादी ठिकाणी कार्य केले आहे. तसेच सी.एस.आय.आर. प्रोफेसरशिप आयआयटी, पवई, मुंबई येथे (१९९२-९४) केली. इंडियन ॲकॅडेमिक ऑफ लायन्सेस, महाराष्ट्र ॲकॅडेमी ऑफ लायसेन्स (फाऊंडर मेंबर) सोसायटी फॉर सायंटेफीक व्हॅल्युन चे फाऊंडर मेंबर आहेत. नॅशनल व इंटरनॅशनल कॉन्फरर्स व वर्क्स शॉपमध्ये भाग घेऊन व सुमार ११४ पेपर्स सादर केलेत.

श्री. कमलाकर सुपडू झांबरे - मूळगांव - बामणोद (ता. यावल). मुंबईच्या व्ही. जे. टी.आय. मधून एल.एम.ई. ही पदवी संपादन केली. काही वर्ष खाजगी कंपन्यामध्ये नोकरी करून स्वत:ची ज्युपिटर इंजिनियर्स कंपनी स्थापन केली असून अजुनही कार्यरत आहे. समाजाविषयी आत्मियता असून ह्यांचे सर्व कुटुंबीय समाजकार्यात अग्रक्रमाने भाग घेतात व वेळोवेळी समाजमंडळाना आर्थिक मदत देतात. ह्यांचा कनिष्ठ पुत्र जयंत झांबरे हा ठाणे व परिसर सेवा मंडळाच्या सचिव म्हणून कार्यरत आहे.

श्री. गोविंद पाव्हणू इंगळे व सौ. सुमन गोविंद इंगळे - मूळगांव - बामणोद (ता. यावल). पुणे विद्यापिठाची एम.एस्सी. पदवी संपादन केल्यानंतर डी.बी. एम. पदविका घेतली. गोदरेज सोप्स लिमिटेड, विक्रोळी, मुंबई ह्या कंपनीत नोकरी करून प्रोडक्शन मॅनेजर ह्या पदावरून सेवानिवृत्त झाले. मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे गेली १०-१५ वर्षापासून उपाध्यक्ष असून मंडळातर्फे चालविण्यात येत असणाऱ्या मुलांच्या वसतीगृहाची संपूर्ण व्यवस्थापनाची जबाबदारी सांभाळत आहेत. तसेच मंडळासाठी वेळोवेळी आर्थिक मदत करत असतात. त्यांची मुलगी व जावई डॉ. अविनाश लोखंडे अभिषेक नर्सिंग होम, घाटकोपर येथे समाजरूग्णांना माफक दराने उपचार करतात. सौ. सुमन गोविंदराव इंगळे ह्या बी.ए., बी.एड. असून सर्वोदय विद्यालय, घाटकोपर येथून उपप्राचार्य पदावरून सेवानिवृत्त झाल्या आहेत.

श्री. सिताराम देवाजी चौधरी - मूळगांव - सावदा (ता. रावेर). पुणे विद्यापिठाची बी.ए ची पदवी संपादन केल्यावर अमेरीकेमध्ये बिजनेस मॅनेजमेंटची उच्च पदवी संपादन केल्यावर मुंबई येथे स्वत:च्या मालकीची पॅकेजींग फर्म स्थापन केली होती. एम.एल. डहाणूकर ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रीज़चे सल्लागार म्हणून काम केले आहे.

श्री. वासुदेव सोना वायकोळे व सौ. कमल वासुदेव वायकोळे - मूळगांव - रोझोदा (ता.रावेर) १९५५ पासून मुंबईमध्ये वास्तव्य असून व्यवसाय करून सेल्सटॅक्स व इन्कमटॅक्स प्रॅक्टीशनर आहेत. मुंबई व परिसर लेवा मंडळाची स्थापना करण्यापासून त्यांचा सहभाग होता. मंडळाचे प्रभाग सचिव ह्या पदावर काही वर्ष काम केले. त्याच्या पत्नी सौ. कमल वा. वायकोळे ह्यांनी १९५३ साली ७ वी पास केल्यावर मॅट्रीक होऊन साडेतीन वर्षाचा नर्सिंगचा कोर्स केला. लग्नानंतर जे जे रूग्णालयात नर्स म्हणून नोकरीस सुरवात केली. नर्सेसच्या कामाचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्यांनी महाराष्ट्र १९६८ साली महाराष्ट्र गर्व्हमेंट नर्सेस असोशिएशन व १९७२ सालापासून आजतागायत त्या सरचिटणीस म्हणून काम करीत आहेत. परिचालिकांच्या शिक्षण व सेवा सुधारण्यासाठी तसेच मागण्यांसाठी शासनाबरोबर सतत वेळोवेळी चर्चा करून बरेच प्रश्न सोडविले आहे. अखिल भारतीय राज्य सरकारी परिचारिका संघटनेचे सरचिटणीस म्हणून पद भुषविले आहे. तसेच महाराष्ट्र नर्सिंग कौन्सिलवर सदस्य म्हणून १० वर्षे काम केले आहे.

श्री. मेघःशाम भादू चौधरी - मुळगांव (ता. यावल). सध्या मुलुंड येथे वास्तव्य असून स्वतःच्या मालकीची रेनबो पेंट इंडस्ट्रीज, नवी मुंबई येथे असून कार्यालय मुलुंड येथे आहे. सामाजिक कार्याची आवड असून विकास मंडळ, मुलुंड ह्या संस्थेचे क्रियाशील सदस्य आहेत. समाजास वेळोवेळी आर्थिक मदत करतात.

श्री. गोपाळ घनश्याम नेहते - मूळगांव - निंभोरा (ता. रावेर). सध्या मुलुंड येथे वास्तव्य. इंजिनियरींगचा व्यवसाय असून ए. जी. इंजिनियर, डिझाईन मॅन्युफॅक्चरर्स, मटेरियल हाउलिंग मशिनरी आणि कन्व्हेयर्स. स्वतःच्या मालकीची मुलंड, मुंबईमध्ये कंपनी आहे. ह्यांना समाजाबद्दल आपुलकी असून समाजमंडळाना वेळोवेळी आर्थिक मदत करतात.

श्री. सुहास बोरोले - मूळगांव - चिनावल (ता. रावेर). आर्किटेक्ट म्हणून बोरिवली, मुंबई येथे स्वतःचा व्यवसाय असून समाजकार्यामध्ये प्रत्यक्ष सहभाग असतो. सध्या मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे सचिव म्हणून जबाबदारीचे पद कुशलतेने सांभाळत आहेत. बोरिवली येथील लेवासमाज मंडळाचे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत.

श्री. दिनेश ज्ञानदेव चौधरी - मूळगांव - अट्रावल (ता. यावल). बी.आर्च. ए.आय.आय.ए. आहेत. स्वतःची पार्थसारथी प्रोप्रायटरीज प्रायव्हेट लि., इंद्र कन्स्ट्रक्शन, इंद्राक्षी धाम डेव्हलोपमेंट प्रा. लि. आणि दिनेश चौधरी ॲण्ड असोसिएट इ. कंपन्याचे बिल्डर आणि आर्किटेक्टचा, मुंबई मध्ये व्यवसाय करतात. मुंबई व परिसर लेवा मंडळाचे कार्यकारिणीचे सभासद आहेत.

श्री. जनार्धन मिठाराम जंगले - मूळगांव - पिंपरूड (ता. यावल). बी.एस्सी. बी.एड. असून आपले वडील कै. मिठाराम जंगले ह्यांच्या स्मरणार्थ देणगी दिली आहे. गेली २१ वर्ष माध्यमिक शिक्षक असून मुंबई आणि उपनगर माध्यमिक शिक्षकसंघाचे माजी उपाध्यक्ष आहेत. तसेच मुंबई शिक्षक लोकशाही आघाडी (टी.डी.एफ) चे अध्यक्ष आहेत. मुंबईतील माध्यमिक शिक्षकांच्या पतसंस्थेतील आर्थिक गैरकारभार शोधून काढण्यासाठी भ्रष्टाचार विरोधी कृतीसमीती स्थापन करून आंदोलन केले.

डॉ. राम मांगो खर्चे व सौ. शशीकला खर्चे - मूळगांव - तळणी (जि. बुलढाणा) शेतकरी कुटुंबात १९४८ मध्ये जन्म झाला. एम.एस्सी., पीएच.डी., एम.ए. एलएल.बी असून सध्या अपर आयुक्त सहकार, महाराष्ट्र राज्य, पुणे येथे महाराष्ट्र शासनाच्या सेवेत कार्यरत आहे. स्ट्राबेरी उत्पादन तंत्र व विक्री व्यवस्था, विकसीनशील अर्थव्यवस्थेतील सहकारी साखर कारखानदारी आणि ऊस विकास व्यवस्थापन ह्या पुस्तकांचे लेखक आहेत. सन १९८९ पासून भातृ मंडळ पुण्याचे अध्यक्ष असून भातृमंडळाने १९९५ मध्ये ग्रामीण भागातून ६५ विद्यार्थ्यांसाठी सुसज्ज वसतीगृहाची निर्मिती केली आहे. सौ. शशिकला राम खर्चे ह्या डॉ. राम खर्चे यांच्या सुविद्य पत्नी असून बी.ए. आहेत. त्यांना चित्रकलेची आवड असून त्यांच्या चित्रांची प्रदर्शने भरली आहेत. वेरूळचे वैभव हे पुस्तकही लिहिले आहे.

श्री. विवेक सुधाकर चौधरी - मुळगांव - खिरोदा -मे. सारंग एंटरप्रायझेस, सर्व प्रकारचे रंग व इपॉक्सी उत्पादक. एच २-६ अंबड, एम.आय.डी.सी. नाशिक - ४२२०१०. फोन - २३८०१८६

श्री. सचिन ज्ञानदेव चौधरी - मूळगांव - खिरोदा - प्रोप्रा. अमेय फ्लेक्सो प्रिंटर. रंगीत प्लॅस्टीक बॅग्ज उत्पादक, सर्व्हे नं. ३६/२, दांडेकर इंडस्ट्रीअल इस्टेट, ऐश्वर्या हॉटेलमागे, कोंढवा बु. ।। पुणे - ४११०४८. फोन - ६९३२६८५

भाषाप्रभु प्रा. राम नेमाडे - मूळगाव - नाडगाव ता. बोदवड - शिक्षण - एम्. ए., बी. एड्. शिक्षक व प्राध्यापक म्हणून शाळा-कॉलेजांतून सुमारे ३० वर्षे कार्य केल्यानंतर स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन राजेश स्टडी सेंटर या नावाने शैक्षणिक वर्ग सुरू केले आणि त्याद्वारे नावारूपाला आले. डोंबिवली येथील लेवा भवन निर्मितीसाठी रू. १,११,१११/- ची देणगी देऊन आईच्या नावाने मातोश्री सगुणा सोनाजी नेमाडे सभागृह उभारण्यात सिंहाचा वाटा. भ्रातृमंडळ, पुणे. भ्रातृमंडळ , यवतमाळ या समाज मंडळांसाठी प्रत्येकी रू ५१,०००/- ची देणगी देऊन कार्यास हातभार लावला. महाराष्ट्रातील विविध समाज मंडळांना आर्थिक साह्य केले. सुरवातीस **लेवा प्रबोधन पत्रिका** व नंतर **लेवायन** या पत्रिकांचे संपादन केले. समाज कार्याची आवड व समाजावरील प्रेम यामुळे प्रा. राम नेमाडे यांचे नाव महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरही सर्वश्रूत आहे. ते उत्तम वक्ते, संभाषणपटू असून त्यांचे विचार अतिशय स्पष्ट व वास्तवाला धरून असतात. प्रस्तुत ग्रंथनिर्मितीत त्यांचे सहकार्य बहुमोल असेच आहे.

सौ. कुसूम राम नेमाडे - जन्मगाव - झोडगा, ता. मलकापूर - लग्नप्रसंगी केवळ ७ वी पर्यंत शिक्षण होते. लग्नानंतर १८ वर्षांनी पुन्हा हाती पेन घेऊन एस्.एन्.डी.टी. विद्यापीठाची पदवी ग्रहण केली. एम्.ए. चा पहिला पार्ट पूर्ण केला. राजेश स्टडी सेंटर च्या संचालिका म्हणून कार्य पहात आहोत. प्रा. राम नेमाडे यांच्या त्या सुविद्य पत्नी असून समाज कार्यात हिरीरीने भाग घेतात. त्यांनीही अनेक समाज मंडळांना अर्थसाह्य केले आहे. समाजबांधवांत त्या माई या नावाने सुपरिचित आहेत.

०००००००००

परिशिष्ट - २

मुंबई व परिसर लेवा मंडळ मुंबई

(मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधिनियम व सोसायटीत रजि.
अॅक्ट १८६० द्वारा अनुक्रमे कं. १५४ व एफ १६५२ अन्वये नोंदलेले)
ब-८, जागृती सहकारी निवास मंडळ, भटवाडी, घाटकोपर (प.) मुंबई - ८४.

कार्यकारिणी

अध्यक्ष

डॉ. बी. जी. खडसे

ठाणे - फोन - २५८३६७७४, २५८२६५४६

उपाध्यक्ष

श्री. जी. पी. इंगळे

घाटकोपर - फोन - २५१०६५७७

डॉ. एन. डी. लोखंडे

कांजुरमार्ग - फोन - २५७९०१२२

कार्यवाहक

श्री. सुहास बोरोले

बोरिवली - फोन - २८९३७६५४

मोबा - ९८२०६१८१९७

कार्यालय - २८०६११०४, २८०१३२७६

सहकार्यवाहक

श्री. ज्ञानदेव तु. सरोदे

अंधेरी फोन- २८२१४८३८ कार्या. फोन - २४३७५१७८

श्री. जनार्दन जंगले

कुर्ला - फोन - २६५०९७२६

श्री. एस. सी. नारखेडे

घाटकोपर फोन - २५१००५५०९

कोषाध्यक्ष

श्री. अशोक भंगाळे

डोंबिवली फोन-९५२५१-२४७३०८८, कार्यालय - २२६६२९७५

सदस्य

श्री. के. आर. पाटील
बांद्रा - फोन - २६४२५४८१

डॉ. के. व्ही. चौधरी
कुर्ला - फोन - २५२२०७९

श्री. एकनाथ खाचणे
कुर्ला - फोन - २५२३२९८५

श्री. सुधाकर चौधरी
विलेपार्ले - फोन - २६१०१५९४

श्री. प्रल्हाद झोपे
माटुंगा - फोन - २४२२५३०५

डॉ. गिरधर धांडे
डोंबिवली– फोन - २४८१९८५

श्री. दिनेश चौधरी
बोरिवली - फोन - २८९९४९४८

श्री. माधवराव सिताराम चौधरी
अध्यक्ष - प्रकाशन समिती ठाणे- २५३६७८७४

श्री प्रिन्टस्, डोंबिवली (प.) फोन : २४९६९५५